Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Волфганг Рорбах, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Др Андреј Мохов, Севастопољ
Др Наталија Николаевна Муравјева, Ростов на Дону
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Милисав Савић
Др Александар Мартиновић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Проф. др Обрад Стевановић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Милутин Живковић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Предраг Барјактаровић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина*
су рецензирани.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Todor Galunov, PhD, VelikoTrnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Milisav Savić, PhD
Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Milutin Živković, PhD

Summaries in the English language
Srđan Slović

Lector
Predrag Barjaktarović

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština*
are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 47

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2019

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Jasmina M. Ahmetagić, *Paranoidna ispovest i volja za istinom u* Novom Jerusalimu *Borislava Pekića* 3

Мирјана М. Бечејски, Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *Кишови есеји о сликарству као аутопоетички* прозори 17

Јелена Д. Булајић, *Темпорална организација догађаја у причи као део поетике романа Данила Николића* 35

Јелена Д. Рајовић, *Елементи кохезије у оригиналу и преводу поезије на примеру песме „Стар си, оче Вилјаме" из романа* Алиса у земљи чуда 53

Милан Б. Громовић, *Есејистика Момчила Настасијевића у мелодијској спирали звука и језика* 67

ЈЕЗИК

Милица М. Михајловић, *Лексикологија у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима* 85

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

Марко П. Атлагић, Александар И. Мартиновић, *Октобарски преврат у Србији – 5. октобра 2000. године* 105

Miodrag L. Gordić, Ivan B. Petrović, *Model of Military Neutrality As Perspective of Development of The Republic od Serbia* 117

Aleksandar A. Halmi, *Tehnologija mjerenja kaosa i nelinearne dinamike u društvenim znanostima* 135

Александра Н. Благојевић Даниловић, Нењо С. Даниловић, *Правна комуникација у управном поступку* 153

Мирослав Б. Бањак, Миодраг Л. Гордић, *Глобализација моћи* 173

Dragan Lj. Tančić, Petar D. Tančić, *Metodološki problemi definisanja ankete kao metode i tehnike ispitivanja u društvenim i političkim naukama* 185

Срђан Ж. Словић, *Фукоов концепт односа између знања и моћи* 199

Живанка М. Миладиновић Богавац, *Остваривање и заштита слободе изражавања у јурисдикцији Европског суда за људска права* 207

Fahreta F. Brašnjić, Bojan N. Ševo, *Položaj žene u društvu kroz historiju* 221

Jovana M. Čikić, *Počeci sociološkog proučavanja porodice u Srbiji – od Vuka do Cvijića* 233

Нина М. Атлагић, *Агресија НАТО алијансе на СРЈ 1999. године и крај Југославије* 253

Татјана К. Андрејевић, *Познавање кинеског менталитета – предност приликом пословања* 261

Драгана А. Барјактаревић, *Примена комунитарних прописа на регулацију електроенергетског сектора на територији Косова** 269

ИСТОРИЈА

Весна С. Зарковић, *Султаново путовање по Старој Србији и Македонији* 287

Далибор З. Велојић, *Аналфабетски курсеви на територији косовске дивизијске области 1918–1941.* 305

Иван М. Бецић, *Положај краљевачких новчаних завода у банкарском систему Краљевине Југославије* 319

Вељко Ђурић Мишина, Милош П. Црномарковић, *Краљ Александар Карађорђевић и манастир Високи Дечани* 335

Бојан В. Симић, *У „Сребрном кавезу" – Милан Стојадиновић на Маурицијусу (1941–1948)* 343

Ена С. Мирковић, *Полемике у периодици о Благоју Нешковићу* 357

Јован Ј. Алексић, *Приштина током одступања српске војске у јесен 1915. године* 379

Урош Д. Микетић, *Косовско искуство нишког проте Тадије Костића 1915. године – дневник* 397

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Далибор Н. Петровић, Синиша Р. Достић, *Покушај осветљавања историјског наслеђа цркве и постојања српског народа на примеру светог Стефана Штиљановића* 415

Дејан С. Радисављевић, *Покушај убикације цркве* Мати Божје бучјанске 429

Петар М. Илић, Бошко Љ. Миловановић, Функционална метода *Миодрага А. Васиљевића у реализацији почетне наставе солфеђа* 445

Горан М. Јанићијевић, *Аналогност уметничких поступака и теоријских метода као претпоставке (л)иковне културе* 457

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Слађана Т. Видосављевић, Јелена Р. Круљ, *Васпитнообразовна делатност женске школе у Пећи (1920–1941)* 477

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Прилози о економским аспектима свакодневице Срба у северној Косовској Митровици* 491

ПРИКАЗИ

Софија П. Савић, *Аутобиографија* Мој живот *(1764–1805) Александра Пишчевића* 517

Списак рецензената 525

CONTENT

LITERATURE

Jasmina M. Ahmetagić, *Paranoid Confession and the Will for Truth in* New Jerusalem *of Borislav Pekić* 3

Mirjana M. Bečejski, Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *Kiss' Essays on Painting as Auto-poetic* Windows 17

Jelena D. Bulajić, *Temporary Organization of Events in the Story as the Part of Poetics of Danilo Nikolić's Novel* 35

Jelena D. Rajović, *Elements of Cohesion in the Translation of Poetry in* Alice's Adventures in Wonderland *with the Focus on a Poem "You Are Old, Father William"* 53

Milan B. Gromović, *Momčilo Nastasijević's Essayistics in a Spiral of Native Melody – Sound and Language* 67

LENGUAGE

Milica M. Mihajlović, *Lexicology in Curricula and School Textbook* 85

POLITICAL SCIENCES AND SOCIOLOGY

Marko P. Atlagić, Aleksandar I. Martinović, *October Overthrow in Serbia – the 5th of October 2000* 105

Miodrag L. Gordić, Ivan B. Petrović, *Model of Military Neutrality as Perspective of Development of the Republic of Serbia* 117

Aleksandar A. Halmi, *Technology of Chaos Measurement and Non-Linear Dynamics in Social Sciences* 135

Aleksandra N. Blagojević Danilović, Nedjo S. Danilović, *Legal Communication in Administrative Proceeding* 153

Miroslav B. Baljak, Miodrag L. Gordić, *Globalization of Power* 173

Dragan Lj. Tančić, Petar D. Tančić, *Methodological Problems of the Defining of Survey as the Method and Technique of Testing in Social and Political Sciences* 185

Srdjan Ž. Slović, *Foucault's Concept of the Relationships between Power and Knowledge* 199

Živanka M. Miladinović Bogavac, *The Achievement and Protection of the Freedom of Expression in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* 207

Fahreta F. Brašnjić, Bojan N. Ševo, *The Position of Woman In Society Through History* 221

Jovana M. Čikić, *Beginnings of Sociological Family Research in Serbia – from Vuk to Cvijić* 233

Nina M. Atlagić, *NATO Aggression on FRY and the End of Yugoslavia* 253

Tatjana K. Andrejević, *Conversance of Chinese Mentality – the Advantage during Business Doing* 261

Dragana A. Barjaktarević, *The Application of Communitarian Rules on the Regulation of Electroenergetic Sector in the Territory of Kosovo** 269

HISTORY

Vesna S. Zarković, *Sultan's Journey through Old Serbia and Macedonia* 287

Dalibor Z. Velojić, *Analphabetical Courses in the Territory of Kosovar Division Area 1918–1941.* 305

Ivan M. Becić, *The Position of Kraljevo's Monetary Institutes in the Banking System of the Kingdom of Yugoslavia* 319

Veljko Đurić Mišina, Miloš P. Crnomarković, *The King Alexandar Karadjordjević and the Monastery Visoki Dečani* 335

Bojan V. Simić, *In the "Silver Cage" – Milan Stojadinović in Mauritius (1941–1948)* 343

Ena S. Mirković, *Polemics in the Press about Blagoje Nešković* 357

Jovan J. Aleksić, *Pristine during the Departure of the Serbian Army in the Autumn of 1915.* 379

Uroš D. Miketić, *Kosovo Experience of Niš's Priest Tadija Kostić in 1915 – Diary* 397

HISTORY OF ART

Dalibor N. Petrović, Sinisa R. Dostić, *The Attempts of the Historical Inheritance Impugnment of the Church and the Existence of the Serbian People at the Example of St. Stefan Štiljanović* 415

Dejan S. Radisavljević, *One Attempt of Locating of the Church* Mati Božja Bučjanska 429

Petar M. Ilić, Boško Lj. Milovanović, *Miodrag Vasiljević's* Functional Method *for Basic Solfeggio Education* 445

Goran M. Janićijević, *The Analogy of the Artistic Procedures and Theoretic Methods as the Presupposition of Fine Arts* 457

HISTORY OF CULTURE

Slađana T. Vidosavljević, Jelena R. Krulj, *The Educational Activity of the Women's Craft School in Peć (1920–1941)* 477

ETHNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *Contribution to the Economic Aspect of Everyday Life of the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica* 491

REVIEWS

Sofija P. Savić, *The Review of the Autobiography* My Life *by Aleksandar Piščević* 517

List of reviewers 525

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

UDK 821.163.41.09-32 Пекић Б.
doi:10.5937/bastina1947003A

Originalni naučni rad

*Jasmina M. AHMETAGIĆ**
Institut za srpsku kulturu – Priština, Leposavić

PARANOIDNA ISPOVEST I VOLJA ZA ISTINOM U *NOVOM JERUSALIMU* BORISLAVA PEKIĆA**

Apstrakt: Pekićev *Novi Jerusalim* čitamo ovde iz perspektive „Svirača iz zlatnih vremena" u nameri da ukažemo na to da jasnom artikulacijom paranoidnog iskustva ova priča zadobija položaj semantičkog središta u zbirci, u kojoj je paranoja, važan deo antropološkog iskustva, implicitno prisutna u većini priča. U „Sviraču iz zlatnih vremena" paranoja se javlja kao posledica nečiste savesti, a njen pripovedač se legitimiše kao autor, sam Borislav Pekić. Raskrivajući postepeno svoj ambivalentan položaj (naracija kao svedočenje i kao ispovest), pripovedač od samog narativnog procesa čini poprište drame koju opisuje: svedočenje je i samo paranoidna ispovest, koja problematizuje naratorovu volju za istinom, ali i odnos uzroka i posledice u samoj fabuli. Pokazujemo da je fantastična atmosfera u funkciji prikrivanja dvoznačnog naratorovog odnosa prema problemu suočavanja sa istinom o sebi, odnosno kako se fantastika i psihopatologija udružuju u izazivanju efekata zebnje i napetosti, te promišljamo Pekićev odnos prema problemu iskrenosti/istinitosti umetnosti.

Ključne reči: Borislav Pekić, *Novi Jerusalim*, „Svirač iz zlatnih vremena", svedočenje, ispovest, paranoja, ideologija, nečista savest.

Novi Jerusalim (1991a) Borislava Pekića sagledaćemo ovde iz perspektive središnjeg položaja koji pripada jednoj od njenih pet priča, „Sviraču iz zlatnih vremena". Činjenica da je *Novi Jerusalim* venac pripovedaka (Радоњић 2003) premrežen brojnim intratekstualnim vezama, te da svojom čvrstom povezanošću ostvaruje jedinstveno značenje koje nadmašuje semantiku svake od priča uzete zasebno – a oko toga se svi proučavaoci slažu – dozvoljava da se o celini progovori iz perspektive bilo kojeg od njenih delova. Naša je namera da pokažemo kako paranoidno iskustvo, implicitno prisutno u gotovo svim pričama, tek jasnom artikulacijom koju zadobija u „Sviraču iz zlatnih vremena" postaje

* viši naučni saradnik, jaca.a@eunet.rs

** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

vidljiva i važna odrednica ukupnog antropološkog iskustva do čijeg je predstavljanja Pekiću i te kako stalo.

Autocitanošću („Pisma iz tuđine", *Godine koje su pojeli skakavci*), upućivanjem na fabulu nedovršenog romana *Graditelji*, metatekstualnim komentarom da upravo dovršava zbirku *Novi Jerusalim*, te nizom autobiografskih podataka – ukazivanjem, dakle, na svoju građansku ličnost – Borislav Pekić otkriva ne samo autobiografsku podlogu „Svirača iz zlatnih vremena", nego u isti mah signalizira da se na nov način bavi temama koje već imaju važno mesto u njegovoj prozi: reč je odnosu umetnika i morala, problemu istine u umetnosti i životu, disidentstvom i konvertitstvom. Svojom situiranošću u životne okvire socijalističke Jugoslavije i mimetičnošću u njihovom predstavljanju, ova priča kao da izlazi iz opšteg tona i atmosfere ostvarene u *Novom Jerusalimu*. S druge strane, poseban tip fantastike – tajanstvena atmosfera, prisustvo i slutnja onostranog, mitološkog, iracionalnog – koji se javlja na svim nivoima, od likova preko motiva do atmosfere, čini je sastavnim delom zbirke na esencijalan način.

„Svirač iz zlatnih vremena" ima specifičan položaj u *Novom Jerusalimu* već i zbog toga što njen pripovedač u uvodu obelodanjuje izvore svih prethodnih priča, te praveći svojevrsnu rekapitulaciju, naglašava naročitu povezanost sa „Otiskom srca na zidu" – ne slučajno upravo onom u kojoj o svom lovu na veštice pripoveda paranoični junak. Pa ipak su ishodišta tih iskustava različita: u „Sviraču iz zlatnih vremena" paranoja se javlja kao posledica nečiste savesti, a njen pripovedač se legitimiše kao autor, sâm Borislav Pekić, što je važna informacija koja utiče na zaključivanje o narativnim strategijama svih ostalih priča – za sud o tome neophodno je, dakle, imati na umu celinu zbirke.

U „Sviraču iz zlatnih vremena" pripovedač se nalazi u ambivalentnoj poziciji koju diktira njegova igra sa vlastitom samosvešću: predstavlja se kao svedok tuđe priče, odnosno saučesnik, a u tu ga je poziciju doveo blizak odnos sa stvarnim protagonistom, prijateljem iz mladosti. Prijateljeva drama, međutim, postaće do kraja priče na očigledniji način i njegova lična drama i čitaoca će vratiti na početak, ka pitanju koje je u uvodu eksplicitno postavio pripovedač, ali na njega nema odgovor: zbog čega se sve to pripoveda? „Kako se pripoveda, ako u sebi imalo života ima, priča će i vama i meni otkriti zašto se pripoveda" (Pekić 1991a: 102).

Autor, međutim, više promišlja etičku funkciju književnosti nego što zbilja ulazi u razloge vlastitog nadahnuća – otkrivajući šta njegovi motivi nisu (ni opravdanje životnih grešaka, „ni zelotska misionarska istinoljubivost" koja se umetnosti pripisuje), Pekić naglašava, tvrdeći da su to opšepoznate istine, prolaznost, varljivost, prividnost i potkupljivost umetnosti. Već ova narativna igra u kojoj se s lakoćom prelazi sa vlastitog pitanja na koje se odgovor ne zna na istine koje „svi znamo" u funkciji je daljeg preispitivanja odnosa književnosti i autorove samosvesti. Čitaocu se umesto odgovora na pitanje koje bi ga moglo zanimati, a čega je pripovedač svestan, nudi podsećanje na ono što „svi znamo".

Pripovedanju se, tako, pripisuje saznajno-terapijska funkcija: pripovedač se nada da će se u samom procesu pripovedanja razabrati u zbivanjima u kojima se neočekivano našao. Već to je signal da njegovo svedočenje ne samo da nije pouzdano nego i nije u prvom redu svedočenje. Ono je ispovest „iskrenog čoveka", svesnog svog razočarenja, ali bez znanja o njegovim pravim razlozima: „Iskrenost je posledica razočaranja, a na šta se ono odnosi, ostaviću za kraj priče" i to zato „što istinu ni sam ne znam" (Pekić 1991a: 102). Fabula se pred čitaocem otkriva onako kako se obelodanjuje u pripovedačevoj svesti, napregnutoj nad pitanjem prave prirode zbivanja čiji je svedok i saučesnik.

Pripovedač, sâm Borislav Pekić, prilagođavajući se nakon dvadesetogodišnje emigracije domovini (novoj tuđini, budući da je iz nje otišao obeležen svojim ideološkim neslaganjem sa jednopartijskim komunističkim sistemom), obnavlja kontakt sa prijateljem iz mladosti, jednim od najboljih pesnika „kojeg smo imali od kada smo naučili da i plemenitijim beskorisnostima dajemo glas i formu" (Pekić 1991a: 102). Pesnik u tom periodu prolazi kroz snažnu paranoičnu epizodu, koja će se tragično završiti i razbuditi pripovedačev odnos sa duhovima prošlosti.

Pesnikov život se menja kada u nizu čestitki dobijenih povodom književne nagrade nalazi i jedno anonimno pismo koje ga opominje na izdaju mladalačkih ideala, a nešto kasnije stiže mu i pesma čiji je autor on sâm, ali ju je, kako tvrdi, još u mladosti spalio i zaboravio (svedočenje da je to zaista njegova pesma pripada pripovedaču). Zaplet se razvija i pesnikova sudbina razrešava u ključu centralnog motiva katrena koji se lajmotivski ponavlja: katren[1] govori o lirskom *ja* koje se u liku mitskog Pana sa frulom vraća u tuđe snove i ovladava tuđom maštom i bićem. Invazivno, sablasno i u katrenu nemotivisano ponašaanje lirskog *ja* (čime se pojačava utisak jezovitosti) postaje zbivanje koje se odvija u pesnikovom, a potom i pripovedačevom životu.

Između pesnika i anonimnog čitaoca usledиće niz susreta i telefonskih razgovora, a poznanstvo se dovršava ubistvom, koje je pesnikov odgovor na psihološki pritisak koji nepoznati vrši nad njegovim životom. O svemu tome, kao i o ubistvu, pripovedač samo sluša od pesnika. Tek u suočenju sa žrtvom, u prijateljevom stanu, on poima razmere događaja kojima je bio svedok: na podu je ležao ubijeni mladić, čija fizionomija i odeća otkrivaju da je reč o samom pesniku iz mladosti, dok je sredovečni prijatelj zauvek nestao. Fabula priče izrasta na alegorijskom predstavljanju ideje o izdaji ideala kao istinskoj smrti, odnosno etičkim smislom ispunjenim novozavetnom razlikovanju mrtvih i živih.

Na tip fantastike prisutan u *Novom Jerusalimu* upućuje autorova žanrovska odrednica – gotska hronika. Nasuprot većini gotskih romana u kojima su „tajanstvena događanja na kraju dobijala racionalno objašnjenje" (Popović 2010: 244),

1 Da je to pesma koju je Pekić napisao u zatvoru znamo iz *Godina koje su pojeli skakavci* (1991b: 294), a ovde se pojavljuje u nešto izmenjenom obliku.

u „Sviraču iz zlatnih vremena“ racionalistički razvijan zaplet dobija tajanstvenu završnicu. Pesnikova paranoična deluzija ostaje bez racionalnog objašnjenja, odnosno, opovrgava se kao deluzija, a potvrđuje se nepojmljivost i zastrašujući karakter zbivanja. Utoliko je neobičnije što pripovedač, ostavljajući na početku pitanje zašto pripoveda tu priču, ne iskazuje svoju nevericu pred nemogućnošću racionalnog objašenja. Razlog je, po našem mišljenju, u činjenici da ispovest u ovoj priči započinje odmah, još dok pripovedač o sebi govori kao o svedoku i saučesniku.

Fantastična atmosfera se u „Sviraču iz zlatnih vremena“ izgrađuje postupno i diskretno, ali od samog početka i u funkciji je prikrivanja dvoznačnog naratorovog odnosa prema problemu suočavanja sa istinom o sebi. Raskrivajući postepeno svoj ambivalentan položaj (naracija kao svedočenje i kao ispovest), pripovedač od samog narativnog procesa čini poprište drame koju opisuje: svedočenje o tuđem paranoičnom iskustvu, ispostavlja se, i samo je paranoidna[2] ispovest, koja problematizuje naratorovu volju za istinom, ali i odnos uzroka i posledice u samoj fabuli.

Svako je svedočenje u isti mah i ispovedanje, bar u tom smislu što svedok obelodanjuje vlastito vrednovanje i konstruisanje stvarnosti fiksirajući zbivanja u reči. U „Sviraču iz zlatnih vremena“ svedočenje je tim više ispovest jer pripovedač u pesnikovom problemu prepoznaje vlastiti i kako više biva uvučen u tuđe rešavanje odnosa sa prošlošću, tako sve više isti proces u njemu uzima maha. Pesnik se nalazi u tipičnoj paranoičnoj poziciji gonjenog progonioca (nalazeći se sam u obe uloge), a fantastični okvir zbirke omogućava dvojako čitanje njegovog psihotičnog rascepa, te se anonimni progonilac, „mladić koji je njegovu pesmu ponovo spevao“ i kojeg je nazvao Panom, razumeva i kao stvarna ličnost, čije je pojavljivanje motivisano čudesnim, ali i kao subjektivna psihotična halucinacija: sve što se zbiva na unutrašnjem planu pesnik prepričava kao zbivanje koje dolazi spolja (Trotter 2001: 63); stvoren je u celini autoreferencijalni svet (Alper 2005: 14). U tom za paranoičare tipičnom mehanizmu projekcije ključna je reatribucija: *ja* se pretvara u *ne ja/ti* (Kantor 2004: 124), čime je odloženo suočavanje sa istinom, pa i suspendovana volja za njom. Reč je o „nesposobnosti identiteta da se zaokruži“ (Einstein 2003: 146) i proizvede adekvatan odgovor na činjenice prošlosti. Pesnikova deluzija je motivisana i prekomernom konzumacijom alkohola i reflektuje njegov vlastiti unutrašnji konflikt, te paranoična epizoda predstavlja ponovno pisanje lične istorije u kojoj se prošli događaji uklapaju u neprijateljsku shemu (Kantor 2004: 137), odnosno fokus se premešta sa *šta sam uradio* na *šta su meni uradili* (Kantor 2004: 120) – nerazrešeno i dugotrajno osećanje krivice konvertuje se u deluziju gonjenja

2 Termin paranoično koristimo kada govorimo o sistematizovanim deluzijama kakve se u „Sviraču iz zlatnih vremena“ javljaju kod pesnika, dok pripovedač u čitavom toku priče oscilira između racionalnog i iracionalnog, njegove ideje do samog kraja priče ne dobijaju sistematičnu formu – stoga o njegovom iskustvu govorimo kao o paranoidnom.

(Siegel 1994: 16). Pesnikov um gradi *fiktivnu priču* o neprijateljskom delovanju anonimnog čitaoca *i tako motiviše vlastito, stalno prisutno osećanje straha* (Tol 2005: 85). Unutrašnja logika i doslednost te priče, njena uverljivost, tipična za paranoično konfabuliranje, dočarana je već time što je pripovedač prihvata bez sumnje i o svemu govori kao o objektivno postojećem zbivanju. Od njega i dolazi završno svedočenje koje potvrđuje objektivnost zbivanja, smeštajući ga u prostor čudesnog.

Pripovedanje uključuje dva vremenska plana, prošlost i sadašnjost, ali fantastična atmosfera priče počiva i na doslovnom povlačenju sadašnjosti pred duhovima prošlosti. Ako je pesnikova soba, posredstvom njegovog truda, vraćena u izvorno obličje, samoubistvo koje se zbiva dvadeset godina kasnije (odnosno mogućnost da se iz sadašnjosti izvrši samoubistvo ranije verzije samoga sebe) pripada poretku čudesnog (ali i alegorijskog). Međutim, na samom početku priče, kada saopštava kako je dospeo do fabule prethodnih, pripovedač kazuje da mu je sadržaj „Otiska srca na zidu" saopšten posredstvom magije (u toj priči kazuje da je do Bleksmitovog rukopisa dospeo slučajno), što je signal da je njegovo stanje svesti već promenjeno, a povlačenje njegove racionalnosti – inače izrazite u svakom dijalogu sa pesnikom – nastavilo se i kasnije. Na kraju on i sam čuje Panovu frulu, vraća enterijer svoga stana u obličje poznato iz mladosti i kuca sva velika i mala slova na prijateljevoj pisaćoj mašini, čime se najavljuje sudbina istovetna pesnikovoj.

Paranoja se u „Sviraču iz zlatnih vremena" pojavljuje u dvojakom vidu, kao unutrašnje iskustvo kojim se razrešava odnos sa problemom nečiste savesti („svako ko misli da je gonjen nema čistu savest" – Chadwick 1992: 15) i obelodanjuje psihološku nemoć pesnika i pripovedača da se, tragajući za istinom, sa njom zaista i suoče, ali i kao neposredna realnost jednog ideološki isključivog društvenopolitičkog uređenja.

Kako dublje ulazi u pripovedanje o prošlosti, sve se jasnije otkriva da je doživljaj sveta koji pripovedač deli sa pesnikom izgrađen na snažnim opozicijama, čiji je središnji kriterijum ideologija. Svet je još u to *zlatno doba* mladosti, svojom podvojenošću na MI i ONI, oličavao paranoidni polaritet (Bersani 1990: 189). Oslobođenje Beograda u pripovedačevom doživljaju ravno je okupaciji, a traumatično izbacivanje iz gimnazije, kada je sa drugovima antikomunistima prolazio kroz špalir „toplog zeca" sastavljenog od drugih gimnazijalaca, obeležiće ga za ceo život i još više učvrstiti njegov doživljaj stvarnosti. Pa ipak se pripovedač osećao sigurno i zaštićeno u okvirima svog mikrosveta. Život u građanskom getu iz vremena učvršćivanja komunističkog režima pripovedaču izgleda, posmatran iz aktuelnog vremena, kao zlatno doba, a ipak oseća snažan otpor kada se u susretu sa prijateljem o tom periodu povede razgovor. I baš to što ga je prošlost „činila nemirnim, nesigurnim, ranjivim" (Pekić 1991a: 110), pokazuje da u njemu postoji mnogo jače osećanje krivice no što bi se moglo zaključiti iz njegovih

autoironičnih komentara vlastitog konformizma. Zlatno doba je metafora za život u građanskom getu samo stoga što se pripovedaču čini da je u tom vremenu ostao najbolji mogući on.

Neuralgična tačka pripovedačevog života i u mladosti i u aktuelnom trenutku jeste njegov odnos sa svetom u kome treba živeti a koji se ne oseća kao svoj. Sve su to teme poznate iz Pekićevog memoarskog i esejističkog dela, ali u novoj obradi autor (a čini to i diskretnom ironijom) problematizuje i vlastitu jednostranost, pokazujući paranoidni pogled na svet kao poslednju, paradoksalnu ali efikasnu odbranu od istine o sebi. U „Sviraču iz zlatnih vremena" dosledno nema srednjeg puta. Ako se binarno shvatanje sveta može razumeti s obzirom na mladost i tadašnje iskustvo, kako razumeti istovrstan doživljaj dvojice već zrelih i ostvarenih ljudi? Idealizacija grupe kojoj se pripada i projekcija sveg zla na one druge, van grupe (komuniste), opsednutost temom izdaje i samoizdaje, karakteristični su za paranoidni obrazac mišljenja, vidljiv i u pesnikovoj aktuelnoj naraciji, i u pripovedačevom citatnom prizivanju Orvelove pesme o međusobnom izdajstvu prijatelja. I u mladosti, u vreme oslobođenja Beograda, pesnik je svoj apokaliptični doživljaj stvarnosti izrazio tvrdnjom da su njih dvojica „poslednji ljudi". Pojednostavljen doživljaj sveta ni u aktuelnom vremenu nije promenjen: dva strogo razdvojena vremenska plana (prošlost i sadašnjost) ne mogu se pomiriti u životima protagonista. Pekić, međutim, pokazuje da pod posebnim okolnostima (na realnu pretnju i ugroženost upućuje činjenica da su prijateljevog oca streljali komunisti, da su oni kao gimnazijalci surovo tretirani) svi mogu razviti paranoidnu regresiju (Blum 1994: 97), te je paranoja u ovoj priči i signal abnormalnih uslova odrastanja. U životima koji su obeleženi tako radikalnim iskustvom dubokog straha, izolovanosti i prokaženosti, ne može biti suočavanja sa dubokim istinama koje bi vodile srećnim rešenjima i dozvoljenim kompromisima. U „Sviraču iz zlatnih vremena" psihološki rascep pojedinca prikazan je kao posledica odrastanja u jednoj konstruisanoj i lažnoj društvenoj klimi – pripovedačevo sećanje na intenzivno ponižavajuće iskustvo upozorava na prisustvo paranoidnih okidača u društvu i kulturi. Emocije proživljene u mladosti (strah, ljutnja, krivica) dominiraju i u odraslom dobu, čineći paranoično iskustvo stalno otvorenom mogućnošću. Aktuelna paranoična epizoda je u tom smislu i dokaz i mera nekadašnje traume.

Pesnikovo priznanje da ga progoni mladić koji je spevao pesmu o Panu pripovedač tumači kao spremnost da se prihvati nasilje nad vlastitim životom, a motiv života u neprijateljskom svetu koji se stalno ponavlja u priči, karakteriše protagoniste kao ranjive, životnim iskustvom na nasilje pripremljene. Iz građanskog geta izvukla ih je ambicija, u ime koje su činili manje ili veće, ili, kako o tome Pekić često piše: dozvoljene i nedozvoljene kompromise, koji su bili praćeni samoopravdanjima. Ni u slici odraslog pripovedača nema nikakve alternative. Ukoliko su lični zahtevi za etikom visoki, i u višepartijskom sistemu je nužno ograničeno

učešće u javnom životu, a da se moral ostvaruje uprkos svemu, a ne izbeglištvom iz života, znamo i iz Pekićevog opusa, mada se čini da autor – jedan od najvećih etičara u srpskoj književnosti dvadesetog veka – u ovoj priči to ne zna. U „Svirača iz zlatnih vremena" kao alternativa izdaji pojavljuje se samo eskapizam, a takvo pojednostavljivanje je u Pekićevom opusu indikativno i u funkciji je stvaranja autoironične distance spram rigidnog sistema vrednosti protagonista, odnosno oglašavanja pripovedačeve podvojenosti: autoironičnog samosagledavanja s jedne strane i maničnog prijanjanja za binarnu matricu sa druge.

Volja za alternativom, čije je odsustvo signal lažnog društva, naterala ga je da nešto preduzme – Pekić priziva u svest čitaoca vantekstovno iskustvo (osnivanje stranke, te petogodišnji boravak u zatvoru), kojim motiviše aktuelno iskustvo i različit odnos prema prošlosti dvojice protagonista. Pesnik, uprkos krupnim rečima koje je kao petnaestogodišnjak izrekao na Dan oslobođenja Beograda, svega nekoliko godina kasnije tome nije želeo da se pridruži. Dok se pripovedač plašio prošlosti, pesnik ju je odbacivao i mrzeo. Stoga pesnikovo poricanje, racionalizovanje i potiskivanje, koje je znatno dublje, izbija u vidu paranoične epizode koja je okidač za samog pripovedača, traumatizovanog povratkom u zemlju i uznemirenog sećanjem na sve što je nekadašnji boravak u njoj značio.

Pesnik će reći da je S., drug iz mladosti i najhrabriji među njima, postao član Partije, ali umesto priznanja da je to učinio i sâm, za koje nije kadar, on istura paranoičnu epizodu kojoj su prethodile racionalizacije vlastitog ponašanja i odsustvo želje da se suoči sa istinom o sebi. Pripovedač naknadno otkriva da je pismo koje je prijatelj dobio ono koje je sam i pisao tada poznatom pesniku, kao i njegovu partijsku knjižicu, što otkriva dubinu njegove samoizdaje. Sve što prethodi pripovedačevom obračunu sa prošlošću ispunjeno je racionalnom analizom i isto takvim stavom pri svim susretima sa pesnikom. Međutim, promena zahvata obojicu protagonista, samo je započela u različitim trenucima. Pripovedačeva sumnja u prijatelja, kada zaključuje da susret nije slučajan i ima osećaj da je, uprkos ispovedanju koje sluša, posredi tajna koja mu izmiče, te narastanje napetosti u njihovom odnosu (pripovedačev racionalistički stav sudara se sa pesnikovom deluzijom), rezultira i njegovim povlačenjem racija. Odlučujući momenat je onaj u kome pripovedač boravi sa pesnikom u zamračenoj sobi dok se ovaj skriva od progonioca, uprkos činjenici da i tada nastavlja sa racionalnom analizom:

> „Onda se, toj taštini zahvaljujući, za anonimnog korespondenta zainteresovao. Saznanje da je i on pesnik, koji je neobjašnjivim čudom kongenijalnosti ponovo ispevao njegovu pesmu, i to onu koju je, plašeći se njenog proročkog značenja, zauvek hteo da uništi, morbidni je interes samo podstaklo. Hteo je da zna čime je nekadašnjeg obožavatelja razočarao. Šta je učinio da izgubi učenika. Počeo je da zamišlja da ga ovaj uhodi. Naravno, najzad ga je i video. Mladić pod svetiljkom bio je otelotvorenje njegovih zebnji" (Pekić 1991a: 118).

Pripovedačeva halucinantna vizija prošlosti, kada vidi astralnu povorku drugova tek prošlih kroz špalir „toplog zeca", značajan je signal povlačenja racionalizacije kojom se održavalo jedinstvo ličnosti. Paranoidna ispovest potvrđuje da ta trauma nikada nije prevladana i Pekić u žanrovskim okvirima gotske hronike, protkane fantastikom, progovara o pretrpljenom nasilju (fantastika i psihopatologija se udružuju izazivajući efekte zebnje i napetosti) na način koji je daleko emotivniji od njegovog ironičnog i autoironičnog racionalizovanja iste situacije prisutne u *Godinama koje su pojeli skakavci*. Pripovedač sedi sa pesnikom u zamračenoj sobi, ne znajući jasno zašto to čini, ali sugeriše da je ključna motivacija u samom katrenu:

> „Ako je pesma o *Sviraču iz zlatnih vremena* zaista spaljena, kako se ovaj pojavio u stihu drugog pesnika? Opisan istim rečima, u istoj radnji prolaska kroz tuđe snove? Da je slučajna podudarnost posredi, makar jedna bi se reč morala razlikovati" (Pekić 1991a: 119).

Postupno ulaženje u prijateljevu sudbinu, pa i trenutak u kome njih dvojica stoje jedan nasuprot drugom, simbolizuje borbu sa vlastitom podsvešću, sa neupokojenim vampirom. Odnos pripovedača prema pesnikovoj priči nalikuje odnosu priređivača pisama Konrada Rutkovskog prema svojoj ispovesti u romanu *Kako upokojiti vampira*: Konrad Rutkovski od duhova prošlosti beži u poricanje, a potom u paranoičnu epizodu istrebljenja kišobrana; jedna fusnota u kojoj priređivač komentariše da kišobran Adama Trpkovića, poput demonskog predmeta, drži vezan u podrumu kuće, ukazuje na istovetan proces započet u njemu samom. Priređivačeva psihološka istina se na isti način kao i ovde, samo u manjem obimu, odaje na okvirima priče o Konradu Rutkovskom (v. Ahmetagić 2014). I u „Sviraču iz zlatnih vremena" pripovedačeva ispovest je zamaskirana svedočenjem – to je istina koja se nerado kazuje, a koju potvrđuju zbivanja, čiji bi se fantastični ishod, s obzirom na pripovedačevo stanje svesti, mogao smatrati i nepouzdanim da ga ne posvedočuje čitava zbirka i uloga frulaša u njoj. U svim pričama *Novog Jerusalima* zvuk frule se oglašava kao nagoveštaj smrti i poziv u smrt, a u ovoj se motiv frulaša eksplicitno povezuje sa mitskim Tračkim konjanikom: „Nisam video besmrtnog Pana kako kroz ljudske snove prolazi, veselo duvajući u frigijske dvojnice, video sam biće bez lika u crnom ogrtaču kako u ambis odvodi naše omađijane živote. Neku vrstu Tračkog konjanika na nogama" (1991a: 116). To je još jedan momenat koji iskustvo protagonista iz „Svirača iz zlatnih vremena" povezuje sa pričom „Otisak srca na zidu": tajanstveni lik Grantčesterskog frulaša, za kojim Bleksmit traga u nadi da će unaprediti svoje muzičko umeće, obnavlja se u Panu iz ove priče, sugerišući kontinuitet onostranog, ali i egzistencijalnog iskustva. Na mnogo nivoa se ukršta iskustvo junaka razdvojenih razdobljem dužim od tri veka.

„Otisak srca na zidu" je ispovest čoveka obdarenog okom za veštice, Džona Bleksmita, paranoičara, koji vidi istinu ispod manifestnog. „Preokupacija tuđom grešnošću" (Kantor 2004: 30) i osećanje božijeg izabraništva čini Bleksmita

grandioznim paranoikom tipa Simeona Hadžije (v. Ahmetagić 2015) – reč je o „grandioznom tipu deluzije" o specijalnoj vezi s Bogom (Trotter 2001: 15) – ali u isti mah asocira na osećanje koje je pesnika iz „Svirača iz zlatnih vremena" nagnalo da se u mladosti obračunava sa tuđim etičkim posrnućem. Bleksmitova halucinacija u detinjstvu, praćena upiranjem prsta u tuđi prozor, po svemu sudeći je tek rani znak duševne bolesti, ali joj smisao prokazivanja veštica pripisuje sredina u dobu koje odlikuje „fiksni sistem pogrešnih predstava o svetu i ljudima" (Kantor 2004: 41). Tako Bleksmit i zadobija moć – mišljenje jednog paranoika postaje sankrosanktno. Važeći za poznavaoca prave prirode drugih bića, ekstatično ujedinjenog s Bogom, on upravlja tuđim životom i smrću, baš kao i Popje više od 100 godina kasnije u priči „Čovek koji je jeo smrt", ali iz sasvim drugačijih razloga (Popjeova moć izrasta iz groteskne slučajnosti, ali je omogućava epoha fokusirana na prepoznavanje i kažnjavanje neprijatelja i krivaca, „kada se u Parizu u svakom strancu video engleski špijun" (Pekić 1991a: 77), a ukradena kesa novca proglašavala napadom na otadžbinu).

Čitavo doba priča organizovanu priču protiv veštica, odnosno u Popjeovom slučaju neprijatelja Francuske revolucije, izražavajući paranočan sistem verovanja u kome se nevinost zadobija projektovanjem zla u druge. Bleksmit, i inače uveren da „sile tame u legijama muče zemlju" (Pekić 1991a: 71) i da se mnogo „demonske gamadi namnožilo" (Pekić 1991a: 44), sve više biva preplavljen negativnim mislima što se više predaje svom poslu – za njega je to, međutim, tek dokaz njegove mesijanske prirode: „Demonski bestijarijum što sam ga preko dana u crnu jamu bacao, vraćao se noću da me iskušava i kinji, kako je pakao i sa svecima postupao [...] pa i sa samim našim Spasiteljem" (Pekić 1991a: 65). Paranoična konfabulacija je zaokružena, ali joj legitimitet daje epoha lova na veštice, kolektivna paranoja, koja aludira na epohu komunističkih suđenja, odnosno francuskog revolucionarnog suda u priči „Čovek koji je jeo smrt". Tri od pet priča *Novog Jerusalima* računaju sa kolektivnom paranojom kao važnim antropološkim iskustvom. Konačno, i u poslednoj priči „Luče Novog Jerusalima, 2999." naučnikovo potpuno promašeno tumačenje prošlosti u kome su staljinistički logori shvaćeni kao zlatno doba čovečanstva, motivisano je ne samo željom za obnovom zlatnog doba, koje – kako pokazuje čitava zbirka – nikada i nije postojalo, nego, uz sve druge razloge, i stavom prema svom dobu, karakterističnim zazorom od vremena i vrednosti u kojima živi.

Ako je pisanje „učestvovanje u najboljoj mogućoj definiciji čoveka" (Pekić 1991a: 116), a besmrtni bog Pan sa frulom ima božansku moć da vodi u život i smrt, onda su i životna iskustva i psihološki samouvidi i bežanje od njih prevladani moćima umetnosti koja, uprkos tome što „svi znamo" da jeste potkupljiva, jeste u isti mah i najdublja istina. Svako kome se poveri, kako govori pripovedačev prijatelj, i sam će u priču ući – u „Sviraču iz zlatnih vremena" važna tema je sama naracija, odnosno mogućnost različitih narativa o istom (pripovedačeva

sumnja u istoriografiju, očevidna u čitavoj zbirci, obelodanjena je strasnim naporom da se razabere u paradoksalnoj sadržini dokumenata, čime ih diskvalifikuje). Uostalom, u pronađenom rukopisu (što „Otisak srca na zidu" jeste) priređivačevi komentari upozoravaju na to da nema iskrenosti u Bleksmitovoj ispovesti, niti mogućnosti za nju: čak i kada se prevladaju psihološke stupice, onaj ko se ispoveda nikada nije potpuni vlasnik svoje priče, jer je posreduje jezikom, koji je *par excellance* kulturna tvorevina. Ipak, „Kad pričate – a ispovest je i priča – pa temu izmestite iz prirodne geografske ili povesne sredine u prividnu, koja će vam, kako se nadate, zaštiti anonimnost, omaći će vam se, naročito ako ste umešan pripovedač, ako nasednete daru, tu i tamo, poneka indiskrecija" (Pekić 1991a: 39–40). Ukratko, ako nasednete daru – on će vas prokazati i obezbediti istinitost i tamo gde iskrenosti nema nimalo.

U „Sviraču iz zlatnih vremena", kroz motiv priče koja se priča sama, ali i pesme koja poziva na odgovornost a svojim fantastičnim diskursom projektuje zbivanja i oblikuje samu priču čiji je deo, Pekić na nov način obrađuje svoju temu istine u umetnosti i istinite umetnosti. Istinska umetnost obujmljuje raznolike samoopravdavajuće narative, čineći vidljivom njihovu istinitu verziju. Pesnik, koji je pisao svoje stihove „s ozbiljnošću drevnog maga", upravo je stoga podložan magijskoj formuli sadržanoj u istinskoj umetnosti. Promišljajući istorijska zbivanja, pripovedač govori o slučajnosti, koju pogrešno nazivaju „povesnom nužnošću", ali zato sve što se dogodilo sa prijateljem ocenjuje kao neminovnost, čemu je razlog njegov pesnički talenat i ozbiljnost duha – u svemu što se dogodilo, a ponajpre u tragičnom raspletu, umetnosti pripada važno mesto. Ako je mladalački doživljaj sveta, u kome sve zlo dolazi od drugog, značio u isti mah i potvrdu vlastite ispravnosti, u zrelom dobu se pesnikov psihotični rascep i istovetan proces koji započinje u pripovedaču, obelodanjuje pre svega kroz umetničku tvorevinu. Pokušaj da se zagrize u istinu završava u paranoičnom iskustvu, a da će se baš tako dogoditi sa pesnikom naslućeno je u rano napisanoj proročkoj pesmi, jer je umetnost zrelija od svojih tvoraca. Volja za istinom, koja se u mladosti manifestovala traženjem ideološke alternative, u odraslom dobu je propuštena kroz literaturu. Indikativno je da se pripovedač ne seća mučnog događaja iz prošlosti, kada je S. izbačen iz gimnazije, već mu se vraća opis kakav je dao u knjizi: još jednom je neposrednom životu pretpostavljena literatura.

Borislav Pekić, koristeći u *Novom Jerusalimu* čitav „repertoar naratorovih uloga" (Tatarenko 2009: 200), brojnim poetičkim komentarima gradi i razara iluziju dokumentarnosti, razvijajući u postmodernizmu dominantnu, kako je to prepoznao još Ihab Hasan, poetiku sumnje, koja je – što je za nas ovde supstancijalnije – samo središte paranoidne epistemologije. Volja za istinom i nemoć njenog dosezanja obeležava pripovedača svih priča *Novog Jerusalima* – ma u kakvoj narativnoj ulozi bio, on je konstantno u detektivskom položaju: tako zbirka pokazuje nemoć interpretacije i stalnu usredsređenost na nju.

Umetnik radi u vremenu i mada umetnost ne preživljava svoga tvorca, kako pokazuje prva priča „Megalos Mastoras i njegovo delo", ona sadrži najdublje istine, jedine do kojih se uopšte i može doći – umetnik je i Bogoborac, i izvan etike, opšti sa demonskim i anđeoskim, sa obe krajnosti koje su potencijalno prisutne u čoveku. U sporu sa zvaničnom istoriografijom, narator *Novog Jerusalima* dokazuje (ne samo) andrićevsku istinu – da je u predanjima, legendama i bajkama sadržana istinitija istorija čovečanstva – već da se u njima nalazi sve što je uistinu relevantno. Uostalom, ako se u prvoj priči eksplicira „dok je umetnost nešto značila, priče su imale silu sudbine" (Pekić 1991a: 11), te stoga pripovedač odlučuje da pusti priču „da u svoje ime govori", u „Sviraču iz zlatnih vremena" upravo se time dokazuje vrednost pesnikovog u mladosti napisanog katrena: tajanstvenoteskobna, zastrašujuća pesma imala je silu sudbine. Takvu silu – ne samo da otkrije zašto se pripoveda nego i da narativni prostor poistoveti sa egzistencijalnim – ima i priča koju Pekić ispisuje u *Novom Jerusalimu*.

IZVORI

Pekić 1991a: Borislav Pekić. *Novi Jerusalim: gotska hronika*. Beograd: Prosveta.

Pekić 1991b: Borislav Pekić. *Godine koje su pojeli skakavci: uspomene iz zatvora ili antropopeja (1948–1954)*. Beograd: Bigz; Priština: Jedinstvo.

Pekić 1991c: Borislav Pekić. *Kako upokojiti vampira; sotija, London 1971/1972*. Beograd: Prosveta.

LITERATURA

Bersani 1990: Leo Bersani. *The Culture of Redemtion*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Bran 1999: Nicol Bran. "Reading Paranoia: Paranoia, Epistemophilia, and the Postmodern Crisis of Interpretation". *Literature and Psychology*, 45, 1–2, 44–62.

Alper 2005: Gerald Alper. *The Paranoia of Everyday Life: escaping of the enemy within*. New York: Prometheus Book.

Ahmetagić 2014: Jasmina Ahmetagić. *Pripovedač duše*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu.

Ahmetagić 2015: Jasmina Ahmetagić. „Simeonski paranoidni diskurs: od paranoje svakodnevnog života do paranoidne psihoze Simeona Hadžije". *Jezik, književnost, diskurs*. Ur. Vesna Lopičić, Biljana Mišić Ilić. Niš: Filozofski fakultet.

Bersani 1990: Leo Bersani. "Pynchon, Paranoia, and Literature". *The Culture of Redemtion*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 179–199.

Blum 1994: Harold P. Blum. "Paranoid Betrayal and Jealosy: The Loss and Restitution of Object Constancy". *Paranoia. New Psychoanalitic Perspectives*. Eds. John M. Oldham, Stanley Bone. Connecticut: International Universities Press, 97–113.

Eisnestein 2003: Paul Eisenstein. "History as/and Paranoia. David Grosman's *See Under: Love*". *Traumatic Encounters: Holocaust Representation and the Hegelian Subject*. New York: State University of New York Press, 143–182.

Kantor 2004: Martin Kantor. *Understanding paranoia: a guide for professionals, families, and sufferers*. London: Praeger.

Popović 2010: Tanja Popović. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
Радоњић 2003: Горан Радоњић. *Вијенац ūрийовједака*. Београд: Просвета.
Siegel 1994: Ronald K. Siegel. *Whispers: the voices of paranoia*. New York: Simon & Schuster Paperbacks.
Татаренко 2009: Ала Татаренко. „Готске игре уз пратњу свирале: Пекићев књижевни дијалог с Кишом". *Поеūика Борислава Пекића: ūрейлиūање жанрова*. Ур. Петар Пијановић, Александар Јерков. Београд: Институт за књижевност и уметност: Службени гласник, 197–210.
Tol 2005: Ekart Tol. *Nova zemlja*. Beograd: Čarobna knjiga.
Trotter 2001: David Trotter. *Paranoid modernism: literary experiment, and the professionalization of English society*. New York: Oxford University Press.
Chadwick 1992: Peter K. Chadwick. *Borderline: a psychological study of paranoia and delusional thinking*. London and New York: Routledge.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

PARANOID CONFESSION AND THE WILL FOR TRUTH IN *NEW JERUSALEM* OF BORISLAV PEKIĆ

Summary

A special status of "The Music Player from Golden Times" in *New Jerusalem* – which we have indicated to – rests on the clear articulation of paranoid experience which is implicitly present in a majority of stories. Paranoid experience appears as an immediate reality of the one ideologically excluded socio-political set up, and as the inner experience by which is settled relationship with the problem of the impure consciousness and disclose psychological weakness of the story-teller to searching for the truth, to really confront it. We showed that fantastic motives of this story were found in the function of the ambiguous narrative relationships dissimulation toward the problem of confrontation with the truth of yourself. The story-teller, by gradual disclosure of his ambivalent position (narration as testimony and confession) makes from the narrative process itself the scene of drama which is being described: testimony on someone else's experience, turns out to be paranoid confession, which problematizes narrator's will for the truth, but the relationship of causes and consequences in the fabula itself as well.

By transposing of his autobiographic experience, and by means of multi-functional fantastic, Borislav Pekić in a new way either in the artistic procedure or in meaning, thematizes important issues of his opus – the problem of truth in art and life, and the problems of dissidence and converting – by overflowing of ethical issues (allowed and non-allowed compromises, the problem of writer's engagement) into poetical ones (problem of factual and poetical truth).

Key words: Borislav Pekić, *New Jerusalem*, "The Music Player from Golden Times", testimony, confession, paranoia, ideology, impure consciousness.

Rad je predat 3. marta 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 821.163.41.09-4 Киш Д.
doi:10.5937/bastina1947017B

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ***
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

КИШОВИ ЕСЕЈИ О СЛИКАРСТВУ КАО АУТОПОЕТИЧКИ *ПРОЗОРИ****

Апстракт: Досадашња интензивна проучавања књижевног дела Данила Киша скренула су пажњу на бројне интердисциплинарне везе у његовом опусу, али је на писчеве афинитете према ликовним уметностима указивано махом узгред. Стављајући у истраживачки фокус његове најзначајније есеје посвећене сликарству, циљ овога рада је да са становишта модерних књижевних теорија маркира и детаљније расветли она Кишова учитавања у којима су садржана препознатљива аутопоетичка начела.

Кључне речи: аутопоетика, књижевност, сликарство, Медиала, иронични лиризам, есеј-прича, *прозор*, наративност, мултипликација, преображај (*морфинг*).

Кишова рана аутопоетичка прича „Ципеле“ завршава се једном аутоироничном сценом, у којој јунак, сиромашан студент светске књижевности, покушава да ослика угљеном свет својих успомена симболизован изношеним прашњавим ципелама што су стајале на поду. Када из једне од њих исклизне пацов „бришући једним потезом све оно што се хтело отети забораву“ (*Va:* 455),[1] схватамо да *ципеле* нису хтеле у слику, већ у причу. Овакав завршетак приче може се посматрати и као аутопоетичка и као аутобиографска алегорија, будући да је писац сматрао да „за сваки садржај постоји идеална

* научни сарадник, becejskim@gmail.com
** научни сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 С обзиром на то да смо користили издање *Сабраних дела Данила Киша* у редакцији Мирјане Миочиновић 2006–2007, у парентезе које се односе на изворе уносићемо курзивно наведене скраћенице наслова књига и бројеве страница уместо уобичајеног начина за парентетичко цитирање. Попис скраћеница дат је у изворима на крају рада.

форма негде у платонском свету идеја“ (*GTI*: 232) и да је и сâм био на прагу сликарске професије пре него што је постао становник *мансарде*.[2]

Ступивши у свет књижевности, Киш, међутим, није изневерио ни свој ликовни доживљај света. Поред музичких структура и филмске уметности, сликарство је оставило снажан печат на композицију његових књига и технику приповедања, о чему сведоче бројне странице његове белетристичке и есејистичке прозе. На „повлашћени статус ове уметности у Кишовом ’духовном пејзажу’“ скренула је пажњу и М. Миочиновић приређујући *Сабрана дела Данила Киша* (Miočinović 2007a: 233), док је писац објашњавао ову своју интердисциплинарну опсесију и из тога произашлу приповедну технику:

> „Мене нарочито опчињавају слике. Волим чудне предмете, волим да их детаљно описујем, као да их додирујем. То сам научио из технике ’новог романа’, иако нисам био одушевљен тим жанром. […] Опис у овој врсти прозе јесте варијација теме која следи, њена припрема.
>
> […] Са предметима морам да радим сликарским поступком, постављајући их испред себе. То помаже враћању несталог света, света са којим сам још увек повезан кроз те сентименталне предмете“ (*GTI*: 134).

Није тешко уверити се да пишчеви аутопоетички искази о везама књижевности и ликовних уметности у потпуности произилазе из његове стваралачке праксе, те да се приликом отварања ове теме мора имати у виду и његово белетристичко дело и његова ауторска поетика. У нашем истраживачком фокусу биће најзначајнији есеји које је посветио сликарству, с акцентом на аутопоетичка учитавања. Податак да ти текстови потичу из различитих периода указује на пишчево константно интересовање за ове уметности, као и за однос ликовног и књижевног језика. Било да су за нас значајни деловима или целином, ауторским ставовима и/или формом, сви они превазилазе и своје теме и свој програмски, пригодни карактер и садрже општа и аутопоетичка промишљања уметности. Чак и кад изгледа да ауторову пажњу заокупља конкретно дело, мало тога, видећемо, припада стручној ликовној критици. Дакле, Кишу су дела других уметности најчешће само повод да говори о оним поетичким одликама које су карактеристичне за његово стваралаштво, од уметничке самосвести до метатеоретисања: ироничној дистанци, карикатури/пародији, полиграфији, онеобичавању, интермедијалној цитатности, поетици сажимања, промени тачака гледишта, тематизовању „наличја“, тј. „обнажењу“ и довођењу у средиште пажње самог поступка уметничког обликовања, мултиликовању јунака и стварности, те борхесовско-ешеровској поетици огледања – једном речју, о свему ономе што ће га одвести до култа *Форме*.

2 Киш је 1947. год. најпре положио пријемни испит за цетињску Умјетничку школу пред комисијом коју су чинили њени оснивачи Мило Милуновић и Петар Лубарда, а затим се определио за гимназију.

Да је писац много више времена проводио у друштву сликара него у друштву књижевника, често је помињан податак у критици. О томе је и сâм говорио у интервјуима (Kiš 2011: 20–21), али природа те духовне везе до данас није довољно расветљена.[3] За нас је занимљива чињеница да су сви ти сликари били оснивачи и чланови сликарске групе Медиала, познате, поред осталог, по теоријском промишљању уметности и интермедијалној оријентацији чланова: Леонид Шејка, Синиша Вуковић, Дадо Ђурић, Миро Главуртић, Оља Ивањицки, Милић од Мачве, Милован Видак, Љуба Поповић, Пеђа Ристић, Владан Радовановић и др. Пишчево доживотно пријатељство са некима од њих (нпр. Л. Шејком, М. Главуртићем, Љ. Поповићем) било је засновано на духовној колико и на по-етичкој сродности. Наиме, већина програмских начела Медиале, без обзира на то колико је од њих остварено у пракси, није далеко од општих стваралачких принципа Д. Киша: спој традиционалних вредности и савремених токова, противљење анахронизмима, инсистирање на аутентичном виђењу света, овладавање техником „до несварног" итд. (Протић 1970: 522; Суботић 2000). Група је повремено мењала чланове, али не и своје програмске ставове. Од самог оснивања и прве заједничке изложбе (1958) окупљала је и ауторе теоријских текстова (најпре обједињене у публикацији *Медиала* 1958, коју је уредио Главуртић) и сарађивала је с многим домаћим књижевним часописима у којима је објављивао и/или их уређивао Киш (*Видици, Савременик, Дело, Политика, Књижевне новине*) („Медиала". *Википедија* 2018).

У односу на личне афинитете и чврстину поменуте интердисциплинарне везе, изненађује чињеница да је Киш у првој деценији књижевног рада ликовним уметностима посветио само есеј „Сликар Миро Главуртић" (1957) и кратак есејистички запис „Сликарски свет Мила Милуновића" (1958). Први есеј уједно је и најстарији текст који је ушао у Кишов строги ауторски избор *Homo poeticus* (1983). По свој прилици, сматрао га је значајним јер се у њему назиру они аутопоетички ставови који ће остати препознатљиво обележје његове приповедне прозе. У том тексту налазимо општа размишљања о односу међу уметностима, која можемо означити и као основне дилеме Медиале:

> „Где су границе између две уметности? Место где се две наизглед најразличитије уметности секу или додирују није хераклитовска, апстрактна дуж или крива, него површина, површина слична длану чврсто стиснутих руку, где прсти продиру дубоко у ону другу површину која и сама има своје пипке, своје вене и капиларе...

3 „Данило Киш – читање слике" Димитрија Поповића представља једини текст у чијем су фокусу Кишови есеји о сликарству (Поповић 2016: 203–214). Упркос хипотези са којим смо у потпуности сагласни – да је Кишово читање слике увек у служби литературе, као и драгоценим запажањима потеклим од аутора који је и по професији и по вокацији сликар, рад остаје на нивоу интерпретације појединачних есеја. Недостаје један свеобухватни поглед проистекао из анализе конкретних поетичких поступака које Киш учитава у слике, као и савремена књижевнокритичка/књижевнотеоријска апаратура.

> Понекад најапстрактнија мисао хоће да пропева или да се претвори у линију, у облик, као што понекад линија и облик хоће да се претворе у апстракцију" (*НР*: 139).

Киш отвара старо питање полиграфије и интердисциплинарног стварања као последице уметничког нагона, „оног вука и црва који се узнемирио у човеку и који тражи свој излаз. […] Није ли Микеланђело био приморан да клеше сонете, само зато што су се његови ликовни трептаји претворили у песму, а да он то, можда, и није знао и није хтео?" (*НР*: 139). Производом такве „стваралачке грознице" он види Главуртићеве цртеже и хаотичне записе на маргинама, који припадају простору између литературе и сликарства, лирске песме и графике. Али тај је међупростор неретко и свесна тенденција уметника. Постајући „текстуална пратња" цртежа, попут орнамента, филиграна или арабеске, текст са маргина губи свој информативни значај и добија уметничку функционалност. Та се „обесмишљена слова и њихове детерминанте претварају у орнамент, у лирску или музичку пратњу и, у склопу цртежа, делују као магични хијероглифи неке непрочитане азбуке која нас мами и дражи да је дешифрујемо, да нађемо неки дубљи смисао тих тајанствених слова А и Б и да прочитамо да су то можда Сулејка и Хатем из 'Песме над песмама', а да је у оном ситном, нечитком тексту њихова љубавна повест" (*НР*: 140). Кишово учитавање огледало је његове опсесије лектиром и очигледна потврда оне истине да се раскошан свет уметности реализује и тумачи у складу с искуством и маштом примаоца. Осим тога, писац је још у младости откривао лични полиграфски нагон[4] и доживљено искуство „стваралачке грознице", које ће, као што смо видели у наведеном примеру из приповетке „Ципеле", тематизовати у својој белетристици и описивати у ауторским коментарима.

У граничном подручју књижевности и сликарства, поезије и карикатуре, који чине сликарски свет Мира Главуртића, он види идејни и ликовни сукоб „средњовековне аскетске статичности и савремене механизоване динамичности", „вратоломну и опасну игру", где карикатурална нота није резултат манира или школе него „је последица скепсе и ироније, пре свега према сопственој лирској сентименталности" (*НР*: 141). Овде је већ јасно изложена једна од кључних речи Кишове поетике – „иронична дистанца" или „интелектуални (иронични) лиризам" (Делић 1996: 87–95). Увођењем аутоирониje, пародије и „хладне објективности" приликом представљања онога што би иначе било сувише болно или тешко изразити, писац прави отклон од сувишне патетике и лиризма. То је поступак који ће у наредним годинама усавршавати, да би га у *Пешчанику* довео до перфекције. Поредећи иронични лиризам с поетиком симболистичког наговештаја, он истиче важност примаоца који тумачи вербалне слике: „Одвећ се брка поетика и патетика.

4 Радомир Ивановић запажа да је Киш „био истински полиграф" и да је „његов таленат био састављен од више разноврсних дарова одједном" (1994: 71–72).

Проза захтева супротно: ефекат не би смео да се налази у тексту, већ посредством слика, у духу онога који чита" (*GTI*: 186–187).

Да у Кишовој поетици и животној филозофији ирониja није само књижевно средство него и животни став, потврђује и неколико цртежа, сведених портрета-карикатура из заоставштине. И као што галеријом Кишових књижевних ликова апсолутно доминира лик Оца/Е. С.-а, међу тим цртежима истиче се портрет Оца (Поповић 2016: 204), откривајући да „иза сваке игре, сваке ироније, сваке маске цинизма, увек постоји тајна рана" (Жан 1987: 49).

Киш већ у овом раном есеју промишља поетичке поступке који ће га одвести до интермедијалне цитатности. Он, на пример, запажа да научни или информативни текст смишљено цитиран/забележен на маргинама цртежа губи своје првобитно научно-информативно својство и у том новом контексту добија другачије значење. Креативну примену различитих облика цитатности писац ће доследно разрађивати од породичног циклуса, преко *Гробнице за Бориса Давидовича* до *Енциклопедије мртвих*. Његово теоријско образложење уз демонстрирацију интермедијалне цитатности изнеће у полемичкој књизи *Час анатомије*, где ликовни цитат добија нову семантику у контексту књижевног дела. Тако се овај Кишов рани текст и каснији цитат Рембрантове слике у *Часу анатомије* могу посматрати и као есејистички диптихон, будући да се односе на два „обрнута" типа интермедијалне цитатности.

Есеј добија особине ликовне критике једино у сегменту где аутор настоји да кроз богату ликовну традицију – од ренесансних мајстора („Диперовог апокалиптичног кошмара и рефлексивно-лирске интонације из *Меланхолије*", „Кранахове наивне анатомије") до домаћих утицаја (Дада Ђурића) – маркира сликарске претке М. Главуртића. Па и тако изведени паралелизми (стилски, технички и интермедијални) више говоре о Кишовом ликовном образовању и интересовањима него о самом сликару; поготово ако томе додамо занимање за „трагичне митске фигуре, попут Дедалуса, Прометеја и Ахасвера" (*HP*: 142), што ће постати повлашћене теме и архетипски јунаци у његовој белетристичкој и есејистичкој прози.

На сличан начин, ослањајући се на Бодлерово схватање пејзажа, Киш у кратком тексту „Сликарски свет Мила Милуновића" (1958) најпре говори о „продуховљавању пејзажа", „богатству асоцијација", „несвесном уношењу једне личне ноте" – што је у ствари *синтетички* пејзаж. У настојању да продре до тајне Милуновићевих благих медитеранских пејзажа кроз контрастну слику са Лубардиним експресијама црногорског крша у сутон,[5] он тај „флуид"

5 „Над Милуновићевим пределом беласа се крило галеба, над Лубардиним се надноси канџа орла. Кроз Милуновићеве прозоре – чак и онда кад су пусти и безнадежно осамљени – допире гугутање голубова и сетно певање заробљених птица, кроз Лубардине прозоре допире грактање врана и гавранова са згаришта..." (Kiš 2009: 69–70).

налази у њиховој тихој трагици: „Јер у том је пределу сунце присутно често само зато да осветли једну шпиљу, један понор, једно вечно умирање“ (Kiš 2009: 69). Већ у овом раном периоду смрт је доминантна Кишова тема и у белетристици и у есејистици. Сликарство које је оставило тако снажан утисак на њега потиче с краја четврте деценије, када је сликар ушао у импресионистичку фазу коју карактерише снажан продор светлости и тонско обликовање (валер), насупрот Лубардином колористичком експресионизму „са сутонским епским осветљењем“ и нагласком на текстури платна, а у изразу на драматици. Пишчевом сензибилитету у том тренутку очигледно је био ближи Милуновићев благи медитерански и фигуративни свет префињеног колорита, инсистирање на људској фигури, на пејзажу, тј. на *појединачном,* него Лубардине чворновате стогодишње маслине, сурове теме и монументалне историјске и епске композиције (Мило Милуновић, слике 2018; Петар Лубарда, слике 2018). То му ипак није сметало да запази како се њихови сликарски светови „додирују у својој субјективној и објективној трансценденцији“. Контрастно приказивање стваралаштва двојице великих сликара савременика постаће уобичајено и у стручној ликовној критици, што потврђује снагу Кишовог интуитивног доживљаја.

Упркос пишчевом присном пријатељству с Леонидом Шејком и одличном познавању његове сликарске поетике, о делатности, сликарству и идејама овог сликара раскошне маште и изузетне интелектуалне радозналости налазимо само кратак запис у некрологу „Смрт Леонида Шејке“ (1970):[6] био је „душа Медијале, сликар Фаустових искушења, и чудесно богатих складишта, писац књиге *Трактат о сликарству* […], у којој је тежња за целовитошћу основна опсесија, у којој се страсно трага за синтезом класичног и модерног“ (*Va*: 495). Језгровито приказујући Шејкину сликарску технику – од студија архитектуре и старих фламанских мајстора захваљујући којима открива бескрајне могућности перспективе, преко раслојавања простора обасјаних „неким оноземаљским сунцем и дахом тајанства, неком интелектуалном и истовремено лирском климом“ (*Va*: 495–496), па све до последње фазе оп-арта и нове фигурације – Киш се приближава сопственој поетици: борхесовска техника мултипликације простора/стварности и испитивање могућности које пружа промена перспектива, интелектуално-иронична и лирска клима која зрачи из свих његових цртежа и слика као водени жиг аутентичног сликарског рукописа итд. (Leonid Šejka 2018).

О значају метафора *ђубриште* и *складиште* које је Киш баштинио од Шејке у књижевној критици већ је детаљно писано (Делић 1993: 41–47).

6 М. Миочиновић скреће пажњу на то да је овај некролог једини запис поводом Шејкине смрти и да је у њему заметак Кишове приповетке „Маратонац и судија“, објављене постхумно у *Складишту* (*Va*: 568–569).

У поетичком смислу оне илуструју став да „под остацима сваког предмета постоји прича. [...]: остаци у канти за ђубре су разни археолошки слојеви“ (*GTI*: 187). Писац успоставља извесно устројство света именујући, набрајајући предмете који „причају своју причу“ и складиштећи те „каталошке приче“ (Lotman 1976: 308) по сопственој логици „божјег архивара“ или записничара. Под насловом „Складиште“ Киш је чувао краће записе и идеје које је тек требало развити, те је приређивач *Сабраних дела* задржала аутентичан наслов за постхумно објављену књигу његових бележака. Поред песме „Ђубриште“ (*P. E:* 63–68), у заоставштини је пронађен и циклус песама под истим насловом посвећен Шејки (*P. E:* 53–58; Miočinović 2007б: 167), који даље метафорично развија идеју о хаотичности света. Ствари не мењају своју природу и намену захваљујући нашој вољи, већ захваљујући промени односа, као што речи, текстови и/или цитати мењају своје значење у зависности од контекста, односно и најмањег померања појма, истаћи ће Киш бранећи документарни поступак и теорију цитатности (*ČA:* 55). Цитирајући Лотреамона, он закључује да „сусрет шиваће машине и кишобрана на операционом столу – то је демијуршки чин. [...] Све је у односима, противстављањима, у стављању ствари напоредо. Модерни писац не верује у седам дана стварања, у Божји каталог, у редослед ствари и појава. Свет је хаотичност“ (*HP*: 221–222).

Највећи број текстова о ликовним уметностима Киш је објавио између 1971. и 1983, што је период његове пуне стваралачке афирмације. Сви су изразито аутопоетички, доминирају лични утисци и изузетна емпатија, а они елементи који припадају домену стручног тумачења пре указују на ширину ауторовог образовања, развијену уметничку интуицију и интелектуалну радозналост него на интенцију да пише ликовну критику.

Садржином и жанровским одликама посебну пажњу привлачи есеј-прича „A window is A window is A window is A window“ (1973) писан за каталог слика Сафета Зеца. Текст више подсећа на скицу неке приче на задату тему него на ликовну критику, како би се од текста за ту намену очекивало. Чак постоји и једноставан сиже: човек отвара прозор и види исти такав прозор и исти призор који се умножава у недоглед; покушавајући да побегне од призора, он искаче кроз прозор јурећи до зида на коме је поново – прозор; човек искаче и кроз тај прозор у исти такав призор (*HP*: 131–132).

Инспирисан циклусом слика с мотивом прозора, Киш је свог имагинарног посматрача сместио у унутрашњост слике, и то у ентеријер прозора са крупновезеном чипком и бронзаном бравом окићеног геранијумима и пузавицама (Safet Zec, slike 2018). Посматрач који мултиплицира стварност и сâм је мултиплikован, јер човек „који има искуства са сном и морама сна“ очигледно је уметник, односно Кишов двојник или прототип. Под различитом светлошћу, „као у огледалу“ у каквом музеју илузија, кроз прозоре који се

борхесовски умножавају, он посматра исти призор „међу јавом и мед сном". Тако овом „јунаку" полази за руком оно што је покушавао Е. С. у *Пешчанику* – да обједини две перспективе, да буде „и посматрач и посматрани" истовремено, али и да изађе из себе, да побегне од свога двојника како би изварао смрт. Јер, какав то *плен,* ако не бесмртност, „радозналац" покушава да ухвати јурећи кроз паралелну стварност слика према звуку ловачког рога који му једнако измиче?

Интересантан детаљ је да у тим паралелним световима није баш све идентично: са протоком времена променила се светлост и мало су се померили облаци (што су сликарским језиком изразили још импресионисти сликајући исти мотив у различито доба дана – додуше, са циљем да колористички анализирају светлост и покрет). Простор је схваћен борхесовски, као део времена у ком је човек заточен; јер човек не може ни да изађе из себе, нити да заустави време.[7] Али ако је посматрачева имагинација покретач умножавања призора, онда га она једина може и зауставити. Такво тумачење изискује сцена из последњег отвореног „прозора"[8]: када човек који искочи кроз прозор легне у траву и уместо баште посматра небо, ми слутимо, *знамо* да се слика облака може мултипликовати док год постоје посматрачева свест и имагинација (Поповић 2016: 211).

Сагледан у светлу постласичне наратологије, овај наративни поступак полази од теорије могућих светова и грађен је на начелу виртуелности: имагинарна реалност слике прочитана је као текст/наратив, при чему је симулирана стратегија наративних уоквиравања.[9] Последњи ниво (садржај „прозора") у наративном смислу је тек наговештена могућа прича, „тако да читаоцу остаје да попуни виртуелне процепе" (Milosavljević Milić 2016: 48–49). Али његова когнитивна вредност је највећа, будући да скреће пажњу на самопокретачку способност стварања и бескрајног умножавања „прозора"/прича/могућих светова. Универзум постаје мултиверзум. Суштина је са актуелног пребачена на потенцијално, на *непостојећу приповест* која више није у свету текста, већ у свести читаоца/посматрача.

---

7 Борхес је сумњао у постојање јединственог времена и трију временских димензија: поред тога што није веровао у постојање прошлости – она је већ *била*, ни будућности – она *још није*, писац није веровао ни у садашњост – она неповратно креће ка прошлости. Простор, дакле, није супротност времену, већ је смештен *у* време као његов део, једна од епизода времена, „инцидент у времену", јер „постоје читаве области бића којима простор уопште није потребан" (Тубић 1997: 179–180; Гашић 1997: 185–192).

8 Занимљиво је да у постласичној наратологији термин „фокализација" замењује управо компјутерска метафора „прозор", која имплицира могућност неограниченог приказивања симултаних збивања (Ryan 1999: 130; Milosavljević Milić 2016: 30).

9 Термин *уоквиравање* савремени когнитивни наратолози замењују термином *рекурзивност* позајмљеним из компјутерске технологије, чиме илуструју динамичку природу наратива (Ryan 1999: 121; Milosavljević Milić 2016: 27).

Примењујући у литерарном описивању „сликарски" поступак који је усвојио из технике „новог романа" и преплићући реалну и виртуелну стварност на начин на који су то чинили писци магичног реализма, Киш ствара нове вербо-визуелне, а увођењем звука чак и вербо-воко-визуелне призоре (опсесија В. Радовановића). Ликовну критику слика Сафета Зеца он је заменио есејем-причом сазданим од оних сликаревих тема, мотива и симбола који су му у поетичком смислу били блиски и остварио оно што је од занимљиве уметничке критике захтевао Бодлер.

У есеју „Радомир Рељић" есејисту-приповедача смењује есејист-метатеоретичар. Писан за сликареву изложбу у Љубљани 1975. године, текст на нивоу синтаксе чине само три дуге реченице, које карактерише барокна стрмоглавост, набрајања, контрасти, поређења, и три веома кратке у закључку. Слике су поново само повод за изношење аутопоетичких ставова, јер Киш о њима не говори ни у техничком, нити у тематском смислу. Уместо семантици, композицији, митологемама, како би се од текста за ту намену и о таквом сликару очекивало (Протић 1970: 547; Радомир Рељић, слике 2018), он је есеј посветио једном синтетичком осећању које даје дух изложби – духу *истине*, што га чини једним од његових најзначајнијих аутопоетичких текстова. За Киша је неуобичајен нимало позитиван однос према теоријама, који на први поглед делује контрадикторно у односу на његово стално инсистирање на теоријском образовању. У ствари, он са становишта метатеорије критикује помодно теоретисање које постаје самом себи сврха и, што је још важније, истиче значај теорија на путу до сазнања, али на самом циљу даје апсолутну предност ејдетском начину мишљења над логичко-дискурзивним, *интуитивном* сазнању над *интелектуалним*. Будући да је прво непосредно, индивидуално и неограничено, док је друго посредно, универзално и ограничено, делатности духа незамисливе без рада маште и интуиције јесу „књига са седам печата" за оне који и сами нису обдарени интуицијом. На сличан начин овај став бранио је и Сретен Марић у својим есејима (1979: 121; 1987: 21). Уметност се, дакле, не може дешифровати само сувим теоријама:

> „Када сте прегазили, гацајући као по блату, сметлиште свих теорија, помирљивих или међусобно нетрпељивих, [...] да сперете са себе блато и ђинђуве заводљивих теорија које су увек исправне у односу на модел према којем су створене, функционалне јер су другостепене, јер су само јасан опис стваралачког чина и намера, кад сте дакле схватили да се све у уметности може с једнаким правом и једнако ефикасно бранити, доказивати и уздизати до принципа, једино могућног, као што се свака уметничка пракса и из ње произашла (двајуродна) теорија може исто тако рушити и стављати на већ поголемо сметлиште финалних производа људског стваралачког лудила, јер све је једнако подложно ефемеридама укуса, сензибилитета дана и времена, [...]. Када сте прегазили, гацајући по блату, сметлиште свих теорија, *али само тада*, доћи ћете, дакле, до те драгоцене способности да разликујете ИСТИНУ од ЛАЖИ – можда јединог искуства које се из уметности извући може" (*ŽL*: 129–131).

Противећи се изнутра, са становишта писца и тумача који их је добро упознао, слепој вери у моћ теорија које му нису дале одговор на суштинска питања о *уметничком* у уметности, Киш их превазилази интуитивно стеченим искуством – да у делу препозна „печат стваралачке нужности".[10] Ако је једино искуство које се у уметности може стећи разликовање *истине* од *лажи*, истинита је само она уметност која носи такав печат, која се поетички уздиже до по-етике. То начело Киш ће применити и образложити и у критичком делу *Часа анатомије.*

Упркос бројним противуречностима које садржи, један од најинтересантнијих Кишових текстова посвећених ликовним уметностима представља оглед „Зашто Величковићеви Тркачи немају главу" (1982). Узимајући за мото нешто дужи цитат Бодлера, где песник одбацује *„хладну и алгебарску"* критику која *„нема ни мржње ни љубави, и добровољно се лишава сваковрсног темперамента"*, есејист се и сâм залаже за критику *„која је забавна и поетична"*. Бодлеров став да *„најбољи приказ неке слике могао би бити један сонет или једна елегија"*, кроз који Киш утврђује своју *позваност* да говори о делима других уметности и о општим питањима уметности, могао би се схватити и као жанровско оправдање есеја-приче „A window is A window is A window is A window".

Прва целина есеја представља критику ликовне критике, или, како је писац говорио, „полемички рефлекс" на једну „стручну" критику пуну општих места и баналности – онога против чега се Киш целог живота борио. Ако се иста критичка запажања без разлике могу односити на већину дела (истог периода) и различитих врста уметности, једино што промашују је само дело о коме говоре, иронично примећује аутор (*НР*: 144). Зато „социолошком" тумачењу Величковићевих „Тркача"[11] као симбола модерног, обезглављеног „човека данашњице", Киш у другој целини текста супротставља сопствено, формалистички утемељено виђење: сликар студира људско тело у покрету,

10 У другој половини шездесетих и првој половини седамдесетих година у јужнословенским књижевно-научним круговима интензивно се водила расправа о природи критике, коју је Киш, радознао за теоријске појаве и расправе, несумњиво пратио. Своје ставове о неопходности, али и релативној вредности књижевних теорија, систематично је изложио С. Петровић у чувеној књизи *Природа критике*. Указујући на варљивост интуиције с једне и опасности „слијепог повјерења у моћ теоретског мишљења" с друге стране, теоретичар је сматрао нужним да у сваком појединачном случају размотримо: „питање: када је, у којим случајевима, унутрашњи позив да интуитивни став супротставимо рационалном закључку, или обратно; када је унутрашње упозорење да се наше размишљање креће споро а да живот око нас, и наш властити живот, драматично тражи рјешења; када је унутрашњи захтјев да брже прокрчимо пут кроз методолошке тривијалности и да се прихватимо правог проблема; […] – када је ма шта од тога глас којему се треба одазвати" (Petrović 2003: 10). О одазиву таквом унутрашњем гласу Киш је говорио у есеју о Рељићу.

11 Ови цртежи, као и велики број слика и репродукција В. Величковића, академика САНУ и француске Академије лепих уметности, доступни су на интернету (Владимир Величковић, слике 2018).

бави се проблемом *форме*, на шта указује положај руку, размак између прстију и екстремитета који теже да савладају отпор ваздуха и достигну идеалан положај, „форму птице". Људску задивљеност анатомијом птице илуструју бројна сликарска и техничка решења од античког доба, преко ренесансе (с Леонардовим фасцинацијама на челу), све до данас, подсећа писац евоцирајући митску причу о Икару и суверено се крећући ка свом поетичком терену:

> „Ето шта раде Величковићеви Тркачи, ето куда они 'јуре безглаво', куда су се усмерили, ето одакле лете: од Икара до Леонарда, из сна о летењу у сан о летењу. Зато нема позадине, зато нема пејзажа, зато нема задњег плана, до само стрелицâ које упућују негде неодређено, у смеру замаха." (*НР*: 147).

Али аутор ће у једном тренутку и сâм скренути у субјективно тумачење дајући неке радикалне изјаве. На пример, да је глава Тркачима непотребна јер она само пасивно следи „механизам тела и удова", да је глава „највећа сметња, највећи баласт (из ликовног аспекта), глава говори о карактеру, сведочи о грчу, о напору, о одлуци, али глава нема ту свој сопствени покрет, глава нема артикулације, нема зглобове и зглавке" (*НР*: 147). Заборављајући да се у историји ликовних уметности мишићима главе итекако изражавао покрет и да је вилица један од најјачих зглобова (Поповић 2016: 212), Киш истиче да би „Дискобол" од свих античких скулптура које су до нас дошле најмање изгубио да је био без главе (*НР*: 149–150). Чак и да прихватимо песничку аргументацију како је Тркачима *глава* током трке „непотребна" јер код спринтера нема тактизирања[12] и да ће је на циљу „поново пронаћи", реченица којом се есеј завршава – „Ако је успут нису изгубили." (*НР*: 150) – остаје контрадикторна у односу на претходно изречене ставове (Поповић 2016: 213). Амбиција аутора овде је супротна истини самих чињеница.

Другачију ситуацију срећемо у уводном делу *Часа анатомије,* где Киш објашњава две основне амбиције своје књиге: демонстрацију по-етичких принципа на којима почива *Гробница за Бориса Давидовича,* „јер при данашњем стању наше књижевне критике и наше књижевне теорије – стању које не обећава никакав бољитак – говорити о својим књигама књижевнотеоријски није више никакав хир, него нужност" и „анатомски рез на моралном и књижевном профилу књижевничке *cosa nostre* и јеремићевске критике као естетичке основе ове наше литерарне хајдучије" (*ČA:* 7). Те циљеве он мајсторски илуструје ликовним цитатом Рембрантове слике од које је позајмио и наслов за своју књигу, док у есеју о двема истоименим сликама развија алегорију поступка који ће применити пред читаоцем, на свом јавном *часу анатомије.*

Иако објашњава да се определио за старију Рембрантову слику „Час анатомије доктора Николајеса Тулпа" (1632) из хашког музеја Маурицијус,

12 „Његови би Скакачи да полете у небо, а та се икаровска мисао не мисли више од тренутка када се тело стрмекњује ка небеској празнини, ка понору." (*НР*: 150)

а не за савршенији „Час анатомије др Јоана Дејмана“ (1656) из амстердамског Ријксмузеума, и то из простог разлога што је први час *јавни*, Киш истиче да је у својој свести *сажео* ове две слике.[13] Значење Рембрантових слика он преводи на аутопоетички план задржавајући се на „руци мајстора“ иза које стоји „искуство свих ранијих (анатомских) сазнања“. Деформација ликовних цитата и њихово сажимање, при чему настаје нова, али сада ментална „слика“, истовремено је и метонимија поетичког поступка који је применио у *Гробници за Бориса Давидовича*. И као што у анатомији „ништа није препуштено импровизацији“, Киш се у полемичкој одбрани своје књиге ослања на дотадашња искуства – науку и библиографију.

Овом есеју Кишов опонент Драган Јеремић посветио је цео одељак у књизи *Нарцис без лица* (Jeremić 1981: 38–55) доказујући да писац износи неистините чињенице: да је у руци доктора Тулпа хватаљка а не маказе, док је у руци доктора Дејмана пинцета а не скалпел; да је доктор Тулп у ствари обичан шарлатан; да слика не представља час анатомије, већ портрет чланова тадашњег амстердамског хирушког еснафа и сл. Ко су били сликареви модели – питање око кога су се историчари уметности жучно спорили – није суштинско за тумачење оног што слика *означава* и због чега је Киш цитира, преко универзалних учитавајући аутопоетичка значења. У полемичкој реплици „Ерудиција која импонује“ (1982) он духовито указује на то да је ирелевантно ко су у приватном животу лица која су сликару послужила као модел – како за значење слике, тако и за значење књиге у коју је та слика ушла као инермедијални цитат – јер сликар не жели да *представи* моделе него модели *представљају* (означавају) анатома и ученике; модел је сликару *средство* да представи *циљ* (*НР*: 16–17). Кишова интенција у *Часу анатомије* није била да пише ни историју уметности, нити историју анатомије, те је читаоца желео да поштеди материјалних података који одвлаче пажњу са суштине по-етичких проблема. У овој реплици, међутим, он се позива на став рембрантолога Хорста Герсона да слика „Час анатомије“ ипак „представља један школски час који држи славни анатом, професор Н. Тулп“.[14] Занимљиво је да Герсон уважава све Кларкове закључке, а одбацује само тај

13 „Јер та рука са скалпелом [на другој слици], који блешти као бритва, јесте истовремено и рука мајстора, рука онога који је ставио у њу скалпел, исликавши га једним јединим брзим покретом кичице, једним јединим замахом руке, као резом бистурија. И ако сам најзад потиснуо ту *илустрацију* у други план, а на рачун оне друге слике, рука са скалпелом још једнако остаје у мом духу, блистави се челик скалпела преместио, у мом виђењу, у руке професора Тулпа, са оног другог таблоа, и сад професор Тулп има, као резиме тог сажимања, скалпел и анатомске маказе истовремено!“ (*ČA:* 8).

14 У Кишовој приватној библиотеци сачувана је луксузно опремљена илустрована монографија Хорста Герсона *Rembrandt et son oeuvre*, где је писац графитном оловком означио поједине пасусе или реченице које је сматрао значајним (можда и за други *Час анатомије*, који није стигао да напише). Међу њима, на стр. 50. налазе се подаци о моделима за слику „Час анатомије“ (ПБ 30/ 1444).

да Тулп као историјска личност није био славни анатом, истиче писац, јер ту се Кларк ослањао на погрешне историјске изворе (*HP*: 18–19).

Наиме, у Рембрантово доба била су популарна јавна предавања о анатомији, која је тада као наука представљала сензацију. Ослањајући се на чувене рембрантологе Боба Хика (дугогодишњег директора Маурицијуса) и Горста (Хорста) Херсона (Haak 1969; Horst 1969), Михаел Бокемил у књизи *Рембрант: 1606–1669: мисија откривене Форме* пише да је професор Тулп био високо поштован у својој струци, да је чак добио надимак „амстердамски Везалијус" по познатом хирургу који је први сецирао тетиве и мишиће руке (Bockemühl 2007: 40). Отуда на Рембрантовој слици поглед доктора Тулпа, чија комплетна појава доминира композицијом, указује на комуникацију с публиком ван слике и позивање да учествује у радњи. Овакво уважавање посматрача-саучесника, односно посматрача-експерта – поступак који ће сликар касније довести до савршенства – делује веома савремено. То је главни разлог што је ова слика одувек изазивала одушевљење, упркос бројним слабостима око којих су историчари уметности углавном сагласни (близина ликова услед које није могуће установити ко од њих седи а ко стоји, непостојећа перспектива из које су насликани, трагови позирања које ће сликар у наредним годинама превазићи, једном речју – нереалистички елементи у читавој сцени). Дакле, она јесте групни портрет, али *представља* и час анатомије. Повезивање портрета и догађаја још једна је од великих мајсторија овог сликарског генија (Bockemühl 2007: 40–41). На нивоу интердисциплинарних паралела, Рембрантов поступак увођења активног посматрача сродан је Кишовој поетици, у којој читалац-саучесник добија исто тако значајно место. Ангажовање реципијента у оба случаја везано је за чињеницу да је наратив трансдисциплинарни, трансмедијални, трансисторијски... феномен и „оруђе мишљења" (Herman 2003), односно за *наративност* као његово својство (Milosavljević Milić 2016: 16).

Суштину Кишовог аутопоетичког учитавања у есеје посвећене ликовним уметностима најбоље илуструје есеј писан директно на француском језику – „Le Tonneau tordu d'Escher" (1985) („Ешеров увртнути ваљак" у преводу Милоша Константиновића – *ŽL*: 135–136). Критика је већ скренула пажњу на то да је реч о једном од најкраћих, али и најзначајнијих текстова за разумевање пишчеве поетике (Делић 1995: 57–58; 150–152). А да је Ешеров цртеж изузетан повод за изношење аутопоетике, сведочи и дактилопис из Кишове заоставштине (с промењеним насловом у односу на онај објављен у часопису *Nouvel opservateur*): „Метафизичар Тлона: М. К. Ешер", док је испод руком исписан мото: *„Тлон је можда лавиринт.* (Х. Л. Борхес)" (Miočinović 2006a: 232). Есеј о увртнутом ваљку у ствари је литерарно изложена ешеровско-борхесовска поетика *лавиринта* и *огледања,* односно удвајања и умножавања перспектива, коју је Киш и сâм изграђивао.

После описа *Мебијусове траке*, у којој се бришу границе између спољашњег и унутрашњег, аутор истиче: „Стварност треба изобличити, само мало је извртути да би нам открила нове размере простора и времена". Ово формалистичко начело могло би стајати као мото изнад целокупног његовог опуса, будући да „изобличити" значи *де-формисати*, променити аспект, *другачије видети*, што је стално истицао као примарни задатак уметника.

Тежња да истовремено представи и лице и наличје навела је Ешера да мења тачке гледишта, да тражи перспективу из које ће му се отворити и четврта димензија (што је одлика и других његових цртежа, графика и слика – M. C. Escher, slike 2018). Следи *ре-креирање*, тј. *поновно стварање*, али сада другачијег, уметничког света.[15] Тако је Ешер дошао до конструкције увртнутог ваљка, чијом је траком распоређено „девет мрава или мрав у девет фаза", који постају „чиста апстракција, појам-слика, ипак тиме не губећи суштину свог лика, своју мрављу бит". Пред изазовом простора „у коме иде час горе час доле, у коме се више не зна шта је унутарње а шта спољашње", и Грегор Самса се преобразио у инсекта. Призивајући Кафкиног јунака метаморфозе и „митологије отуђења", Киш имплицитно призива и његовог „рођака" Е. С.-а опседнут метаморфозом, који се једном „преобразио" у пса.[16] Јер „преображај људи и предмета последица је јуриша унутарњих слика..." (*ŽL*: 135).

За тумачење ове поетичке парадигме, не само у светлу савремених теорија, него и савременог доба, призваћемо још једну метафору постласичног читања наратива – феномен „morfing"-а или преображаја, трансформације. Тема преображаја, коју је реактуализовао магични реализам, уско је повезана с „постмодерним концептом субјекта као нестабилног идентитета подложног мултипликацијама" (Milosavljević Milić 2016: 32). Али, како објашњава Милосављевић Милић, савремено интересовање не односи се (само) на потпуне преображаје познате књижевној традицији још из митологије, већ на оне савремене, чије је значење везано за *морфинг* као технику специјалних филмских ефеката која подразумева постепену трансформацију једне слике у другу. „Тај облик постепеног преображаја мора претрпети извесни метафорички пренос када се примењује на невизуелну, односно вербалну уметност", истиче она, упућујући на типологију таквих преображаја у теорији Мари-Лор Рајан (Milosavljević Milić 2016: 32).

Повлачећи паралелу између Ешерових цртежа и слика и Кишовог приповедног поступка, Драган Бошковић детаљно објашњава на који је начин „ешеровска" поетика транспонована у поетику овог романа. Када Е. С. покушава да изађе из себе и да догађај сагледа очима другог, да види и да

15 „А потом постићи такво савршенство израде, такво мајсторство, да нам се предочи 'привид простора'" (*ŽL*: 136).

16 „Када би променио оптику својих наочара, могао би постати пас" (*Peščanik:* 45).

истовремено буде виђен, он у ствари настоји да отвори четврту димензију. Осим тога, низ поступака у *Пешчанику* (циклично понављање питања истраживача, на пример) доприноси илузији симултаног понављања, динамизма, покретљивости, а тиме и несазнатљивости самих ствари, чиме се са једне метапозиције „ешеровски" укида чак и само време. Приповедни поступак увр̄ће се за пола кружнице, као *Мебијусова т̄рака*, показујући тако своје лице и наличје (Bošković 2004: 112–131).

На општем плану, овај поступак открива да је књижевност/уметност свет квантне логике, у ком је могуће истовремено бити и тамо и овде, и *Бӣти* и *Не бӣти,* што је суперпозиција у односу на реалну егзистенцију (Milosavljević Milić 2016: 48–49). „Стварање оваквог света или текста није у моћи Е. С-а (или мрава) него у демонстрацији поетичке моћи, законима фикције и савршеном владању литерарним поступцима", с правом закључује Бошковић (2004: 121–122), јер *п̄оетӣчка самосвес̄т* је оно што Киш велича у овом есеју:

> „Под руком мајстора који влада својом уметношћу и који промишља свет, свако његово остварење покреће механизам мишљења који нас неумитно доводи до суштинских питања: Где је почетак? Где је крај?
>
> Подстакнувши вртоглавицу која нас води ивици бездана – јер свака идеја доведена до краја јесте мисао смрти – поново нас рука мајстора задржава и открива нам 'хармонију света који нас окружује'" (*ŽL*: 136).

Кишово уверење да међу уметностима нема оштрих граница несумњиво је допринело аутопоетичким учитавањима приликом његових тумачења дела других уметности. Будући да је писац како својом белетристиком, тако и експлицитно негирао и границе између различитих делатности људског духа, па чак и између живота и литературе, не изненађује чињеница да оваква учитавања одликују и есеје које је посветио књижевним и културолошким темама, свеједно да ли је реч о текстовима критичке или теоријске природе. Кроз *п̄розор* или иза „кадра" увек се помаља идентитет самога аутора, баш као у огледима његовог претка Монтења.

ИЗВОРИ

Kiš Danilo. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović.* Beograd: Prosveta 2006–2007:

Peščanik (Pe), knj. peta; *Čas anatomije* (*ČA*), knj. osma; *Homo poeticus (HP),* knj. deveta; *Pesme, Elektra* (P. E.), knj. jedanaesta; *Varia* (*Va*), knjiga dvanaesta; *Skladište* (*Sk*), knj. trinaesta; *Život, iteratura* (*ŽL*), knj. četrnaesta; *Gorki talog iskustva* (*GTI*), knj. petnaesta.

Kiš 2009: Danilo Kiš. „Slikarski svet Mila Milunovića". *Ars* XIX: *Danilo Kiš.* [Tematski broj]. Prir. Božo Koprivica. 4–5/ 2009, 69–70.

Kiš 2011: Razgovor s Borom Krivokapićem u TV emisiji „Teleskopija“ (fragmenti). U zborniku: *Danilo Kiš (1935–2005): između poetike i politike*. Priredila Mirjana Miočinović u saradnji s Vladimirom Tupanjcem i Aleksandrom Savanović. Centar za kulturnu dekontaminaciju: Beograd 2011, 9–31. [Ceo razgovor dostupan je na adresi: https://www.youtube.com/watch?v=jc3rR06EZSo, приступљено 1. 12. 2018]. http://www.danilokis.org

Библиотека САНУ: IIБ 30/ 1444 (Gerson Horst, *Rembrandt et son oeuvre*), маргиналије Данила Киша.

ЛИТЕРАТУРА

Bockemühl 2007: Michael Boskemühl: *Rembrant 1606–1669. Misija otkrivene forme*. Podgorica: Taschen.

Bošković 2004: Dragan Bošković. *Islednik, svedok, priča: istražni postupci u* Peščaniku *i* Grobnici za Borisa Davidoviča. Beograd: Plato.

Гашић 1997: Небојша Гашић. „Борхес и време – метафизика тренутка“. У зборнику: *Хорхе Луис Борхес.* Прир. Радивоје Константиновић, Филип Матић и Марко Недић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Српска књижевна задруга: Југословенско удружење латиноамериканиста.

Делић 1993: Јован Делић. „Кишове метафоре ’Ђубриште’ и ’Складиште’: Данило Киш и Леонид Шејка“. У зборнику: *Данило Киш између Цетиња и јапонског језера.* Чедомир Драшковић (ур.). Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 41–47.

Делић 1995: Јован Делић. *Књижевни огледи Данила Киша: ка поетици Кишове прозе*. Београд: Просвета 1995.

Делић 1996: Јован Делић. „Иронични лиризам“. У зборнику: *Hommage Данилу Кишу* II. Радомир В. Ивановић (ур.). Подгорица–Будва: Културно просвјетна заједница Будва: Средња школа „Данило Киш“ 1996, 87–95.

Жан 1987: Ремон Жан. „Кнез Данило“. *Градац:* часопис за књижевност, уметност и културу, 76–77. *Данило Киш* [тематски двоброј], год. 13–14, мај–август 1987, 48–49.

Jeremić 1981: Dragan Jeremić. *Narcis bez lica.* Beograd: Nolit, 38–55.

Lotman 1976: Jurij Mihajlovič Lotman. *Struktura umetničkog teksta.* Prevod i predgovor Novica Petković. Beograd: Nolit 1976.

Milosavljević Milić 2016: Snežana Milosavljević Milić. *Virtuelni narativ:* Ogledi iz kognitivne naratologije. Niš: Filozofski fakultet; Sremski Karlovci/ Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Petrović 2003: Svetozar Petrović. *Priroda kritike*. Beograd: Samizdat B 92.

Поповић 2016: Димитрије Поповић. „Данило Киш – читање слике“. У зборнику: *Данило Киш: осамдесет година од рођења (1935–2015)*: радови са научног скупа Подгорица, 15–16 октобар 2015. Радомир В. Ивановић (ур.). Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 203–214.

Ивановић 1994: Радомир Ивановић. „’Тешке игре писане речи’ (Свест о модернитету или рана есејистика Данила Киша)“. У зборнику: *Hommage Данилу Кишу*. Ур. Радомир В. Ивановић. Подгорица–Будва: Културно просвјетна заједница Будва: Средња школа „Данило Киш“, 57–77.

Марић 1979: Сретен Марић. *Пропланци есеја.* Београд: Нолит 1979.

Марић 1987: Сретен Марић. *Огледи II. У трагању*. Приредио Зоран Стојановић. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Миочинović 2007a: Mirjana Miočinović. „Pogovor". U: Danilo Kiš. *Život, literatura*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović.* Beograd: Prosveta, 229–235.

Миочинović 2007б: U: Danilo Kiš. *Život, literatura*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović.* Beograd: Prosveta, 159–173.

Протић 1970: Предраг Протић. *Српско сликарство XX века,* т. II. Београд: Нолит.

Ryan 1999: Marie-Laure Ryan. "Cyberage Narratology: Computers, Metaphor, and Narrative". In: David Herman (ed). *Narratologies: New Perspectives on Narrative Analysis.* Columbus: Ohio State University Press.

Суботић 2000: Ирина Суботић. *Од авангарде до Аркадије.* Београд: Клио.

Тубић 1997: Ристо Тубић. „Борхесово филозофско прибježиште". У зборнику: *Хорхе Луис Борхес.* Радивоје Константиновић, Филип Матић и Марко Недић (прир.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Српска књижевна задруга: Југословенско удружење латиноамериканиста, 180–187.

Haak 1969: Bob Haak. *Rembrandt: Sein Leben, sein Wcrk, sein Yeit*. New York/ Cologne.

Herman 2003: David Herman. "Stories as a Tool for Thinking". In: David Herman (ed.). *Narrative Theory and the Cognitive Sciences*. Stanford: CSLI Publications.

Horst 1969: Horst Gerson. *Rembrandt*. Gemälde, Gütersloh.

Владимир Величковић, слике 2018: <https://www.google.rs/search?q=vladimir+Veli%C4%8Dkovi%C4%87,+SANU&espv=2&biw=1366&bih=667&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwio_pLYm4zLAhUsb5oKHdD6AmkQsAQIHw&dpr=1>. [5. 11. 2018].

Википедија. „Медиала" 2018. *Википедија слободна енциклопедија*: <https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B0>. [10. 12. 2018].

Мило Милуновић, слике 2018: <https://www.youtube.com/watch?v=8ge15PFgakI>; <https://www.google.rs/search?q=milo+milunovi%27&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiulqrmvK7MAhVGDywKHb1cAasQsAQIMQ&biw=1366&bih=667>. [5. 11. 2018].

M. C. Escher: <http://www.mcescher.com/gallery/most-popular/>. [1. 11. 2018].

Петар Лубарда, слике 2018: <https://www.google.com/search?q=petar+lubarda+slike&oq=Petar+Lubarda&aqs=chrome.1.69i57j0l5.14686j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>. [5. 11. 2018].

Радомир Рељић, слике 2018: <https://www.google.rs/search?q=radomir+reljic&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwj7lIqqhovLAhUGQJoKHYRPBkEQsAQIJQ&biw=1366&bih=667#imgrc=nDQQe_EIAWB9JM%3A; http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/IstClan.aspx?arg=1233; https://www.youtube.com/watch?v=0Q2fuOoIdb8>. [5. 11. 2018].

Safet Zec, slike 2018: <https://www.google.rs/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=Safet+Zec; https://www.google.rs/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=Safet+Zec%2C+prozori>. [4. 12. 2018].

Leonid Šejka 2018: <https://www.youtube.com/watch?v=ZkugBkFPZO4>. [10. 11. 2018].

Mirjana M: BEČEJSKI
Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ

KISS'S ESSAYS ON PAINTING AS AUTO-POETIC WINDOWS

Summary

The intensive so far studies of literary oeuvre of Danilo Kiss had turned the attention to a number of interdisciplinary links in his opus, but writer's affinities toward fine arts were indicated mostly passing by. In the paper, biographic-poetic reasons due to which painting got privileged place in his life and creativity, are firstly covered. Starting from Kiss' early auto-poetic and auto-biographic story 'Shoes' (which ends by the hero's unsuccessful attempt to portray his dusty and worn shoes – this metaphor of the one youthful world in disappearance, but obviously by successful grabbing from oblivion through 'story') with professional and private friendship with painters mostly the members of the group Medijala whose programme attitudes were poetically close to him, in the focus of this research his most important essays were put and dedicated to painting. The objective of this paper is to mark and cover more thoroughly those Kiss' uploads in which the recognizable auto-poetic principles from the point of view of modern literary theories are contained: ironic distance, parody, polygraphs, off-customizing, intermediary citation, summing up procedure, alteration of the points of view, thematizing of 'covering' that is 'denuding' and bring into the focus of attention the procedure itself of the artistic shaping, multiplication of the hero and reality, Borhe-Escher's poetics of viewing, meta-theorizing and similar forms of artistic self-consciousness expression. Bearing in mind the fact that auto-poetic paroles on interdisciplinary links of literature and fine arts completely arise from the writer's creative practice, his author's poetics was also taken into account. The research confirmed the hypothesis that the oeuvres of other arts are for Kiss mostly the inducement to speak on those poetic features being characteristic for his creativity by deepening of his own obsessive themes.

Key words: Auto-poetics, literature, painting, Mediala, ironic lyrics, essay-story, window, narration, multiplication, metamorphose (morphing).

Рад је предат 1. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 47, 2019

УДК 821.163.41.09-31 Николић Д.
82.0
doi:10.5937/bastina1947035B

Оригинални научни рад

*Јелена Д. БУЛАЈИЋ**
Текстилно-технолошка и пољопривредна школа „Деспот Ђурађ“ Смедерево

ТЕМПОРАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА ДОГАЂАЈА У ПРИЧИ КАО ДЕО ПОЕТИКЕ РОМАНА ДАНИЛА НИКОЛА**

Апстракт. У овом раду бавимо се поступцима темпоралне организације догађаја у причи које је Данило Николић применио у обликовању својих романа. Дати феномен сагледава се као део имплицитне поетике романа овог писца. Истраживање је ослоњено на теоријску концепцију коју је Мике Бал изложила у својој књизи *Наратологија*. У раду испитујемо редослед догађаја у причи, њен ритам и фреквенцију догађаја у њој. Посебно ћемо се осврнути на феномен анахроније и ахроније, сценски приказ наративних ситуација и поступак понављања који се односи на презентовање истих догађаја који су сагледани из различитих перспектива. На тај начин долазимо до типичних обележја поетике романа Данила Николића када је реч о аспекту темпоралне организације догађаја унутар наративног дискурса.

Кључне речи: прича, наративни дискурс, анахронија, ретроверзија, ахронија, ритам приче, сцена, понављање, фокализација, перспектива.

УВОД

Поетика дела неког писца подразумева скуп свих поступака и средстава помоћу којих организује своје књижевноуметничке текстове. Испитивање иманенте поетике романа Данила Николића обухватило би издвајање творбених принципа на којима почива њихова структура. У оквиру таквог истраживања незаобилазно је откривање оних поступака посредством којих су ови текстови организовани на наративном нивоу, а који учествују у обликовању приче из ових романа. Једна група таквих поступака тиче се темпоралне

* доктор књижевних наука, jelenabulajic78@gmail.com

** Рад представља резултат ширег истраживања и обухвата одломке из докторске дисертације *Поетика романа Данила Николића*, која је рађена под менторством проф. др Радивоја Микића и која је одбрањена у мају 2015. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду пред комисијом у саставу: проф. др Радивоје Микић, проф. др Михајло Пантић и проф. др Стојан Ђорђић.

организације догађаја у причи. Три основна аспекта унутар поменуте организације наративног дискурса јесу: редослед догађаја у причи, ритам и фреквенција догађаја у причи. У даљем делу рада бавићемо се управо поменутим аспектима, ослањајући се притом на теоријску концепцију Мике Бал, коју је поставила у својој *Наратологији*. Успостављањем извесног поетичког система, сачињеног од одређених поступака, моћи ћемо да укажемо на специфичност поетике која је обележила романескни опус Данила Николића.

РЕДОСЛЕД ДОГАЂАЈА У ПРИЧИ

Један од основних аспеката о којем треба говорити кад је реч о обликовању приче у наративном књижевном делу јесте редослед догађаја. О томе говори Мике Бал: „Најпознатији принцип уређивања јесте промена редоследа, како су догађаји презентовани у односу на хронологију. Тај аспект је у традицији теорије књижевности преузет од руских формалиста који су користили дистинкцију између фабуле и сижеа" (Bal 2000: 60). Абот такође указује на проблем редоследа догађаја у причи, као и на временски размак који ти догађаји обухватају, и уочава разлику са истим феноменом из наративног дискурса: „Ипак, свака прича обухвата одређени временски период и редослед догађаја, који су хронолошки поређани од првог до последњег. Редослед догађаја и временски период који прича обухвата често је сасвим другачији од редоследа трајања у наративном дискурсу" (Abot 2009: 43).

Мике Бал у *Наратологији* истражује однос између редоследа у коме се догађаји јављају у причи и хронолошког редоследа по коме они следе један за другим у фабули. Притом, како предлаже овај наратолог, хронолошки редослед можемо установити на основу логичких закључака из стварности, и то посредством експлицитних података или посредством индиректних наговештаја (Bal 2000: 61). Важно је знати да није увек могуће реконструисати хронолоши редослед, што је случај са многим експерименталним, модерним романима, где су хронолошке везе сакривене, односно где влада хронолошки хаос. Међутим, Мике Бал истиче важност и таквог истраживања у коме се дошло до резултата који подразумева неуспостављени хронолошки редослед: „Оно што важи за све делове наратологије важи сигурно и овде: неуспех анализе уз помоћ системског концепта значајан је резултат сам по себи" (Bal 2000: 62).

Поменуту разлику између распореда догађаја у причи и хронологије фабуле Мике Бал назива анахронијом и разматра три посебна аспекта везана за њу: правац, дистанцу и распон. Када говори о аспекту правца, Мике Бал указује на две основне могућности:

> Када нам полазна тачка буде онај моменат презентоване фабуле у коме долази до анахроније, догађај који је у анахронији презентован дешава се или у прошлости или у будућности. За прву категорију се може користити термин *указивање уназад* или *ретроверзија*. За другу групу су најуобичајенији термини *указивање унапред* или *антиципација* (Bal 2000: 65).

Проблем који је такође везан за распоред догађаја у сижејној структури, а који ћемо узети у обзир приликом испитивања Николићевих романа, јесте феномен ахроније. Ову појаву Мике Бал објашњава као вид одступања од хронологије које је немогуће дефинисати или зато што има много података који се не могу разврстати или зато што нема довољно података (Bal 2000: 80). Џералд Принс још једноставније дефиниише овај појам: „Догађај лишен било какве темпоралне везе с осталим догађајима; догађај који је немогуће временски ситуирати“ (Prins 2011: 13). У *Наратолошком речнику* Џералда Принса фигурира и појам ахронијске структуре: „Низ догађаја, насупрот изолованом догађају, који карактерише ахронија“ (Prins 2011: 13).

СИЖЕЈНА СТРУКТУРА У РОМАНИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Николићеви романи имају сложену организацију сижејне структуре, будући да ниједан његов роман нема праволинијски сижејни склоп. Посебно место, када је у питању дати аспект, има роман *Власници бивше среће*, где имамо ахронијску структуру с обзиром на то да се међу догађајима не може успоставити темпорална веза. Међутим, то не значи да овде не постоји никакав временски поредак, пошто су јасно разграничена два временска плана – план приповедног и план приповеданог времена, а притом се међу догађајима који припадају временском плану *сада* може уочити известан хронолошки след. Са друге стране, међу догађајима који припадају другом плану влада потпуна ахронија и они се током читавог романа смењују са догађајима из претходног плана.

И роман *Фото-керамика господина Цебаловића* се издваја од преосталих романа по својој сижејној структури. Наиме, овде немамо одступање од хронолошког поретка на нивоу примарног наратива из романа пошто су све ретроверзије које се јављају – ретроверзије другог степена, јер су део дијалога између ликова који и чине основне ситуације у роману. У овом роману примарни наратив је остварен кроз дијалоге између ликова – Петра Обрадовића и Обрена Јанковића, Петра Обрадовића и Ивана Цебаловића, Петра Обрадовића и Анжелик, Обрена Јанковића и Зоране, а посредством ових дијалога, управо захваљујући ретроверзијама другог степена, уобличена су три паралелна наратива у којима су дочаране љубави тројице јунака – Петра Обрадовића, Обрена Јанковића и Ивана Цебаловића. Ови наративи проистекли су из сећања тројице јунака и њихове окупираности љубавима због

којих прелазе границе реалног и отискују се у свој свет маште. Догађаји који припадају временском плану приповеданог времена искључиво су везани за личне перспективе, доживљаје и измишљене светове ових протагониста. Стога ове ретроверзије служе не само томе да се обликују наративи о љубави тројице јунака, већ и да се разоткрије њихов унутрашњи свет заснован на страху од усамљености, љубомори и патњи због губитка драге особе.

У сижејном склопу преосталих шест романа уочава се хронолошки низ догађаја (ситуација), али је тај низ испресецан бројним ретроверзијама, како оних екстерног, тако и оних интерног карактера, а јављају се и ретроверзије другог степена које су део дијалога међу ликовима. Приметили смо да је функција екстерних ретроверзија, како оних у правом смислу, тако и оних другог степена, углавном у томе што се њима осветљава животна судбина ликова, што често доприноси и њиховој карактеризацији. Тако је у роману *Краљица забаве* оквирни наратив, који обухвата пишчево познанство са Братом доктора Поповића, испресецан бројним аналепсама екстерног карактера које су у функцији осветљавања животне прошлости јунака Брата доктора Поповића, као и осветљавања судбине јунака недовршеног рукописа „Краљица забаве“, односно разоткривања смрти Бошка Поповића, оца Брата доктора Поповића. На сличан начин, примарни наратив из романа *Фајронт у Гргетегу*, чији догађајни низ започиње ситуацијом када Ненад Бановић добија позивницу од Димитрија Ичевића Дижа, организатора прославе у здању „Гргетег“, да присуствује прослави, а завршава се даном одређеним за прославу, такође је пресецан бројним ретроверзијама екстерног карактера, било оних у правом смислу речи, било у виду ретроверзија другог степена. Њима се, пре свега, открива животна прошлост сликара Ненада Бановића и његов љубавни однос са Ланком, а такође се граде наративи о животним искуствима и друга два важна лика – Марка Прлића Фиранге и Димитрија Ичевића Дижа, преко којих се укључују и бројни други ликови који су обележили њихову заједничку прошлост. Сижејну структуру романа *Јесења свила* чини низ ситуација међу којима је, на основу смисаоне повезаности, могуће успоставити хронолошки поредак и које притом обухватају временски период од петнаест дана. Наратив о љубавној романси између Душана Дедовића и Јаворке Кржец пресецају на бројним местима углавном екстерне ретроверзије (и праве и другог степена) посредством којих се осветљава животна прошлост средишњих јунака – Душана Дедовића, Јаворке Кржец и Шумара, доприносећи истовремено обликовању њихових ликова.

Посебну групу ретроверзија унутар сижејних структура Николићевих романа, и то пре свега ретроверзија другог степена, представљају оне у којима се приповеда о неким споредним догађајима, а не о догађајима којима се осветљава животна прошлост јунака, при чему служе да се њима појачава упечатљивост одређених дијалога међу ликовима или се ликови наводе да

изнесу неки свој став. Такве су, рецимо, ретроверзије које се јављају унутар дијалога између Петра Обрадовића и Обрена Јанковића из романа *Фотокерамика їосйодина Цебаловића* током њихове шетње по гробљу, а носиоци тих наратива јесу ликови са надгробних споменика. Овим аналепсама учесници у дијалогу илуструју своје коментаре о моралу савременог друштва, при чему основна сцена шетње, праћене разговором, постаје упечатљивија.

У неким романима, као што су романи *Краљица забаве* и *Сйисак будућих їокојника*, уочили смо да постоје самосталне наративне целине које су у ахронијском односу према основном наративу. Такође, у романима где се као уметнути текст јављају личне белешке неког од јунака, унутар њих предочени догађаји распоређени су без међусобне темпоралне везе. Увођењем сегмената који имају ахронијски однос са осталим наративима унутар романа, као и укључивањем уметнутих текстова у односу на примарни текст у склопу текстуалне структуре, доприноси се још већем дисконтинуитету унутар наративних дискурса ових романа.

РИТАМ ПРИЧЕ

Поред односа између распореда догађаја у причи и хронологије у фабули, у оквиру проблематике везане за темпоралну организацију догађаја јавља се и питање ритма приче. Под тим појмом подразумева се однос између количине времена које догађаји заузимају у фабули и количине времена која се утроши на презентовање тих догађаја. „Да би се дошло до анализе ритма приче, прво се мора направити глобални преглед протока времена фабуле. [...] Када се дâ преглед времена које заузимају различити догађаји или низови догађаја, епизоде, из тих података је могуће одредити глобални ритам“ (Bal 2000: 84). Током даљег испитивања треба сагледати колика је количина текста утрошена на одређене догађаје или епизоде, што даје увид у распоређивање пажње. „Пажња која се посвећује сваком елементу може се анализирати једино у односу на пажњу која се посвећује осталим елементима“ (Bal 2000: 83). Када је реч о ритму приче, у наратологији се разликује пет различитих видова темпа: елипса, сажимање (сажетак), сцена, успоравање и пауза (Bal 2000: 85).

Елипса подразумева изостављање једног дела фабуле у причи, односно поступак када одређена количина времена фабуле, у целини, не добије никакву пажњу у причи (Bal 2000: 85).

> Када проценимо да је време дискурса мање од времена приче и када (постоји осећај да) је наративни сегмент прекратак за приповедано које излаже, када релативно кратак наративни текст (или његов део) одговара релативно дугачком приповеданом времену (односно, приповедној радњи чије се одвијање збива током дугог времена) – тада имамо посла са сажетком: он захвата опсег брзина између сцене и елипсе (Prins 2011: 175).

Што се тиче сцене као посебне врсте темпа, ту се може говорити о глобалном поклапању трајања фабуле са трајањем приче. О овом подударању времена дискурса са временом приче се може у сцени говорити само као о глобалном зато што су сцене обично пуне ретроверзија, антиципација, ненаративних делова као што су коментари и описи (Bal 2000: 89). Темпо који је у потпуној супротности са сажимањем јесте успоравање:

> Када се узме да је време дискурса дуже од времена приче, када (се осећа да) јесте сегмент приповести предугачак за приповедано које се у њему излаже, када релативно дугачак део наративног текста одговара релативно кратком приповеданом времену (односно приповеданој радњи која се обично завршава за кратко време) – тада наступа успорени приказ (Prins 2011: 217).

Што се тиче паузе, под тим термином се подразумевају они делови текста који не одговарају ниједном периоду времена фабуле, односно делови текста у којима се не указује на протицање времена у фабули. Пауза се најчешће остварује уметањем описних или аргументованих делова текста у наративни текст (Bal 2000: 85).

ЕЛИПСА, ПАУЗА, САЖИМАЊЕ И СЦЕНА У РОМАНИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Испитујући ритам приче у романима Данила Николића, уочили смо смењивање четири различита типа темпа – елипсу, паузу, сажимање и сцену, при чему доминантно место заузима сцена. У свим романима овог писца примарни наратив обухвата низ појединачних ситуација, чак и у највећем броју поглавља романа *Власници бивше среће*, где влада хронолошки хаос и где су основни наративи дати у фрагментима. Овакав поступак омогућио је писцу да догађаје презентује у виду сцене, и то или у виду сцене у правом смислу речи, то јест кроз дијалоге између ликова, или у виду детаљног приказа наративне ситуације. Када је реч о сцени у правом смислу речи, посебно се издвајају романи *Фото-керамика господина Цебаловића* и *Коректор,* у којима је примарни наратив остварен кроз низ ситуација предочених у виду дијалога између појединих ликова, али такве директне дијалоге на којима почивају сцене налазимо и унутар романа *Власници бивше среће, Краљица забаве, Фајронти у Грчетегу, Јесења свила, Списак будућих покојника.* Поред тога што су најчешће ситуације из примарних наратива у романима приказане у форми сцене, чест је случај да и ситуације које представљају ретроверзије у односу на хронолошку линију догађаја буду презентоване у виду сценског приказа.

С обзиром на то да у структури примарних наратива уочавамо низ појединачних ситуација које су временски удаљене у фабули, лако је уочити да се овде јавља и имплицитна елипса, будући да одређени исечци времена из

фабуле нису добили своје покриће у причи. Експлицитну елипсу смо уочили у оквиру оних наративних сегмената који дочаравају епизоде које заузимају дужи временски интервал у фабули, па се на поједине делове тог времена експлицитно указује посредством елипсе и они не добијају своју презентацију у причи. Навешћемо један такав пример из романа *Власници бивше среће* у поглављу где је приказана судбина породице Светолика Даниловића, па и удаја Светоликове мајке Гордане за пешадијског капетана Игњатовића: „И одведе је, после недељу дана, у Приштину. А затим, након унапређења у чин мајора, у стару кућу Игњатовића, испод Теразија, према Зеленом венцу" (Николић 2005*а*: 49). На датом месту уочавамо да наведени временски интервали нису добили своје покриће у причи.

Пауза као посебан вид ритма јавља се у оним деловима текста у којима се не указује на протицање времена у фабули. Текстуална структура Николићевих романа испуњена је коментарима и описима који пресецају наративни дискурс, па у том смислу можемо говорити о паузама у приповедању. Такође, проток времена у фабули примарних наратива често се прекида уметањем текстова какви су исечци из новина, дневничке белешке, писма, стари рукописи или пак појединим поглављима која су у ахронијском односу са осталим наративним сегментима из романа.

Сажимање као посебан вид ритма Данило Николић примењује чешће у презентацији оних наративних ситуација које представљају анахроније у односу на хронолошки ток из примарног наратива, и то, најчешће, у презентацији појединих делова епизода, али има и случајева да се на исти начин предочава и појединачна ситуација. Међутим, има примера да се сажимање јавља и у презентацији догађаја из примарног наратива, када се сажетком дочарава само део појединачне ситуације. Као пример сажимања можемо навести место из романа *Власници бивше среће* које је део епизоде о пишчевој младалачкој љубави са Елзом Судец. Један део те епизоде дочаран је у виду сажимања:

> Последња три дана били смо неприкидно заједно. Не знам више где смо ишли, ни шта смо причали. А увече, то добро памтим, увече смо стајали на капији, једно према другоме, на полукорак. Сва три дана тако, као и претходних десет: ни додира прстом, ни питања – хоћеш ли ми писати. Ништа. Ћутање, понека реч, или цела прича о безначајном. О споменарима, о колачима, о Миљацки, о пастрмкама у Белом Дриму (Николић 2005*а*: 112).

Издвојићемо и пример сажимања (и то мини-сажимања) из романа *Краљица забаве*, који налазимо у поглављу у коме је предочена љубавна авантура Брата доктора Поповића са Мињом. Наиме, у том поглављу је сценски приказан дан када ће се десити инцест између ово двоје младих људи, али је петнаестодневни боравак Брата доктора Поповића приказан у облику сажимања: „Провео сам две сјајне недеље код њих" (Николић 2004: 86).

Дакле, када говоримо о писчевом поступку који се односи на организацију ритма приче, јасно је да и на овом нивоу структуре писац гради један динамичан систем. Међутим, далеко је важније истаћи чињеницу о претежној склоности Данила Николића да обликује сцену, односно да наративну ситуацију дочарава у форми сценског приказа. Овде се природно надовезује став многих проучавалаца Николићеве прозе о томе да је он, пре свега, мајстор приче, будући да прича у својој основи садржи наративну ситуацију која обухвата краћи временски интервал. Сценски приказ наративне ситуације Данило Николић посебно постиже поступком којим се у структуру наратива уносе, поред главних догађаја, и споредни догађаји, који нису неопходни за конституисање саме приче. У целом романескном опусу овог писца примећујемо да је овај поступак изразито наглашен. Он се дâ уочити како на нивоу целокупног наратива из романа, тако и на нивоу појединачних наративних целина. Основна функција овог поступка у томе је што се њиме доприноси упечатљивости и пластичности слике одређене наративне ситуације, а понекад узима учешће и у карактеризацији јунака. Захваљујући споредним догађајима, дакле, Данило Николић посебно активира естетичку димензију у својим романима. У својим експлицитним поетичким ставовима писац је посебно нагласио идеју која се односи на важност детаља у књижевноуметничком делу. Говорећи о свом студентском искуству читања књиге *Теорија књижевности* Катарине Богдановић и Паулине Лебл-Албала, Данило Николић каже:

> Одатле и моја 'теорија' о тзв. књижевној дугмади. О појединостима које су наизглед безначајне, али без њих нешто недостаје целини приче. Узео сам за пример мушки сако. Она три мања дугмета на дну сваког рукава немају никакву функцију, ништа не значе. Али, без њих сакоу нешто фали, нешто није у реду, нешто нарушава његов крој, лепоту струка, изведеност ревера (Николић 2006: 53).

На другом месту, поводом исте књиге, Николић истиче своју фасцинацију детаљем као структурним елементом наратива:

> Заборавио сам шта је све тамо писало о асонанцама, јамбу, трохеју, метафори, али сам заувек утувио једно правило о прози: 'Ако хоћете', кажу Катарина и Паулина, 'да вам опис тонућа брода буде уверљив, напишите да је непосредно пре тога једна мачка трчала тамо-амо по палуби и страшно мјаукала.' Од тада, до данас, сваком измишљеном броду ја додам и једну стварну мачку.
>
> Тада не, али поодавно знам вредност, функцију детаља (Николић 2000*а*: 33).

Своја експлицитна поетичка начела о употреби детаља Данило Николић је оваплотио у текстовима својих романа у великој мери. Већ на нивоу наративних сегмената уочавамо како се одређене ситуације обогаћују детаљима. Такав пример налазимо у роману *Фајронт у Грчетеју* у поглављу где је дат

моменат Бановићевог доласка у „Грегетег". Догађаји везани за његов дочек од стране Дижа и Динке имају улогу декора у слици основне ситуације:

> Димитрије одмах оде некуд и врати се са бокастим шољацима од маслинасте керамике, на послужавнику од мрког сребра коме незнани мајстор беше начинио дршке налик на шапе белог медведа. Спуштајући прибор на стакло малог стола, имитацију дна неке каце, он најзад попусти. Рече:
>
> 'Дошао си, ипак, марво једна!'
>
> Па заобиђе, стаде иза мене и рукама ми снажно притиште рамена, гурајући ме још дубље у ниску фотељу (Николић 2002*б*: 14–15).

Улогу детаља у догађају налазимо и у наративном сегменту где је приказан одлазак Димитрија Ичевића Дижа са Ненадом Бановићем у шетњу по имању око резиденције „Гргетег": „Динка није хтела са нама. Али изашла је до заравњења на којем се паркирају кола. Све у борби са Дижом да му стави капу, неку карирану кошницу са меким чичком на темену, минијатурног штита, такође од штофа" (Николић 2002*б*: 36).

У роману *Јесења свила* има доста примера таквих наративних јединица у оквиру којих су предочени догађаји који унутар појединачне ситуације чине споредни детаљ, чиме се постиже изражена живописност слике. У оквиру разговора између главних јунака, појављивање шарана из реке прекида Дедовићеву намеру да пред својом саговорницом открије какав начин разговора он воли: „То хтедох и да јој потврдим, али тамо, на средини залива, из оне дубине, излете шаран, метар увис, праћакну се, и заброде као неко велико вретено, сребрно-жуто" (Николић 2002*а*: 54). Врло је упечатљив моменат и када Душан Дедовић храни веверицу у ситуацији када га посећује чамција:

> Из кесе пуне ораха, одвојио сам шаку за моју малу артисткињу са вунастим репом, веверицу. Ако је једна само, јер су све сличне.
>
> И, баш кад сам поређао по кори натрулог јасена, оборено на земљу, зачух лак шум изнад себе. Ваљда је чула звук, њеном префињеном звуку знан, онај од сударања коштуњавих лоптица, и дошла.
>
> 'Изволите, сењорита!', рекох галантно (Николић 2002*а*: 78–79).

Ефектан је и детаљ у току разговора између Јаворке и Дедовића после сексуалног чина, који прекида лет чапље и оглашавање роде:

> 'То се десило...'
>
> Али не доврши, поче да се смеје тако гласно, да две чапље, доле код чамца, одскочише, замлатараше крилима и одлетеше чак на други крај затона.
>
> '... због вепра!'
>
> Почех и ја да се смејем, окрећући се на лакат.
>
> Смејали смо се до суза, сред предела са водом, шеваром и трском, рогозом, локвањима, рибом, дрвећем, птицама; поколебали смо мир, узбуркали тишину. И подстакли неку стару роду, којој нисмо могли да одредимо место, да нас опомене стругањем кљуна, клепетом (Николић 2002*а*: 146).

У поетици Николићевих романа детаљ се јавља у виду споредних догађаја, којима постиже рељефност у приказивању стварности, што је такође једна од пишчевих поетичких интенција које је експлицитно изразио. Досадашњи проучаваоци су то врло добро приметили: „Николић је писац са истанчаним смислом за опсервацију, за импресионистичко сликање детаља мозаика збивања, за благовремено уочавање вредности само једне речи или једне емоције“ (Путник 1990: 370).

ФРЕКВЕНЦИЈА ДОГАЂАЈА У ПРИЧИ

Под појмом фреквенције подразумева се нумерички однос између догађаја у фабули и догађаја у причи (Bal 2000: 92). Овде се намеће питање понављања, о чему Мике Бал говори: „Када говорим о понављању, под тим подразумевам: различити догађаји или различите презентације догађаја који показују сличности, и те сличности су онда оно на шта фокусирамо нашу пажњу“ (Bal 2000: 92). Наратологија указује на више могућности фреквенције. Фреквенција која се најчешће појављује јесте презентација једног догађаја, али обично у делу постоји комбинација ове и осталих могућности. Следећи тип фреквенције био би онај када се један догађај чешће јавља и исто тако често и презентује, али имамо и примере када се један догађај често јавља и чешће презентује, али не толико често као што се појављује. О правом понављању у наратологији се говори када имамо случај да се један догађај јави само једанпут, а презентује се више пута. Као супротност понављању јавља се итеративна презентација, која подразумева поступак да се серија идентичних догађаја једном презентује. Разликују се три врсте итерације. Постоје генерализоване итерације, које се односе на опште чињенице које постоје и изван фабуле и приближавају се опису ситуације. Друга врста јесу екстерне итерације, које подразумевају презентацију догађаја који имају везе са специфичном фабулом, али који су изван оквира тог времена. И на крају, постоји и обична итерација (Bal 2000: 92–94).

ПОНАВЉАЊЕ КРОЗ ВИЗУРУ РАЗЛИЧИТИХ ПЕРСПЕКТИВА У РОМАНИМА ДАНИЛА НИКОЛИЋА

У односу на овакву теоријску концепцију, током испитивања поетике романа Данила Николића ограничићемо се само на феномен понављања у правом смислу речи, односно настојаћемо да укажемо на оне романе из опуса овог писца у којима се примењује поступак представљања истог догађаја по више пута, будући да у свим романима наилазмо на поступак приказивања

једног догађаја, као и на итерацију, јер је то уобичајено у приповедној прози. Материјал за испитивање овог књижевног поступка пружају нам романи: *Власници бивше среће*, *Краљица забаве*, *Фото-керамика господина Цебаловића*, *Мелихат из Глоговца* и *Списак будућих покојника*.

Поступак понављања врло често има улогу да допринесе постепеном употпуњавању неког наратива, јер одређени догађај добија целовити приказ тек када је испричан од стране различитих говорних инстанци. Такав пример јесте погибија Бошка Поповића из романа *Краљица забаве*, који је предочен неколико пута у роману, и то из перспективе различитих ликова и у другачијем обиму података. Брат доктора Поповића кроз свој разговор са писцем и своју исповест само износи чињеницу о томе да му је отац недужно убијен након ослобођења Пећи, не наводећи никакве појединости које су везане за чин убиства. Моћун, такође, у разговору са писцем, пре него изврши истрагу, говори само о грешци која је била део тог убиства. Кроз приче двојице јунака Станоја Чумића и Милике Станкова, који су као четници били у време убиства сакривени у шупи Бошка Поповића, осветљавају се детаљи у вези са самим чином убиства управника Дома здравља. Међутим, дата прича добија најпотпунији облик у интерпретацији Моћуна на крају романа, који сазнаје појединости које су Станоје и Милика прикрили.

У роману *Власници бивше среће* налазимо пример понављања истог догађаја у наративном дискурсу испричаног од стране двојице различитих ликова, који указује на непоузданост казивања, будући да је засновано на субјективном свету маште говорних инстанци. С обзиром на то да ни писац ни Светолик нису били сведоци догађају када је Атанско Даниловић довео Нену за своју жену, већ причају на основу оног што су чули или што сами претпостављају да је могло бити, верзије оба наратива су на потпуно другачији начин обликоване:

> Пишчева верзија:
>
> Тамо је долазио Атанаско кроз снег и цичу, доносио пиће и смок, махом сушена ребра овна. А понекад и надимљени бут зеца или срне. Наполичарева кћерка, већ зрела девојка, без просаца, јер се свак клонио сиротиње, дежурала је поред огња, барила кромпир у котлу на веригама и сецкала купус који се киселио у кади до врата. Било је, веле, то женско на нарочит начин лепо. Црнпураста, а кожа јој нежна, налик на свилу кукуруза, кад млечно зрно напуни у клипу. Тамо где се могло видети, кожа јој је била маслинаста. А могла се видети само на грлу и на коленима, кад чучне уз ватру, да је распири.
>
> Старац је заволео ту уседелицу. Ову реч за њу од 28 година чуо је у Дечанима, на летњем сабору, и само се осмехнуо будалама. Превео је у своју кулу изнад пута, усред зиме, и усамио се са њом још више, у некој оопојности, као од јаких мириса (Николић 2005*а*: 102).

Светоликова верзија:

Јесте, била је кћерка наполичара. Највише је волела да чува овце. Иде за овцама и преде. И помало певуши. Овамо-онамо, па преко пута уз наше ливаде. Некако су јој овце увек бежале у правцу старе Атанаскове куле. И он, двапут лисац, а једном јазавац, то уочи. Па узме двоцевку, или косу, како кад, да мало обиђе имање. Све да би попричао са њом.

Заиста не знам шта су говорили и како су уговорили да она пређе пут сасвим, да се попне изнад Царевог Двора. Али знам да је те зиме Атанаско пред вече бивао немиран и нестрпљив, облачио се, мрморећи нека објашњења, како кад. Могу да измислим, као ти, истину (Николић 2005*а*: 103).

У роману *Фото-керамика господина Цебаловића* има неколико ситуација везаних за љубавно искуство Петра Обрадовића и Ивана Цебаловића које су испричаване и из перспективе мушких ликова, али и из перспективе жена у које су заљубљени – Зоране и Анжелик. Ове ситуације представљене толико другачије да су чак у верзијама прича мушких ликова актери измењени, као и садржај предочених ситуација. Функција ових понављања, пре свега, јесте у осветљавању психолошког стања јунака, јер се њиховим посредством указује на потребу за преиначавањем ствари и код Ивана Цебаловића и код Петра Обрадовића, што је везано за њихов однос према љубави, обојен снажном љубомором.

У роману *Мелихат из Глоī* понављање је веома уочљиво јер су готово сви догађаји из наратива о љубави између Станка и Мелихат испричавани два пута, и то са различитих тачака гледишта: једна припада јунакињи Мелихат Бикај, а друга је везана за Момчила или за Станка (када је његово казивање дато на другом нивоу од Момчиловог, или је предочено у виду слободног индиректног говора). Прикази датих ситуација се међусобно допуњују, при чему се у неким представама јављају идентичне чињенице, а има и случајева да у појединим презентацијама налазимо податке којих нема у паралелним приказима. Овај књижевни поступак доприноси динамици приповедања с обзиром на то да имамо двоструку перспективу, а истовремено њиме се постиже и то да се поједини микронаративи допуњују паралелним сегментима које казује други наратор. Ми ћемо као пример навести двојну презентацију ситуације другог сусрета између Мелихат и Станка, која је дата најпре из Станкове перспективе, а затим из перспективе Мелихат:

Али, кад је застао код прве притке омотане лишћем и махунама, пастрмка му затеже удило, и он махинално повуче, окренут реци. Поче да вуче, али га тог часа нешто мекано удари у леђа. Зелено-румена бабура.

Осврну се и виде вилу, како се онда говорило за жену изузетне лепоте, скривену у врежама бостана, у кругу који је правило жбуње паприка.

Она се насмеја и хитну још једну паприку ка њему.

Он озбиљан.

Хватала га, каже, дрхтавица. Око колена, па је прешла на руке. Испустио је лесковак у траву и, не зна како и зашто, готово пао на земљу и почео, опет као војник, да пузи ка њој.

Његова дрхтавица, каже, била је обично трепереље према њеној грозници, кад јој се примакао и легао поред ње.

Није хтела да склони руке са лице које је буктало.

Није знао шта ради. Само јој је љубио слепоочнице кроз свилу њене мараме и рамена кроз сатен њене блузе, тамо где су кључне кости (Николић 2005*б*: 44–45).

I opet imam uvo da neko dođe. I želim da dođe baš onaj Srb. I on dođe.

I budem lud. Bacim na njega veliko papriko, babur se kaže. [...]

On pogleda sa strah. Mene vidi ne. Ja baci opet jedno papriko, pa on mene vidi u trava kod bostan. I odmah pada dol, na zemlja, i smeje. Smeje na njega i ja.

Pada dol, moja Roz, i gleda na moja kuća, ne vidi ko, pa sa ruka i kolena ide kroz trava do mene. Tako ide zagar kad ima nozdrv da oseti ptica. Tako i brat tvoj imala da oseti ptica-prepelica.

Sve tako dođe do mene, sve zubi u smeh, i taj zubi stavlja meni ovde, u grlo...

Nemam stid da kažem: i ja njega jela (Николић 2005*б*: 67; 73).

Понављањем у романима Данила Николића постепено се употпуњују садржаји одређених наратива, што ствара напетост у процесу рецепције и тиме га чини динамичнијим, затим се пружа могућност да одређене ситуације (догађаји) буду сагледане са више различитих аспеката, а њиме се указује и на специфичност (различитост) појединачних перспектива, а посредно и на релативност казивања.

Феномен понављања у прози Данила Николића повлачи и проблем фокализације, који је важан структурални чинилац за наративну прозу уопште, с обзиром на то да представљени свет који је предочен у њој никад није сам по себи дат, већ је увек приказан из неке перспективе. Стога је појам фокализације и уведен како би се указало на однос између представљене стварности и визуре кроз коју је она приказана. У свим романима из опуса Данила Николића, изузев романа *Фото-керамика господина Цебаловића*, где је остварено полифонијско приповедање, сусрели смо се са хијерахијском организацијом у систему фокализације. Дакле, свуда затичемо примарног фокализатора, у односу на којег други ликови фокализују на другом нивоу. Фокализација у примарном тексту из романа везана је за неки лик из фабуле, те у свим романима имамо случај интерне (унутрашње) фокализације. У неким романима, као што су *Власници бивше среће*, *Краљица забаве* и *Мелихат из Глоја*, на неким местима интерни фокализатор поприма позицију екстерног фокализатора када сагледава догађаје којима није био сведок. Притом, та фокализација је и променљива, будући да није везана само за један лик, већ је на другом нивоу везана и за многе друге ликове из света дела. Како смо видели, у неким романима унутрашња фокализација попримила

је и карактер вишеструке фокализације, и то на местима где је исти догађај сагледан из различитих перспектива. Такође, у неким романима наишли смо и на примере за двосмислену фокализацију, која подразумева да се фокализација везана за један лик преплиће са фокализацијом везаном за други лик. Све ово што смо изнели указује на један врло сложен систем фокализације који смо уочили у романима Данила Николића, а мноштво перспектива свакако доприноси динамици целокупне романескне структуре. На сличан закључак долази и Марко Недић у свом тексту *Тачке препознавања у прози Данила Николића*:

> Преламање различитих нараторских перспектива у приповеткама, а нарочито у романима, када се различити приповедачи појављују у улози сведока или тумача истих догађаја или паралелних прича и исповести, са своје стране такође доприносе појачавању наративне тензије и динамичности приповедања Данила Николића (Недић 2000: 16).

ЗАКЉУЧАК

Поетика романа Данила Николића обележена је једним особеним наративним дискурсом, чему доприносе, између осталог, и поступци који се односе на темпоралну организацију догађаја у причи. Наиме, испитивањем сижејне структуре у његовим романима уочили смо да ни у једном роману немамо линеарну фабулу, већ наилазимо на реконструкцију фабуле будући да је фабуларни ток испресецан бројним аналепсама које овај ток враћају уназад уводећи тако, поред временског плана приповедног времена, и временски план приповеданог времена. Оваква разбијеност фабуле најуочљивија је у роману *Власници бивше среће* где влада извесни хронолошки хаос, како смо видели у претходној анализи. Овакав модел сижејне структуре, који је Данило Николић остварио у својим романима, доводи до облика наративне монтаже, будући да је наративни дискурс састављен од појединачних заокружених наратива. Њиме је Данило Николић остварио извесну фрагментарну и мозаичну композицију у својим романима, чији је резултат романескна целина састављена од колажа прича. То је у складу са закључцима бројних проучавалаца о Данилу Николићу као превасходном приповедачу:

> Приповетка не само што стоји на његовим књижевним почецима већ се може рећи да је до данашњег дана, упркос чињеници да је Николић у међувремену објавио пет романа, овај писац пре свега приповедач и да је приповетка основни састојак и његових романа, да је она разлог што они имају лабаву композицију и лако се могу раставити на по неколико засебних прича (Микић 2004*б*).

Обликовању фрагментарне композиције Данило Николић допринео је и увођењем уметнутих текстова у своје романе градећи тако једну сложену и мозаичну структуру и на нивоу самог текста. Фрагментарни форма Николићевих романа само је део ширег контекста модерног романа:

> У ствари, кохерентност дела више се не одређује каузалним него асоцијативним везама, а тежња ка свеобухватности и енциклопедијском знању слаби пређашњу, дијегетичну раван приче. Уосталом, ни живот није више приповедачки, како то примећује Урлих, главни јунак Музиловог романа *Човек без особина*, па у складу с тим, и проза избегава миметичност и форму чврсто склопљених приповести (Поповић 2011: 22).

Да је поетика овакве форме део шире традиције модерног романа, којој свакако припада и Данило Николић, без обзира на његово ослањање и на традиционалну литературу, указује нам и следеће место разјашњавајући разлоге за њу:

> Наиме, још су модернисти – и у сликарству и у поезији – почели да у својим дјелима сугеришу расап свијета помоћу неповезаних фрагмената који представљају одломке неких разломљених цјелина. [...] Али је код њих при томе увијек преовладавао тон ламента и очајања што се модерни свијет још само тако може представити: фрагментима, одломцима, крхотинама. Постмодернисти тај исти поступак још драстичније спроводе, али то чине с ведрином, сматрајући да је фрагментација и у савременом животу и у савременој умјетности процес који човека ослобађа од тираније тоталитарности, од потчињености великим системима који претендују да су једини у посједу Истине и да њихове идеје имају универзалну важност (Lešić 2008: 416).

Поступак мозаичности у вези је са пишчевом тежњом ка сценском приказу наративних ситуација, што смо уочили испитујући ритам приче у романима Данила Николића. Видели смо да за конструкцију сцена веома важну улогу игра детаљ коме је Данило Николић био веома склон. Таквим приказом ситуација настају пластичне и уверљиве слике, те је закључак да овог писца више карактерише интенција да дочара илузију стварности, а не да прикаже неки део стварности. Можемо се запитати откуда потреба да се стварају аутентичне и самосталне слике. „За разлику од традиционалне реалистичке умјетности, у којој је слика била знак који репрезентује неки аспект стварности, постмодернисти полазе од претпоставке да је слика знак који упућује само на друге знакове у систему, а не на нешто што постоји прије и изван слике“ (Lešić 2008: 419). Целовитост слике ухваћене у једном тренутку времена важна је јер доводи до откривања истине о постојању: „Сврха слике, како је Гоголь казао, јесте да изрази сам живот, не идеје ни аргументе о животу. Она не означава живот нити га симболизује, већ га оваплоћује изражавајући његову јединственост“ (Тарковски 1999: 108–109).

Оваквим својством своје поетике Данило Николић показује опредељење за модеран концепт уметности:

> Цео свет се садржи и у своме најситнијем делу. Уметничка слика се не бави логичким размишљањима о свету нити покушава да на разумски начин докаже да је свет могућ као лепота. Уметност „оваплоћује живот изражавајући његову јединственост". [...]
>
> Вечно измичући у својој бескрајности, истина се ипак открива у најнеугледнијој, најобичнијој појединости створенога. И најмањи исечак времена може у себи носити вечност или Онога који је вечност. Занимање за ситно и неугледно, за тричаво и безначајно постаје обележје књижевности, али и целокупне уметности двадесетог века (Кнежевић 2011: 34).

Важно обележје Николићевог текста јесте и богатство перспектива, што ову прозу чини вишегласном и разгранатом. Унутар структуре романа Данила Николића затичемо један сложен систем фокализације, као и сложен систем говорних инстанци, што је резултирало сликом света која је сагледана из великог броја различитих углова. Динамичности овог система доприноси и појава вишеструке фокализације, која подразумева да је исти догађај виђен са више аспеката. Понављање као поступак у оквиру дате поетике омогућава попуњавање недореченост унутар текста и истиче релативност и недовољност присуства једног виђења ствари. Оваквом формом текста сигурно је да се истиче модеран доживљај света, какав је заступљен у поетици постмодернизма, према којем не постоји једна универзална истина, већ такав доживљај истиче разлике и право на различитост у свим сферама живота (Lešić 2008: 418).

Сагледавајући поступке које Данило Николић примењује у обликовању приче, уочавамо да је у средишту ове поетике тежња да се истакне форма, и то таква којом ће се сугерисати известан поглед на свет. На тај начин Данило Николић се придружује групи писаца који су креирали правац српској постмодернистичкој књижевности. О таквој поетици форме Ала Татаренко говори на следећи начин:

> Нове форме нису позване само да приме у себе нови садржај, као што се традиционално сматрало, већ се, како запажа Шкловски, јављају да би замениле старе форме. Ова тврдња је посебно тачна у случају постмодернизма, који истиче секундарност приче. „Садржај", дакле, остаје стари, а поље потрага постаје форма. Тежећи еидоморфности, постмодернистичка књижевна форма постаје гласник садржаја. Она изражава индивидуалну поетику (о чему сведочи њен метатекстуални карактер) и одражава идеје времена (Татаренко 2013: 333).

Данило Николић је обликом својих романа сугерисао идеју о фрагментарности, различитости, целовитости појединачног. Овакво осећање стварности подразумева равноправност и међусобну корелацију између

микронаратива, уважава присуство различитих перспектива, сагледава сваки делић целине као један аутономан свет, прихвата живот и свет у његовој савршеној несавршености, расцепљености и индивидуалној обојености. Формом својих романа Данило Николић подједнако је гласно, као и њиховим тематским садржајем, сведочио ону истину о постојању коју је стицао као човек и писац.

ИЗВОРИ

Николић 2005а: Данило Николић. *Власници бивше среће.* Београд: Политика: Народна књига.
Николић 2002а: Данило Николић. *Јесења свила.* Београд: Народна књига: Алфа.
Николић 2009: Данило Николић. *Коректор.* Београд: Завод за уџбенике.
Николић 2004: Данило Николић. *Краљица забаве.* Београд: Политика: Народна књига.
Николић 2005б: Данило Николић. *Мелихат из Глої.* Београд: Народна књига: Алфа.
Николић 2012: Данило Николић. *Списак будућих покојника.* Београд: Српска књижевна задруга.
Николић 2000а: Данило Николић. „Учење, учитељи и оцене". *Савремена српска проза*. Зборник радова. Верољуб Вукашиновић (ур.). Трстеник: Народна библиотека „Јефимија": Културно-просветна заједница, 29–35.
Николић 2002б: Данило Николић. *Фајронт у Гргетегу.* Београд: Народна књига: Алфа.
Николић 2000б: Данило Николић. *Фото-керамика господина Цебаловића.* Београд: Филип Вишњић.
Николић 2006: Данило Николић. *Црта за сабирање.* Београд: Политика: Народна књига.

ЛИТЕРАТУРА

Abot 2009: Hans Porter Abot. *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.
Bal 2000: Mike Bal. *Naratologija*. Beograd: Narodna knjiga: Alfa.
Кнежевић 2011: Ромило Кнежевић. *Време и сазнање: теолошко читање Марсела Пруста*. Београд: Институ за теолошка истраживања.
Lešić 2008: Zdenko Lešić. *Teorija književnosti.* Beograd: Službeni glasnik.
Mikić 2004б: Radivoje Mikić. „Tamno jezgro života". *Večerne novosti*, 2. 10. 2004. <www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:162330-Tamno-jezgro-zivota> . [16. 5. 2014].
Недић 2000: Марко Недић. „Тачке препознавања у прози Данила Николића". *Савремена српска проза*. Зборник радова. Ур. Верољуб Вукашиновић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија": Културно-просветна заједница, 7–17.
Поповић 2011: Тања Поповић. *Стратегије приповедања*. Београд: Службени гласник.
Prins 2011: Džerald Prins. *Naratološki rečnik.* Beograd: Službeni glasnik.
Путник 1990: Радомир Путник. „Роман моралне носталгије." *Летопис Матице српске.* 166: 3, 369–370.
Тарковски 1999: Андреј Тарковски. *Вајање у времену*. Београд: Уметничка дружина Аноним.
Татаренко 2013: Ала Татаренко. *Поетика форме у прози српског постмодернизма*. Београд: Службени гласник.

Jelena D. BULAJIĆ

TEMPORARY ORGANIZATION OF EVENTS IN THE STORY AS THE PART OF POETICS OF DANILO NIKOLIĆ'S NOVEL

Summary

In this paper we researched the procedures applied by the writer Danilo Nikolić in the shape of narrative discourse in his novels from the point of view of temporary organization of events in the story. We firstly took into account the sequence of events in the story and realized that anachronic structure was a crucial trait of Nicolić's poetics. By means of retroversion in the topic of his novels Danilo Nikolić reveals life past of heroes and contributes to their characterization, and very often thanks to retroversion of the second degree realizes conspicuous scenes of dialogues. In some novels from this writer's opus achronia was noticed, bearing in mind the fact some narrative units cannot be connected from temporary sense of the word with other part of narrative discourse. Such topic's texture within the novel results in fragmentary composition, which reduces these Romanesque achievements to collages composed of stories. Phenomenon of the story rhythm is the second aspect we were dealing within this research. We concluded that the scene review of narrative situations and inclination to detail was a strong feature of novel poetics of this writer. Such procedure results in conspicuous images, which approaches Danilo Nikolić to that concept of art whose main intention is the creation of the illusion of reality. The third problem we have researched is the frequency of events in the story, and having look at it we noticed that with the procedure of repetition the writer introduced different perspectives in his prose, by which some inconsistencies were being completed within some narratives and it was indicated to the insufficiency of one perspective, and all of that contributed to the general dynamics of romanesque structures. The results of this research showed that the focus of this writer's novel poetics is on the form, and especially of the one which reflects a modern experience of the world, and which includes the idea of fragmentation on the wholeness of the individual and on the non-existence of the one universal truth. These features of poetics adjoin the writer Danilo Nikolić to that group of postmodern writers which were playing the forms in their oeuvres, and by them testified a certain truth on the existence.

Key words: Story, narrative discourse, anachronia, retroversion, achronia, story rhythm, scene, repetition, focalization, perspective.

Рад је предат 16. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.111.03-93-31=163.41
81'255.4
doi:10.5937/bastina1947053R

Оригинални научни рад

*Јелена Д. РАЈОВИЋ**
Висока техничка школа струковних студија из Урошевца, Лепосавић

ЕЛЕМЕНТИ КОХЕЗИЈЕ У ОРИГИНАЛУ И ПРЕВОДУ ПОЕЗИЈЕ НА ПРИМЕРУ ПЕСМЕ „СТАР СИ, ОЧЕ ВИЉАМЕ“ ИЗ РОМАНА *АЛИСА У ЗЕМЉИ ЧУДА*

Апстракт: У данашњој теоријској литератури која се бави превођењем, постоји велики број дефиниција које одражавају различита схватања и погледе на ову сложену делатност људског ума. Превођење књижевних дела намењених деци поставља пред преводиоца низ тешкоћа типичних за ову делатност. Циљ овог рада јесте да се утврде елементи кохезије између енглеске и српске верзије песме "You are old, father William" из *Алисе у земљи чуда* Луиса Керола, дела које је неприкосновени класик, родоначелник савремене и фантастичне књижевности за децу.

Кључне речи: кохезија, превођење, поезија, српски језик, енглески језик.

УВОД

Роман *Алиса у земљи чуда* преведен је на више од 176 језика. Публикован је и на специјалном Брајевом писму. Луис Керол је уживао да се игра речима и њиховим значењима. То су речи које се односе на разне појмове и ствари које су биле симбол помодарства у викторијанском периоду. Комплетан роман се сматра реакцијом против књижевних конвенција 19. века као и ридикуле принципа викторијанског друштва. Књига обилује многим алузијама на реалност. Сам аутор је користио елементе и концепте који су били познати његовим савременицима – читаоцима и створио је комичне ефекте трансформишући их у *нонсенсе.*[1]

Један од аспеката књиге заснованих на реалности је поетски материјал представљен у роману. Већина песама је пародија на стихове који су у 19. веку били добро познати. Керол је успео да трансформише познате песме као и одређене „лаке стихове.“[2]

---

* предавач, gvozdena2001@yahoo.com

1 Врста поезије или прозе с намерно апсурдним или нелогичним садржајем, намењене забави.

2 *light verse* [lạit vəːs] (енгл. дословно: лаки стих), у традицији енглеске књижевности песништво разноликих облика, писано свакодневним језиком, ведра, духовита и често

О успешности Керолових идеја и имагинације говори и број језика на које је књига преведена. Превођење је захтевна делатност, при чему превођење поезије спада у домен „врхунске уметности“ са којим се у коштац могу ухватити само врхунски преводиоци и захтева уметнички таленат. Преводиоци поезије су обично и сами песници по вокацији те су они и најуспешнији у преношењу осећаја којег песма носи у себи. Мотиви заступљени у поезији обично имају за циљ да код читаоца побуде емоције, да се поистовете са поруком коју одређена песма носи те стога и превод, односно препев песме, мора имати исти утицај на читаоце.

У књизи има десет песама (“All in the golden afternoon”; “How doth the little crocodile”; “You are old, Father William”; “Speak roughly to your little boy”; “Twinkle, twinkle, little bat”; “The Lobster Quadrille”; “‘Tis the voice of the Lobster, Turtle Soup”; “The Tarts”; “The letter in the trial”; “The Mouse’s tale”) и свака за себе је ремек-дело Керолової књижевног умећа и свака подједнако представља изазов за преводиоца. Сфера нашег интересовања, али и главни циљ овог рада јесу елементи кохезије у песми “You are old, father William”, односно елементи кохезије у оригиналу писаном на енглеском језику и његовог превода на српски језик. Определили смо се за анализу ове песме зато што је то најдужа песма у књизи, структурно најсложенија, те тиме и најпогоднија за нашу анализу. Овим не желимо да умањимо важност осталих песама у књизи, већ смо мишљења да се кроз анализу ове песме најбоље могу приказати кохезивни елементи између оригинала и превода.

ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ ПРЕВОЂЕЊА ПОЕЗИЈЕ И ПРЕВОЂЕЊА КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ[3]

Поезија је у многим речницима дефинисана као литерарни рад у метричкој форми и изражава дубока осећања и дубоке мисли, покушава да интерпретира скривено значење живота, универзалне истине о животу, о томе шта је људски род искусио (Павел 1999).

добронамерног сатиричног тона, чија је намера пре свега да забави. Његова лакоћа међутим претпоставља техничку и стилску вештину грађења стиха, а препознаје се једино на подлози „озбиљне“ књижевности. Антологичари 19. века покушавали су да га канонизују само као углађени *vers de société* отменога друштва, а у 20. веку значење појма се шири па, *light verse* обухвата комичне, простачке и пригодне песме, *нонсенсе* и песништво за децу *limerick, clerihew* и др. (Cuddon 2013: 396).

3 Иако у теоријској литератури постоје полемике око одабира прикладног термина *дечја књижевност, књижевност за децу* и *књижевност за децу и младе* (Марјановић–Ђуричковић 2007:15–16), у раду користимо термин *књижевност за децу* јер „... синтагма *књижевност за децу* ... такође је прихватљива јер одређује књижевно стваралаштво аутономног света“ (Марјановић–Ђуричковић 2007:15).

Поезија, као супериорнији облик синонимије много је тежа за превођење него што је случај са уобичајеном поруком. Преводиоцу поезије неопходна је посебна вештина како би „пренео“ све вредности оригинала, заједно са музикалношћу, стилом и формом, римом и ритмом (Ovidiu 2008: 127–138).

Андре Лефевере (у Bassnett 1999: 81–82) представио је неке од најпознатијих и најинтересантнијих метода који преводиоци примењују при превођењу поезије:

– фонемски превод (покушаји укидања гласова оригинала у језику превода, стварајући притом прихватљиву парафразу смисла),

– дослован превод (превод реч за реч, искривљује оригинални мисао и синтаксу),

– метрички превод (редукција метрике),

– римовани превод (преводилац улази у „двоструку везу“ метрике и риме, где добијени превод представља „карикатуру“ оригинала),

– слободни превод.

Сви делови песме су део једног система и ако преводилац по сваку цену жели да очува тај систем, он подједнако мора узети у обзир све елементе који чине песму.

Превођење књижевних дела намењених деци поставља пред преводиоца низ тешкоћа типичних за превођење литерарних дела „која су по својој садржајној и језичкој структури приступачна деци читаоцима“ (*Rečnik književnih termina* 1986: 353). Познато је да се приликом превођења књижевности за децу преводиоцима дозвољава знатно већа слобода него код превођења књижевности главног тока (Тропин 2014).

У преводима за децу настоји се да се елиминишу подаци који би онемогућили разумевање код младог читаоца. Ако су деца старије узрасне доби, преводилац може и да задржи неке од њима туђих елемената, али у том случају мора да се послужи коментаром, објашњењима у фуснотама уместо да непознату реч само помене у преводу (Popovič 1979).

Велики број компаратистичких и преводилачких радова који се баве превођењем књижевности за децу заснован је на анализи превода *Алисе у земљи чуда*. Многи лингвисти су покушали да открију поетику превођења за децу, бавили се проблематиком превођења игре речи и пародија у другим културама, а све под утицајем монографија Вилјама Вивера *Алиса на много језика* (Alice in many languages) и Имера Осаливена – *Компаративна књижевност за децу*. Сасвим је очекивано што су преводи овог дела били подвргнути већем броју анализа од било ког другог текста намењеног деци: Луис Керол је своје дело написао тако да је готово непреводиво, обогативши га безбројним алузијама, играма речи и пародијама. Упркос томе, у питању је до данас један од најчешће превођених текстова за децу (Тропин 2014).

ОРИГИНАЛ, ПРЕВОД И КОХЕЗИЈА

Како је природност текста превода један од услова да превод буде такав као да је написан на циљном језику, можемо рећи да могући приступ конкретизовању те природности нуди лингвистика текста. Богранде и Дреслер (1981) формулисали су начела текстуалности као појмове кохезије, кохеренције, интенционалности, прихватљивости, информативности, ситуативности и интертекстуалности. У складу са овим начелима формулација превода треба да буде таква да се њиме остварује некакав циљ (интернационалност), да је са становишта читаоца превод комуникацијски релевантан (прихватљивост), да поред очекиваних нуди и неочекиване елементе (информативност), да одговара контексту и комуникацијској ситуацији (ситуативност) и да испуњава очекивања која су кључна за одређени тип текста (интертекстуалност). Кристијана Норд, немачка теоретичарка превођења, фактор који ограничава реализацију циљног текста дефинише као принцип лојалности према аутору изворног текста „бар у оним случајевима када се пошиљалац изворног текста потписује и као пошиљалац циљног" (Nord 2005: 32). Другим речима, када су циљеви изборног и циљног језика компатибилни, преводилац не може изневерити интенције изворника.

Претпоставка је да особа која производи текст (говорник или писац) свесно одабира кохезивна и кохерентна средства како би пренела своју поруку јер је њен циљ да помогне корисницима текста (слушаоцима и читаоцима) да правилно декодирају текст који имају пред собом. Фредериксен (1977, у Tanskanen 2006: 22–23) види кохезивна средства као алат којима аутор текста сигнализира кохеренцију те их повезује с општим приказом продукције дискурса. Мишљења је да постоје четири нивоа продукције дискурса: стварање поруке (енгл. *message generation*), одлуке о начину извођења (енгл. *staging decisions*), одлуке о кохезивним средствима (енгл. *cohesive decisions*) и стварање реченице (енгл. *sentence generation*). На сваком нивоу различите комуникативне одлуке воде различитим типовима кохеренције у коначној поруци.

Појам *кохезија* у лингвистику текста увео је М. А. К. Халидеј 1964. године[4]. Кохезија се односи на начине на који су лингвистичке компоненте текста међусобно значајно повезане једна с другом у низу, на темељу граматичких правила одређеног језика. Бусман (2006: 199) средства кохезије сврстава у три групе: понављање елемената у тексту (нпр. парафраза, паралелизам, рекуренција), сажимање текста употребом средстава као што је елипса, употреба морфолошких и синтаксичких средстава (нпр. време, начин, деикса, тема – рема). Овим средствима можемо додати лексичке везе и семантичке односе међу речима и конекторе. „Кохезивне везе чине текст текстом, али уједно упозоравају и на просторе његова ширења: гдје оне слабе,

4 У раду *The Linguistic Study of Literary Texts* (у Filipin 2012: 45).

места су (релативно одвојених) унутартексуалних целина (нпр. више или мање самостални одломци и сл.), а њихов потпуни прекид сигнал је крајњих граница текста“ (Bandurina 2008: 58–59).

Халидеј и Хасан (1976: 4) кохезију[5] дефинишу као скуп могућности који постоји у језику да би се текст држао заједно, а уједно указује на непрекидност која постоји међу деловима текста. Она настаје када интерпретација једног елемента (његово правилно декодирање) зависи од другог елемента. По њима кохезија може бити граматичка и лексичка, а кохезивне везе у енглеском језику деле на пет главних врста (које даље деле на више подврста): референција (енгл. *reference*), супституција (енгл. *substitution*), елипса (енгл. *ellipsis*), конјуктивна кохезија или повезивање везницима (енгл. *conjuction*) и лексичка кохезија (енгл. *lexical cohesion*). Референција, супституција и елипса део су граматичке кохезије, док је конјукција већим делом граматичка веза, али с лексичком компонентом.

Референција је кохезивна веза која се успоставља када речи указују на то како би неке друге могле бити интерпретиране. Разликују егзофоричку референцију (енгл. *exophoric*) која је ситуацијска, односно указује се на елементе ван текста те као таква није кохезивна, и ендофоричку референцију (енгл. *endophoric*) која се проналази унутар текста, а дели се на анафору, где се замењивачка реч односи на већ претходно уведени елемент (антецедент), и катафору која се односи на оно што у тексту тек следи (постцедент). Егзофоре су честе у усменој комуникацији док су у писменој комуникацији текстови који су пуни егзофоричних референци много чвршће везани за свој контекст од оних који садрже само ендофоричке референце.

У кохезивну везу супституције убрајају замену једног елемента другим без промене смисла и елипсу као изостанак елемента. С обзиром на врсту речи коју замењивачки елемент замењује разликују именичку, глаголску и клаузалну супституцију. Разлика између референције и супституције је у томе што је супституција однос између лингвистичких јединица као што су речи или фразе (лексичкограматички ниво), док је референција однос између значења (семантички ниво).

Конјуктивна кохезија или повезивање везницима изражава значењске везе међу реченицама као што су нпр. временски след, а разликују узрочне везе, временске и адверзативе, док би се концесивне везе односиле на развијање догађаја унутар текста. Лексичка кохезија подразумева кохезијске везе које се стварају употребом лексема: понављање речи, синоними, антоними, хипероними, хипоними, односи контигвитета (нпр. однос дела и целине),

5 Новост је то што се она посматра унутар системско-функционалне теорије језика (енгл. *systemic-functional theory*) која је по оријентацији функционална и семантичка, као објекат проучавања узима текст, а циљ јој је усмерен на употребу језика (уместо на граматичност) (према Халидеј 2006: 443).

односи комплементарности итд. Такође, укључене су и све оне везе које се појављују међу речима које су на неки начин повезане једне с другима (нпр. писати – оловка, краљ – круна, мач – оштро). Речи које се често користе у саставу језика и које подједнако улазе у колокације са свим врстама речи и појмова показују релативно малу количину кохезије (нпр. помоћни глаголи или опште именице које се често користе).

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Први превод *Alice's Adventures in Wonderland* на српски, *Алиса у чудесној земљи,* објављен је 1923. године, и дело је Станислава Винавера. Други превод *Алисе* на српски језик појавио се тек 1951. године, а његов аутор је Лука Семеновић. Готово истовремено појавио се и превод на хрватски, 1952. године, чији су аутори Мира Јуркић Шуњић и њен супруг Мирко Јуркић, који је превео стихове. Све до краја седамдесетих година ови преводи су важили за стандарде, што можемо видети на основу броја њихових издања. У издању *Алисе* београдског Завода за уџбенике 1978. године излази нови превод Јасминке Рибар. Управо се овај превод све до данас највише прештампава у издањима за школску лектиру, што га чини вероватно најчитанијим и најпознатијим на територији Србије. У Сарајеву је 1980. године објављен превод Бахрије Шамић, док је Антун Шољан 1985. године превео како прву, тако и другу књигу о *Алиси*; после распада Југославије, појавила су се још најмање два хрватска превода (Предрага Раоса и Луке Паљетка). Појављивање нових превода, као и наменско превођење за школска издања, одраз су нове издавачке политике, као и другачије преводилачке поетике. На основу типичних разлика између старијих и нових превода *Алисе*, постаје видно да је смена парадигме у преводној књижевности за децу после Другог светског рата била много изразитија него у књижевности за одрасле (Тропин 2014).

У раду се бавимо кохезивним елементима између оригинала и превода песме "You are old, father William" – „Стар си, оче Вилјаме" коју је у оригиналу написао Луис Керол а превео Лука Семеновић (Керол 2002). За Семеновићев превод определили смо се зато што је писан неформалним и свакодневним језиком, лако приступачним деци. За разлику од Винавера који пародију преводи пародијом, те у чијем преводу има разиграности и распеваности, Семеновићев превод је вернији оригиналу. Аргументе за нашу тврдњу налазимо у преводу логичких проблема са којима се Алиса суочава или у контексту и значењу појединих речи. Осим тога, његова верзија *Алисе* је деценијама, све до појаве превода Јасминке Рибар, била стандардна и вероватно најутицајнија, што потврђује чињеница да се његов превод наслова, *Алиса у земљи чуда,* данас једино користи.

Најдужа и најсложенија песма у књизи, “You are old, father William” – „Стар си, оче Вилјаме“, у којој писац на духовит начин описује генерацијски јаз између оца и његовог арогантног и безобзирног сина, пародија је добро познате песме из викторијанског периода, “The Old Man’s Comforts and How He Gained Them” Роберта Соутија (Robert Southey)[6].

КОРПУС, АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА КОХЕЗИВНИХ ЕЛЕМЕНАТА

Корпус се састоји од две песме, оригинална верзија “You are old, father William” из књиге *Alice’s Adventures in Wonderland*[7] Луиса Керола и њеног превода „Стар си, оче Вилјаме“ (Керол 2002: 45–47). Обе песме су представљене у оригиналном ортографском издању ради очувања оригиналности и природе корпуса.

Зарад потребе анализе и лакше интерпретације резултата, у наставку рада користићемо следеће скраћенице: за оригинал О, за превод П, за дослован превод ДП. Како у раду анализирамо строфе сходно томе ћемо означити и дискусију, односно резултате анализе (С1 (Строфа 1), С2...). У прилогу рада достављен је оригинал и превод песме “You are old, father William” – „Стар си, оче Вилјаме“ (Прилог 1).

У наслову оригинала стоји властита именица коју је и аутор превода задржао у изворном облику (*William – Вилјам*), при чему је у наслову превода присутна елипса.

И оригинал и превод песме имају по осам строфа и све су писане у катрену, што нам говори да је у односу на оригинал превод успео да усклади број и форму строфа. У погледу риме, у оригиналу је у свих осам строфа заступљена укрштена рима, док је у преводу у прве три строфе заступљена укрштена рима (said – head/јави – глави). У преосталих пет строфа (С4, С5, С6, С7 и С8) заступљена је парна рима.

Све строфе у оригиналу и у преводу написане су у управном говору са присуством ауторског говора, при чему је ауторска дидаскалија у постпозицији присутна у свих осам строфа у оригиналу, док у преводу ауторске дидаскалије нема само у последњој строфи.

С1 – У првом стиху прве строфе јавља се синонимски супституент где је фраза *young man* преведена као *син – young man* (О) ⇒ младић/млади човек (ДП) ⇒ *син* (П). У овом стиху се јавља и елипса, па имамо *you are old* (О) ⇒ *ти си стар* (ДП) ⇒ *стар си* (П). Преводилац није остао доследан анафорском

6 Песма је први пут објављена 1799. године.

7 Alice’s Adventures in Wonderland by Lewis Carrol, Volume One Publishing Chicago, Illinois 1998, (62–66).

полисиденту који је присутан у оригиналу – (*and-and*) ⇒ нема у (П). У другом стиху имамо синонимски супституент *white* који је преведен као *сјега* уместо *бела* (*white* (О) (*срб. бела*) ⇒ *сјега* (П) (*енгл. grey*)). Присуство граматичке кохезије видљиво је у употреби истог глаголског времена, презента, и у оригиналу и у преводу. И оригинал и превод завршавају се реторичким питањем које је у преводу у односу на оригинал парафразирано (*Do you think, at your age, it is right?* (О) ⇒ *Да ли мислиш, у твојим годинама, да је то у реду?* (ДП) ⇒ *Зар у твојим годинама то теби треба?* (П)), при чему је анафора *it* задржана у преводу (*… to stand on your head*); *то* (*да дубиш на глави*).

С2 – У другој строфи три пута је употребљена парафраза у преводу: у првом стиху – *In my youth* (О) ⇒ *У мојој младости* (ДП) ⇒ *Кад млад сам био* (П); *Father William replied to his son* (О) ⇒ *Отац Вилјам одговори сину* (ДП) ⇒ *отац је одговор имао спреман* (П); и у другом стиху – *I feared it might injure the brain* (О) ⇒ *Бојао сам се да ће то повредити мозак* (ДП) ⇒ *Да ће повредити мозак, глаших се јадан* (П). Елипса се јавља у преводу – Елипса – *Father William* (О) ⇒ *отац Вилјам* (ДП) ⇒ *отац* (П); *Son* (О) ⇒ *син* (ДП) ⇒ / (П).

У преводу ове строфе такође се јавља проформа, и то три пута, а која ни у једном случају није присутна у оригиналу – /(О) ⇒ *спреман* (П); / (О) ⇒ *јадан* (П); / (О) ⇒ *дубим* (П). Такође, апокопу налазимо код превода, што није случај са оригиналом – *But* (О) ⇒ *Али* (ДП) ⇒ *Ал'* (П).

С3 – Код првог стиха треће строфе у преводу се јавља елипса – *you are old* (О) ⇒ *ти си стар* (ДП) ⇒ *стар си* (П). Такође, у преводу имамо синонимски супституент – *youth* (О) ⇒ *младић* (П), којег нема у оригиналу. Две парафразе присутне су у овој строфи, у другом стиху – *and have grown most uncommonly fat* (О) ⇒ *и постао необично дебео* (ДП) ⇒ *И угојио си се баш доста* (П), и парафраза у реторичком питању у четвртом стиху – *Pray, what is the reason for that*? (О) ⇒ *Молим те, реци ми, који је разлог за то?* (ДП) ⇒ *Реци, како тако гибак оста?* (П). Каузална веза присутна је и у оригиналу и у преводу: – *yet* (О) ⇒ *па ипак* (ДП) ⇒ А (П). Од осталих кохезивних средстава која се јављају у овој строфи имамо: изостављање – *the door* (О) ⇒ *врата* (ДП) ⇒ / (П); проформу која је присутна само у преводу – / (О) ⇒ *малочас те затекох* (П) и синонимију – *Pray* (О) ⇒ *молим те, реци ми* (ДП) ⇒ *реци* (П).

С4 – У четвртој строфи парафраза се опет јавља три пута: парафраза са темпоралним конектором и заменом номиналне структуре оригинала у глаголску у преводу – *In my youth* (О) ⇒ *у својој младости* (ДП) ⇒ *кад младић бијах* (П); *I kept all my limbs very supple* (О) ⇒ *Очувао сам све своје удове веома гипким* (ДП) ⇒ *Очувах гипкост* (П); и парафраза са адверзивном везом – *allow me* (О) ⇒ *дозволи ми* (Д) ⇒ *а шта велиш*. Проформа у

виду верификативног конектора присутна је у преводу, док је у оригиналу нема – / (О) ⇒ *знаш* (П), што је случај и са проформом у трећем стиху – / (О) ⇒ *баш* (П). Синонимски супституент са апокопом – *Shook* (О) ⇒ *протрести* (ДП) ⇒ *забацив* (П) јавља се у првом стиху. Употреба супституције видљива је у – *by the use* (О) ⇒ *употребом* (ДП) ⇒ *захваљујући* (П). Елипса у оригиналу замењена је фраземом – *One shilling the box* (О)[8] ⇒ *један шилинг дође за кутију* (П). Обе строфе се завршавају реторичким питањем.

С5 – И у овој строфи се јавља елипса, иста као и у првој и трећој строфи – *you are old* (О) ⇒ *ти си стар* (ДП) ⇒ *стар си* (П). Овде се опет јавља, као и у трећој строфи, синонимски супституент – *youth* (О) ⇒ *младић* (П). У преводу трећег и четвртог стиха јавља се проформа – / (О) ⇒ *тугo моја* (П); / (О) ⇒ *без по муке* (П), које нема у оригиналу. Од осталих кохезивних елемената у овој строфи се јављају: метонимијски конектор – *jaws* (О) ⇒ *чељусти/вилице* (ДП) ⇒ *зуби* (О); уметање са апокопом у преводу – / (О) ⇒ *прегристи* (П) и изостављање, где је превод речи *beak* изостављен – *beak* (О) ⇒ *кљун* (ДП) ⇒ / (П). Обе строфе се завршавају реторичким питањем са парафразом у преводу – *Pray, how did you manage to do it?* (О) ⇒ *Молим те, реци ми како си то успео да учиниш?* (ДП) ⇒ *Зар није чудно да ти то тако иде од руке?* (П).

С6 – Парафразе – *In my youth* (О) ⇒ *У мојој младости* (Д) ⇒ *Кад млад сам био* (П) и парафраза – *And the muscular strength, which it gave to my jaw* (О) ⇒ *и снагу мишића коју је дало вилици мојој* (ДП) ⇒ *то, видиш, очврсну вилице моје* (П) присутне су у првом и четвртом стиху. Елипса са синкопом присутна је у другом стиху превода – *And argued each case with my wife* (О) ⇒ *И о сваком случају са својом женом сам расправљао* (ДП) ⇒ *И сваку ствар са женом сам расправљ'о* (П). У овој строфи, превод остаје доследан оригиналу у погледу употребе анафорског – *and-and* (О) ⇒ *то; и та* (П). Употреба деикса (/ (О) ⇒ *ето* (П)) и уметање (/(О) ⇒ *снага* (П)) јављају се у последњем стиху ове строфе.

С7 – У преводу првог стиха ове строфе присутна је елипса – *you are old* (О) ⇒ *ти си стар* (Д) ⇒ *стар си* (П), иста као у првој, трећој и петој строфи. Такође, синонимски супституент – *youth* (О) ⇒ *син* (П) јавља се као и у првој строфи. Код превода, у првом стиху, у два случаја имамо уметање у виду темпоралног конектора – / (О) ⇒ *опет* (П); / (О) ⇒ *сад* (П). Синкопа се јавља у преводу другог стиха, док је у оригиналу нема – *steady as ever* (О) ⇒ *оштро к'о некад* (П). У четвртом стиху превода наилазимо на парафразу – *Yet you balanced an eel on the end of your nose* (О) ⇒ *А пак си*

8 *One shilling is what you pay for the box* – један шилинг за кутију (нап. а).

балансирао јеīуљу на врх своīа носа (Д) ⇒ *Па иīак си на врх носа јеīуљу балансирао* (П). Обе строфе завршавају се реторичким питањем са парафразом у преводу где је *What made you so awfully clever?* (О) ⇒ *Шīа īе чини īако ужасно īамеīним?* (ДП) ⇒ *Како си īу силну вјеīшīину сīекао?* (П).

С8 – Ауторска дидаскалија у овој строфи присутна је у оригиналу док је у преводу изостављена – *Said his father* (О) ⇒ / (П). Строфа је и у оригиналу и у преводу написана у управном говору. Парафраза се у преводу јавља два пута – *that is enough!* (О) ⇒ *доīа је било!* (ДП) ⇒ *више ме не īњави!* (П); *Be off, or I'll kick you down stairs!* (О) ⇒ *Одлази, или ћу īе īурнуīи низ сīейенице!* (ДП) ⇒ *Губи се док ниси слеīио низ сīейенице!* (П). Реторичко питање присутно је и у оригиналу и у преводу, при чему се у преводу јавља елипса – *Do you think I can listen all day to such stuff?* (О) ⇒ *Да ли мислиш да моīу цео дан да слушам бесмислице?* (ДП) ⇒ *Зар цијели дан да слушам бесмислице*? Рима оригинала остаје доследна претходним строфама и укрштена је, док се у преводу у првом стиху јавља леонинска рима (*īри – īњави)* која затим прелази у паралелну риму у односу на преостала три стиха (*īњави – йрави; бесмислице – сīейенице)*.

Резултати добијени анализом показују на који начин су кохезивна средства реализована у оригиналу и преводу наведене песме. Идентификација кохезивних средстава по строфама, стих по стих, даје јасну слику о томе како они међусобно функционишу и стварају кохерентност између оригинала и превода. Реализација кохезивних средстава показује да свако кохезивно средство постоји као део великог система за креирање значења песме. Исто тако, свако кохезивно средство понаособ у тексту егзистира као независна јединка.

У погледу наслова и броја строфа превод је успео да остане доследан оригиналу. Видели смо да у преводу у прве три строфе доминира укрштена рима а у преосталих пет строфа парна рима, што није случај са оригиналом који у свих осам строфа има укрштену риму. Превод је и у погледу осталих елемената у великој мери доследан оригиналу. Присутни су следећи кохезивни елементи: парафраза (11 пута), проформа (8 пута), елипса (8), синонимски супституенти (7), реторичка питања (6, колико их има и у оригиналу) што преводу даје већу кохеренцију са оригиналом; анафора, синкопа итд. Сви кохезивни елементи су међусобно повезани и заједно чине јединствено значење текста. У преводу је неопходно прибегавати горе наведеним елементима, зарад постизања што веће кохерентности и што минималнијег одступања од оригинала.

Песма је преведена тако да ни у једном погледу није „изгубљена у преводу", већ је „питка" и лако разумљива а истовремено део једне метатекстуалне композиције – књиге.

ЗАКЉУЧАК

Најидеалнији превод био би превод реч-за-реч. Тако нешто у реалности, наравно, није могуће. Проблем се јавља при преношењу књижевног дела из једног језика у други, јер текстови носе одлике стила и језика конкретног дела. Преводиоци се често суочавају са нерешивим синтаксичким проблемима који се одражавају на мелодију, ритам и симболику језика који се преводи. Другим речима, просто преношење образаца из једног језика у други може резултирати неспретним преводом, то јест, преведеним текстом који звучи „ страно“ (Baker 1991: 2002).

Превођење поезије спада у домен веома захтевних преводилачких задатака којим обично приступају само врхунски преводиоци. Поезија представља нераздвојиву комбинацију семантике, ритма и звука и јавља се ван конкретног контекста који преводилац приликом превођења мора сам да обликује.

Овом анализом приказали смо како кохезивни елементи функционишу заједно у оригиналу и преводу песме. Резултати анализе показали су да превод не одступа значајно од оригинала. Превод наслова доследан је оригиналу, што је случај и са бројем катренских строфа и у оригиналу и у преводу. Свих осам строфа оригинала и превода написане су у управном говору са присуством ауторског говора, при чему је код свих строфа оригинала ауторска дидаскалија у постпозицији, док у преводу осме строфе нема ауторске дидаскалије. Минимална одступања од оригинала, а која се у преводу јављају, настала су као резултат стилских особености двају језика, при чему један језик испољава редудантност кроз елементе кохезије (нпр. проформа пристуна у другој строфи у преводу, и то три пута, док је у оригиналу нема), или као резултат процеса експлицитације који је својствен процесу превођења (нпр. парафраза која је присутна у преводу чак 11 пута). Код језика који се разликују како граматички тако и стилистички, што је случај са енглеским и српским језиком, и где је један језик кохезивно експлицитнији од другог, кохезивни елементи присутни у преводу незнатно одступају од оригинала. Штавише, граматичка кохезивност видљива је употребом истог глаголског времена и у оригиналу и у преводу.

Иако је наша студија фокусирана само на једну песму, мишљења смо да резултати анализе указују да кохезивна средства имају важну улогу у одређивању прецизности превода, те да може послужити као основа за неку обимнију студију која ће се бавити проблематиком превођења књижевности за децу, односно поезијом намењеној деци, а нарочито кохезивним средствима као битним карикама који повезују оригинал и превод.

Такође, овакав вид анализе може помоћи студентима страног (енглеског) језика да боље разумеју везу између оригинала и превода и могао би се употребити на часовима страних језика као вежба превођења.

ЛИТЕРАТУРА

Baker 1991: Mona Baker. *In other words: a course book on translation.* London and New York: Routledge.

Bandurina 2008: Lara Bandurina. *Između redaka: studije o tekstu i diskursu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

Bassnett 1999: Susan Bassnett. *Translation studies*. *Revised edition*. London – New York: Routledge publishing Company.

Bussmann 2006: Hadumod Bussmann. *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London – New York: Routledge publishing Company.

Carroll 1989: Lewis Carroll. *Alice's Adventures in Wonderland*. Illinois: Volume One Publishing Chicago.

Cuddon 2013: John Anthony Cuddon. *A dictionary of literary terms and literary theory*. Fifht edition. Revised by M. A. R. Habib. Blackwell Publishing, John Wiley & Sons Ltd, UK.

De Beaugrande–Dressler 1981: Robert De Beaugrande – Wolfgang Dressler. *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.

Filipin 2012: Nada Filipin. *Sredstva kohezije teksta u talijanskom jeziku: deiksa i anaphora*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Filipović 2001: Rudolf Filipović 2001: *Englesko-hrvatski ili srpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Halliday–Hasan 1976: Michael Alexander Kirkwood Halliday – Ruqaiya Hasan. *Cohesion in English*. London – New York: Longman.

Хлебец 2009: Борис Хлебец. *Оūшūа начелаūревођења*. Београд: Научна књига.

Ивир 1984: Владимир Ивир. *Теорија и ūехника ūревођења*. Сремски Карловци: Центар „Карловачка Гимназија"; Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.

Керол 2002: Луис Керол. *Алиса у земљи чуда*. Ласло Блашковић (прир.). Нови Сад: Ризница лепих речи.

Levitchi 2001: Leon Levitchi. *Manualul traducătorului de limba engleză*. Bukuresti.

Марјановић–Ђуричковић 2007: Воја Марјановић – Милутин Ђуричковић. *Књижевносūи за децу и младе у књижевној криūици. Књиūа 1*. Алексинац: Висока школа за васпитаче струковних студија; Краљево: Libro company.

Newmark 1996: Peter Newmark. *About Translation*. Great Britain: Longdunn Press, Ltd.

Nida 1975: Eugene Nida. *Language Structure and Translation*. Standford, California: Standford University Press.

Nord 2005: Christiane Nord. *Text analysis in Translation*, Amsterdam: Rodopi.

Ovidiu 1999: Matiu Ovidiu. Translating poetry. "Contemporary theories and hypothesis". *Professional communication and translation studies*, 127–138.

Pavel 1999: Lucia Pavel. *Commented English Literary Terms – Dictionary*, Poetry, Editor-Dacia, Cluj-Napoca.

Popovič 1979: Anton Popovič. „Uloga primaoca u procesu prevođenja". *Rukovet*, br. 5, časopis za književnost, umetnost i društvena pitanja. Subotica, 175–187.

Rečnik književnih termina 1986: *Rečnik književnih termina*. Institut za književnost i umetnost u Beogradu. Glavni i odgovorni urednik prof. dr Dragiša Živković. Beograd: Nolit.

Сибиновић 1983: Миодраг Сибиновић. *О ūревођењу*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Tanskanen 2006: Sanna-Kaisa Tanskanen. *Collaborating towards Coherence: Lexical cohesion in English Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Тропин 2014: Тијана Тропин. *Теоријски асūекūи ūревођења књижевносūи за децу са сūановишūа сūудије кулūуре*. Докторска дисертација. Филолошки факултет у Београду, 29–31.

Прилог 1.

	“You are old, father William”	„Стар си оче, Вилјаме“
	O	П
C1	“You are old, Father William”, the young man said, “And your hair has become very white; And yet you incessantly stand on your head – Do you think, at your age, it is right?”	„Стар си, оче Вилјаме“, син се јави, „И коса ти је сва сиједа, Па ипак стално дубиш на глави; зар у твојим годинама то теби треба?“
C2	“In my youth”, Father William replied to his son, “I feared it might injure the brain; But, now that I’m perfectly sure I have none, Why, I do it again and again.”	„Кад млад сам био“, отац је одговор имао спреман, „Да ћу повриједити мозак, плаших се јадан; Ал’ сада, кад сигуран сам да га немам, Дубим на глави из дана у дан.“
C3	“You are old”, said the youth, “ as I mentioned before, And have grown most uncommonly fat; Yet you turned a back-somersault in at the door – Pray, what is the reason of that?”	„Стар си“, опет ће младић, „као што већ рекох, И угојио си се баш доста; А да се преврћеш преко главе малочас те затекох, Реци, како тако гибак оста?“
C4	“In my youth”, said the sage, as he shook his grey locks, “I kept all my limbs very supple, By the use of this ointment – one shilling the box – Allow me to sell you a couple?”	„Кад младић бијах“, рече мудрац, забацив коврџе сиједе, „Очувах гипкост, знаш, Захваљујући масти овој баш – један шилинг дође за кутију, А шта велиш – да ти продам коју?“
C5	“You are old”, said the youth, “and your jaws are too weak, For anything tougher than suet; Yet you finished the goose, with the bones and the beak – Pray, how did you manage to do it?”	„Стар си“, рече младић, „и зуби су ти исувише слаби, туго моја, Да би могли прегрист шта тврђе од лоја; Па ипак гуску са костима смаза без по муке, Зар није чудно да ти то тако иде од руке?“
C6	“In my youth”, said his father, “I took to the law, And argued each case with my wife; And the muscular strength, which it gave to my jaw, Has lasted the rest of my life.”	„Кад млад сам био“, рече отац, „волио сам право, И сваку ствар са женом сам расправљ‘о; То, видиш, очврсну вилице моје, И та снага, ето све до сада траје.“
C7	“You are old”, said the youth, “one would hardly suppose, That your eye was as steady as ever; Yet you balanced an eel on the end of your nose – What made you so awfully clever?”	„Стар си“, син ће опет, „и тешко би се вјеровало сад, Да ти је око оштро к’о некад; Па ипак си на врх носа јегуљу балансирао, Како си ту силну вјештину стекао?“
C8	“I have answered three questions, and that is enough”, Said his father; “don’t give yourself airs! Do you think I can listen all day to such stuff? Be off, or I’ll kick you downstairs!”	„Одговорих на питања три, више ме не гњави“, Важан се не прави! „Зар цијели дан да слушам бесмислице? Губи се док ниси слетио низ степенице!“

Jelena D. RAJOVIĆ

ELEMENTS OF COHESION IN THE TRANSLATION OF POETRY IN *ALICE'S ADVENTURES IN WONDERLAND* WITH THE FOCUS ON A POEM "YOU ARE OLD, FATHER WILLIAM"

Summary

Current theoretic literature dealing with the translation contains a numerous definitions that reflect different understandings and views on this complex activity of the human mind. Translation of literary works for children imposes a translator to a set of difficulties typical for the translation of such genre. The aim of this paper is to determine the elements of cohesion between the English and Serbian versions of the poem "You are old, Father William" in *Alice's Adventures In Wonderland* written by Lewis Carroll.

Key words: Cohesion, translation, poetry, Serbian language, English language.

Рад је предат 19. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 47, 2019

УДК 821.163.41.09 Настасијевић М.
doi:10.5937/bastina1947067G

Оригинални научни рад

*Милан Б. ГРОМОВИЋ**
Филозофски факултет у Новом Саду

ЕСЕЈИСТИКА МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА У МЕЛОДИЈСКОЈ СПИРАЛИ ЗВУКА И ЈЕЗИКА

Апстракт: У раду је представљена анализа феномена матерња мелодија у есејистичким и поетичким промишљањима Момчила Настасијевића. Успостављен је компаративни осврт на две верзије есеја о матерњој мелодији: „За матерњи музички језик" и „За матерњу мелодију" чиме се указује на генезу ауторовог промишљања и покушаја да одгонетне уочену музичку, ритмичку и лингвистичку појаву. Рад укључује и разматрање еуфонијске и ритмичке организације варијанти Настасијевићевих стихова (и прозних фрагмената) који јесу пример подражавања матерње мелодије књижевноуметничким текстом. У посебном поглављу у раду разматра се однос матерње мелодије и Другог. Књижевнотеоријска разматрања Петра Милосављевића узета су као полазна основа херменеутичког одгонетања матерње мелодије као филозофског и уметничког феномена.

Кључне речи: матерња мелодија, језик, звук, есејистика, песништво.

Када је реч о есејистици Момчила Настасијевића, која је у стопу пратила и његову песничку реч, важно је напоменути да су идеје изнете у есејима и поетски свет осветљен у песмама, актуелни и присутни у бити српске књижевности до данашњих дана. О томе сведочи и књижевна историја која целу једну струју савременог српског песништва види као настављача и наследника традиције какву је бирао Настасијевић или његови саборци по перу. Ђорђе Деспић издваја читаву плејаду представника ове вертикале савременог српског песништва: „На трагу Винавера и Настасијевића, Алек Вукадиновић издваја се по усмерености ка митско-архетипским слојевима и матерњој мелодији, те преплитању личног и националног са универзалним. Елементи духовно-религиозне лирике присутни су и код Тешића [...] и Ивана Негришорца [...]" (Деспић 2018: 51). Српску поезију 20. века Славко Гордић сагледава кроз „три виса", истичући да је први вис загледаност поезије у судбину и опстанак народа; други казује „да" Богу, супротно становишту Готфрида Бена о Богу као „лошем стилском принципу" и трећи – „критичка поезија",

* истраживач-приправник, milan.grom@gmail.com

јер „ма колико се хранила митом, сном, лектиром и библиотеком, поезија не може без уплитања у послове стварности“ (Гордић 2018: 22). Поезију и поетику Момчила Настасијевића Гордић са правом смешта у „други вис“ у којем је певање на „да“ кључна окосница поетског говора.

Важно је у контекст ове класификације уврстити и Настасијевићеву есејистику, најпре есеј „За матерњу мелодију“, неизоставном када је реч о промишљањима света и ослушкивањима Поезије као битка узглобљеног између звука и праискони. Песникова есејистичка и поетска разматрања у тренутку када настају више су укорењена у баштини него што су, како је дух међуратне авангарде диктирао, отклон од ње: „[…] добар број песника, упркос свих авангардних разграђивања и немилосрдног пародирања, није био спреман да напусти старе, у књижевној предаји утврђене облике, него их је једино мање или више преображавао, саображавао новим потребама“ (Петковић 2006: 161). Настасијевић бира традицију реактуализовања фолклорних образаца и започиње потрагу за „предајним, колективним, чак и најстаријим, митским искуством“ (Петковић 2006: 162). Песникова мисао о свету саопштена кроз есејистику не објашњава елиптичне језичке меандре еуфоније у његовој поезији или другим књижевноуметничким формама које је неговао. Есеји не разобличују и не детерминишу темеље Настасијевићеве поетичке промисли, већ су њен интегрални део и учествују у њеној изградњи. Назирањем матерње мелодије не може се одгонетнути неки пасаж песникове поетике, али се може докучити семантика саме мелодије која је центрирана негде у мелодијској спирали између звука и језика. Настасијевићева есејистика има сопствену закономерност омеђену баштином есеја (Адорно, Епштејн, Лукач), али и аутентичан естетички оквир: „[…] приликом конституисања поетичког програма Настасијевићу је све време био иманентан један претпостављени и подразумевајући етички и естетички стандард, према којем је самеравао вредности и духовне особености уметничког стваралаштва […]“ (Алексић 2015: 61). Есеј „За матерњу мелодију“, као и есејистика Момчила Настасијевића уопште, загледана је у темеље књижевног, филозофског и религиозног есеја, који представљају „[…] уточиште за онтотеолошку (ауто) пројекцију, према којој постојање Бога и деистичког демијуршког уметничког сопства бива условљено стваралачком активношћу и постојањем бића уметности, као једино извесне телеолошке остварености“ (Алексић 2015: 80).

МАТЕРЊИ МУЗИЧКИ ЈЕЗИК

Новица Петковић, приређивач сабраних дела Момчила Настасијевића, у поглављу „Верзије и фрагменти“ уврстио је једну верзију есеја „За матерњу мелодију“.[1] Реч је о варијанти која је претходила коначном облику есеја, где је

1 Есеј „За матерњу мелодију“ први пут је публикован 1929. године: *Српски књижевни гласник*, нс, књ. XXVI/5, 1. III, 340–344, а први пут критички приређен десет година

уочљив ауторов рафинирани приступ одгонетању увреженості звука и језика. Настасијевић већ у првој верзији свог есеја даје лингвистички и музички крајње избрушену дефиницију матерње мелодије. Наслов нацрта рукописа из ауторове свеске, исписаног на тринаест листова папира гласи: „За матерњи музички језик". Херменеутички изазов јесте у компаративном осврту на обе верзије есеја о матерњој мелодији, јер је могући резултат такве анализе подробно осветљавање и дефинисање једног од кључних појмова песникових есејистичких проматрања.

На почетку есеја „За матерњи музички језик" наведена је теза о штетности подељености у уметности: „На врхунцу недељивости тек је најмоћнији живот. И уметност је недељива" (Настасијевић 1991: 190). У коначној верзији есеја присутна је иста чињеница, али додатно прожета пантеистичким схватањем, по којем су Бог и природа у нераскидивом јединству и као такви проговарају кроз човека – уметника, што по ауторовом суду чини саму суштину мелодије. Начело недељивости у оквирима уметности присутно је и у другим Настасијевићевим есејима, али под различитим терминолошким одређењима. У есеју „Неколико рефлексија из уметности" појам хармоније биће замењен начелом које спаја привидно раздвојене ствари – Бог. У есеју „За матерњи музички језик" феномен хармоније замењује музика, као најмање материјална уметност. У финалној верзији, тј. у есеју „За матерњу мелодију", аутор се одлучује за термин „мелодија".

У „Белешкама за апсолутну поезију" књижевник заснива нови систем уметности у којем један исти принцип синкретично влада унутар сваке уметности, па сходно томе, разлика између појединачних уметности, по природи ствари, не постоји. Када је Настасијевићево схватање поезије у питању, начела недељивости и пантеистичке хармоније такође функционишу. Поезија је одређена као једна целисходност у коју спадају: поезија речи, тона (композиција), облика (скулптура) итд. У сржи такве јединствене поезије стоји музика. У есеју „За матерњу мелодију" систем недељиве уметности бива додатно надограђен и претаче се у један комплексни однос бића и уметности у чијој је основи мелодија, односно глас природе или пантеистичког бога.

> „Једна је уметност као и један Бог, као и један живот. Из истоветне *распеваности* у духу (а она је непобитна као и сам дух) полазе зракасто уметничка остварења. Леонардо пева кроз лик што Бетовен слика кроз тон. Та распеваност је моћи поднети максимум радости и максимум бола: тада запева у духу од кога било додира, и знак је да се мора надживотно стварати. Нем је Бог у свету биља и животиња; кроз човека промуца; кроз уметника проговори, чујемо му глас: *суштa је мелодија*. Реке се тако и речице уливају у надживотно море распеваности" (курзив М. Н.) (Настасијевић 1991: 38).

касније у књизи: *Есеји: целокупна дела, књиīа VII*. Предговор М. Деврња. Приредио: Станислав Винавер. Београд: издање пријатеља.

Синкретично свеприжимање и поетско јединство одговара Валеријовој дефиницији поезије, по којој звук и смисао раздвојени не представљају ништа, а њиховим довођењем у колебљиву везу ствара се поезија. Ипак, у речима без звука опстаје значење, док је мелодија без речи неодржива: „Речи, наиме, макар колико ритмички организоване, увек или готово увек имају неко значење које упућује на дубљи смисао, док је звучна, музичка мелодија у једном општем, нормативном смислу, увек апстрактна или *бесūредмеūна*“ (курзив М. Ш.) (Шутић 2009: 261). Стиче се утисак да је песник у наведеним есејима покушао да одреди оно што се чује, док је у песмама, а делимично и у прозним и драмским остварењима, одгонетао оно што из тог звука даље происходи – што се изговара (испевава) и тим чином осмишљава.

Навођењем репрезентативних примера из корпуса музичке и ликовне уметности аутор показује да је немогуће посматрати их парцијално, јер су прилагођене овоземаљском реду у којем све бивствује по законима простора и времена. Сходно овоме, свака уметничка творевина сачињена је наменски за примаоца који уметничко дело усваја ухом или оком, а у оба случаја „бивање је истоветно“ (Настасијевић 1991: 38). Као узрок настајања појединачних уметности узима се грешка тумача, својеврсних креатора тензије – „борбе сваке уметности за свог бога, а он је један“ (Настасијевић 1991: 39). Настасијевић окривљује тумаче за ирелевантне интерпретације уметничких дела, као и за непотребно симплификовање комплексног и нераскидивог јединства и својеврсног космичког склопа свих уметности.

У есеју о матерњој мелодији дух може представљати дух појединца изражен мелодијом, али и дух апсолута, односно духовност панегиричке синтезе Бога и природе, чији је глас сама мелодија: „Мелодијске је природе сваки живи израз духа“ (Настасијевић 1991: 39). Оно што је према Настасијевићу заједничко за два духа јесте истоветна распеваност. Књижевник на овом месту тврди да је анализа мелодије и распеваности суштински немогућа. Према речима Петра Милосављевића, Настасијевић је своју онтологију уметности засновао на „доследно ирационалистичким основама“ (Милосављевић 1978: 159). У обе верзије есеја „За матерњу мелодију“ увек је „убеђење“ истакнуто изнад „анализе“, што иде у прилог Милосављевићевом ставу.[2]

2 Петар Милосављевић систем матерње мелодије види као некохерентан и неодржив. У тврдњи (која би требало да заокружује дефиницију матерње мелодије) из есеја „За матерњу мелодију“: „Јер општечовечанско у уметности колико је цветом изнад толико је кореном испод националног“ Милосављевић као право решење види само у речи: „јер“, која је „привидан мост бачен преко провалије, јер тако конциpиран систем није кохерентан и стабилан: није способан да преживи“ (Милосављевић 1978: 162). Милосављевић запажа да су у другом циклусу Настасијевићевих есеја најпре формирана властита ауторова запажања (онтолошки оцртан систем), па се тек у завршној фази, где се налази и есеј „За матерњу мелодију“, уочава покушај да се та формулисана сазнања дедукују из једног ширег спектра ауторових запажања. Тако матерња мелодија успоставља само привидну кохерентност, па сам аутор у наредних пет година неће писати о мелодији.

> „Што се поезијом назива, тачно је средина између говора и музичке мелодије. Не за степен само, за пет и десет степени певанија је од говора. А што се данас упола лишила животне сржи, декаденција је и заборав да је глас далеко битнији од речи – не песник, него *пјевач*“ (курзив М. Н.) (Настасијевић 1991: 39).

Момчило Настасијевић поезију смешта у простор између оног звука који се производи приликом изговарања речи и звучања саме музике. Мелодијом се не сматра објективна звучност речи, већ она има својеврсни дубљи тон који има способност да апсорбује дисхармонију, тј. да на себи својствен начин, попут инструмента, штимује раштимовано. Унутар тог дубоког магичног тона аутор проналази реч која се самостално, без контроле рација пробија на свет у свом правом, чистом изразу. Настасијевићев „тон“ (мелодија) никада није подвргнут анализи, већ је остављен у сенци мистичног да би се у њему чула матерња мелодија. Последња реченица из наведеног пасуса: „не песник, него *пјевач*“, говори о чину певања као једином могућем за казивање поезије. Аутор ће споменути и „примитивне средине“ где се и данас поезија казује само певањем, што говори о традиционалном и исконском схватању чина саопштавања поезије у којем се матерња мелодија сасвим јасно осећа.

За прозу Настасијевић каже да је „само даљи излаз из поезије, кад се већ изгубила моћ мелодијског саопштавања“ (Настасијевић 1991: 39) и да је знатно удаљенија од говора. Обични говор или говорна мелодија разликује се од музичке мелодије:

> „Који се народ мелодијски (читај: духовно) искристалисао, томе се говорна и музичка мелодија у основи поклапају. Или, што се благогласно извија из инструмента само је крајње утанчање таласа који убого сваки дан полази свима из грла. Те је идеално, колико говора толико мелодика“ (Настасијевић 1991: 39).

Разлика између говорне и музичке мелодије постоји само у степену развијености. Она мелодија која се осећа у гласу сваког човека у свакодневној комуникацији представља први степен развитка, док је музика из националног инструмента (за пример је узета фрула) финални продукт истанчане и језгровите „мелодике“ (једног народа или говора). Момчило Настасијевић указује на разлике говорне и музичке мелодије, како би читалац лакше приступио дефиницији матерње мелодије која следи:

> „Матерњом мелодијом називам ону звучну линију која, долазећи из најдубљих слојева духа, везује појмове у тајанствену целину живог израза. Афективне је природе (и математичка апстракција изражена, па садржи свој степен распеваности). Коренита је и колективна, и дан-дањи у разгранатости језика у наречја, и све до појединачног израза, делује спајајући. И чим из веће дубине продре глас, тим му је и шири обим одјека“ (Настасијевић 1991: 40).

Постоји, дакле, нешто дубље од осећања за језик, аутохтоно једном народу – говору, потпуно афективно и уграђено у колективну подсвест. У питању је својеврсна надлингвистичка позиционираност речи, где су звучање и одјек једна даља и интензивнија стварност изговореног (отпеваног). Матерња мелодија део је човековог бића и налази се у најдубљим слојевима духа. Из матерње мелодије настаје све што један народ може да дâ – уметнички изрекне и искаже, а да при томе не изађе из оквира здраве националне свести. Изостанком те самосвесности дошло би до уплива других матерњих мелодија, али без претходног примања и асимилације, што би угрозило вредност и дух матичне матерње мелодије. Према мишљењу Петра Милосављевића, Настасијевићева теза о матерњој мелодији „довела је у питање читав његов скицирани естетичко-теоријски систем. Јер није схваћена као једнака свеопштој мелодији која је глас пантеистичког бога и на којој се заснива Једна Уметност. Из поимања те свеопште мелодије она није дедукована" (Милосављевић 1978: 160–161). Аутор истиче вавилонску природу матерње мелодије – матерњих мелодија постоји колико и језика, односно народа, па сходно томе у сваком страном језику можемо чути и једну нову „мелодику":

> „Слушајући непознати језик, тим јасније чујемо му мелодију (доследно, рођене смо најмање свесни). Одудара, чудна буде, *не лежи* као своја родна; ваља се као инструменат упорно преудешавати, па да дирне у живац. Тако и учећи туђе језике човек се подешава разним мелодикама. Је ли се икад помислило, шта при том бива са својом матерњом, а она је сушти дух" (курзив М. Н.) (Настасијевић 1991: 40–41).

У овом пасусу аутор тврди да је концентрисано слушање страних језика веома важно, како би се боље разумела и осетила матерња мелодија тог језика, али и даље, културолошки дубље, да би се упознала бит народа који тим језиком говори. Из овакве аналитичке поставке проистиче тврдња да се различити народи могу боље „чути", како би свој дух прилагодили један другом.

На заснованом поимању матерње мелодије у тексту се даље отварају питања у вези са: националним мелодијама, о мелодији примитиваца, о превођењу, о егзотичном мелосу и о проблему српског мелодијског израза. Настасијевић снагу и интензитет музичке „поплаве" поистовећује са моћним ширењима религија: „Мелодијом дух крчи себи победе у свету. Музичка поплава равна је религијској" (Настасијевић 1991: 41). Аутор указује на три ондашње највеће музичке (културне) поплаве на европском тлу: талијанску, немачку и руску.

Поред појединачног, које је сходно једном народу, матерњу мелодију одликује и опште, трансцендентно. Ранко Поповић, када пише о Настасијевићевој матерњој мелодији узглобљеној у „шифрован парадокс" и „латентност

значења", скреће пажњу на онеобичену, готово заумну синтаксу његове лирике. Тако је матерња мелодија присутна тамо:

> „Где год се затамњује значење језика, бар у први мах, из првог плана почиње да дејствује чиста мелодија, као кад слушамо непознати нам страни језик. Настасијевић је то добро знао и у својој песми је стварао услове да читалац буде доведен у ситуацију дезаутоматизоване перцепције језика и тиме опоменут да исти тај језик може да има и обредну функцију" (Поповић 2013: 71).

Онеобиченост синтаксе о којој говори Поповић огледа се у њеном појезгровљавању, тј. у непрестаном свођењу израза до тешко разумљивих елиптичних спојева. Обредност какву у савременом језику не чујемо, могуће је призвати управо формалним разбијањем језика као таквог. У назирућим лингвистичким пукотинама чује се и наслућује матерња мелодија.

Када је превођење поезије у питању, аутор тврди да је апсурдно „дирати" једну матерњу мелодију и силом ју уводити у систем друге „мелодике": „По себи се разуме, преводећи поезију само се оскрнави светиња живог израза. Бесмислено је силити инструменат да дâ сасвим неки другородни тон" (Настасијевић 1991: 41). Уместо превођења, које је скоро немогуће, песник као алтернативу предлаже стварање новог песничког дела, на темељу стране матерње мелодије. Уколико се нешто без тешкоћа пренесе из једног језика у други, то онда јесте превод, али никако није реч о поезији. Иван В. Лалић ће своју преводилачку поетику градити управо на оваквом становишту, где се песме не преводе, већ изнова певају и пишу на задатим, изливеним поетичким темељима. У преводилачком раду Момчила Настасијевића, поред превођења поезије са француског, нарочиту пажњу привлачи његов превод *Слова љубави* Деспота Стефана Лазаревића, што Јована Делића, као и многе књижевне историчаре, наводи на закључак да је Настасијевић „био дух синтезе и да је баштинио нашу средњовијековну традицију" (Делић 2015: 13).

О егзотици Настасијевић говори са оштрином, али објективно и аргументовано. Егзотика се пореди са здравом биљком која је пресађена на неплодно тле, на којем, разуме се, не успева. Такав чин јесте нездрав и вештачки, а последице су несагледиве, па чак и контрадикторне, јер: „И у најплеменитију сврху пресађивање […] с једне стране убија могућност процвата; с друге стране сирови сок убризган у малаксаво струјање не подмалди, већ убрза старост" (Настасијевић 1991: 42). Као врхунац Настасијевићевог оштрог говора о егзотици стоји њено разумевање као највеће осрамоћење за једну матерњу мелодику.

За илустративне примере у којима најконцизније можемо ослушнути матерњу мелодију аутор наводи мелодију примитиваца и говор мале деце: „Матерњу мелодију најјасније чујемо код примитиваца. Казивање му је већ упола поезија. И код детета. Оно се друкше и не изражава него певушећи.

Одатле па до тренутка кад глас запева у правом смислу само је ступањ или два“ (Настасијевић 1991: 42). На овом месту указује се веза есеја „За матерњу мелодију“ са Јунговом представом о архетиповима и прасликама – одразом једног колективно несвесног доживљаја света. Ауторово посезање за поређењем мелодије са говором примитиваца и деце јесте указ на човекову интуитивну природу, најбоље видљиву у наведеном лингвистичком, готово гестуалном оквиру. Матерња мелодија најближа је интуицији као таквој: „Појам праслика нам омогућује да откријемо дејство интуитивног схватања. То је нарочито видљиво код примитивних људи, у чијој свести типичне слике и мотиви обликују основу њихове митологије“ (Шутић 2010: 118). Интуитивна људска природа и колективно несвесно очувани су и усменом синхроном и дијахроном преношењу са колена на колено, што песнику привлачи нарочиту пажњу. За певање у народној књижевности Настасијевић тврди да не постоји утврђена мелодија, већ постоји онолико мелодичних варијанти колико је и певача. Сваког усменог преносиоца следи аутохтона и аутентична певачка матрица, због чега у народној књижевности не треба тражити појединачно, већ колективно – опште и универзално.

НАРОДНА МЕЛОДИЈА[3]

> „Народне попевке ниподшто нису сировина коју ваља уметнички прерадити: где би се нешто већ распевано силило да и преко свог максимума пропева? У ствари, то је *кварење*. А, међутим, сасвим је друго напајати се њима, ко је утрнуо. Оне су још једине у моћи да разбуде матерњу мелодију, или тачније моћ певања, ако се где успавала“ (курзив М. Н.) (Настасијевић 1991: 43).

Момчило Настасијевић у својој есејистици изражава висок ниво дивљења и поштовања према усменој традицији, јер је она непоновљиви покретач моћи певања – конектор песника и баштине коју наслеђује. Наведеним фрагментом аутор стаје у заштиту традиционалне културе и шаље одбрамбени одговор на свако књижевноуметничко насиље над српском народном књижевношћу, које у пишчево време није било реткост. У обе верзије есеја о матерњој мелодији налази се оштра осуда неодговорних песника који заборављају да је поезија певање, а не осиромашени полуизраз: „И зато би […] певачу који је заборавио да је глас старији од речи, и скренуо поезију у полуизраз, требало ударити жиг срамоте у чело“ (Настасијевић 1991: 191). У овој верзији есеја песник ће, у одбрану писања са угледањем на народну

3 Петар Милосављевић тврди да се Настасијевић борио са народном мелодијом и није допуштао да га надвлада, да га претвори у имитатора народних песама, каквих је између два рата било одвише. Народна мелодија у његовим стиховима је прво „пуштена“ па затим „укрођена“.

књижевност скицирати нотни систем који има за задатак да покаже везу стиха: „Мâјка те нéмала“ (заступљени интервали кварта и секунда) са народном књижевношћу, у којој су доминантно присутна иста два тонска интервала.

МАТЕРЊА МЕЛОДИЈА И СВЕСТ О ДРУГОМ

„Губимо све више кључ своје тајне [...]
Јер, ако нема свог стабла,
или је оно слабачко,
онда ни помена о неком оплемењивању,
онда се и сам калем осуши“
(„За матерњу мелодију“).

На самом почетку потребно је рећи да је стваралаштво Момчила Настасијевића сасвим удаљено од ксенофобије или било каквог облика негације или одрицања Другог. У овом поглављу реч је о Настасијевићевој искреној љубави према властитој традицији, која је, још у његово време почињала да подлеже не увек плодотворним упливима страног. Далеко испред свог времена, Настасијевић на примеру аудитивног контакта култура указује на лоше стране глобализације, јер: „Пасивно прихваћен утицај глобалног прождире сваку националну матерњу мелодију, намећући своју хибридну квазимелодију“ (Громовић 2014: 801). Према песниковом суду, матерњу мелодију свако мора да сачува зарад одбране властитог културног идентитета: „ваља нам се, буквално, вратити матерњој мелодији“ (Настасијевић 1991: 44). Утицаји страних матерњих мелодија јесу пожељни, али на прави здраворазумски начин, како би се страно квалитетно примило и накалемило на домаће:

> „Жилавост је духа да одоли свему, да свари све, баш у њој (у матерњој мелодији), а она је ослабила у нама од пасивног подавања туђим таласима. Неутралисало нам се у духу, влада нека троструко укрштена мелодија, и чиме се заваравамо да смо коракнули културно, ништа је мање него непремостива брана свему што би да стваралачки пође из нас: губимо све више кључ своје тајне. Треба великог поста и кајања“ (Настасијевић 1991: 44).

Неопходно је окренути се родном тлу, јер без тога нема стварања у кључу властите матерње мелодије. Поред стварања, немогуће је и свако друго културно истицање посебности свог народа, уколико се претходно не поврати „кључ своје тајне“. Према познатом ставу Станислава Винавера „погрешно је мислити да се Настасијевић удаљио од Европе, од Запада и од велике и мале људске цивилизације. Он је само према њима узимао став и слободу једнога стваоца. Стварао је у нашем неодгонетнутом подручју.

Оно му је било најдраже не само зато што је било његово и присно, него и зато што је у њему видео своје призивање, проклетство и благослов: а и у једно и у друго је веровао (Настасијевић 1971: 16).

У есеју „За матерњи музички језик" указује се на разлику између две врсте примања утицаја других матерњих мелодија: активног, смисленог и вредног за обогаћење своје мелодије и пасивног, које нема позитивно деловање. Овај исказ нарочито је значајан јер је знатно непосреднији од сличног исказа у коначној (јединој од стране аутора публикованој) верзији есеја:

> „Два су става примања: активан и пасиван. Кад се духом стане на своје ноге, кад је од најзабаченије жилице до најетеричнијег трептаја мисли човек један и свој, онда се не само одољева спољним таласима, него још они делују плодоносно и будећи (а ко је од нас у духу цео и потпуно свој). Мора у жижи личности да постоји неразоримо светилиште себе кроз које, и кад продре примљено, ма из највеће туђине и даљине, преломи се у наш најличнији обрт. То је активно примање" (Настасијевић 1991: 194).

Иако звучи поједностављено, Настасијевићева порука да је имање свести о свом, аутохтоном, богато искуство у примању туђег и данас делује опомињуће. Све сугестије аутора у вези са нашим односом према другим матерњим мелодијама могу се применити и на данашње културолошке прилике, када је најезда глобалне хибридне културе у немилосрдној експанзији. Уколико се изгуби свест о вредности властите матерње мелодије, последица је утапање у туђе:

> „[...] кад се роп ски прима (а то бива у непрекаљености матерње мелодије), највећи део личне силе оде на навијање и на подешавање туђему; човек се најзад и навије и подеси у савршеног примаоца, али је управо за толико изгубио моћ да се једном и његов глас судбоносно зачује" (Настасијевић 1991: 44).

Проблематику нашег музичког мелодијског израза Настасијевић види у светлу духовне, а не материјалне, техничке природе. Сходно томе најпре морамо уредити свој врт, у којем ће расти „дубоко укорењено стабло, којем и не треба калемљења: чим из веће дубине притичу сокови, тим ће се племенитије плод заметнути. Туђа су струјања тада као ветри: благотворно савијају у све већу жилавост" (Настасијевић 1991: 45).

МАТЕРЊА МЕЛОДИЈА У ПОЕЗИЈИ МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА

> „Свака је његова песма икона нашег девичанског матерњег језика. Њој се не може прићи само очима. Мути се поглед од њеног строгог, зеленог злата. Усне се саме помичу и, као очаране, изговарају стих по стих. И једино се тако, живим гласом у коме се још једном отелотворио мађијски пој, улази у његову песму" (Попа: 8–9).

Еуфонијско прожимање лирике асонанцама и алитерацијама, као и етимолошким уланчавањима, отвара песникову тежњу да спутавањем језичког израза, све до елиптичних и сведених стихова, пробије поетички звучни зид и омогући матерњој мелодији да пропева. У перманентном јединству речи и звука настаје свет Настасијевићевих поетских слика и даље твори својеврстан језички систем: „Тако би пут у разумевање Настасијевићевих лирских кругова морао да пође управо од чињенице да је заборављена мелодија тј. сам искон лирике, њен синкретички тренутак у коме су реч и музика били јединствена целина" (Шеатовић Димитријевић 2015: 83).

У Настасијевићевој песми „Јасике" (варијанте: „Бела песма" и „Чекање") присутна су три уланчана мотивска круга: предео у коме шуме јасике; поређење трепереља јасикиног листа са треперељем душе песничког субјекта и бела и чиста јасика (она коју песнички субјект чека). Моћни тон из дубине, потпуно спонтан и језгровит, емоционални одјеци – све то чини матерњу мелодију која се на следећем примеру може наслутити из: еуфоније, понављања вокала „е", ритмике, симболике чистоте и тајанствености итд:

„Шта шуме јасике беле,
пречисте горске деве,
сребрне кад им стреле
јутарње сунце хитне,
и зраком кликну шеве" (Настасијевић 1971: 40).

Други пример је песма „Фрула" у којој су такође присутна еуфонична понављања, али и чврста увреженост речи у мисао. Повезаност наступа из дубине духа, што чини незаобилазан сегмент пажљивог слушања матерње мелодије:

„Ил жал се стани у мени:
с неба ме стрела ранила,
тамна ме земља печила,
те песма ми је сузицом
и капљом крви кићена" (Настасијевић 1971: 39).

У наведеној строфи свака реч је хоризонтално и вертикално увезана. У тим везама огледа се извесно сједињавање речи у мисао, како ће Настасијевић говорити у есејистичком фрагменту „Велика тајна стила". Тајанствена сила налази се у понављањима и паралелизмима. У таквом формалном устројству песме могуће је трагати за назнакама матерње мелодије – за силом која проистекла из мелодијске спирале звука и језика ствара осећање сопства. У „Фрули" је присутан наговештај „народне мелодије", знатно више него у „Јасикама". „Фрула" је програмска песма и представља значајну поетичку прекретницу у односу на песниково стваралаштво пре ње. Народну мелодију у песми „Фрула" евоцира прецизно одабрана лексика („пастири", „фрула"),

али и цели стихови који творе фолклорни мотив урока: „С неба ме стрела ранила / Тамна ме земља печила“ (Настасијевић 1971: 39).

Овим стиховима Настасијевић је открио присуство народне мелодије, чиме је отворио нов пут према њеном одгонетању. Петар Милосављевић тврди да је ова песма судбоносни тренутак за поетику нашег песника, јер је „матерњу мелодију у њој чуо први пут, а затим непрекидно трагао за њом, у мотивима, у речима, у ослушкивању и преиспитивању могућности језичког узраза“ (Милосављевић 1978: 117).

У приповеци „Виђење 1915.“ младић свештеник пева песму која је у тешким условима долази „као напитак да се озари душа“ (Настасијевић 1971: 189). Милосављевић ову песму прозно записану третира као мелодију која није права народна, већ народну има за подлогу коју даље интензивира, озвучава и распевава. Присутна су гласовна подударања као и у две претходно наведене песме, што је још један од доказа да је реч о својеврсној поезији у прозној форми. Није случајност што је јунак приповетке „Виђење 1915.“ свештеник и што се из његовог певања наслућује матерња мелодија, јер један такав певач одговара Настасијевићевој дефиницији уметника: „Уметник је првобитно свештеник, маг, човек који има везе са надстварношћу, са оним што стварност делимично, или, ако хоћете, симболично представља“ (Настасијевић 1991: 17).

На примеру прве варијанте песме „Извору“ која носи наслов „Песма чобана“ присутна је народна мелодија, док у финалној варијанти видимо дистанцу, односно наговештаје и евоцирање народне мелодије лексиком, синтаксом или по неким целим стихом. У поетској збирци *Пет лирских круīова* у циклусу „Јутарње“ присутни су мотиви радости, свежине и буђења, док циклус „Вечерње“ одише мотивима туге и бола. У оба циклуса присутна је једна специфична мелодија, која није у потпуности једнака народној, већ народну мелодију евоцира и наговештава.

Матерња мелодија чује се у приповеци „Лагарије по ноћи“ и у музичкој драми *Међулушко блаīо*. Јунаци Настасијевићеве прозе траже и проналазе свој завичај уз помоћ матерње мелодије – она је њихова водиља и духовни путоказ. Језик ових прозних остварења свој смисао исцрпљује из матерње мелодије тако што непрестано флуктуира на међи петског и прозног, тражећи адекватан језички израз. У оваквом књижевниковом плетиву тешко се разабира читалац, који уколико не познаје бивствујући темељ поетике, приказан у есејистици, мора се непрестано освртати и тежити да уоквири смисао дела. Из елиптичних песама тако настаје и *Хроника моје вароши*, такође саткана матерњим музичким језиком пренабрегнутог смисла, јер је: „[…] густо проткана говорним клишеима, повремено и презасићена, па читање не може спонтано тећи […] и ова проза, уосталом, има изузетно много стиховних особина“ (Петковић 2006: 23). Једно од могућих решења

за херменеутичко одгонетање Настасијевићеве поетско-прозне форме јесте компаративно осврtање на устројство текста српске средњовековне литературе. Писање у низу „плетенија словес" основна је одлика средњовековних текстова. О писању стихова у строфама и строфоидима није се размишљало због уштеде простора на пергаменту, али и због наслеђеног формалног обрасца. Са друге стране, на пергаменту је увек било места за бескрајне низове епитета и развијених алегоријских слика које су коришћене у панегиричком обраћању свецу, а посредно и Богу: „Он је [...] налазио сопствени начин поетског 'молитвеног тиховања', свој облик 'плетениа словес', грађен несумњиво са свијешћу о древним обрасцима" (Поповић 2013: 71–72). Језик поезије и прозе (који је опет поетски!) Момчила Настасијевића своје исходиште тражи у еуфонијском бескрају који отвара надјезичке могућности урањајући у свет звучања и у друге метафизичке слојеве, који отварају вертикалу поетике од данашњости до искони.[4]

* * *

Есејистика, поезија и проза, једном речју стваралачка промисао Момчила Настасијевића отворила је врата једној новој традицији. Међуратно српско песништво у Настасијевићевом делу добило је прозор у свет традиционалне културе, симболистички, посредством звука који даље ствара парнасовске слике и твори аутентичну визију песништва као вертикалног континуитета. Настасијевићева есејистичка разматрања о матерњој мелодији, која, по свему наведеном није само матерња и није искључиво мелодија, створила су нови рукавац песникове поетике – елиотовски речено, једну одабрану традицију. На ту одабрану традицију која се састоји из тактилног оквира створеног ослушкивањем народне мелодије, Момчило Настасијевић плодотворно је накалемио индивидуални таленат, оличен у смештању речи у зглобове без хрскавице, пренабрекнуто са снажним утиском и уметничким дојмом.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2015: Јана Алексић. „Тачка белог усијања: онтотеологија стваралаштва у аутопоетичкој мисли Момчила Настасијевића". *Момчило Настасијевић – маiновења и одјеци*. Зборник радова. Јован Делић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност; Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић", 59–82.

Гордић 2018: Славко Гордић. „О савременом српском песништву". *Српска књижевност данас*. Зборник радова. Ур. Миро Вуксановић. Нови Сад: Огранак САНУ у Новим Саду, 18–26.

4 О Настасијевићевом поетичком осврту на средњи век најпре пише Васко Попа у предговору за зборник народних умотворина *Од злата јабука*, док је ова теза продубљена у Петров 2008: 181–183.

Громовић 2014: Милан Громовић. „Глобално загревање националних књижевности". *Књижевност и глобализација.* Зборник радова. Источно Сарајево: Филозофски факултет, 799–805.

Делић 2015: Јован Делић. „Поезија Момчила Настасијевића у контексту српске авангарде". *Момчило Настасијевић – маневења и одјеци*. Зборник радова. Јован Делић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност; Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић", 11–20.

Деспић 2018: Ђорђе Деспић. „Путања модерне српске поезије". *Српска књижевност данас.* Зборник радова. Ур. Миро Вуксановић. Нови Сад: Огранак САНУ у Новим Саду, 48–54.

Милосављевић 1978: Петар Милосављевић. *Поетика Момчила Настасијевића*. Нови Сад: Матица српска.

Петковић 2006: Новица Петковић. *Огледи из српске поетике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Петров 2008: Александар Петров. *Канон: Српски песници XX века.* Београд: Службени гласник.

Попа 1971: Момчило Настасијевић. *Песме, приповетке, драме.* Васко Попа (ур.). Нови Сад: Матица српска; Београд: СКЗ, 8–9.

Поповић 2013: Ранко Поповић. *Парадокси и молитве*. Ниш: Филозофски факултет; Бања Лука: Филолошки факултет.

Шеатовић Димитријевић 2015: Светлана Шеатовић Димитријевић „Пре и после лирских кругова Момчила Настасијевића". *Момчило Настасијевић – маневења и одјеци*. Зборник радова. Јован Делић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност; Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић", 83–93.

Шутић 2009: Милослав Шутић. *Подржавање смисла*. Београд: Службени гласник.

Шутић 2010: Милослав Шутић. *Траење за методом*. Београд: Службени гласник.

ИЗВОРИ

Настасијевић 1971: Момчило Настасијевић. *Песме, приповетке, драме.* Васко Попа (ур.). Нови Сад: Матица српска; Београд: СКЗ, 8–9.

Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Есеји, белешке, мисли*. Сабрана дела Момчила Настасијевића, књига IV. Новица Петковић (ур.). Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: СКЗ.

Настасијевић 2002: Момчило Настасијевић. *Пет лирских кругова*. Петар Милосављевић (ур.). Сремски Карловци: Каирос.

Milan B. GROMOVIĆ

MOMČILO NASTASIJEVIĆ'S ESSAYISTICS IN A SPIRAL OF NATIVE MELODY – SOUND AND LANGUAGE

Summary

The paper presents an analysis of the phenomenon of "native melody" in the essayistic and poetic reflections of Momčilo Nastasijević. A comparative review of two versions of the essay about 'native melody' has been established: "For the native musical tongue" and "For the native melody", which points to the genesis of the author's reflection and attempts to figure out the perceived musical, rhythmic and linguistic phenomenon (native melody). The work includes the consideration of the euphonic and rhythmic organization of Nastasijević's verses, which are an example of an increase in the native melody by literary texts. In a separate chapter in the paper, the relationship between the native melody and the other is considered. The literary and theoretical considerations of Petar Milosavljević were taken as the basis for the hermeneutical discovery of the mother tune as a philosophical and artistic phenomenon. Essay, poetry and prose, in a word, the creative thinking of Momčilo Nastasijević opened the doors to a new tradition. Intermediate Serbian poetry in Nastasijević's work got a "window" into the world of traditional culture symbolically, through the sound that further creates Paranas images and forms an authentic vision of poetry as a vertical continuity. Nastasijević's essayistic considerations about native melody, which, in all likelihood, is not only native and not only the melody, they have created a new branch of the poet's poetics – an elitically speaking, one chosen tradition. To this chosen tradition, which consists of a tactile frame created by listening to the native melody, Momčilo Nastasijević has well, he merged an individual talent, shaped to "put words into the joints without cartilage, overwhelmed with a powerful impression and artistic impression".

Key words: Native melody, language, sound, eseistics, poetry.

Рад је предат 28. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЈЕЗИК

УДК 811.163.41´373
371.671.046.12::81´373
371.3::811.163.41
doi:10.5937/bastina1947085M

Оригинални научни рад

Милица М. МИХАЈЛОВИЋ[*]
Филозофски факултет у Нишу

ЛЕКСИКОЛОГИЈА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА И ШКОЛСКИМ УЏБЕНИЦИМА[**]

Апстракт: Радом се даје преглед лексикологије са методичког аспекта, разматра се њен статус и пружа критички осврт на заступљеност и обраду ових садржаја у наставним плановима и програмима, основношколским и средњошколским уџбеницима. Успут се истичу циљеви и задаци обраде наставних садржаја из лексикологије. За бављење овом језичком дисциплином одговоран је велики утицај ове језичке дисциплине на богаћење ученичког речника.

Кључне речи: лексикологија, наставни план и програм, српски језик и књижевност, уџбеници.

Господ даје ријеч, гласника велико је мноштво.
Библија

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Амерички романописац Лари Војвуд истакао је погубно дејство медија на језик: „Телевизија је разбила на комаде механику енглеског језика. Визулне, покретне слике – које спадају у домен телевизије – не могу се обуздати мрежом бираног речника. Оне желе да је раскину. Оне заиста немају ничег заједничког са језиком. *Тако су унакажени језик, граматика, реторика*“ (према Ђуркин 2003: 127). Ову констатацију, будући да смо сведоци друштвених прилика које непосредан утицај остварују на наставни процес и учеснике у њему, можемо применити и на српски језик. Речник којим ученици располажу све је оскуднији, а неретко се у наставној пракси сусрећемо са неразумевањем чак и високофреквентних речи.

---

* докторанд, milica.m.mmihajlovic@gmail.com

** Овај рад представља део мастер рада *Жаргон младих са подручја призренско-тимочког дијалекта и настава српског језика*, одбрањеног 9. новембра 2016. године на Филозофском факултету у Нишу под менторством проф. др Марине Јањић. Првобитна верзија поглавља мастер рада под насловом *Лексикологија* надограђена је новом литературом и усклађена са променама *Правилника о плану наставе и учења* у основном и средњем образовању.

Истраживања су показала да је лексичко-семантичка способност важна детерминанта језичког развоја и способности учења:

> „Развој значења речи почиње рано, али се не завршава у раном периоду. После развоја и стицања јасне предметне појединости, када је она постала већ стабилна, развој значења се наставља и подразумева развој генерализоване и аналитичке функције речи. У свакој фази развоја детета, развија се и значење речи, тако што реч, имајући исту предметну припадност стиче нову структуру, мења и обогаћује систем веза и генерализација" (Чолић 2013: 449).

Задатак наставе српског језика и језичке културе је да оплемени, обогати и поспеши развој ученичког лексикона. Свакако да у обогаћивању сиромашног ученичког речника потпомаже и други део наставе нашег предмета – настава књижевности, будући да је читање репрезентативних књижевних дела добра потпора за ширење обима лексикона реципијената у наставном процесу.

Језик се, као што знамо, свакодневно мења. Промене захватају све његове нивое, а бројна истраживања су потврдила да је лексички ниво најосетљивији језички план који први подлеже променама. Упркос томе, наилазимо на констатације које упућују на запостављеност лексикологије у настави матерњег језика (Драгићевић 2010: 97). Рајна Драгићевић (2010: 97) критикује недовољно разрађену наставу лексикологије у школи, као и неразрађену методологију састављања задатака у циљу провере знања, док Веселина Ђуркин (2003: 126) истиче да се лексикологија „нашла у сени сувопарног школског граматикализовања".

У нашој лингвистичкој литератури лексикологија је подробно и систематски обрађена, о чему говори и чињеница да су се њоме бавили неки од највећих језичких стручњака (Ранко Бугарски, Даринка Гортан Премк, Данко Шипка, Гордана Штасни, Стана Ристић, Живојин Станојчић и Љубомир Поповић). Сматрајући да још увек има простора за истраживања и доношења нових закључака и препорука, заронили смо у овај део науке о језику.

Мишљења смо да је са методичког аспекта област лексикологије недовољно истражена, те смо одлучили да се посветимо овој научној дисциплини и њеном статусу у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима.

2. ЛЕКСИКОЛОГИЈА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА

Српски језик заузима значајно место у укупној школској настави и њеном планирању. Павле Илић (2003: 17) истиче да, осим што је то посебан предмет, уједно је и средство којим се изводи настава свих других предмета. Сва знања, умења и навике стечене при изучавању овог предмета и сви васпитно-образовни ефекти утичу на квалитет наставе осталих предмета.

Настава теоријских предмета, како он налази, почива на језичкој комуникацији, у којој може да учествује ученик који је оспособљен да правилно говори, чита, пише, схвата, тумачи и систематично излаже своје мисли. На посебност матерњег језика и његовог изучавања указао је још Александар Белић (1950: 22):

> „Настава матерњега језика, његова књижевног израза, владање књижевним језиком и разумевање његових особина мора бити основица сваке истинске народне просвете. […] То не значи, како се обично узима, савлађивање граматике матерњег језика, већ познавање књижевног језика по стварним особинама његовим. Као најважнији делови те обуке били би: савлађивање речника књижевног језика, упознавање његових изражајних могућности и познавање суштине самог језика, нарочито његове синтаксе и стилистике."

Љиљана Петровачки (2008: 237) сматра да је стање у основним школама, када је реч о настави матерњег језика, неупоредиво боље од оног у средњим. У основним школама наставним планом је предвиђено више часова за изучавање и увежбавање језичке грађе. Има и доста часова културе изражавања. Иако је, према њеном мишљењу, фонд за учење матерњег језика мањи него у земљама у окружењу, нема већих примедаба на предвиђен број наставних часова за језичко подручје, нити на програмске садржаје, али има доста замерки на начин како се језички садржај са ученицима изучава. У средњим школама, међутим, настава српског језика, културе изражавања и граматике је дефицитарна и занемарена.

Према наставном плану и програму за гимназије и средње школе, у зависности од разреда и садржаја, годишњи фонд часова наставе овог предмета распоређен је тако да је за подручје књижевност предвиђено око 60 одсто, а за друга два, језик и културу изражавања, око 40 одсто часова.[1]

О важности наставе језика и културе изражавања у оквиру наставе српског језика и књижевности, говори и чињеница да се садржаји из ове области појављују у свим сегментима образовања.

Просветним гласником за први разред гимназије предвиђена су 32 часа језика, за други и четврти по 30, за трећи 34. У оквиру наставе језика обрађују се садржаји из фонетике, фонологије, морфологије, синтаксе, лексикологије, ортографије и ортоепије. Као обимна научна дисциплина, лексикологија се мора савладавати поступно, кроз основношколско и средњошколско образовање, идући од једноставнијих према сложенијим и апстрактнијим садржајима.

---

1 Многи методичари, међу којима су и највећа имена српске методике, Павле Илић и Милија Николић, заговарају мишљење да је настава језика неодвојива од наставе књижевности. Исто мисли и Александар Белић (1950: 22): „То двоје (књижевност и језик) чине целину и заједно треба да образују основицу оног образовања које треба да да средња школа."

Треба истаћи и циљеве наставе лексикологије, који се подударају са општим циљем наставе српског језика, а то је: оспособљавање ученика за успешно коришћење стандардним језиком у улози казивача, слушаоца, саговорника и читаоца; развијање смисла и способности за правилно, течно, економично и уверљиво усмено и писмено изражавање, богаћење речника, језичког и стилског израза. Важан функционални задатак наставе језика, па тако и наставе лексикологије, јесте *развијање језичкоī осећаја код ученика – ученик разуме значење īојединих речи, īрейознаје њихове облике и īравилно их уīоīребљава*. Савремена, функционална настава лексикологије не прихвата формализам и учење језичких чињеница, правила и дефиниција. Она од наставника захтева добро познавање лингвистичке теорије, добру обавештеност, поштовање методичких принципа и непрекидно осмишљавање нових стваралачких поступака.

Колико је лексикологија обимна и значајна грана науке о језику, говори и то да се садржаји из лексикологије појављују у свим фазама образовања. Ученици се са наставним садржајима из области лексикологије срећу још у разредној настави. Наставним планом предвиђене су следеће лексичке вежбе:

– први разред: грађење речи; синоними; антоними; речи са умањеним и увећаним значењем и сл;

– други разред: основно и пренесено/фигуративно значење речи; грађење речи – формирање породица речи; синоними и хомоними; некњижевне речи и њихова замена језичким стандардом и др;

– трећи разред: основно и пренесено/фигуративно значење речи; грађење речи – формирање породица речи; изналажење синонима и антонима, уочавање семантичке функције акцента; некњижевне речи и њихова замена језичким стандардом;

– четврти разред: грађење речи – формирање породица речи; изналажење синонима и антонима, уочавање семантичке функције акцента; некњижевне речи и туђице – њихова замена језичким стандардом; основно и пренесено значење речи.

У складу са принципом поступности и примерености, ученици ће само бити усмеравани на препознавање речи са наведеним значењима. Наставник разредне наставе, као медијатор у савременом контексту образовања, треба да упути ученике у лексичко богатство српског језика и то тако што ће што иновативније, сликовитије и једноставније представити прегршт различитих значења које нуде лексеме у српском језику. Уз то, погодно тло за усвајање нових знања о значењима можемо наћи у свакодневном животу и искуству ученика. Наставним планом за први разред неговање језичке културе је планирано кроз игровне активности. Препоручује се да се врсте игара бирају према интересовањима ученика или у контексту наставног садржаја (разговорне игре: разговор са непослушном лутком, разговор са књижевним ликом; ситуационе игре: разговор у продавници, разговор код лекара). Такође, могу се користити

и преметаљке, ребуси, палиндроми, уланчавање, допуњалке, једноставне укрштене речи. У Наставном плану за други, трећи и четврти разред истакнуто је да се свака вежба планира и остварује у оном наставном контексту у коме се јавља потреба за функционалним усвајањем дате језичке појаве или утврђивања, обнављања или систематизовања знања и примене тих знања у конкретној језичкој ситуацији. Ове вежбе се, дакле, не реализују на посебним наставним часовима, већ се планирају у склопу основних облика језичког изражавања или одговарајућих програмских садржаја осталих предметних подручја.

Стицање знања из лексикологије наставља се у другом циклусу основног образовања и васпитања. Међутим, усвајање новог градива из области лексикологије предвиђено је само у осмом разреду, и то кроз обраду следећих наставних јединица: једнозначне и вишезначне речи; хомонимија; приказивање полисемије и хомонимије у великим једнојезичним речницима; метафора и метонимија као начини да реч стекне нова значења (крило (птице) → крило зграде – метафора; моја школа је близу → цела школа иде на излет – метонимија).

За осми разред предвиђене су и следеће лексичке вежбе: прикладна употреба апстрактних речи и речи из интелектуалног речника ради прецизног и ефикасног изражавања током расправе; употреба сликовитих речи ради ефектног изражавања у репортажи; коришћење речника српског језика; коришћење индексом, појмовником и библиографијом.

Наставним програмом за пети, шести и седми разред основне школе прописане су само погодне лексичке вежбе у функцији богаћења ученичког речника, и то:

– пети разред:[2] богаћење речника – синоними и антоними; некњижевне речи и туђице – њихова замена језичким стандардом;[3]

– шести разред: разликовање облика по дужини изговора; семантичка функција узлазне интонације; именовање осећања и људских особина; један предмет – мноштво особина; значења речи приближних облика; некњижевне речи и туђице – њихова замена језичким стандардом;

– седми разред: исказивање особина предмета (у оквиру описивања), односно исказивање радњи (у оквиру приповедања) одговарајућим придевима и прилозима, односно глаголима; коришћење стилски неутралних и експресивних речи; коришћење речника српског језика.

Овде се ученици не растају са лексикологијом. Током средњошколског образовања, када се спроводи систематско обнављање градива обрађеног

2 Од школске 2018/2019. године настава српског језика и књижевности у петом разреду основне и првом разреду гимназије и средње школе реализује се према новом, реформисаном плану и програму.

3 Програм за пети разред основне школе који је важио до септембра 2018. године садржао је следеће наставне јединице из лексикологије: изналажење синонима и антонима, уочавање семантичке функције акцента; некњижевне речи и туђице – њихова замена језичким стандардом; основно и пренесено значење речи.

у основној школи, истовремено се врши и надградња постојећих знања из свих области науке о језику. Подручје језика обухвата изучавање језика као система, а уграђени су и елементи опште лингвистике и правописа. Програм наставе језика у гимназији конципиран је тако да омогући ученицима стицање знања о језику као друштвеној појави и језику као систему знакова. Циљ је да ученици, поред знања о свом матерњем језику, стекну и општелингвистичка, односно социолингвистичка знања неопходна образованом човеку. Главни део тих садржаја обрађује се у сегменту „Општи појмови о језику".

У првом разреду гимназије[4] општег смера лексикологија се обрађује у оквиру наставне теме „Језички систем и науке које се њиме баве". Ученици се овом приликом упознају са појмом лексикологије, лексеме и лексичког фонда. У сличном обиму изучавају се и остали делови језичког система (фонетика, фонологија, морфологија, синтакса). У оквиру „Раслојавања језика" ученици се такође дотичу лексикологије, будући да ова тема изискује примере у виду разноврсне лексике (дијалектизми, жаргонизми, термини итд). С обзиром на то да ученици стичу општа знања о језичком систему и да ће се појединачним његовим деловима (језичким дисциплинама) бавити током текуће и наредне три године, сматрамо да је сасвим довољно упознати их са основним карактеристикама ових научних дисциплина. Исти програм важи и за први разред гимназије друштвено-језичког и природно-математичког смера, с обзиром на то да је предвиђен подједнак број часова – 148 годишње.

„Књижевни језик", „Морфологија (у ужем смислу)" и „Правопис" су наставне теме из области језика којима се ученици баве у другом разреду гимназије (свих смерова). Градиво из лексикологије се не обрађује.

У трећем разреду гимназије општег смера, након обрађених садржаја из творбе речи, која се свакако надовезује на стечена знања из другог разреда у области морфологије, следе часови посвећени лексикологији са елементима терминологије и фразеологије. Наставним планом предвиђена је обрада следећих наставних јединица: значењски (семантички) и формални односи међу лексемама: синонимија; антонимија; полисемија и хомонимија; метафорична и метонимијска значења; стилска вредност лексема; лексика и функционални стилови; поетска лексика, варијантска лексика, дијалектизми и регионализми; архаизми и историзми; неологизми; жаргонизми; вулгаризми (повезати са употребом речника); речи из страних језика и калкови (дословне преведенице) и однос према њима; речници страних речи; разумевања најважнијих префикса (и префиксоида) и суфикса (и суфиксоида) пореклом из класичних језика; основни појмови о терминологији и терминима; терминолошки речници; основни појмови о фразеологији и фразеолошким јединицама; стилска вредност фразеолошких јединица; клишеи и помодни изрази.

4 Нови план и програм није донео измене у оквиру садржаја који се тичу лексикологије.

Чини се да је, укључујући градиво из творбе речи, синтаксе и правописа, 34 часа, колико је предвиђено за обраду наставних јединица из језика, премало. За одељења друштвено-језичког смера предвиђа се час више, али када је реч о садржајима из области лексикологије све предвиђене наставне јединице не подлежу изменама. С обзиром на чињеницу да ученици друштвено-језичког смера имају чак 180 часова српског језика и књижевности годишње, ваљало би обезбедити већи простор језику. У трећем разреду природно-математичког смера гимназије језик се обрађује на свега 25 часова. Уколико предвиђене садржаје упоредимо са општим и друштвено-језичким смером, приметићемо да, упркос значајно мањем броју часова, лексикологија без икаквих измена остаје у програму, док су значајно редуковани наставни садржаји из синтаксе: идентификовање морфосинтаксичких речи; пуне речи (именичке, придевске и прилошке и глаголи) и помоћне речи (предлози, везници и речце); синтагма; врсте синтагми (именичке, придевске, прилошке глаголске синтагме); реченице с логичким (семантичким) субјектом; реченице с пасивном конструкцијом; реченице с безличном конструкцијом; граматике и речници српског језика и начин њихове употребе).

Градиво из лексикологије се, додуше у нешто мањем обиму, обрађује и на часовима српског као нематерњег језика. У трећем разреду средње школе обрађују се: основне карактеристике лексике стандардног језика; синоними, хомоними, антоними, а у четвртом лексикологија; једнозначне и вишезначне речи; позајмљивање речи из страних језика и њихова адаптација (суфикси и префикси страног порекла); архаизми; историцизми; дијалектизми; провинцијализми; неологизми; варваризми; професионализми; фразеолошки изрази.

Садржаји програма за трогодишње средње стручне школе редуковани су у односу на оне који су намењени четворогодишњим средњим стручним школама. Градиво из лексикологије обрађује се у првом – лексикологија; лексички фонд (богаћење речника, стручна терминологија) и другом разреду – значењски (семантички) и формални односи међу лексемама (синонимија; антонимија; полисемија и хомонимија; метафорична и метонимијска значења); основни појмови о терминологији и стручним терминима; терминолошки речници).

Из изложеног увиђамо да лексикологија није изостављена ни на једном нивоу изучавања српског језика. Од разредне наставе, преко другог циклуса основног образовања и васпитања, до средњошколских дана усвајање градива из области лексикологије, уз обнављање наученог, иде до велике надградње. Ако погледамо начин планирања и распоређивања градива у школским програмима, видимо да се оно увећава према начелима поступности, систематичности и усклађености наставе са узрастом ученика. Градиво је планирано по моделу развојне спирале, која представља стални ток

и пораст знања лексикологије. На тај начин се, према речима Милије Николића (2010: 115), подстиче обједињавање знања стечених у разним временским раздобљима, а и посебно се настоји да се постижу кумулативна знања вишег реда, практична, продуктивна и стваралачка.

3. ЛЕКСИКОЛОГИЈА У ОСНОВНОШКОЛСКИМ И СРЕДЊОШКОЛСКИМ УЏБЕНИЦИМА

Начин и квалитет организовања и извођења наставе зависи и од наставних средстава која, заједно са просторијама и опремом за рад, чине материјалну основу наставе. Уџбеници, према подели Павла Илића (2003: 110), јесу наставна средства са улогом непосредног ангажовања ученика, и основне књиге, састављене према наставном плану и програму и дидактичко-методички обликоване како би могле служити у наставне сврхе. Треба истаћи и да су сви методички принципи који важе за наставнике и састављаче наставних планова подједнако важни и за ауторе уџбеника.

У настави српског језика и књижевности користе се уџбеници и приручници (које је одобрио Национални просветни савет Републике Србије) и библиотечко-информацијска и информатичка грађа, значајна за остваривање задатака и садржаја програма овог предмета, односно за систематско оспособљавање ученика за самостално коришћење разних извора сазнања у настави и ван ње.

Закон о уџбеницима на следећи начин дефинише ово наставно средство:

> „Уџбеник је основно дидактички обликовано наставно средство, у било ком облику или медију, које се користи у образовно-васпитном раду у школи за стицање знања, вештина, формирање вредносних ставова, подстицање критичког размишљања, унапређења функционалног знања и развој интелектуалних и емоционалних способности ученика и полазника, а чији су садржаји утврђени наставним планом и програмом и који је одобрен у складу са овим законом“
>
> (Службени гласник РС 2009: 1).

За трећи разред основне школе издавачка кућа *Клет* припремила је уџбенички комплет који се састоји од граматике *О језику*, уџбеника *Машина и Рашина језичка радионица*, где је посебна пажња посвећена одабиру текстова на којима се увежбава градиво из граматике и културе изражавања, и наставних листова под називом *Маша и Раша.* „Именице умањенице и именице увећанице“ је наслов под којим се обрађују деминутиви и аугментативи у граматици *О језику*. Лингвометодички предложак је засићен одговарајућим примерима и пропраћен занимљивим илустрацијама. Реч је о одломку песме Драгана Радуловића – „Слон на сокаку“. Истичемо занимљив, лирски изречен, сараднички императив: „Кажи ми, кажи“ Задатак који следи након

обрађене лекције је примерен узрасту: аутори су приложили слике одређених именица (кућа, јагода, облак) од којих ученици треба да начине умањенице и увећанице. „Речи истог облика, а различитог значења“ обрађене су на сличан начин. У функцији лингвометодичког предлошка је песма „Исто је, и јесте и није“ Михаила Радовановића, такође засићена великим бројем синонима. У поглављу „Речи различитог облика, а истог или сличног значења“ изостаје дечија песма, али је ауторка направила специфичан одабир реченица које се римују:

Пера је *снажан*.
Миша је *јак*.
Пера је *ученик*.
Миша је *ђак*.

Издавачка кућа *Нови Логос* нуди граматику *Дар речи* и *Радну свеску*. У поглављу „Обогати свој речник“ граматике *Дар речи* налазимо следеће наслове: „Речи умањеног и увећаног значења“, „Речи истог или сличног значења“, „Речи супротног значења“, „Речи које се исто пишу, а различито значе“, „Основно и пренесено значење речи“. Истичемо систематичност наставних садржаја, као и постојање одељака „Научили смо“ и „Сада знаш“, који су нарочито значајни за систематизовање обрађеног градива. *Радна свеска* прати садржаје из уџбеника, обрађујући их кроз исте наслове.

Уџбеници *Новог Логоса* су, на основу одабира и начина обраде наставних садржаја, прилагођенији важећем наставном плану за трећи разред од издања издавачке кућа *Клет*.

Како се у другом циклусу основног образовања лексикологија обрађује само у осмом разреду, посветили смо се анализи уџбеника намењених осмацима. У граматици *Српски језик 8,* чији је аутор Весна Ломпар, у поглављу „Језичка култура“, а под насловом „Богаћење речника“, уједно су обрађене једнозначне и вишезначне речи, метафора, метонимија, хомонимија, а посебно је обрађена „Прикладна употреба речи и коришћење речника српског језика“. Лекција „Једнозначне и вишезначне речи“ почиње давањем лингвометодичког предлошка у виду одредница из *Речника српског језика*. Поступак је оправдан с обзиром на тему која се обрађује, нарочито ако узмемо у обзир да ће нешто касније посебно бити речи о важности употребе речника. Питања су обликована као нека врста компјутерског квиза, те се поред сваког питања налази илустрација тастера чијим „притиском“ ученици дају одговоре, а затим давањем тачног одговора добијају опсежну дефиницију једнозначних, вишезначних речи и полисемије. Овакав приступ сличан је систему програмиране наставе која је изузетно плодотворна у настави српког језика. Обраду једнозначних и вишезначних речи одлично допуњује прилагођена верзија „Приче о речима“ Милана Шипке. Метафора, која је,

по нашој слободној претпоставци, нешто компликованија за разумевање, у анализираној *Граматици* је обрађена прављењем добрих корелација са свакодневним животом ученика. Под „Занимљивостима" је и овде искоришћена једна од „Прича о речима" Милана Шипке. Ученици нарочито воле ове сегменте уџбеника, а аутори су врло вешто искористили то уносећи, као занимљивости, низ нових примера метафоре. На сличан начин је обрађена и метонимија. Опет, у неизоставним „Занимљивостима", овога пута направљена је паралела између Вуковог и нашег доба, упоређивањем значења посебно одабраних лексема. Обрада хомонима почива на добро искоришћеним примерима („За следећи час ликовног потребан нам је црни туш. Велика је врућина. Чим стигнем кући одмах идем под туш."). Ауторка често користи сарадничке императиве, упућујући ученике на *Речник српскоī језика* и истичући начин обележавања хомонима у *Речнику*. Прича о хомонимима касније се усложњава успостављањем дистинкције са вишезначним речима. Ауторка поставља питања проблемског типа и тиме поспешује свесну активност ученика, која је императив у савременој настави српског језика. Пишући о прикладној употреби речи и коришћењу речника, она даје бројне корисне савете ученицима. У центру пажње су *Речник српскоī језика* Матице српске и *Велики речник страних речи и израза* Ивана Клајна и Милана Шипке. Вежбања су погодна, јер доказују да оно што су током часа сазнали о речницима није „празна прича". Наш предлог је да је вежбања која се тичу речника можда требало обликовати тако да ученици најпре западају у проблемску ситуацију, а затим у речнику налазе помоћ у решавању постављеног проблема. Наравно, морамо узети у обзир да многи наставници српског језика не поседују ове речнике, те је онда и процес решавања проблема дужи. Али, можда би на крају уџбеника, пре „Регистра појмова", било добро дати мали речник који би био обликован тако да се у њему налазе одреднице у којима су истовремено и решења вежбања. Ауторка је поступила обрнуто. Наиме, она најпре даје одреднице из речника, а затим реченице са упражњеним, „проблематичним", местима. Градиво у анализираној *Граматици* је дидактичко-методички обликовано, исправно тумачено, информише о језичким појавама и наводи ученике да те појаве запажају, анализирају и долазе до правила. Овај уџбеник нуди примерена, систематична и добро осмишљена вежбања из области. Оно што посебно истичемо јесу илустрације. Граматика је свакако за ученике једно од најтежих подручја наставе матерњег језика. То је, каже Милија Николић (2010: 673), и природно, уколико се има у виду апстрактност градива. Зато је добродошао сваки поступак који ће унети више оригиналности и занимљивости.

Радне свеске су стални пратилац наставног процеса и укључују се у све видове наставних активности. Примењују се на свим типовима часова и у свим временим деоницама, као и за рад код куће. Радна свеска *Српски језик*

8 прати, чак и идентичним насловима, анализирану граматику. Присутна су разноврсна вежбања, нема уопштених питања и задатака, који су ученицима неинтересантни за решавање.

Издвајамо корисне илустрације:

Слика бр. 1: Илустрација из Радне свеске *Српски језик 8*

Ауторка након дате илустрације упућује ученике да у *Речнику* пронађу тачно значење речи изговор коју је употребио наставник. Она, на овај начин, посредно ученицима даје до знања да у одређеним реченичним контекстима једна иста реч може имати различита значења, или, чак, може довести до потпуног бесмисла. Вежбања су лепо осмишљена, радни налози су јасни и сажети. Има и питања која су прожета хумором, као што су следећа:

> У следећој шали подвуци реч на чијој се вишезначности заснива хумор:
> Зашто је Америци хладно? Зато што је Колумбо открио, а нико је није покрио.
> Да ли је значење те речи настало метафором или метонимијом?
> У следећем дијалогу подвуци пар хомонима:
> – Хоћеш ли мало колача?
> – Дај ми само један гриз, ако није са пшеницом.
> – Не брини, моја мама у овај колач не ставља гриз.

И у радној свесци ауторка на неколико места употребљава одреднице из *Речника српског језика*. Такође, даје и добро осмишљене реченице са низом хомонима. Састављајући задатке за поглавље „Прикладна употреба речи и коришћење речника српског језика“, труди се да на непосредан начин инкорпорира речи које до тада, можда, нису биле део ученичког речника (децидиран, индиферентан, елоквенција, рационално, пејоративан, виспрен, баналан, благодарити). Ауторка прати ученичке преференције и за обликовање питања користи занимљив текст „Ники II“ из *Забавника* (о клонирању једне мачке).

Издавачка кућа *Нови Логос* за 8. разред основне школе нуди граматику *Српски језик 8* која у поглављу „Значење речи“ обрађује следеће наставне јединице: „Вишезначност (полисемија)“, „Метафора“, „Метонимија“, „Приказивање вишезначности у Речнику српскога језика МС“, „Хомонимија“. Дакле, није изостављена ниједна наставна јединица која је у наставном плану и програму. Општи закључак јесте да су уџбеници издавачке куће *Клет* методички боље обликовани. Употребљена методичка апаратура подстиче радозналост и јача истраживачки дух ученика.

Настава лексикологије у гимназијама и средњим стручним школама, као и уопште настава језика, јесте првенствено систематизација и надградња знања и вештина стечених у основној школи. Теорија конструктивизма, која представља један од темеља савремене наставе, заснива се управо на конструисању нових идеја на основу претходно стечених знања и искустава. Још је Пијаже указивао на могућност стицања знања путем реинвенције и реконструкције (Јањић, 2015: 92). Зато је велики задатак дат и ауторима средњошколских уџбеника, који придржавајући се методичких начела и пратећи ученичке преференције треба да понуде квалитетан уџбеник. Они, наиме, методичким обликовањем лингвистичке грађе морају да на неки волшебан начин омогуће систематизацију наученог и обезбеде неопходна нова сазнања као надградњу. У наставку ћемо разматрати колико су у томе успели.

У *Логосовој Граматици* за 1. разред средње школе лексикологија је обрађена кроз неколико поглавља: „Шта проучава лексикологија? Лексикологија и сродне науке“; „Лексема“; „Лексички фонд“. С обзиром на то да је наставним планом и програмом предвиђено упознавање са лексикологијом као језичком дисциплином, у обради наставних тема није неопходно продубљивање садржаја из области лексикологије. Издавачка кућа *Клет* у *Граматици* градиво из језика распоређује у девет наставних тема. Највећи део уџбеника посвећен је градиву из фонетике, фонологије и акцентологије. Ипак, свесни да на почетку средњошколкског образовања лексикологија бива проучавана са аспекта дела науке о језику, довољно је дати основне податке о лексикологији, њеном односу према сродним наукама, лексеми и лексичком фонду.

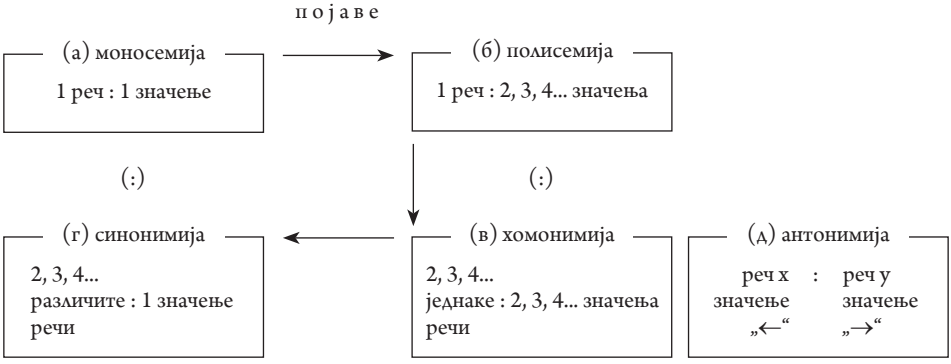
Граматика за трећи разред гимназије и средњих стручних школа издавачке куће *Клет* обрађује градиво кроз поглавља „Значењски односи међу лексемама“, „Порекло сфера и употребе речи“, „Фразеологизми и фразеологија“ и „Стилска вредост лексема“. Увидом у уџбеник, закључујемо да он сасвим прати наставни план и програм који се у трећем разреду нарочито бави градивом из лексикологије.[5]

Завод за уџбенике и наставна средства нема класичан уџбеник за извођење наставе српског језика од 1. до 4. разреда гимназија и средњих

5 За трећи и четври разред гимназија и средњих стручних школа уџбеници издавачке куће *Нови Логос* још увек нису одобрени.

стручних школа. Ова издавачка кућа препоручује *Граматику српског језика за гимназије и средње школе* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића. *Граматика* је лексикологији посветила посебно поглавље, које је подељено на три потпоглавља: „Појединачно (индивидуално) значење речи", „Састав лексике и сфере употребе речи књижевног језиика" и „Фразеологизми". Пре самих издвојених поглавља дефинисане су лексикологија и лексика, а посебно су наглашене основне карактеристике речи.

У делу „Појединачно (индивидуално) значење речи" аутори се усредсређују на пунозначне и непунозначне речи, ализирајући их лексиколошки кроз исказ Ива Андрића. Затим се фокус усмерава на мотивисане и немотивисане речи, оне се дефинишу и поткрепљују бројним примерима. Поред моносемије, детаљно се обрађују и остале лексичке појаве: полисемија, хомонимија (хомографи и хомоформи), синонимија, антонимија, метафора, метонимија. Такође, добро су илустроване релације међу лексичким појавама.

Слика бр. 2: Илустрација релација међу лексичким појава у *Граматици српског језика за гимназије и средње школе*

Уколико се осврнемо на цело поглавље о лексикологији, уочљиво је да овом уџбенику мањкају вежбања (задаци). Иако је ова научна дисциплина детаљно обрађена, аутори су за ученике предвидели само три задатка. Радни налози у оквиру тих задатака се углавном односе на претрагу *Речника српскохрватског књижевног језика* и *Лексикона страних речи и израза* Милана Вујаклије. Неке инструкције немају тачно одређене речи које треба истражити, већ се ученицима оставља слободан избор. Само у једном задатку имамо тачно издвојене речи које треба да буду део фразеолошких израза као предмета претраге. Зато препоручујемо већи број задатака са тачно утврђеним радним налозима. Јер, ако ученицима дамо могућност да сами одаберу број речи које ће претраживати у речницима, претпостављамо да ће одређени број њих, тражећи оправдање у нејасно изложеном задатку, пронаћи врло мали број. Осим што задатке можемо прецизирати утврђеним бројем речи,

можемо их додатно конкретизовати и давањем списка за претрагу у речницима. На тај начин непосредно утичемо на издвајање речи за које сматрамо да их ученици и не користе баш често у свакодневној комуникацији. Самим записивањем тих речи ствара се већа могућност да оне постану саставни део ученичког вокабулара. *Граматика* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића обликована је у складу са узрастом и потребама ученика. Међутим, као што смо већ нагласили, овом уџбенику недостаје методичка апаратура. Област лексикологије заступљена је и у приручнику под називом *Интерпретације из* књижевности, који издаје *Школска штампа*. Овај уџбеник није одобрен од стране Министарства просвете, али у својству приручника се врло често користи у наставне сврхе. Иако је реч о штиву које је намењено градиву из књижевности, један део посвећен је и настави језика. Реч је о скраћеном излагању језичких наставних садржаја, које је приредила Јордана Марковић. Ваља додати да овде ученици могу да читају и о жаргонизмима и вулгаризмима, о којима, нажалост, није било речи у *Граматици.* Свакако, већи је број вежбања од којих нека захтевају и укључивање неких књижевних дела са циљем да се из њега издвоји одређена врста лексике. Тако у песмама Васка Попе ученици истражују неологизме, а у Станковићевој *Коштани* дијалектизме. Опет, не смемо да не нагласимо неодређеност вежбања које се односи на издвајање неологизама. Требало би дати бар неколико наслова како би ученици тачно знали на која његова остварења треба да се усредсреде. Наравно, далеко од тога да ће читање чак и целих збирки Попиних песама бити нама наштрб. Напротив – свесни да ће поједини ученици, који радо избегавају школске обавезе, наћи оправдање у нејасно формулисаном задатку, дајемо овај предлог. Штавише, било би добро организовати групни рад током кога ће се истраживати различите збирке песама Васка Попе. Групама можемо дати упутство да посебно истраже песме које се не обрађују у школи. Још је боље ако се на часу анализе домаћег задатка прочитају неке од песама. Као погодна вежбања издвајамо она посвећена: жаргонизмима (сакупите све жаргонизме у вези са школом, уазбучите их и направите речник); терминима (из уџбеника физике издвојите све речи које спадају у терминолошку лексику својствену овој науци и покушајте да објасните њихово значење); фразеологизмима (забележите што више фразеологизама и објасните њихово значење); помодним изразима (забележите помодне изразе које свакодневно слушате са радија и телевизије и покушајте да објасните њихово значење).

4. ЗАКЉУЧАК

На основу увида у наставне планове и програме, потврђујемо раније наводе (Драгићевић 2010; Петровачки 2008) о недовољној заступљености часова језика и језичке културе у средњим школама.

Третман лексикологије у наставним плановима и програмима и уџбеницима је задовољавајући – ова језичка дисциплина није изостављена ни на једном нивоу изучавања српског језика. Бојимо се, међутим, да у наставној пракси није тако. Лексикологија је, како и Рајна Драгићевић (2010: 97) наводи, често запостављена у односу на остале дисциплине науке о језику.

Како је већ речено, лексичко-семантичка способност је важна детерминанта језичког развоја и способности учења. Богаћење ученичког речника као један од основних циљева наставе српског језика и књижевности је темељ наставе лексикологије, коју никако не смемо запоставити. Сама чињеница да се ова дисциплина прожима са наставом књижевности и језичке културе указује да се на њој може и треба радити и у оквиру обраде књижевних дела (непознате речи), приликом извођења говорних вежби, писања домаћих и писмених задатака.

И поред добре обраде у важећим уџбеницима, наставницима се топло препоручује *Лексикологија српског језика* (2007)[6] Рајне Драгићевић, уџбеник, додуше, намењен универзитетској настави, али изузетно драгоцен.

Будући да је лексички ниво најосетљивији у процесу језичке интерференције, важно је створити јаке темеље који се састоје у добром познавању домаће лексике и чешће се бавити проблемима ове врсте. Богаћење речника, међутим, није само задатак наставе матерњег језика, па се допринос очекује и од наставника осталих предмета (нарочито код усвајања термина). Ученички лексикон би у оваквим, идеалним наставним условима, постао права ризница, коју би свеукупна настава континуирано допуњавала новим лексичким благом.

ИЗВОРИ

Величковић–Марковић 2006: Станиша Величковић – Јордана Марковић. *Интерпретације из књижевности: приручник за ученике гимназија и стручних школа*. Ниш: Школска штампа.

Вулић–Савовић–Срдић–Ћећез Иљукић 2010: Слађана Савовић – Светлана Вулић – Јелена Срдић – Драгана Ћећез Иљукић. *Српски језик 8 – граматика за 8. разред основне школе*. Београд: Нови Логос.

Жежељ Ралић 2010: Радмила Жежељ Ралић. *О језику: српски језик за трећи разред основне школе*. Београд: Klett.

6 Милош Ковачевић у приказу „Добар уџбеник лексикологије“ истиче да је ауторка обухватила све за лексикологију битне садржаје, и да је ова књига дело и општелексиколошког и србистичког карактера. Такође, ова књига је оцењена као најбољи уџбеник из ове области написан на српском језику, и један од најкомплетнијих уџбеника лексикологије уопште: „Његова се млада ауторка показала као врло компетентан и врло обавештен лексиколог, упућен у готово све ’тајне’ ове такође младе научне дисциплине“ (Ковачевић, 1996: 677)

Кецман – Милошевић – Ћећез Иљукић 2013: Виолета Кецман – Јадранка Милошевић – Драгана Ћећез Иљукић. *Граматика српског језика за први разред гимназија и средњих стручних школа*. Београд: Нови Логос.

Ломпар 2010: Весна Ломпар. *Српски језик 8: граматика за осми разред основне школе*. Београд: Klett.

Ломпар 2010: Весна Ломпар. *Српски језик 8: радна свеска за осми разред основне школе*. Београд: Klett.

Ломпар 2012: Весна Ломпар. *Српски језик 1 – граматика за први разред гимназије и средњих стручних школа*. Београд: Klett.

Ломпар–Антић 2015: Весна Ломпар – Александра Антић. *Српски језик 3 – граматика за трећи разред гимназије и средњих стручних школа*. Београд: Klett.

Срдић 2015: Јелена Срдић. *Дар речи – граматика за трећи разред основне школе*. Београд: Нови Логос.

Станојчић–Поповић 1989: Живојин Станојчић – Љубомир Поповић. *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: ЗУНС.

<http://www.cerez.org.rs/wp-content/uploads/2016/01/2-Nastavni-program-za-treci-razred-osnovnog-obrazovanja-i-vaspitanja.pdf >. [17. 8. 2016].

<http://www.dmaksimovic.edu.rs/pdf/pravilnici/pravilnik-program-prvi-drugi.pdf>. [17. 8. 2016].

<https://www.zarko.edu.rs/wp-content/uploads/2014/11/PRAVILNIK-O-NASTAVNOM-PROGRAMU-ZA-CETVRTI-RAZRED-OSNOVNOG-OBRAZOVANJA-I-VASPITANJA.pdf>. [17. 8. 2016].

<https://prosvetniinformator.com/wp-content/uploads/2018/06/Program-nastave-i-u%C4%8Denja-za-peti-razred.pdf >. [21. 1. 2019].

<https://prosvetniinformator.com/wp-content/uploads/2018/06/Program-nastave-i-u%C4%8Denja-za-prvi-razred-Gimnazije.pdf >. [21. 1. 2019].

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1950: Александар Белић. „Српски језик и књижевност у школи“, *Наш језик*, II књ. Св. 1–2. 3. 4.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Драгићевић 2010: Рајна Драгићевић. „Провера знања из лексикологије: где греше ученици, а где наставници“. *Књижевност и језик*, год. 3, бр. 4/5 (1956). Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије; Друштво за српски језик и књижевност Црне Горе, 97–109.

Илић 2003: Павле Илић. *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*. Нови Сад: Змај.

Јањић 2015: Марина Јањић. *Методичке рефлексије о савременим аспектима наставе фонетике и фонологије српског језика*. Ниш: Филозофски факултет.

Ковачевић 1996: Милош Ковачевић. „Добар уџбеник лексикологије“. *Српски језик: студије српске и словенске*. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 671–679.

Николић 2010: Милија Николић. *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике.

Петровачки 2008: Љиљана Петровачки. *Методичка истраживања у настави српског језика и књижевности*. Нови Сад: Филозофски факултет, 235–243.

Службени гласник РС бр. 72/2009. Београд: Службени гласник.

Службени гласник РС, бр. 11/2013. Београд: Службени гласник.

Службени гласник РС бр. 10/2017. Београд: Службени гласник.

Ђуркин 2003: Веселина Ђуркин. „Улога лексичких вежби у богаћењу речника ученика у нижим разредима основне школе". *Норма: образовање учитеља јуче, данас, сутра*. Сомбор: Педагошка академија „Жарко Зрењанин", 125–141.

Чолић 2013: Гордана Чолић. „Динамика развоја лексикона код деце млађег школског узраста". *Специјална едукација и рехабилитација*. Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију. Београд: Издавачки центар – CIDD, 441–453.

Milica M. MIHAJLOVIĆ

LEXICOLOGY IN CURRICULA AND SCHOOL TEXTBOOKS

Summary

The paper gives an overview of lexicology from the methodical aspect, reviews its status and provides a critical overview of the representation and processing of these contents in curricula, primary and secondary school textbooks. By the way, they emphasize the objectives and tasks of processing the teaching content in lexicology. To deal with this language discipline, the great influence of this language discipline on the richness of the student dictionary is responsible.

Key words: lexicology, curriculum, Serbian language and literature, textbooks.

Рад је предат 18. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 47, 2019

УДК 323.22(497.11)"2000"
doi:10.5937/bastina1947105A

Оригинални научни рад

*Марко П. АТЛАГИЋ**
Филозофски факултет Универзитета у Приштини

*Александар И. МАРТИНОВИЋ***
Правни факултет Нови Сад

ОКТОБАРСКИ ПРЕВРАТ У СРБИЈИ – 5. ОКТОБРА 2000. ГОДИНЕ***

Апстракт: У раду се говори о разбијању СРЈ и агресији НАТО пакта на СРЈ 1999. године. Наглашава се завршни чин тога плана, а то је свргавање са власти легално изабраног председника СРЈ Слободана Милошевића. Режисери Петог октобра били су далеко изван земље, а то су САД, Енглеска и ЕУ (Немачка). У раду је дата посебна позорност организацији „Отпор", који је вођен, финансиран и инструментализован изван наше земље. На септембарским изборима 2000. године није победио др Војислав Коштуница, а Слободан Милошевић није изгубио те изборе, јер други круг избора није одржан. Тада је извршен преврат, на власт је дошао ДОС (Демократска опозиција Србије), улицом а не изборима. Пети октобар 2000. године био је други највећи ударац модерном српском парламентаризму (први је био завођење диктатуре краља Александра). Наглашене су последице петооктобарских догађаја по грађане Србије, које су биле далекосежне и разарајуће.

Кључне речи: Милошевић, Пети октобар, преврат, ДОС, „Отпор".

На крилима народног славља због пада Слободана Милошевића, које се граничило са пијанством, Србију је, у јагми за влашћу, самлео стампедо нестручних, грамзивих и бахатих људи, уображених лидера фиктивних странака, самопроглашених експерата, полусвета свих калибара и профила, који је себе промовисао у револуционарне победнике, а државу и све у држави за своје паоце и плен.

Дајана Џонстон

У геополитичком прегруписавању на глобалном нивоу, разбијањем СФРЈ и НАТО агресијом на СРЈ, реализован је тек део стратешког плана САД и ЕУ у реализацији својих планираних интереса на Балкану ка даљем

* редовни професор, atlagicmarko@gmail.com
** доцент, amartinovic101@mpn.gov.rs
*** Рад је резултат истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта III 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција", који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

продору на Исток (Вукадиновић, 1989), а посебно према Русији.[1] У СРЈ завршница тог зацртаног плана представља, поред осталог, свргавање уличним пучем легално изабране власти у Србији 2000. године и довођење марионетског режима (Вуковић 2001: 213–234). То је изведено 5. октобра 2000. године. Идејни планери били су далеко од очију јавности, а њихова продужена рука у Србији била је Демократска опозиција Србије (ДОС). За свргавање легално изабране власти, САД су из свог буџета обезбедиле 70 милиона долара. То је био само део цене издаје националних и државних интереса своје земље.

Пуних 10 година пре октобарског преврата било је у знаку сталне борбе опозиције да освоји власт. Пошто није могла парламентарним изборима, опозиција се одлучила на ванпарламентарни начин борбе, углавном штрајковима и демонстрацијама (Апостоловски 2011: 1). Народ није могао нормално да живи јер је земља била исцрпљена ратом и економским санкцијама. Србија је била у колапсу, а последице НАТО бомбардовања биле су видљиве на сваком кораку. Тој рашомонијади једнако су придонели и власт и опозиција. Под диригентном палицом Запада опозиција стално митингује по Србији. ДОС је просипао „демократију" народу. Уочи септембарских избора 2000. године широм Србије одјекивао је поклич „Готов је! Готов је!". Наравно, мислили су на Милошевића. Демонстранти су лупали у шерпе свако вече, у свим градовима, посебно за време ТВ Дневника, затим у бубњеве, ограде мостова, дували су у пиштаљке, писали графите, блокирали саобраћајнице. Међутим, та њихова работа није имала никаквог ефекта. Демонстранти су захтевали „демократију" и „људска права", а не побољшање живота, јер су им тако наредили њихово господари са Запада – Милошевић мора да оде са власти како би дошло до „крупних друштвених промена".

Опозициони лидери обијали су прагове врата туђих земаља и тражили помоћ и на тај начин радили против интереса властите земље. У таквој

1 Данашња глобализација се дефинише као најбољи период у развоју људског друштва. Пропашћу социјалистичког система, биполарни однос снага је престао да постоји, учинивши Запад неоспорним господаром света. Економска, политичка, културна и војна доминација Запада је тотална и тоталитарна из ових разлога: 1) Базирана је на профитно оријентисаној западној рационалности, која производи најнеправичније односе у историји и односи око 50 милиона жртава годишње; 2) На светском нивоу доводи до екстремне концентрације богатства мањине на једној страни и геноцидног сиромаштва на другој; 3) Западне земље узимају себи највећи део светских богатстава; 4) Западне транснационалне корпорације и финансијске институције подржане најјачим војним естабилишментом свих времена контролишу тржиште и тако држе неразвијене у покорности; 5) Западне земље праве савезе и бране своје интересе сталним војним и паравојним интервенцијама, медијском пропагандом и демонизацијом; 6) Пошто у свету данас нема равнотеже, Запад може и чини шта год хоће, без икаквих правила и одговорности; 7) Запад контролише главне токове електронских комуникација; 8) Преко васпитања и образовања западне силе стварају главнину властитих популација, емоционално некомплетних личности, несензибилних на питања осталих.

ситуацији царевала је мафија, тајкуни и шверцери. Зато је велики број младих људи напустио земљу у потрази за бољом егзистенцијом.

Најзначајнију улогу у стварању расположења за свргавање Слободана Милошевића код народа је имао политички покрет „Отпор". То је покрет који је иницран, организован, финансиран, инструментализован и вођен од стране САД, Енглеске и Немачке и разних невладиних организација, али са истим задатком. Американци су у почетку ишли преко Студентске уније која је изнедрила „Отпор", а хтели су да се непослушност режиму прошири на све слојеве друштва у Србији. Знали су да само општедруштвени отпор према режиму може довести до пада Слободана Милошевића. Значајно је напоменути да је америчка администрација водила разговоре са лидерима ДОС-а још 1998. године, како би у Србији обезбедила механизме смене Слободана Милошевића. Те механизме су нашли у невладиним организацијама и неким медијским кућама, али и неким културним и друштвеним институцијама. „Отпор" се држао упута који су дељени у другим земљама, као што су Чехословачка и Пољска (Оташевић 2013: 1), уз непроцењиву иностарну помоћ (НЕД, УСАИД, ИРИ и других)[2]. У рушење легално изабране власти у Србији укључио се и *Дојче Веле*, који је слао неограничене количине папира за штампане медије наклоњене ДОС-у. Исто тако, обезбеђено је на стотине тона папира за налепнице „Готов је!", десетине хиљада црних мајица са знаком отпора (стиснута песница) и десетине хиљада спрејева за писање графита, тоне брошура са пропагандним материјалом, огроман број компјутера за активисте „Отпора" и друго. „Отпор" је добијао и велику количину мобилних и сателитских телефона. Своју мрежу „Отпор" је разапео свуда по Србији. Исто тако програм радио Б92 могао се, преко *BBC*-ја, чути у најудаљенијим местима у свету. Западни инструктори обучавали су „отпораше" како да сруше Слободана Милошевића. У ту сврху одржавали су курсеве у Будимпешти, и у „братској" Црној Гори, зато што су упоредно подржавали Мила Ђукановића да одцепи Црну Гору како би постала самостална држава.

Чланови „Отпора" враћали су се у Србију са пуном коферима и врећама пара. Није мали број активиста „Отпора" који су у том послу видели могућност стицања великог материјалног богатства. У позадини петооктобарских збивања био је план САД, Енглеске и Немачке да се свргне актуелна власт, како би се остварио њихов доминантни утицај у Србији и на Балкану. Зато су им захтеви опозиције у Србији послужили као оправдање за све оно што су чинили Србији, а те затеве су издиктирале у ствари САД.

У време НАТО агресије на СРЈ 1999. године лидер српске опозиције и председник Демократске странке др Зоран Ђинђић склонио се из Србије

2 „Отпор је имао значајну улогу у организовању побуна и свргавања власти у Србији (2000), Грузији (2003), Украјини (2004), Азербејџану (2005), Киргизији (2005), Белорусији, Узбекистану и Таџикистану (2005– 2006). Види: *Политика*, 21. 12. 2013, стр. 1.

у иностранство и отуда је тражио да НАТО настави бомбардовање Србије све док не падне „режим Слободана Милошевића“. Њему се придружио и Срђа Поповић,[3] адвокат, који је и потписао један такав документ (Врзић 2011). Тај издајник српског народа описао је Србију као „anus mundi“, а Србија је за њега оно што се налази у „anusu“. Несумњиво да је адвокат Срђа Поповић био ауторасист. Њима се придружио још један Срђа Поповић (млађи).[4] Бомбардовање је настављено и завршено, а Слободан Милошевић је остао на власти. Наставио је да се бори за државу Србију, показујући да неће дати „веру за вечеру“. Због тога ће он бити уклоњен са председничког места са претњом да ће „свако и убудуће проћи овако у свету ако покуша да се супростави доларској колонизацији и покуша да се бори за националне и државне интересе своје земље“. Немачка је помогла рушење Милошевића преко програмâ: „Енергија за мир“, „Мир 1 и 2“ „Путеви за мир“, „Здравство и школство за мир“. Ову новчану помоћ добијали су само градови у којима је опозиција била на власти. Најбољи пример је град Чачак са опозиционим лидером Велимиром Илићем.[5]

Стварању услова за смену Милошевића у Србији значајно су придонели и медији својом пропагандом. Новинари, како инострани тако и домаћи, без имало достојанства и духа своје професије, писали су по налогу својих газда на Западу најгнусније лажи о Србији, српском народу и Слободану Милошевићу. Зато су наши новинари били богато плаћени и корумпирани. Медији су разарали политички систем и служили су интересима САД и другим западним силама. Американци су добро изучили да су тзв. независни медији и невладине организације ти који ће обарати власт у типованим земљама.

---

3 Срђа Поповић (1937–2013), правник и адвокат. После доласка на власт Слободана Милошевића постао је његов највећи противник. Покреную је 1990. године недељник *Време*. Заговарао је бомбардовање своје земље. Заједно са писцем Мирком Ковачем, Маргарет Тачер, Збигњевем Бжежинским, Џорџом Сорошем и многим другим дупеглавцима потписао је захтев САД да се бомбардује Србија још септембра 1993. године.

4 Срђа Поповић (1. 2. 1973) био је један од оснивача политичке организације „Отпор“. Њему се приписује да је творац слогана „Готов је!“. Неко време био је саветник Зорана Ђинђића за екологију. Данас се поуздано зна да је он један од оперативаца ЦИА, који (за Америку) брзо и ефикасно уклања непослушне власти широм света. Добио је задатак да руши Виктора Орбана и Александра Вучића, као „главне Путинове савезнике на Балкану“. Извршни је директор Центра за примењене ненасилне акције и стратегије (ЦАНВАС). Сарадник је приватне америчке обавештајне фирме „Стратфор“. Одиграо је кључну улогу у већини обојених револуција. Назван је „професионални смењивач режима“. Пружио је подршку и антиорбановској опозицији у Мађарској.

5 Велимир Илић (1971), политичар и предузетник. Био је члан СПО (Српског покрета обнове). Касније је основао своју странку Нова Србија чији је председник. Данас се странка распала јер је извршила задатак, који је добио од западних сила. Био је министар у Влади републике Србије задужен за ифраструктуру, а затим за капиталне инвестиције. Био је народни посланик ДОС-а у савезном парламенту СРЈ, као и народни посланик у Скупштини НРС. Често се дружио са људима сумњивих особина. Познат је по изјави: „Крадуцкајте, а не крадите на велико“.

Важност медија у промени друштвених односа изразио је и Јанек Курољ 1989. године у Варшави, када је рекао: „Када бих морао да бирам између контроле тајне полиције и телевизије, изабрао бих телевизију". Национална служба за демократију (НЗД) помагала је програме изградње демократије у Србији још од 1998. године заједно са Сорош фондацијом. НЗД је опремала новинаре и ТВ станице штампарском опремом и радио-одашиљачима. Посебна средства су добили, поред осталих, новине *Наша борба, Време, Данас*, те *Радио Б92, СТВ Неготин, АНЕМ* и новинска агенција *БЕТА*. Слали су младе новинаре на семинаре у САД. Запад није питао колико кошта рушење Милошевића у Србији. Слао је огромне количине новца само да се учини државни удар. Новац није ишао преко рачуна, него у готовини у врећама. Зоран Ђинђић је са Владимиром Вукосављевићем Кезом преузео вреће пара на граници са Босном и Херцеговином. За 5. октобар новац је стигао код Зорана Ђинђића, а он га је делио према заслугама страначким првацима тадашње опозиције и другима који су спроводили његову политику.

Док се у Србији одвијала редовна процедура за избор председника СРЈ, Запад је одлучио да, уз помоћ лидера ДОС-а, прекине изборне активности и 5. октобра демонстранте из целе Србије изведе на улице Београда. Сценариј је био као онај када је срушен Чаушеску у Румунији, како би се доказало да је Слободан Милошевић „диктатор". Међутим, није било никаквих сукоба, јер су војска и полиција завршили посао. Тога дана запаљени су дом Народне скупштине Републике Србије и РТС. У згради Скупштине запаљен је велики број књига непроцењиве библиотечке вредности, скупоцене слике, скупштински намештај и други вредни предмети. Украдено је око 100 слика изузетне вредности, а враћено их је око 50. Враћене су Пикасове слике „Глава коња", „Чаша" и „Бокал". Чак су запаљени скупштински протоколи из 1868. године. Исто тако, запаљен је одређени број гласачких листића. Заузимање и паљење зграде НСРС било је организовано са више стотина активних и бивших војника у дослуху са специјалном јединицом МУП-а Србије (Marsden 2000). Ово тврђење њиховој кључној улози у заузимању зграде НСРС потврдио је и *The New York Times* (Sal 2000). О томе говори и изјава Велимира Илића, који каже: „Основали смо тим младих професионалаца, паравојних јединица југославенске армије и младих полицајаца и то смо кординирали са најелитнијим јединицама полиције Министарства унутрашњих послова Београда. Прикључили су нам се стручњаци борилачких вештина и професионални боксери" (Sal 2000). Сам Зоран Ђинђић је у једном интервјуу рекао да у случају сукоба 5. октобра 1999. године „не би остао жив Милошевић, нити његови социјалисти по градовима. Све би их побили" (Ивановић 2004: 1–330).

Огромну улогу у рушењу Милошевића дали су и бројни чланову СПС-а, који су му радили иза леђа, односно играли су на обе стране. О томе је писала

Милена Арежина у својој књизи.[6] Књигу је послала у Хаг Милошевићу са попратном писмом у којем је, поред осталог, писало: „Ви изборе нисте изгубили, нити их је Коштуница добио, већ су дириговано прекинути, чистом злоупотребом овлашћења. Савезна изборна комисија је фалсификатом прогласила Војислава Коштуницу за председника СРЈ. Ви сте насилно остали без имунитета и на тај начин су отворена врата за изручење у Хаг. Јер како би Вас иначе одвели" (Булатовић 2013: 120).

Значајно је напоменути да је међу учесницима пуча био највећи број оних људи који су мислили добро Србији и српском народу, а данас су баш они доживели највеће разочарење. Они нису хтели палити дом Народне скупштине Републике Србије, нису желели да се из зграде Скупштине краду вредне ствари, нису желели да Србијом влада мафија, нису хтели да се захтеви Запада послушно изувршавају на штету Србије. Они се нису надали да ће се спровести пљачкашка приватизација под окриљем САД и ЕУ. Највећи број демонстраната није знао да је Хашки трибунал највећа правна, политичка и цивилизацијска наказа, коју је могла изњедрити међународна заједница. Поготово нису знали да ће бити осуђени само Срби и да је тај суд заправо наставак НАТО бомбардовања Србије.

После 5. октобра криминалци су уведени у власт односно политику. На то је упозоравао, поред осталих, и Зоран Мијатовић, заменик начелника ресора Државне безбердности Републике Србије, у изјави за Хашки трибунал од 4. априла 2007. године: „[...] рекао сам и Вељи Илићу, молим вас, криминалце сте увели у политику господине Вељо, Ви и Вук Драшковић, то је чињеница" (Ивановић 2004).

САД и ЕУ су новој власти у Србији (ДОС-у) обећали да ће јој помоћи да после 5. октобра уклони сваког ко би покушао таласати новонасталу политичку ситуацију или буде сметао новој власти. Први се на удару нашао проф. др Војислав Шешељ. Зоран Ђинђић је посебно тражио од својих европских налогодаваца да склоне проф. др Војислава Шешеља. Клечао је пред хашком тужитељком Карлом дел Понте молећи да „склоне Шешеља из Србије". ДОС је морао да помогне НАТО алијанси да стекне оправдање за бомбардовање Србије тако што ће испоручити свог првог ратног председника Слободана Милошевића у Хаг, на исценирани судски процес. Хашки трибунал је постао продужена рука НАТО алијансе и бомбардовања Србије. За САД и ЕЗ није било довољно бомбардовати Србију, увести јој

6 Милена Арежина (1955), правник, судија, председница Привредног суда Београд и члан Савезне изборне комисија на изборима у септембру 2000. године. Правни факултет завршила је у Београду 1978, а правосудни испит 1990. године. Смењена је са функције председника Привредног суда у Београду 6. октобра 1999. године под налетом „револуционара" у петооктобарском пучу. Аутор је књиге *Ноћ преваре дан издаје* која је објављена 2004. године у Београду.

драконске економске и политичке санкције, одсећи део њене територије, већ је требало и „доказати тзв. пресудама Хашког трибунала ду су Срби били злочинци. Жеља је била да се српски народ натера да верује да је то све заслужио“ (Џонстон 2005: 322).

После 5. октобра држава није функционисала, само су се отимале функције. Институције власти отимале су се силом. У ту сврху формирани су „кризни штабови“, које је могао свако да формира и упада у институције. Настала је општа пљачка друштвене и државне имовине и незабележена грабеж свега и свачега. Све што је друг Тито створио, Слободан Милошевић сачувао, уништила је досовска власт, а Александар Вучић[7] почиње успешно обнову тотално уништене земље. Многи досовци су наоружани упадали у установе, банке, судове и друга јавна предузећа и насилно их преузимали. Прави господар Србије била је мафија. Она је држала све конце у рукама. Сам Ђинђић морао је вршити преговоре са мафојом јер му је она помогла да дође на власт. Ђинђић и његова мафија били су повезани са организованим криминалом. О томе су говорили Марко Ницовић и Војислав Шешељ (Шешељ 2015: 1; Ивановић 2004). О досовцима су лоше мислили и њихови наредбодавци. То најбоље илуструје разговор између Весли Кларка и Хавијера Солане.

> „Солана: Гледам ове из Владе Србије и, искрено да ти кажем, гаде ми се, пошто су обични полтрони и улизице.
>
> Кларк: Какве су жене Београђанке, ти си често у посети Београду?
>
> Солана: За време владавине Милошевића Србија је била запуштена. Али жене су им много лепе. После доласка демократа на власт ситуација се променила. За смешне паре можете да имате и најлепше жене. У неким министарствима Владе Србије секретарице су најчешће најлепше лепотице, које су спремне за 500 долара да проведу ноћ са странцима....
>
> Кларк: Ти, изгледа, имаш велико искуство у тој области.
>
> Солана: Даћу ти број телефона човека који има све што треба. Има ту глумица, естрадних звезда, крем српске престонице“ (*Курир* 2008).

Србију је 5. октобра 2000. године задесила трагедија од које ће се опорављати десетине година. Циљ је режисера Петог октобра био опљачкати народ. Један од активних учесника 5. октобра и „Отпора“ Маријан Ристичевић, који је хапшен два пута као отпораш, каже:

> „Ми смо желели промене, политичке, економске. Желели смо тржишну економију и демократију, а добили смо монополе и криминал. Корупција је појела државу и институције. Испало је да су нам ДОС-ове вође причали бајке, да би себи

7 У Републици Србији првих 20 година 21. века ће се делити на два периода: период пре доласка Александра Вучића на власт, а то је време економског и друштвеног уништења земље, која је доведена до банкрота, и време после доласка Вучића на власт, а то је време опоравка и убрзане модернизације Републике Србије.

подигли дворце. Народ је остао на улици, док су се они ваљивали у станчуге, свилу и кадифу. Од милион људи који су подржавали 5. октобар, сад 990.000 не би све то поновили" (*Експрес* 2017).

Прљави новац је преко досовског демократског режима опран пљачкашком приватизацојом. Крај те трагедије тешко је наслутити. Енергију су трошили да изврше налоге Хашког трибунала. Ловљени су осумњичени Срби и испоручивани Хашком трибуналу. Пре предаје Трибуналу били би понижавани они и њихове породице. Српски народ доживео понижење као никада у историји. То је личило на хапшење Јевреја у време Адолфа Хитлера. Карла Дел Понте је рекла: „Сетила сам се како ми је Ђинђић говорио да ће за добро своје земље и њеног народа изручити Милошевића Хагу, чак буде ли присиљен и отети га. Сетила сам се Ђинђићевог гласног смеха, када је рекао: Дајте ми једну милијарду и ваш је" (*Вести* 2012).

Слободана Милошевића су ухапсили, а на Видовдан 28. јуна 2001. године киднаповали из Централног затвора и за 5 милиона долара продали Хашком трибуналу. Поред Ђинђића и многих других, главни актер био је Чедомир Јовановић,[8] један од навећих разбијача Србије (залагао се за независно шиптарско Косово). Ово изручење Слободана Милошевића Хашком трибуналу на Видовдан је једна од две највеће мрље у историји српског народа. Они који су изручили Милошевића Хашком трибуналу ставили су себе на стуб срама са којег их никад нитко више скинути неће. Српски народ им то неће никада опростити.

Иначе, Хашки трибунал осим што је чисто политички суд, он је и нелегалан, јер га је основао нелегалан орган – Савет безбедности УН-а уместо Генералне скупштине УН-а. Показао се као правна наказа, тамо се судило само Србима. Пресуде тог квазисуда су оправдање за НАТО бомбардовање Србије. Тај суд је, после 2000. године, брука и за српски народ јер је

8 Чедомир Јовановић, један од актера „Отпора" и изручења Слободана Милошевића Хашком трибуналу. Био је члан ДС, а касније је основао своју Либерално демократску странку. Посећивао је шефа земунског клана Душана Спасојевића док је био у притвору у Окружном затвору у Београду због отмице Мишковића. Бивши директор РТС-а Драгољуб Милановић изјавио је „Чеда није био једном у посети Спасојевићу, већ 60 пута, готово сваки дан. Душан му је давао паре и пола килограма кокаина сваке недеље" Види: *Информер* 29. 4, Београд 2016, стр. 4. Он је за *Печат*, 26. 10. 2012, изјавио: „Републичка власт је третирала и још увек третира Војводину на покварен начин, те због тога Војводини треба дати пуни суверенитет и признати је као независну државу". Међутим, Албин Куртин је изјавио да би „волио да председник Владе Р. Србије буде Чедомир Јовановић или Жарко Корач, јер једино они признају независно Косово". Види: *Политика*, 14. 6. 2016, стр. 4. Чедомир Јовановић и његова Демократско либерална партије је пропала политика оних који су нас бомбрадовали 1999. године и извршили агресију, а изгубио је сваку заштиту после америчких избора и доласка на власт Трампа, јер је спољнополитички приступ те земље постао рационалнији. Види: *Вечерње новости*, 5. 11. Београд 2016, стр. 16.

досовско руководство Србије било на услузи Хашком суду. Чак је власт хватала јатаке оптуженика и судила им.

Народ се разочарао, не само у досовску власт, него и у Запад. Учесници 5. октобра нису ни сањали да ће их досовска власт оставити без посла и будућности. У њиховим главама одзвоњава: ми смо бирали оне који ће представљати Србију у Европи, а не Европу у Србији. Данас засигурно можемо констатовати де је Милошевић био гигант у односу на досовске марионетске власти. Зоран Ђинђић као вођа ДОС-а почео је тако што је служио Западу, био је на челу преврата против Милошевића, као такав постао је незгодан сведок за Запад који је извршио тајни пуч. Он је испоручио Милошевића Хашком трибуналу. У интервјуу немачком листу *Шпигл* Ђинђић је, по писању београдске *Политике* од 2001. године, изјавио: „Када сам био у опозицији, ЕУ је обећала три милијарде марака у кешу за збацивање Милошевића. Где су оне сада. [...] Шокиран сам фарсом о западној моћи. Не могу нашем становништву говорити о помоћи Запада, коју не видимо да стиже" (*Политика* 2001). Досовски властодршци су обесмислили живот у Србији, довели су државу до банкрота.

ДОС није био дорастао задатку, односно није био спреман да решава друштвена, политичка и економска питања земље. Према томе 5. октобар 2000. године био је једна изгубљена битка за Србију. То је један од најцрњих датума у историји Србије. Пети октобар 2000. године је један од навећих удараца парламентарној демократији у новијој историји Србије, јер др Војислав Коштуница није победио на изборима, а Милошевић није изгубио, зато што другог круга избора није ни било. Власт је освојена улицом. Од „Отпора" је остала само песница која стиска хрпу долара. Дакле, „Отпор" је мртав, а остали су само они који жестоко држе опљачкане новчанице од народа. У Србији се потврдило правило да они који улицом дођу на власт, никада улицом неће отићи.

ЛИТЕРАТУРА

Апостоловски 2011: А. Апостоловски. „Ненасилни борац". *Политика*, 3. 12, Београд.

Антонић 2010: С. Антонић. „Два размишљања о 5. октобру. *Нова српска политичка мисао*, 5. 10, Београд.

Арежина 2004: М. Арежина. *Ноћ преваре дан издаје*. Београд.

Бујошевић–Радовановић 2000: Д. Бујошевић – И. Радовановић. 5. *октобар* 24 *сата преврата*. Београд.

Вести 2012: „Дајте ми милијарду и ваш је". Вести, 20. 8, Београд.

Вечерње новости 2017: „Припреме за 5. октобар трајале су много раније учесталим контактом српске опозиције са државницима кључних светских сила". *Вечерње новости*, 8. 10, Београд.

Вечерње новости 2010: „Ватра из „Отпора". *Вечерње новости,* 5. 10, Београд.

Вечерње новости 2016: *Вечерње новости*, 5. 11, Београд.
Врзић 2011: Никола Врзић. „Срђа Поповић пацифиста са бомбама". *Печат*, 1. 4, Београд.
Вукадиновић 1978: Радован Вукадиновић. *Основе теорије Међународних односа и развој политике*. Загреб: Школска књига.
Ивановић 2004: Ж. Ивановић. *Зоран Ђинђић у раљама мафије*. Београд.
Експрес 2007: Marijan Rističević: „Ne bih ponovio to isto". <https://www.ekspres.net/tema/izjave-socijalista-i-dos-a-ovo-su-rekli-o-5-oktobru-17-godina-posle>. [11. 12. 2018].
Коштуница 2010: В. Коштуница. „Народ није хтео овакву власт". *Вечерње новости*, 5. 10. 2010. Београд.
Курир 2008: *Курир*, 1. јул, Београд.
Marsden 2000: Chris Marsden. How the West organised Milosevic's downfall. <*World Socialist Web Site*. https://www.wsws.org/en/articles/2000/10/yugo-o13.html>. [11. 12. 2018].
Марковић 2000: Ж. Марковић. „Да ли је национализам натопљен крвљу". *The New YorTimes*. 25. 10.
Оташевић 2013: А. Оташевић. „Како је финансиран КОНВОС". *Политика*. 21. 12.
Печат 2016: *Печат*, 26. 10, Београд.
Политика 2009: „Апел за враћање слика однетих 5. октобра", *Политика* 5. 7, Београд.
Политика 2001: *Политика*, 15. 7, Београд.
Политика 2016: Политика, 14. 9, Београд.
Sal 2000: Bi Karota Sal. „Prisustvo u Jugoslaviji". *The* New *York Times*, 9. 10, New York.
Сотировић 2010: В. Сотировић. „Џон од Солзберија и „Петооктобарски преврат". *Нова српска слободарска мисао*, 30. 5. 2010.
Таблоид 2018: „Како је бивши отпораш постао тајкун од покрадених донација" *Таблоид*, бр. 420, 17. 8, Београд.
Шешељ 2015: В. Шешељ. „Постји огроман број доказа да је Ђинђић био криминалац". *Правда*, 12. 3, Београд.

Marko P. ATLAGIĆ
Aleksandar I. MARTINOVIĆ

OCTOBER OVERTHROW IN SERBIA – THE 5TH OF OCTOBER 2000

Summary

With breakup of Yugoslavia and NATO aggression against FRY in 19999 aims of the USA and EU (Germany) strategic plan were achieved, especially in terms of their interests in Balkans and further breakthrough towards East.

Final act of overthrow of legally elected authorities in Serbia and installation of marionette regime, which happened on the 5th of October 2000. Plan-makers were outside of FRY, but the executor was DOS (Democratic opposition of Serbia). Chanting "He is finished" reverberated like battle chant shortly before the elections in September 2000.

Demonstrators were throbbing at pots, drums and bridge's fences, were blowing whistles, were writing graffiti, were blocking roads, but without effects. Thus, leaders of opposition sought help abroad.

The political movement of "Otpor" (Resistance) played an important role in Milosevic's overthrow. 'Otpor' was organized, financed and led by USA, England and Germany. USA and Germany's plan overthrow actual leadership in Serbia in order to achieve dominant influence and the Balkans was the background of October events. During NATO aggression against Serbia and Montenegro, leader of Serbian opposition Zoran Djindjić fled from Serbia and found shelter abroad from where he advocating the continuation of NATO bombing until Milošević's overthrow, Srdja Popovic, an attorney who signed one similar document, joined him as well.

On the other hand, West did not ask how much it would cost to overthrow Milosević, and PH.D. Zoran Djindjić was receiving money. While the regular procedure for presidential election was going on in Serbia, West decided to stop it by helping the leaders of opposition. Demonstrators were taken out to the streets of Belgrade on the 5th of October 2000. Serbian Parliament was burned. Huge number of ballot paper was burned as well. Thus, it was impossible to determine the right result of elections. Rolling in dust, DOS came to power having no program for the country. USA and the EU promised help in getting rid of all those who tried to endanger DOS leadership, like PH.D. prof. Vojislav Šešelj. "Move Šešelj from Serbia" Zoran Djindjić requested on his knees before Karla Del Ponte, former ICTY prosecutor. According to Karla Del Ponte, Zoran Djindjić said he would extradite Milošević for the benefit of his country and his people. And, in case of emergency, even kidnap him, adding "give me another billion and he is yours".

However, DOS was not capable to solve political problems and October the 5th remained only a lost battle for Serbia. "Otpor" destroyed Serbia by mugging privatization. Just an ideological symbol, clenched fist – clenched bunch of dollars – that is what remained from "Otpor".

Key words: Milošević, the 5th of October, overthrow, DOS, "Otpor".

Рад је предат 9. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 355.02(497.11)
doi:10.5937/bastina1947117G

Originalni naučni rad

*Miodrag L. GORDIĆ**
Faculty of International Politics and Security,
University "Union – Nikola Tesla", Belgrade

*Ivan B. PETROVIĆ***
Military Academy, University of Defence, Belgrade

MODEL OF MILITARY NEUTRALITY AS PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA***

Abstract: Neutrality, from the aspect of the defence of the country, implies, primarily, relying on its own strengths. A military neutral country must neither be a member of a military alliance nor participate in an armed conflict as a warring party, unless it is self-defence, but also to promote and encourage peace processes. On the other hand, political neutrality should exclude membership in political organizations that represent particular interests or the creation of other formal political alliances that exclude the independent conduct of country policy. The economy of small countries through the concept of neutrality can directly contribute to improving security, and economic relationships with the world can be used to strengthen friendship and improve connections between countries. Bearing in mind the constant changes in international relations at the global level, as well as the complex security environment of the Republic of Serbia, military neutrality carries with it certain risks and advantages. From the security point of view, the Republic of Serbia must provide the equipping of an army with modern weapon systems in accordance with the threats to security. This is the only way it can be a factor of deterring possible military threats, but also a guarantor of unhindered economic development of the country and protection of vital economic and infrastructural investments, as a prerequisite for economic investment in the Republic of Serbia. On the other hand, the military neutrality of the Republic of Serbia makes it easier to engage in significant projects such as the new 'Silk Road', which is a consequence of its neutrality in tight relations between China and the United States, as the main leverage of the NATO, but also other initiatives, such as the renewal of co-operation with countries which made up the Non-Aligned Movement. From this, a direct conclusion is drawn that neutrality, as a means and policy instrument, more or less represents a flexible constant of the foreign policy of the Republic of Serbia.

*Key words***:** BRI, CEEC 16 + 1, Air Force and Air Defence.

---

* associate profesor, gordicmiodrag@gmail.com
** docent, ivanpetrovic1977@gmail.com
*** This paper is the result of the project number VA-DH/3/17-19 "Calculation of Long-term Financial Sustainability of the Duty Forces of Air Defense System of Serbian Armed Forces in Performing the Airspace Control and Protection in Peace". The project is funded by the Ministry of Defence of the Republic of Serbia.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF NEUTRALITY

Neutrality as a term dates back from the old age, and during that historic period, there were also countries that did not want to interfere in third-country conflicts. In the Middle Ages, neutrality was primarily concerned with the possibility of trade with the countries in conflict, without interfering in the conflict itself. The concept of military neutrality in modern terms was developed by Switzerland. Switzerland is the first country to ban passage of foreign troops through its territory and recruitment for wars in which it was not included (Novaković 2011). Considering the conducted legal regulations of Switzerland, the participating countries of the Vienna congress in 1815 recognized its military neutrality (Đurašinović–Radojević 2016). This event significantly influenced the development of military neutrality around the world. Significant progress in the legal definition of military neutrality was created by the adoption of the Paris Declaration of the Maritime Law of 1856, which prohibited piracy (Jončić 2016).

Neutrality, in the sense of international law, means the non-participation of the country in a war with other countries, that is, abstaining from certain acts, primarily from the warfare, and then from some other acts that, in certain historical periods, are considered incompatible with neutrality. An essential feature of this non-participation is impartiality and reciprocity. Consequently, neutrality can be interrupted either by the neutral state itself or by one of the warring parties. Both can be challenged or not. With the emergence of a state of neutrality, the rules of neutrality begin to apply to all sides-warring and neutral. These rules change the right of peace only in certain parts (Grlić–Radman 2003). Neutrality can also be defined as an impartial position of the country that does not participate in any armed conflict and that neutrality is recognized by other countries (Krivokapić 1998).

The most important document defining neutrality in a specific armed conflict is the Hague Convention adopted V in 1907, which is based on the legal status of Switzerland. Convention V (Convention on the rights and obligations of neutral forces and persons in war on land) was devoted to the issue of neutrality in the case of war on land, and it was also defined by a neutral person as a citizen of a non-participating country. Presently, this document continues to be a key reference point for the fundamental rights and obligations of neutral states during an armed conflict, which is reduced to the following:

– Territory of neutral countries is inviolable;

– The parties in the conflict are prohibited to use the territory of neutral states for the transport of troops and military equipment;

– The parties in the conflict are prohibited to use the territory of neutral states for mobilization of troops.

Furthermore, from the country that has declared itself neutral in a particular armed conflict, it is expected to be impartial during conflicts against all warring parties, regardless of its own dominant values and ideological orientation. However, the neutral country is not obliged to have trade and economic relations at the same level with all countries, or to be impartial in ideological matters.

Convention XIII (Convention on the rights and obligations of neutral forces and persons in war at sea) concerned the question of neutrality in maritime warfare. The right of neutrality explicitly does not regulate the issue of the air war, since it was not counted against the circumstance of totalitarianization of the modern war, although the question remains whether the reason for this is to observe the concept of neutrality by a relic of the past that has lost or at least changed its meaning in contemporary tendencies, or this issue has deliberately remained undefined in order to facilitate its constant violation in other countries (usually small and/or neutral), unannounced and without permission, as a legally unregulated area that leaves the possibility of illegal interventions in the form of bombing with or without land invasion of other countries (Bosnia and Herzegovina, Federal Republic of Yugoslavia, Iraq, Syria, Libya, Lebanon, etc.) or delivery of weapons and other military equipment with misuse of delivery of humanitarian aid (the case of the delivery of weapons to the former Yugoslav republics: "The case of Martin Spegelj", the air corridors of the "occupied" Sarajevo and the direct delivery of arms by Western countries to the Muslim and Croat sides – Operation "Bljesak" and "Oluja").

The Hague rules were applied automatically after the commencement of the war, both to the parties of the war, and to all countries that were not involved in the conflict, due to the obligations of all countries that do not participate in the conflict in order to respect the rules of neutrality. According to the Hague norms, a neutral country is obliged not to assist the warring parties, not supplying them with weapons or soldiers, and not allowing them to use their territory. Also, warring parties must respect the inviolability of the territories of neutral countries. Neutral countries do not have to regulate their trade or economic relations with warring parties in a unique way. Also, they do not have obligation to be impartial in ideological matters. In essence, Hague rules have retained their validity to this day.

Over time, three concepts of neutrality were singled out:

1. Permanent neutrality – position of a country which has committed itself in every war remain neutral, and where other states are obliged to respect its neutrality. For permanent neutrality, there is not enough one-sided statement (for example: Iceland, 1918) or government's announcement that it will pursue a policy of neutrality (Sweden or Ireland and Finland in the last few years), although such a statement can affect the final result. It should also be noted

that neutral countries most often seek permanent confirmation of their status through the promotion of peace and dialogue. They are often the initiators of peace initiatives and regularly participate with their troops in peacekeeping missions. The role of these countries as mediators among the warring parties was also noticed. The foundation of permanent neutrality was set by Cyril Black in his conclusions that the neutral country should:

– Avoid engaging in warfare;

– Enhances national defence resources;

– Leads an external policy that avoids potential military engagement, videlicet the policy of "abstaining" (Krivokapić 1998).

2. Neutralism – the term was created at the beginning of World War I during the internal debate in Italy over the participation in the War. However, this term gets full meaning during the Cold War and means that the country is not willing to belong to any military alliance. This term was mainly used by former colonies in foreign policy (most of these countries later joined the Non-Aligned Movement).

3. Non-alignment – this term refers to countries that are not in any alliance, which did not want to be involved in the conflict of East and West. Through the Non-Aligned Movement, these countries formally advocated a non-aligned, disarmament policy, the completion of the decolonization process, and a radical transformation of international relations. On the other hand, membership in this movement did not obligate the country to participate in armed conflicts that are not related to the Cold War, even among themselves. For example, one of the founding countries of the movement, India, fought several times with China and Pakistan (Boczek 1989).

In essence, the military neutrality of the Republic of Serbia corresponds with the first and third model of neutrality with its legal regulations and political attitudes. Similarly, the Swedes define their status as "non-alignment during peace and neutrality during a state of war".

In relation to the possibility of origin, there are two types of neutrality: freely chosen and neutrality by foreign determination. For foreign determination of neutrality, the term of neutralization is also applied. The freely chosen permanent neutrality can be one-sided (the state itself declares neutrality without international recognition) or internationally recognized. Both freely chosen, as well as neutrality by foreign determination (Belgium 1831), can be guaranteed by other superpowers. Integral or absolute neutrality means the complete application of neutrality. This type of neutrality represents the 20th century. Unlike absolute neutrality, differential neutrality implies the participation of neutral country in economic, but not in the military sanctions of a collective security community (for example: League of Nations, United Nations, etc.) against the aggressor.

According to Stajic–Radivojevic–Mirkovic (2016), in the strategic decision on the issue of neutrality, it is necessary to answer the following questions:

1. How to ensure neutrality?
2. From which will neutrality depend?
3. Whether neutrality must be formally confirmed by interested (super) powers?
4. Is neutrality possible in certain geopolitical frameworks and in the conditions of regionaland world war?
5. Does neutrality mean it is not necessary to prepare for war?
6. What is the relationship between neutrality and the National Security Strategy?
7. Does neutrality limit cooperation with other forces and military alliances?
8. How legally in the international community to protect its own neutrality if it is violated by some superpowers?

IDEOLOGICAL BACKGROUND OF NEUTRALITY

From the point of view of countries directly affected by war destruction, neutral countries are regarded as privileged during the war period, while during peacetime they usually play the role of moderator among the spoiled parties. However, neutrality cannot be hindered by the different blackouts and compromises that the neutral state must endure during war conflicts. This can be seen on the example of Switzerland during, and especially after the World War II. Due to the absence of the principle of neutrality of Switzerland during the World War II, the idealized picture of its neutrality was being shaken in the public for decades, and many authors in modern analyzes directly charge that Switzerland's behavior prolonged the end of the war (Ziegler 1992, 1998; Wittmann 1998; Brunner 2000). The period from 1945 to 1952 was abundant by pressures on neutral states by the United States (Fišer 2013). During this period, Sweden and Switzerland were required to give up their interpretations to neutral politics and to accept American hegemony. According to Štavljanin (2013), the positive neutrality, as recognized by the UN 1995, did not prevent Turkmenistan from cooperating with the US (the Partnership for Peace program, enabling US aviation to build bases on the territory of Turkmenistan with the aim of supplying troops in Afghanistan), Russia (Associated Member of the Commonwealth of Independent States) and China and Iran (capital investments, gas pipeline and energy program), as well as the EU (Nabucco). There are various mechanisms that can affect the status of a neutral country, such as: trade agreements, energy, the availability of new weapons and technologies, etc. For example, membership in the "Partnership for Peace" implies the signing of bilateral agreements with NATO.

The neutrality rules also did not define new forms of violence such as: asymmetric security threats, which main characteristic is transnationality, subversion, economic and political blackmail, terrorism and crime of transcontinental dimensions. On the economic front, the growth of interdependence and the development of the global economy, forcing the countries to be more open to the outside world. This is in line with the trend of declaring neutrality as an unsuitable concept and the person of non grata in international relations and in the legal and political scene. Solidarity and cooperation among the partner countries is used as an excuse for the lost national identity and sovereignty. According to Herch Lauterpacht, where is more collective security there is less neutrality, and vice versa. As the key term of statehood is sovereignty, neutrality is irreversibly connected with the sovereignty of each country. Neutrality is originally conceived as an instrument for protecting independence and neutrality does not imply isolation. It is not constant, it is subject to change imposed by political circumstances and technological advancement. Also, in general terms, it represents freedom of choice on the individual's agenda. Neutrality allows the individual to express his own views.

POLITICAL NEUTRALITY OF SMALL COUNTRIES – CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

There are different approaches in defining the term of small states. Usually, the capacity and strength, ie the quantitative and qualitative characteristics, are used as the starting points for defining. The quantitative definition of the term of small countries is considered from the geographic, demographic and economic aspect. From the geographical aspect, the area of small country is less than 200 000 km^2. From demographic aspect, small countries have fewer than 15 000 000 inhabitants. From an economic point of view, defining the state takes into account the economics and economic potential, ie the gross domestic product. Thus, small countries have a limited territory and a relatively small population and limited resources (Gordić–Petrović 2014). The qualitative definition of the small countries, in addition to quantitative indicators, also takes into account some relative indicators of the size. These indicators can be internal (political will – initiative, national interests, internal security situation, economic situation, relations with neighbors) and external (geostrategic position, strategic partners, membership in international organizations, membership in military alliances).

The research of international relations in the last hundred years points to a general trend of changes in the international order reflected in: reducing the total number of leading, or superpowers; increasing the number of middle and

small countries, and deepening differences in potentials (military, economic and other) between the first and second groups of them (Gaspar 2007).

According to Hey, the characteristics of small countries are as follows:

– Low involvement in world politics and limited operation in a direct geographic environment;

– A relatively small number of international topics that are relevant to them;

– The application of diplomatic and economic instruments, rather than military instruments;

– Insisting on the "moral aspects" of international relations, such as international law, principles, etc;

– Focus on multilateral co-operation and multilateral organizations;

– Taking neutral attitudes;

– Reliance on superpowers for the purpose of protecting and securing resources;

– A focus on co-operation in order to avoid conflict;

– Above average spending resources in order to ensure the physical and political security and the "survival" of the country.

According to Morgenthau (1948), "small countries have based their independence on maintaining the balance of power with neighboring countries, the existence of a superpower-patron or lack of attraction for conquering ambitions". Also, to these considerations it can be added one more: the foreign policy of small countries is generally reactive rather than proactive. These countries do not trigger global change or important events, they usually respond to them.

The neutrality of a state depends on its foreign policy, which should be aimed at promoting peace and co-operation and sending troops into peacekeeping missions. A good relationship with military-political alliances and reliance on four pillars of foreign policy (US, China, Russia and India) should open the possibility for the Republic of Serbia to develop not only good military but also political and economic relations all around the world.

Small countries cannot control the security environment. They have to be ready to adapt their security doctrines to changes in the environment. It should be noted that a strategic culture can be defined as a set of beliefs, attitudes and norms related to the use of military force. Strategic culture is primarily aligned with historical experience. Bearing in mind the aforementioned, a good strategy is the one that creates the greatest possible maneuvering space, and the freedom of action to choose between different alternative policies.

An example of balancing between different alternative policies in a historical context is the affiliation of Serbia (then within the SFRY) to the Non-Aligned Movement (Table 1). Bogetić (2013) believes that it is not yet clear whether

this policy was actually desired or extorted, and why did Yugoslavia move away from Europe and tied it to distant and unknown civilizations.

Table 1. Characteristics of neutral VS of non-aligned countries by Bogetić (2013)

	NEUTRAL COUNTRIES	NON-ALIGNED COUNTRIES
1.	mainly European countries	mostly former colonies
2.	mediators between East and West and initiators of compromise solutions	mediators between East and West and initiators of compromise solutions
3.	declarative neutrality with secret concessions to the Atlantic or Warsaw Pact	the engaged approach and the open support of the parties to the conflict, which (according to the non-aligned countries) opposes aggression and contributes to the preservation of peace in the world, and at the same time, condemns those parties in a conflict that is threatening international peace and security
4.	they advocate the preservation of the status quo or for certain reforms that do not affect the existing international order	the establishment of a new international economic order that would enable to be bridged the gap between the rich North and the poor South and the elimination of the tendencies "that the rich become richer and the poor become poorer"
5.	in order to achieve the status of permanent neutrality, in addition to the unilateral declaration of the country, international consent is required expressed in the appropriate international legal form	the non-alignment, as an individual foreign policy determination of individual states, is not regulated by legal norms or implies the consent of superpowers
6.	occurs at the beginning of the XIX century (permanent)	occurs in the middle of the XX century
7.	absence of a higher degree of synchronized action	a significant number of non-aligned countries and their links within the Non-Aligned Movement

Geographic, demographic and economic factors of geostrategic position classify Serbia into small countries. In correlation with many other factors that Serbia cannot influence, these facts play a key role in the selection of an adequate

security commitment of the Republic of Serbia. As a small country with modest resources, the Republic of Serbia must be aware that by biological harm in the XX century, it has made several wrong estimates and wrong strategic decisions. Any strategic decision in the field of security is also fateful for the future of the people and the country. Therefore, the condition of overall progress (viewed through the prism of geopolitical and geostrategic relations) is a continuous review of national interests and strategic decisions in the context of overall social development (Gordić–Petrović 2014).

MILITARY NEUTRALITY OF THE REPUBLIC OF SERBIA

The Republic of Serbia proclaimed the military neutrality for the first time on November 27th 2007 by adopting the Resolution on the Protection of Sovereignty, Territorial Integrity and the Constitutional Order of the Republic of Serbia in the National Parliament of Serbia. The Article 6 of the Resolution reads as follows: Due to the overall role of NATO, from the illegal bombardment of Serbia without a Security Council decision to Annex 11 of the rejected Ahtisaaris' plan, which determines that NATO is "ultimate supervisory authority" in an "independent Kosovo", the National Assembly hereby declares the neutral status of the Republic of Serbia towards effective military alliances until a referendum is called, at which the final decision on this issue will be made.

This resolution was a reflection of the lack of a coherent policy towards Kosovo and Metohija of all relevant political factors in the country, and resolution was not a consequence of realistic aspirations of the Republic of Serbia for military neutrality. As an obvious example that confirms this conclusion, there are also amendments to the Defence Law of 2018, in which military neutrality is not even mentioned. This law defines "military neutrality and co-operation and partnership with countries and international organizations in the field of security and defence" as a defensive interest. An attempt by one part of the MP to adopt the Law on Military Neutrality in the Assembly in 2017 was also unsuccessful.

In the drafts of the National Security Strategy and the Defence Strategy (still documents valid in 2009), military neutrality is defined as Serbia's strategic orientation. The concept of neutrality is defined as a proactive and dynamic model of enhancing co-operation with military and political alliances, and not as an isolationist act, as seen by some of the advocates of Serbia's accession to the NATO alliance. They believe that the lack of foreign policy strategy and the contradictory catch-all foreign policy of Serbia are the cause of both the unclear and unpredictable security policies of Serbia (Radoman 2016).

The issue of Euro-Atlantic integrations was not perceived as a problem until the process of negotiations on the Status of Kosovo under the UN's special envoy Marti Ahtisaari in 2006. After Serbia's proposal for settlement was rejected by the Kosovo Albanians, Serbian representatives took a more hard line approach. When Marti Ahtisaari came out with his Status Settlement Proposal (so-called Ahtisaari Plan), that foresaw Kosovo as independent state from Serbia, the ruling coalition started to directly accuse NATO to be a protector of Kosovo separatism. The effect was that the Government began the process of rapprochement with Russia and China, in order to prevent the recognition of Kosovo in the UN Security Council. Their opinion is that the "neutrality" of Serbia represents just a political move that has fulfilled (or still does) its purpose. And that purpose has its domestic and foreign function. Domestic function is to create a political cleavage based on negative sentiments towards NATO, thus to create a pool of support for parties that employ more or less anti-Western discourse. Foreign function is to keep Serbia out of NATO as a sort of a revanchist move, due to the issue of Kosovo. And of course, in this way, the political elite tried to secure continuous support of Russia, which is opposing any further enlargement of NATO (Novaković 2012).

However, Serbia has not given up its membership in some new military alliances, but only memberships in the ones that currently exist. Also, the presence of foreign troops in the territory, as well as their movement and the construction of military bases, are not forbidden. On December 14th, 2006, Serbia became a member of the "Partnership for Peace" program, and then it was started the process of institutional co-operation with NATO. In accordance with the pronounced neutrality, the Republic of Serbia realizes a large number of military exercises with NATO, but also with ODKB, as well as bilateral exercises (for example: "Air solution" with the Republic of Romania). Presently, Serbia has signed bilateral military co-operation agreements with more than 60 countries, including close co-operation with Ohio National Guard, western countries, the NATO, etc. However, the domestic advocates of Serbia's entry into NATO a special thorn in the eye, presents the Serbian-Russian Emergency Situations Center, which was established in Nis 2012, based on the agreement signed in 2009. The Center was established to support the development of a humanitarian response to emergencies in Serbia and other Balkan countries. So far, Russian planes have participated in several actions to extinguish the fire in the Balkans. During the May floods in 2014, Russia received aid, and the participation of Russian rescuers was also significant. The suspicious attitude towards Serbia in NATO, unlike other European countries that have accepted the concept of neutrality is generally explained by the fact that in cultural terms they have always been considered part of the Western civilization and from the NATO perspective they are friendly

countries. Furthermore, these are rich countries that can finance their neutrality (Litavski 2012). According to Brkić (2009), one of the basic ideas for the establishment of the NATO is contained in Article 2 of the Washington Agreement (the Founding Act of NATO), which is focused on economic and social development within the Alliance. He added that the criteria for assessing the readiness of a country to join NATO are political and economic rather than military.

MILITARY NEUTRALITY OF SMALL COUNTRIES – THE CASE OF THE AIR FORCE AND AIR DEFENCE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Neutrality is a defensive act that small or weaker countries have in conflict situations, and one of the main principles of military neutrality is the right to self-defense. The country that aspires to be militarily neutral must have a respectable security system. The organizational and technological improvement of military capabilities is based on equipping the armed forces with new weapons and equipment systems. Military neutrality allows the state to create the origin of new weapons procurement on the basis of potential security risks. However, military neutrality is extremely expensive for any country, especially if it wants to achieve a required level of security in relation to the environment. Military neutrality should imply a better position for the Serbian defence industries, but in practice, due to the restrictive military budget, the deployment of the military inventory of the Army of Serbia is very slowly. It can be said that in the last 25 years no defence budget has been developmental. The management of the defense industry must carefully follow the current trends in the world market, because the domestic market is very small in terms of traffic and cannot provide the desired profit.

Strengths, weaknesses, opportunities and threats of equipping with the arms of eastern production (in terms of equipping with the People's Republic of China or the Russian Federation) can also be researched by SWOT analysis. SWOT analysis represents the method of strategic management, which in analytical way sets the basis for decision making on strategic options and developmental behavior of the organization (Terry, 1997). The basic idea of SWOT analysis is reflected in providing the conceptual framework for the selection of strategic options, linking internal factors (strengths and weaknesses) and external factors (opportunities and threats) functioning of the organization. SWOT analysis of Air Force and Air Defence equipping with weapon systems (multirole combat aircraft, anti-aircraft missile system, radars and unmanned aerial vehicles) of eastern production is shown in Table 2.

Table 2. SWOT analysis of Air Force and Air Defence equipping with weapon systems of eastern production

S (*Strengths*)
Compact radar field in the airspace of the country at access points, strategic regions and facilities with lower and upper boundary of detection defined by technical characteristics of radars.
Transfer and display surveillance data in real time.
Tactical radius that provides timely interception of enemy aircraft over the national territory.
Shorter flight time from readiness on the ground.
Quality co-operation between Air Force and Air Defence and the Army Force during the performing of the air support tasks.
Successful integration of modern medium and low range anti-aircraft missile systems.
Effective destruction of aircraft and aviation assets of new technological generations.
W (*Weaknesses*)
Absence of interoperability with Air Force and Air Defence of neighboring countries and NATO.
Poor knowledge of Russian and Chinese language for the needs of training a large number of members of Air Force and Air Defence on new weapons and equipment systems in the Russian Federation and China.
Retraining soldiers who work on assets of western production (primarily on the radar AN-TPS70).
O (*Opportunities*)
Compatibility of the largest part of the existing weapon and equipment system with new weapon systems and equipment does not require higher investment infrastructure costs.
Compatibility with existing weapon systems will facilitate the implementation of higher levels of maintenance on new weapon systems and equipment.
Possibility of involving cooperating firms in the maintenance of new weapons and weapon systems and significant strengthening of the military industry and the overall economic development.
Long-term financial sustainability of equipping through the re-channeling of part of the revenues from the performing of the air traffic control and protection task.
Simplified transfer of knowledge and technology.
Equipping weapon systems with proven allies reduces the possibility of diversion and destruction of units.
T (*Threats*)
Difficult provision of assistance to aircraft in emergency situation in accordance with regional co-operation in the field of air traffic control.
Inability to adopt new technologies and transfer the knowledge of western production.
Negative attitude of neighboring countries and NATO.

Based on the short SWOT analysis, it can be concluded that the strengths and opportunities of equipping Air Force and Air Defence with a sophisticated weapon systems of eastern production are far greater than the weaknesses and threats. The biggest problem and impediment to this form of equipping would essentially be the political admission of western countries, primarily the United States, but also the fourth industrial revolution and technological solutions that it carries with it, which includes the possibility of the current blocking of the weapons system by the manufacturer using modern information innovations, which represents the enormous blackmailing potential of the western countries, but also advantage of equipping with weapon systems of eastern production which is based on the fact that Russia and China in the last decades were continuing alliance with the Republic of Serbia (in the most difficult times – wars and sanctions).

ECONOMIC NEUTRALITY OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE BELT AND ROAD INIATIVE

The speed of economic growth of the People's Republic of China is intriguing the attention of public all around the world, for the past few years (Kankaraš–Petrović–Stojković 2017; Liu 2017). The aim of the latest project – The Belt and Road Initiative (BRI) is to ensure stable and more balanced economic growth of China, as well as strengthening economic and transport connections with neighbors in Central Asia, Europe, South Asia, Southeast Asia, and Africa.

China is the initiator and leader of connection and co-operation within the Belt and Road initiative, which represents a development opportunity not just for China, but also for over 60 countries that are lined along The New Silk Road. For the Republic of Serbia, and its people, the most important aspect of BRI is The China and the Central and Eastern European Countries' co-operation (CEEC16+1), since Belgrade was chosen to be the centre of Association for co-operation in transport and infrastructure. CEEC is covered by 92 bilateral and international contracts and agreements in different fields, signed by PRC and Serbia appears to be the country with the strongest effort to CEEC project (Xin–Vertes 2017).

Recently conducted research showed that Serbian people believe that the most important China's investment in Serbia by now is privatization of Železara Smederevo by Chinese company China's Hebei Iron & Steel Group (HBIS Group), and as the most important investment in the future they see modernization and reconstruction of Hungarian-Serbian railway connection in the territory of the Republic of Serbia, which is expected to speed up the transport of Chinese goods from the Chinese-owned Greek port of Piraeus to markets in Central and Eastern Europe (Petrović 2018). Results of this research also shows that young people in Serbia have great expectations from co-operation with People's Republic of China, based on BRI and CEEC, especially in the fields of tourism,

economy, construction industry and transportation and they are not satisfied with results of co-operation in the fields of security (police and army forces).

That kind of expectations of Serbian public are connected also with one of the frequent meetings of Serbian President and PRC President and signing of numerous, among others RTB Bor – Zijin Mining Group Ltd. and contract of building of fabric with Shandong Linglong Tire Co. Ltd., a Chinese tire manufacturing enterprise in Zrenjanin (*Вечерње новости* 2018).

By cooperating with the PRC on projects BRI and CEEC 16+1, Serbia strengthens economics and economic power, which allows a gradual increase in allocations to equip the army with complex combat systems, because the existing systems have run out of resources exploitation. The importance of economic parameters as a condition for membership is also recognized by NATO. Countries that have a high standard of living and a developed economy are more stable in every aspect, and therefore in a security sense. The economy of small countries can directly contribute to improving the security situation, and economic relationships with the world can be used to strengthen friendship and improve relations between countries. Furthermore, if neutral countries want to have an effective foreign policy, they must also have an effective defence system.

CONCLUSION

Serbian people have great trust in PRC in Chinese people, not only based on expectations of prosperity and benefits of BRI and CEEC but also because of years of effort and mutual understandings. There is no doubt that the opportunities for improving the co-operation between China and Serbia remain high. It should be noted that Serbia and China have similar attitudes to international law, as well as the most important global geopolitical events. Furthermore, the position of China on the issue of Kosovo and Metohija is also clear and explicitly in line with the attitude of the Republic of Serbia, as well as the support of Serbia to the policy of China. Valuation orientation, ideological connection, common anti-globalist struggle, respect for mutual territorial integrity, as well as excellent geostrategic position of the Republic of Serbia on the BRI route create excellent preconditions for further development of affirmative relations in all spheres of social life between China and Serbia.

Condizio sine qua non of this excellent basis is the fact that although China is the initiator and leading force behind the Belt and Road, all the other countries are equal partners, which was not the case through history in treatment of China and its people by other nations for centuries (i.e. colonial period, Opium wars, Japans' invasions, position of Chinese immigrants in US, etc.). This is compatible with concept of neutrality which represents one of the postulates of foreign

policy of the Republic of Serbia. Serbia is the most active state in the implementation of BRI strategy and projects, despite pressures from non-military institutions like the IMF, where it can be thought about whether it is a type of economic war because it is obvious that international institutions can represent the forces levers of some superpowers in the attempt to discipline insufficiently obedient members and countries, by possessing enormous blackmailing capacities.

However, since the world once again "slides" towards multipolarity, the Republic of Serbia has mechanisms based on friendly relations since the time of the Non-Aligned Movement, which is managed to be maintained in the last twenty years. A firm attitude not to impose economic sanctions on the Russian Federation and stable bilateral relations with China represent a huge capital that Serbia will be able to perform in the future primarily in terms of ensuring energy stability. In the field of military neutrality, it is actively working on equipping with modern weapon systems so that this neutrality can be defended where necessary. A strong defence will also be a guarantor of the stability of the Republic of Serbia and capital investments, which should be more in the future. Bearing in mind that capital investments carry the transfer of technologies and knowledge, from the Republic of Serbia in the future, it should be expected to develop itself into a modern, secure, economically stable and politically independent country of Southeast Europe.

REFERENCES

Boczek 1989: B. A. Boczek. "Introduction: The Conceptual and Legal Framework of Neutrality and Nonalignment in Europe". In V. S. Papacosma – M. R. Rubin (Eds.). *Europe's Neutral and Nonaligned States: Between NATO and the Warsaw pact.* Wimmgion, Delaware: SR Books, 1–42.

Bogetić 2013: D. Bogetić. „Jugoslavija i Pokret nesvrstanih" ["Yogoslavia and Non-aligned Movement"]. U I. Novaković – B. Milinčić – J. Kajganović (Ur.). *Neutralnost u XXI veku – pouke za* Srbiju, zbornik radova. Beograd: ISAC Fond Centar za međunarodne i bezbednosne poslove, 33–37.

Brkić 2009: L. Brkić. „Troškovi pripreme integracije u NATO – slučaj Hrvatske" ["Costs of preparing of integration in NATO – Croatian case"]. U M. Hadžić – J. Radoman (ur.). *Ekonomija i bezbednost.* Beograd: Centar za civilno-vojne odnose, 91–104.

Brunner 2000: H. P. Brunner. "Neutralität der Schweiz: Wie weiter?" Im R. Bernhard, H. P. Brunner, U. Zimmerli – F. Jeanneret (Eds.). *Die neutrale Schweiz im Europa-Test* , 11–57.

Вечерње новости 2018: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:749351-UOCI-POSETE-VUCICA-Iz-Kine-stize-tri-milijarde-dolara>. [14. 09. 2018].

Đurašinović–Radojević 2016; Đurašinović – D. Radojević. „Švajcarska oružana neutralnost" ["Switzerland's armed neutrality"]. U S. T. Korać (ur.). Zbornik radova sa naučne konferencije: *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 52–75.

Fišer 2013: T. Fišer. „Evropske neutralne zemlje tokom Hladnog rata“ [“European neutral states during the Cold War”]. U I. Novaković, B. Milinčić, J. Kajganović (ur.). *Neutralnost u XXI veku – pouke za Srbiju,* zbornik radova. Beograd: ISAC Fond Centar za međunarodne i bezbednosne poslove, 27–32.

Gaspar 2007: C. Gaspar. “Portugal, os Pequenos Estados e a Uniao Europea”. *Nacao e Defesa*, *118*(3), 107–145.

Gordić–Petrović 2014: M. Gordić – I. Petrović. *Raketni sistemi u odbrani malih država* [*Anti air craft missile system in the defence of small countries*]. Beograd: MC Odbrana.

Grlić–Radman 2003: Grlić – D. Radman. „Neutralnost Švicarske i njezino članstvo u UN“ [“Switzerland’s neutrality and its membership in the UN”]. *Politička misao: časopis za politologiju*, (39)3, 145–162.

Hill–Westbrook 1997: T. Hill – R. Westbrook. “SWOT analysis: it’s time for a product recall”. *Long range planning*, 30(1), 46–52.

Jončić 2016: M. Jončić. „Geneza neutralnosti u izvorima međunarodnog prava“ [“The genesis of neutrality under international law”]. U S. T. Korać (ur.). Zbornik radova sa naučne konferencije: *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 11–28.

Kankaraš–Petrović–Stojković 2017: M. Kankaraš – I. Petrović – B. Stojković. “Opportunities and threats of new idea”. In D. Dimitrijević – H. Ping (Eds). Thematical Proceeding from the International Scientific Conference: *Initiatives of the New Silk Road Achievements and Challenges*. Belgrade: Institute of International Politics and Economics, 255–266.

Kirijan 2013: J. Kirijan. „NATO i evropske (stalno) neutralne države: Neutralnost ne predstavlja problem za NATO“ [“NATO and European (permanent) neutral countries: Neutrality do not represents problem for NATO”]. U I. Novaković – B. Milinčić – J. Kajganović (ur.). *Neutralnost u XXI veku – pouke za Srbiju,* zbornik radova. Beograd: ISAC Fond Centar za međunarodne i bezbednosne poslove, 81–83.

Krivokapić 1998: B. Krivokapić. *Leksikon međunarodnog prava*. Beograd: Institut za uporedno pravo.

Litavski 2012: J. Litavski. „Kontroverze vojne neutralnosti Srbije“ [“Controverses of military neutrality of Serbia”]. *Novi Vek* – tromesečnik Centra za evroatlantske studije. 1–6. <https://www.ceas-serbia.org/images/prilozi/05-1.pdf>. [04. 10. 2018].

Liu 2017: Z. Liu. “The risks assessment of the belt and road initiative in Central and Eastern Europe”. In D. Dimitrijević – H. Ping, H. (Eds). Thematical Proceeding from the International Scientific Conference: *Initiatives of the New Silk Road Achievements and Challenges*. Belgrade: Institute of International Politics and Economics, 267–277.

Morgenthau 1948: A. H. Morgenthau. *The Struggle for Power and Peace*. Nova York: Alfred Kopf.

Narodna skupština Republike Srbije: Rezolucija o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije 2007: <http://www.serbianembassy.no/srpski/ambasadineVesti.html>. [04. 10. 2018].

Novaković 2012: I. Novaković. *Neutralnost u Evropi u 21. veku i slučaj Srbije* [*Neutrality in Europe in XXI century and case of Serbia*]. Beograd: ISAC Fond Centar za međunarodne i bezbednosne poslove.

Novaković 2016: I. S. Novaković. „Politika neutralnost u Evropi kao ’cena’ za status stalne neutralnosti“ [“Policy of neutrality as a ’price’ for the permanent neutrality status”]. U: S. T. Korać (ur.). Zbornik radova sa naučne konferencije: *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*. Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 29–51.

Novaković 2016: I. S. Novaković. *Stalno neutralne države u Evropi u posthladnoratovskom periodu (1989–2011)* [*Permanent neutral states in Europe in Post Cold War period (1989–2011)*]. (Unpublished PhD thesis, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka. Beograd, Srbija).

Petrović (in press). J. Petrović. "Attitudes and knowledge of young people in Serbia toward People Republic of China's development".

Radoman 2016: J. Radoman. *Šta je bezbednosna politika Republike Srbije* [*What is the safety policy of the Republic of Serbia*] Beograd: Centar za istraživanje javnih politika. <http://publicpolicy.rs/publikacije/92c7eacf017cf7a6ed57d9f87fc0af5ba1f02a3e.pdf>. [14. 09. 2018].

Stajić–Radivojević–Mirković2016: Lj. S. Stajić – N. P. Radivojević – V. M. Mirković. „Vojna neutralnost kao princip strateškog opredjeljenja Republike Srbije – problemski pristup" ["Military Neutrality as a Principle of Strategic Orientations of the Republic of Serbia – Problem Solving Approach"]. *Зборник радова Правног факултета у Новом Сагу*, 50(4), 1067–1082.

Štavljanin 2013: D. Štavljanin. „Posthladnoratovske „neutralne" zemlje – Moldavija, Turkmenistan, Ukrajina" ["Post Cold War neutral countries – Moldova, Turkmenistan, Ukraine"]. U I. Novaković – B. Milinčić – J. Kajganović (ur.). *Neutralnost u XXI veku – pouke za Srbiju*, zbornik radova. Beograd: ISAC Fond Centar za međunarodne i bezbednosne poslove, 95–101.

Xin–Vertes 2017: C. Xin – A. Vertes. *How The CEEC citizens view China's development – based on household survey*. China: CEE Institute Nonprofit Ltd.

Wittmann 1998: W. Wittmann. *Die Schweiz – Ende eines Mythos*. München.

Ziegler 1992: J. Ziegler. *Die Schweiz wäscht weisser*. München: Droemersche Verlagsanstalt.

Ziegler 1998: J. Ziegler. *Die Schweiz, das Gold und die Toten*. München: Wilhelm Goldmann Verlag.

Миодраг Л. ГОРДИЋ
Иван Б. ПЕТРОВИЋ

МОДЕЛ ВОЈНЕ НЕУТРАЛНОСТИ КАО РАЗВОЈНА ПЕРСПЕКТИВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак

Неутралност, са аспекта одбране земље, примарно подразумева ослањање на сопствене снаге. Војно неутрална земља не сме бити члан војног савеза нити учествовати у оружаном сукобу као ратујућа страна, осим ако није у питању самоодбрана, али такође треба да промовише и охрабрује мировне процесе. С друге стране, политичка неутралност треба да искључи чланство у политичким организацијама које заступају посебне интересе или стварање других формалних политичких савеза који искључују независно вођење политике земље у питању. Економија малих земаља преко концепта неутралности може директно допринети побољшању безбедности, а економски односи са светом се могу користити за јачање пријатељства и побољшање веза међу земљама. Имајући на уму константне промене у међународним односима на глобалном нивоу, као и сложено безбедносно окружење Републике Србије, војна неутралност са собом носи извесне ризике и предности. Са тачке гледишта безбедности, Република Србија мора да обезбеди опремање армије модерним системом наоружања у складу са безбедносним претњама. То је једини начин да она може да буде чинилац одвраћања могућих војних претњи, али и гарант неометаног економског развоја земље и заштите виталних економских и инфраструктуралних инвестиција, као предуслов за економско инвестирање у Републици Србији. С друге стране, војна неутралност Републике Србије олакшава ангажовање у значајним пројектима као што су нови „Пут свиле“, који је последица њене неутралности у уским везама између Кине и САД, као главне полуге НАТО-а, али такође и других иницијатива као што је обнављање сарадње са земљама које су створиле покрет несврстаних. На основу наведеног, извлачи се директан закључак да неутралност као средство и инструмент политике, представља флексибилну константу спољне политике Републике Србије.

Кључне речи: BRI, CEEC 16 + 1, Ваздушне снаге и ваздушна одбрана.

Rad je predat 18. marta 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 47, 2019

UDK 303.7:519.87
doi:10.5937/bastina1947135H

Originalni naučni rad

*Aleksandar A. HALMI**
Sveučilište u Zadru, Odjel za turizam i komunikacijske znanosti

TEHNOLOGIJA MJERENJA KAOSA I NELINEARNE DINAMIKE U DRUŠTVENIM ZNANOSTIMA

Sažetak: Krajnji cilj znanstvenih istraživanja je pokušaj otkrivanja i prognoziranja budućih tijekova kretanja socijalnih fenomena. Međutim, predviđanje budućnosti nije nimalo lagano. Mnoge pojave u prirodi i društvu istraživači opisuju linearnim modelima, a zapravo su te pojave nelinearne. Mnogi su dinamički sustavi, u kojima su procesi podložni promjenama u vremenu, nelinearni i mogu se ponašati nepravilno. Te nepravilnosti mogu tako narasti da ponašanje dinamičkog sustava postane potpuno nepredvidivo i tako spontano prijeđe u kaos. Znanstvena disciplina, o kojoj će u ovom radu biti riječ, naziva se nelinearna dinamika. U tom kontekstu potrebno je posebno ukazati na jednu specifičnu grupu tehnika koje se bave proučavanjem linearnih i nelinearnih vremenskih nizova jer su one od izuzetnog značaja za prognoziranje budućih tijekova razvoja nekog socijalnog sustava. Suvremena tehnometodologija raspolaže bogatim arsenalom različitih analitičkih postupaka koje služe tom cilju. Za svaki slučaj prognoziranja ponašanja nekog sustava bitno je da su empirijske vrijednosti varijable koja se predviđa kronološki ugrađene u neki vremenski period. Podaci koji se dobivaju na taj način čine svojevrstan vremenski niz ili seriju, a grupa statističkih tehnika za analizu tog vremenskog niza naziva se analiza vremenskih nizova koja može obuhvatiti determinističke ali i nedeterminističke podatke. Za analizu linearnih podataka u statističkoj metodologiji razrađene su specijalne tehnike koje omogućuju analizu vremenskih komponenti. Klasičan model osigurava uvjerljivo objašnjenje četiri osnovne komponente vremenskog niza, kao i njihove međurelacije. To su: 1. trend, 2. sezonske varijacije, 3. ciklička komponenta, i 4. rezidualna komponenta. Međutim u daljnjoj raspravi s tim se nećemo baviti.

Ključne riječi: kaos, nelinearna dinamika, grafička i spektralna analiza, logistička jednadžba, Ljapunovljevi eksponenti.

1. POIMANJE KAOSA I NELINEARNE DINAMIKE

Možemo reći da danas ne postoji jedinstvena i sustavna definicija pojma kaosa. U svojoj poznatoj studiji James Gleick (1993) navodi nekoliko autora koji su pokušali definirati ovaj fenomen iz različitih disciplinarnih područja. Philip Holmes govori o „složenim, aperiodičkim, atraktornim putanjama,

* redovni profesor, alhalmi@unizd.hr

obično niskodimenzijskih, dinamičkih sustava". Hao Bai-Lin navodi da se radi o „vrstama reda bez periodičnosti". Bruce Stewart govori o „prividno nasumičnom ponašanju jednostavnog determinističlog (mehaničkog) sustava". Roderick V. Jensen navodi prisustvo „nelinearnog, nepravilnog, neprekidnog ponašanja determinističkih, nelinearnih dinamičkih sustava". James Cruchfield govori o „dinamici s pozitivnom, ali konačnom metričkom entropijom ili ponašanje koje stvara informaciju ali nije posve nepredvidivo". Međutim, ključni element za razumijevanje opisanih fenomena je pojam *nelinearnosti,* a disciplina koja se bavi proučavanjem nelinearnog ponašanja naziva se *nelinearna dinamika*. Ova specifična disciplina istražuje dinamičko ponašanje *nelinearnih sustava.* Prema Hilbornu (1994) nelinearni su sustavi takvi sustavi čije su vremenske evolucijske jednadžbe – nelinearne, što znači da se dinamičke varijable koje opisuju obilježja takvog sustava (položaj, ubrzanje, širenje i sl.) pojavljuju u jednadžbama koje imaju nelinearni oblik. Kaos je, dakle, naziv za posebnu vrstu složenog ponašanja dinamičkog sustava koji je opisan nelinearnim jednadžbama. Kaotično ponašanje sustava je aperiodično u vremenu (nikada se ne ponavlja), a čini se kao šum koji nastaje pod nasumičnim utjecajem okoline. Neke iznenadne promjene u nelinearnim dinamičkim sustavima mogu prerasti u takozvani deterministički kaos, gdje se naziv *deterministički* odnosi na sustav koji je određen kauzalnim vezama, odnosno za takav dinamički sustav postoje determinističke jednadžbe. Da bismo mogli jednoznačno odrediti sadašnje stanje sustava iz poznavanja prošlih stanja potrebno je poznavanje evolucijskih diferencijanih jednadžbi i parametara koji opisuju sustav. U zadnja tri desetljeća razvio se novi skup koncepata i tehnika za rad s tom enormnom složenošću kao koherentni matematički okvir. Međutim, nema jasnog naziva za tu novu disciplinu. Popularno se naziva „matematika kompleksnih brojeva", a stručno „dinamička teorija sustava", „sustavna dinamika", „kompleksna dinamika" ili „nelinearna dinamika". Najčešće se koristi pojam *znanost o nelinearnoj dinamici*.

2. KVANTIFICIRANJE KAOSA I NELINEARNE DINAMIKE

Jedno od ključnih metodoloških pitanja koje se postavlje glasi: Zašto je potrebno kvantificirati tako složene oblike ponašanja koji su produkt kaotične dinamike? Jedan od odgovora leži u nastojanjima kvantitativne specifikacije genuinog kaotičnog ponašanja. Kao što ćemo vidjeti kaos proizvodi jednu vrstu „slučajnog" gubitka informacija u inicijalnoj fazi (osjetljivost na početne uvjete) čime možemo objasniti kompleksno ponašanje realnih sustava. Upravo iz tog razloga želimo raspolagati kvantitativnim metodama visokog stupnja matematičke i statističke formalizacije koje će pouzdano moći diferencirati kaotično od tzv. „ergodičnog" (stihijskog) ponašanja. Kvantitativne metode koje ćemo spomenuti u ovom kontekstu mogu jasno identificirati i procijeniti kaotičnu dinamiku nekog socijalnog sustava.

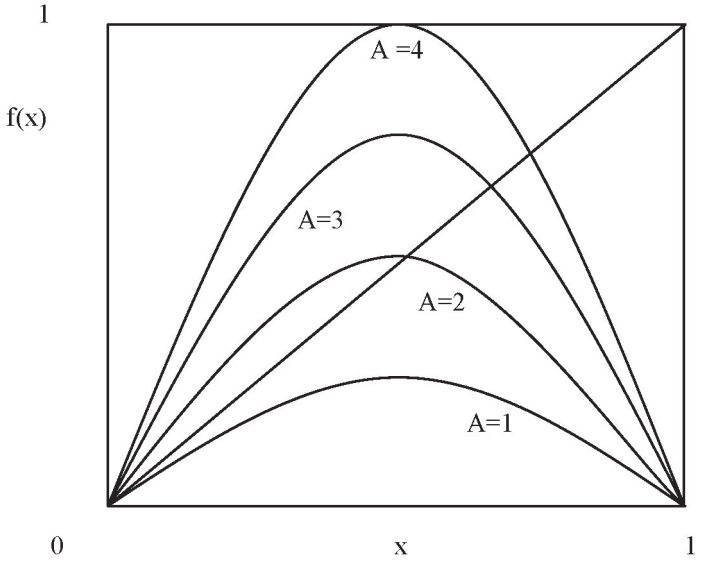
Drugi razlog kvantificiranja kaotične dinamike leži u mogućnosti anticipiranja univerzalnog scenarija kaosa odnosno njegove geneze i metamorfoze iz regularnog ponašanja u kaotično. Prema tome, glavni argumenti koji opravdavaju mjerenje kaosa leže u slijedećim činjenicama: 1. kvantifikacija može pomoći u diferencijaciji kaotičnog od ostalih nelinearnih oblika ponašanja sustava; 2. kvantifikacija može pomoći u identifikaciji aktivnog broja varijabli koje su uključene u dinamiku sustava; 3. kvantifikacija može pomoći u izradi tzv. „kaosoloških" taksonomija; 4. kvantifikacija može ukazati na postojanje povezanosti između parametarskih promjena i transformacija čitavog dinamičkog sustava varijabli.

3. GRAFIČKA ANALIZA VREMENSKIH NIZOVA

Matematičke temelje teorije kaosa i jedinstvene značajke te nove znanosti otkrili su istraživači koji su se u prošlosti bavili proučavanjem dinamike nelinearnih sustava. Nova znanost je rodila i vlastiti jezik, elegantni žargon pun fraktala i bifurkacija, atraktora, ovisnosti o inicijalnim uvjetima, prekida i periodičnosti. Ti termini postali su uobičajeni u društvenim znanostima. Suvremena kompjutorska tehnologija i novi grafički programi mogu pomoći u još boljem razumjevanju i istraživanju matematike dinamičkih sustava. Ti sofisticirani programi omogućuju vizualno prikazivanje značenja nelinearne dinamike i tako olakšavaju grafičku i spektralnu analizu kaosa. Grafički prikazi daju nam uvid u strukturu i dinamiku nelinearnih vremenskih serija, pri čemu je potrebno minimalno znanje iz deskriptivne statistike. Grafičkim prikazivanjem fenomena kaosa moguće je istražiti kako se jednostavni deterministički sustavi transformiraju u vrlo složene što ima posebnu važnost za shvaćanje dinamike društvenih sustava koji od jednostavnih struktura napreduju do vrlo kompleksnih. Tijekom svoje geneze, nelinearni sustavi mogu razviti širok dijapazon ponašanja koje Kiel i Elliott (2004) svrstavaju u tri odvojena entiteta: 1. stabilno stanje u sklopu kojega sustav konvergira prema ekvilibrijumu; 2. periodično ponašanje ili stanje stabilnih cikličkih oscilacija; i 3. kaotično ponašanje ili nestabilno stanje. Najčešće korištena matematička metoda za istraživanje ova tri bihevioralna režima je diferencijalna jednadžba koja se naziva *logističkom* ili *populacijskom jednadžbom* danom u ovom obliku (Planinić 2001): $x_{n+1} = kx_n(1 - x_n)$.

Ova jednadžba pokazuje svojstva nelinearne funkcije, koja su onda i opća obilježja kaosa; primjerice, kaotičnom režimu (ponašanju) pripada funkcija mape koja mora imati maksimum ili minimum. Navedena jednadžba prvi put je primjenjena u ekologiji (gdje onda x_n označava gustoću populacije u n-toj godini promatranja, a x_{n+1} gustoću populacije godinu dana poslije, dok je k kontrolni parametar koji opisuje količinu prirodnih resursa npr. hrane). Općenito, parametar k može poprimiti vrijednosti između 0 i 4, kada je varijabla x normalizirana i pokazuje

relativne vrijednosti s obzirom na najveću vrijednost promatrane veličine, te je 0 < x_n < 1. Iteracija logističke jednadžbe počinje nekom početnom vrijednošću x_0 iz čega se stvara orbita (niz vrijednosti od *x*) sukcesivno, kao: $x_1 = f(x_o)$, $x_2 = f(x_1)$ itd... Osobita vrijednost varijable x*, za koju vrijedi: x* = f(x*), naziva se fiksnom ili ravnotežnom točkom, što je, dakle, vrijednost varijable za koju funkcija ima jednaku vrijednost kao i varijabla *x*. Ponavljanje postupka ili iteracija daje istu vrijednost x*. Ako se orbita približava fiksnoj točci, kada n ® ¥, kažemo da je x* stabilna fiksna točka ili atraktor; kada se orbita udaljuje, onda je x* odbojna ili nestabilna fiksna točka. Te se okolnosti mogu istražiti pomoću derivacije funkcije mape: ako je $(df/dx)_{x^*} < 1$, x* je atraktor; za $(df/dx)_{x^*} > 1$, fiksna točka x* je nestabilna. Postavlja se pitanje što će se desiti s vrijednostima populacijske frakcije (omjera) *x* nakon nekoliko sezona ovisno o promjenama parametra *k*. Naš način jednostavnog linearnog rezoniranja navodi nas na primjenu linearnog modela tj. pretpostavku da će vrijednosti *x* rasti zajedno s povećanjem parametra *k*. Međutim, situacija je sasvim drugačija ako započnemo iteracije s nekom vrijednosti $x_o ... x_n$, tada $x_1 = fk(x_o)$; $x_2 = fk(x_1)$, $x_3 = fk(x_2)$ ... itd. To se naziva tzv. sekvencijalna iteracija. Funkcija fk (x) naziva se, dakle, *iteracijska funkcija*, a prikazuje se na *logističkoj mapi*.

Grafički prikaz 1. Logistička mapa iteracijske funkcije $f_k(x)$ za različite vrijednosti k.

Sekvencije x-vrijednosti koje nastaju na temelju tog iteracijskog modela nazivaju se trajektorije ili orbite (analogno kretanju planeta ili satelita koje se zbiva u sukcesivnim vremenskim intervalima). Prvih nekoliko točaka trajektorija ovise o startnoj vrijednosti varijable x. Ishodišna točka x=0 naziva se atraktor za datu trajektoriju (orbitu), a cijeli interval 0 < x < 1, naziva se atraktorni luk. Kod kompleksnijih sustava postoji više od jednog atraktora za datu parametarsku vrijednost.

a) Stabilni ekvilibrijum – Fascinirajući aspekt logističke mape je da se svaki bihevioralni režim zbiva unutar matematički definiranih granica. Tako, primjerice, vrijednost parametra *k* između 0 i 3 konvergira prema ekvilibrijumu. U slijedećoj tabeli prikazane su numeričke iteracije sustava u fazi stabilnog ekvilibrijuma iz logističke mape s istim inicijalnim uvjetima (x_o=0.97) ali s različitim vrijednostima parametarske konstante *k*.

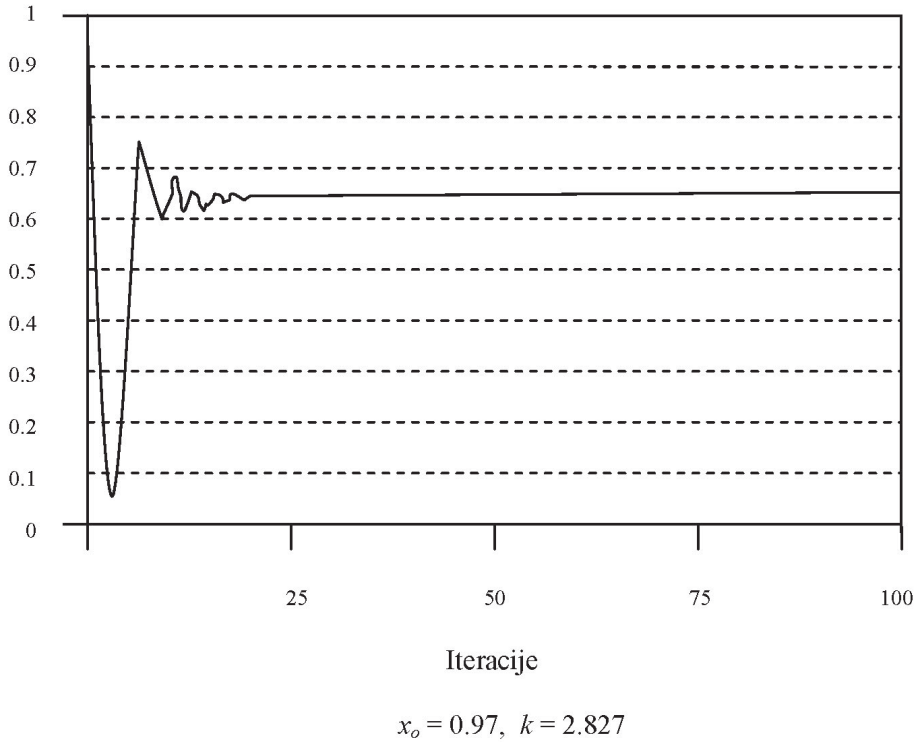
Tabela 1. Numeričke iteracije stabilnog ekvilibrijuma iz logističke mape

k = 1.95	*k = 2.35*	*k = 2.65*	*k = 1.95*	*k = 2.35*	*k = 2.65*
0.97	0.97	0.97	0.48717949	0.57446809	0.62264174
0.056745	0.068385	0.077115	0.48717949	0.57446809	0.62264136
0.10437376	0.14971496	0.18859593	0.48717949	0.57446809	0.62264161
0.18228576	0.29915591	0.40552289	0.48717949	0.57446809	0.62264145
0.29066244	0.49270488	0.6388463	0.48717949	0.57446809	0.62264155
0.40204669	0.58737494	0.61141252	0.48717949	0.57446809	0.62264148
0.46879004	0.56955921	0.62960622	0.48717949	0.57446809	0.62264153
0.48560058	0.57612956	0.61798591	0.48717949	0.57446809	0.6226415
0.48709568	0.57388008	0.62561021	0.48717949	0.57446809	0.62264152
0.48717528	0.57467307	0.6206885	0.48717949	0.57446809	0.6226415
0.48717928	0.57439624	0.62390086	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717948	0.57449322	0.62181873	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57445929	0.62317452	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57447116	0.6222943	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446701	0.62286688	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446848	0.62249489	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446795	0.62273676	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446813	0.62257957	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446807	0.62268176	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62261534	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446808	0.62265852	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62263045	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446808	0.62264869	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62263684	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62264455	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62263954	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62264279	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62264068	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62264205	0.48717949	0.57446809	0.62264151
0.48717949	0.57446809	0.62264116	0.48717949	0.57446809	0.62264151

Izvor: Kiel–Elliot 2004. *Chaos Theory in the Social Sciences. Foundations and Applications.* Michigan: The University of Michigan Press.

Kao što se vidi inspekcijom tabele, iteracije rapidno konvergiraju prema stabilnom stanju i ne napuštaju tu točku čak i onda kada je konvergencija postignuta. Potrebno je napomenuti da se konvergencija k stabilnosti dešava nakon više uzastopnih iteracija. Tako se konstantna vrijednost k = 2.827 dobiva kod 100 iteracija. Ovu situaciju zorno prikazuje slijedeći grafički prikaz (Kiel–Elliot 2004):

Grafički prikaz 2. Sustav u stabilnom ekvilibrijumu

Izvor: Kiel–Elliot 2004. *Chaos Theory in the Social Sciences. Foundations and Applications.* Michigan: The University of Michigan Press.

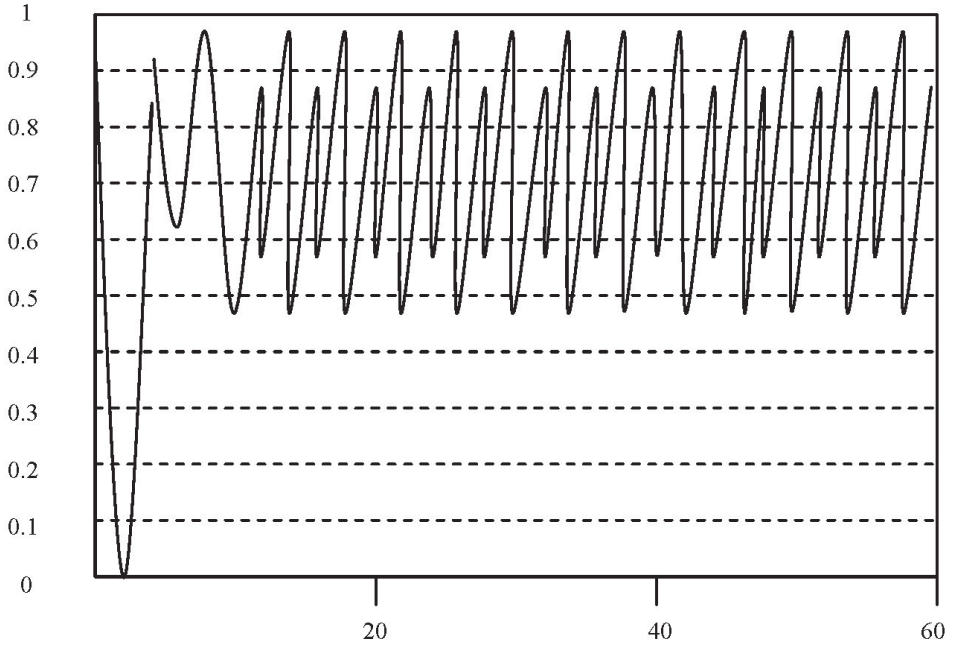
b) Periodička ponašanja – Slijedeći bihevioralni režim je periodičko ponašanje. To je cikličko ili oscilatorno ponašanje koje se ponavlja u vrlo prepoznatljivim uzorcima. Periodička, ciklička kretanja započinju kod vrijednosti k > 3. Režim početne nestabilnosti traje dok podaci ne počinju oscilirati. Promjene u kvalitativnom ponašanju vremenskih serija pripisuju se fenomenu *bifurkacije* ili „grananja" ponašanja u nove režime. To se može jasno uočiti u prvom stupcu tabele 4.2. koji predstavlja dva periodička ciklusa u kojima vrijednost x, nakon početnih nestabilnosti, oscilira u pravilnim vremenskim razmacima između dvije granične vrijednosri. Proces cikličkog ponavljanja brojeva naziva se periodom „dupliciranja" što znači da sustav postupno ulazi u zonu kaosa. To se zorno vidi iz sljedećeg grafičkog prikaza koji je nastao na temelju tabele 2.

Tabela 2. Numeričke iteracije periodičnog ponašanja sustava

k = 3.25	*k* =3.5	*k* = 3.567	*k* = 3.25	*k* = 3.5	*k* = 3.567
0.97	0.97	0.97	0.49526517	0.8269407	0.81057266
0.094575	0.0.10185	0.1037997	0.81242714	0.50088422	0.54769367
0.27829935	0.32016802	0.33182132	0.49526517	0.87499726	0.8836362
0.65275867	0.76181161	0.79086073	0.81242714	0.38281968	0.3667706
0.73666056	0.63509139	0.58998192	0.49526517	0.82694071	0.82843549
0.63047328	0.81112611	0.86286891	0.81242714	0.50088421	0.50697817
0.75717435	0.5362019	0.4220694	0.49526517	0.87499726	0.89157631
0.5975494	0.87041298	0.87008697	0.81242714	0.38281968	0.34481474
0.78157337	0.39477979	0.4031981	0.49526517	0.82694071	0.80584785
0.55482842	0.83625048	0.85832504	0.81242714	0.50088421	0.55808244
0.80273	0.47927466	0.43375848	0.49526517	0.87499726	0.87971647
0.51465229	0.87349661	0.87609822	0.81242714	0.38281968	0.37744353
0.81180226	0.38675099	0.3871983	0.49526517	0.82694071	0.83817334
0.49653289	0.83011131	0.8463627	0.81242714	0.50088421	0.48382357
0.81246093	0.49359283	0.46382729	0.49526517	0.87499726	0.8908166
0.49519654	0.87485632	0.88708271	0.81242714	0.38281968	0.34693493
0.81242501	0.38318959	0.35729561	0.49526517	0.82694071	0.80817906
0.49526949	0.82724365	0.81910968	0.81242714	0.50088421	0.55297655
0.81242727	0.50019058	0.52851887	0.49526517	0.87499726	0.88173916
0.4952649	0.87499987	0.88884887	0.81242714	0.38281968	0.37194968
0.81242713	0.38281283	0.35240733	0.49526517	0.82694071	0.83326232
0.49526519	0.82693509	0.81404791	0.81242714	0.50088421	0.49558553
0.81242714	0.50089707	0.53995074	0.49526517	0.87499726	0.89168049
0.49526517	0.87499718	0.88605685	0.81242714	0.38281968	0.34452367
0.81242714	0.38281989	0.36012471	0.49526517	0.82694071	0.80552531
0.49526517	0.82694088	0.8219613	0.81242714	0.50088421	0.55878584
0.81242714	0.50088382	0.52199806	0.49526517	0.87499726	0.87942325
0.49526517	0.87499727	0.89002388	0.81242714	0.38281968	0.37823754
0.81242714	0.38281968	0.34914287	0.49526517	0.82694071	0.83886531

Izvor: Kiel–Elliot 2004. *Chaos Theory in the Social Sciences. Foundations and Applications.* Michigan: The University of Michigan Press.

Grafički prikaz 3. Periodičko ponašanje sustava

$x_o = 0.97,\ k = 3.50$

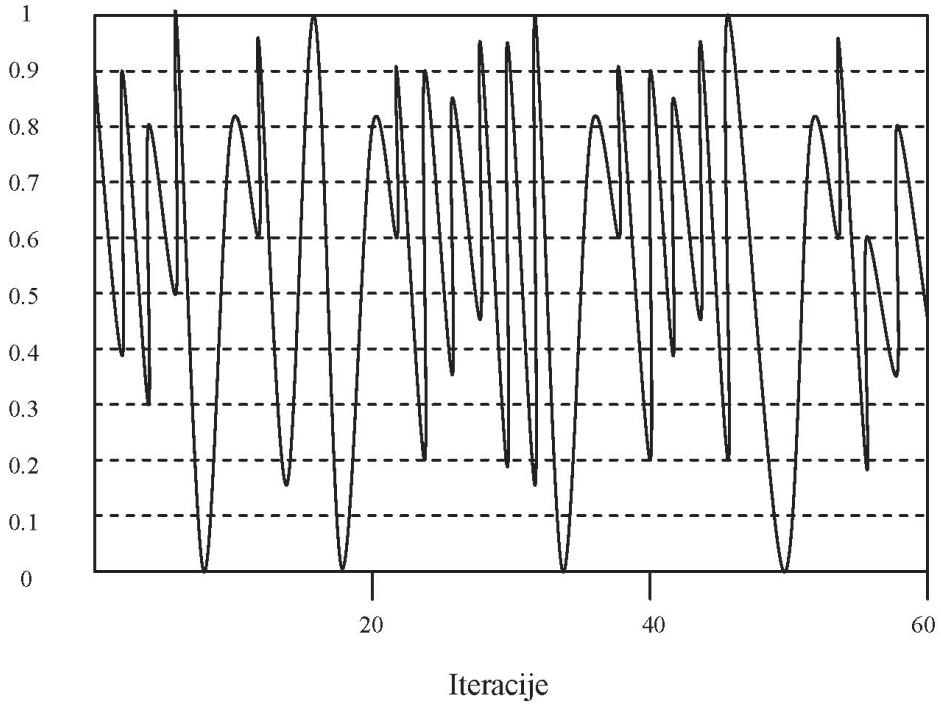
c) Kaos – Kaotično ponašanje počinje se zbivati kada se parametar k nalazi između 3.8 i 4 granične vrijednosti. Ovaj matematički režim predstavlja drugu jasnu bifurkaciju kvalitativnih promjena u ponašanju sustava. U tabeli 2. prikazane su tri odvojene stupčane vrijednosti k kako bi vidjeli kakve sve diverzifikacijske oblike kaotično ponašanje može manifestirati. Grafički prikaz otkriva da se kaotične serije zbivaju kada parametar k zauzme granične vrijednosti (k = 3.98 i xo = 0.90). Ono što razlikuje kaotične obrasce od ostalih režima ponašanja je odsustvo pravilnih uzoraka ponašanja u longitudinalnoj seriji podataka. Kaotično se ponašanje nikada ne ponavlja i stoga se naziva aperiodičnim što dokazuje pažljivo istraživanje decimala vrijednosti parametra k. Međutim, kaotično ponašanje ostaje u granicama definiranih parametara.

Tabela 2.1.4. Numeričke iteracije kaotičnog ponašanja sustava

k = 3.8	*k = 3.89*	*k = 3.98*	*k = 3.8*	*k = 3.89*	*k = 3.98*
0.9	0.9	0.9	0.18600293	0.88477839	0.18185933
0.342	0.3501	0.3582	0.57534218	0.39656834	0.59217033
0.8551368	0.88509166	0.91497318	0.92842951	0.93088436	0.96118843
0.47073584	0.39563016	0.30963308	0.25250299	0.25027741	0.14847484
0.94674571	0.93012599	0.85076653	0.71723187	0.72991427	0.50319163
0.19158941	0.25281746	0.5053121	0.77067919	0.76687238	0.99495946
0.58855506	0.73482408	0.99488769	0.67158454	0.69545082	0.01996024
0.92020041	0.75799626	0.02024297	0.83812323	0.82389802	0.07785607
0.27904015	0.71357355	0.07893611	0.51555619	0.56440038	0.28574213
0.76447163	0.79506285	0.2893667	0.94908042	0.95636658	0.81229239
0.68420808	0.63382848	0.81842177	0.18364175	0.16232792	0.60684438
0.82105605	0.90282986	0.59145814	0.56968635	0.52895274	0.94956543
0.55830744	0.34126233	0.96170892	0.93154649	0.96923916	0.19060589
0.93708092	0.87448115	0.14656298	0.24231699	0.11597882	0.61401563
0.22404903	0.42698145	0.49782745	0.69767797	0.39883289	0.94326173
0.66063403	0.95175965	0.99498121	0.801509	0.93268669	0.21300576
0.8519475	0.17860241	0.01987452	0.60455083	0.24422287	0.66718455
0.47930525	0.57067696	0.07752849	0.90846267	0.71800866	0.88375632
0.94837256	0.95306855	0.28464095	0.31600134	0.78761696	0.40886972
0.18605577	0.17399539	0.81040951	0.82134908	0.65070553	0.96194719
0.57546828	0.55907466	0.61151083	0.55759212	0.88414971	0.1456871
0.92835725	0.95892462	0.94551003	0.93739596	0.39844881	0.49536021
0.25273825	0.15322008	0.20505283	0.22300214	0.93238381	0.99491432
0.71767419	0.50470295	0.64876454	0.6584343	0.24524209	0.02013807
0.7699482	0.97241396	0.90691907	0.85461458	0.7200328	0.07853545
0.67308629	0.10434944	0.33597916	0.47214431	0.78416786	0.28802318
0.83615632	0.36356186	0.88792671	0.94705143	0.65837716	0.81616199
0.52059592	0.90008623	0.39606122	0.19055107	0.87492586	0.59716556
0.94838807	0.34983162	0.95200299	0.85611717	0.42568503	0.95742424

Izvor: Kiel–Elliot 2004. *Chaos Theory in the Social Sciences. Foundations and Applications.* Michigan: The University of Michigan Press.

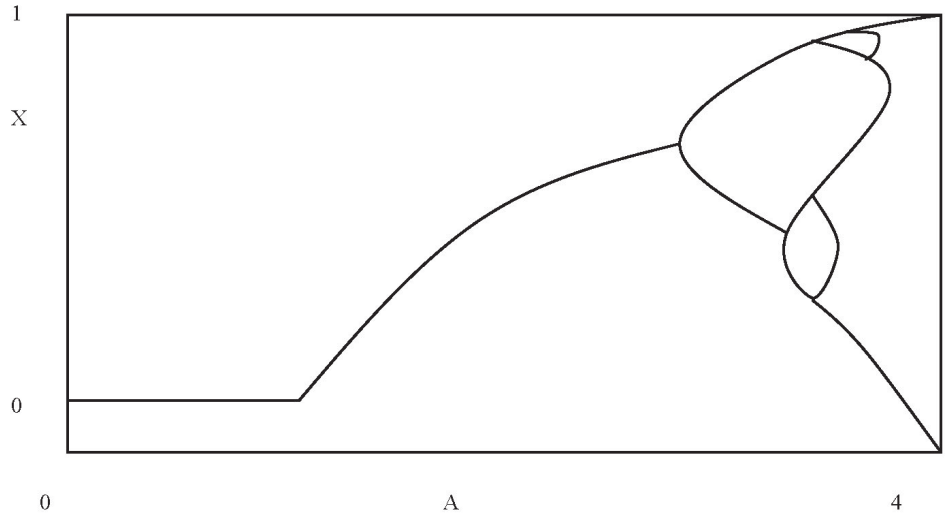
Grafički prikaz 4. Kaotično ponašanje sustava

$x_o = 0.90, \quad k = 3.98$

Kao što vidimo iz prethodnih grafičkih prikaza, naš bifurkacijski dijagram prikazuje zbivanja u faznom (dvodimenzionalnom) prostoru kod vrijednosti parametara $x_o = 0.90$, i $k = 3.98$. Postavlja se pitanje što se zbiva u logističkoj mapi kada trajektorije prelaze graničnu vrijednost $k > 4$? Je li kaotično ponašanje koje se vidi na logističkoj mapi 4.5. uistinu kaos ili neki numerički artefakt izazvan iteracijskim procedurama? Povećanjem parametra k (brzina rasta) i ponašanje sustava je u porastu. Kada je, primjerice, parametar $k = 2.7$, $x = 0.6292$. Iznenada, kada je parametar k prešao graničnu vrijednost 4, crta se raspada u dvije regije (populacija ili ponašanje jednog sustava prelazi iz jednogodišnjeg u dvogodišnji ciklus). Kako parametar i dalje raste, broj se točaka uvijek nanovo podvostručava. Ponašanje je kompleksno, a opet pravilno. Iza točke 4, graf postaje sasvim kaotičan (potpuno tamna polja), a opet, usred zone kaosa, nakon daljnjeg povećanja parametra, stabilni se ciklusi ponovno vraćaju.

Grafički prikaz 5. Bifurkacijski dijagram za logističku funkciju (k = 4)

4. SPEKTRALNA ANALIZA DINAMIČKIH SUSTAVA

Spektralna analiza dinamičkih sustava predstavlja još jednu od suvremenih tehnika za analizu kaosa i nelinearne dinamike u faznim (višedimenzionalnim) prostorima. Po svojim bitnim značajkama spektralna analiza je specifična tehnika za evaluaciju određenih svojstava frekvencija vremenskih nizova. Ona se razlikuje od grafičke analize vremenskih nizova i postaje sve više predmetom recentnih studija u analizi nelinearne dinamike. U ovom kontekstu usmjerit ćemo se na tri temeljne vrste vremenskih nizova: 1. periodički ili naizmjenični, 2. kaotični, i 3. slučajni vremenski nizovi. U sklopu ove tehnike razmatraju se različita svojstva distribucije frekvencija kao i neki problemi koje su istraživanja spektralne analize vremenskih nizova razotkrila, posebno onih koji se odnose na praćenje kaotične dinamike. Navedeni problemi uključuju nesposobnost spektralne analize da jasno distinuira cikluse, čak i onda kada su oni poznati i prisutni. Ponekad se taj problem krije u samim podacima. Naime, vremenski nizovi su neujednačeni ili su pak intervali prekratki a još prisutnija je i pojava „šuma" što je još kritičniji problem kada radimo s kaotičnim procesima.

a) *Matematički „background"*

Kada pažljivo promatramo vremenske nizove tada vidimo da se oni sastoje od periodičkih oscilatornih komponenata s poznatom valnom duljinom što se može izraziti preko slijedeće jednadžbe:

$$Y_t = R \cos (wt + q) + E_{t,}$$

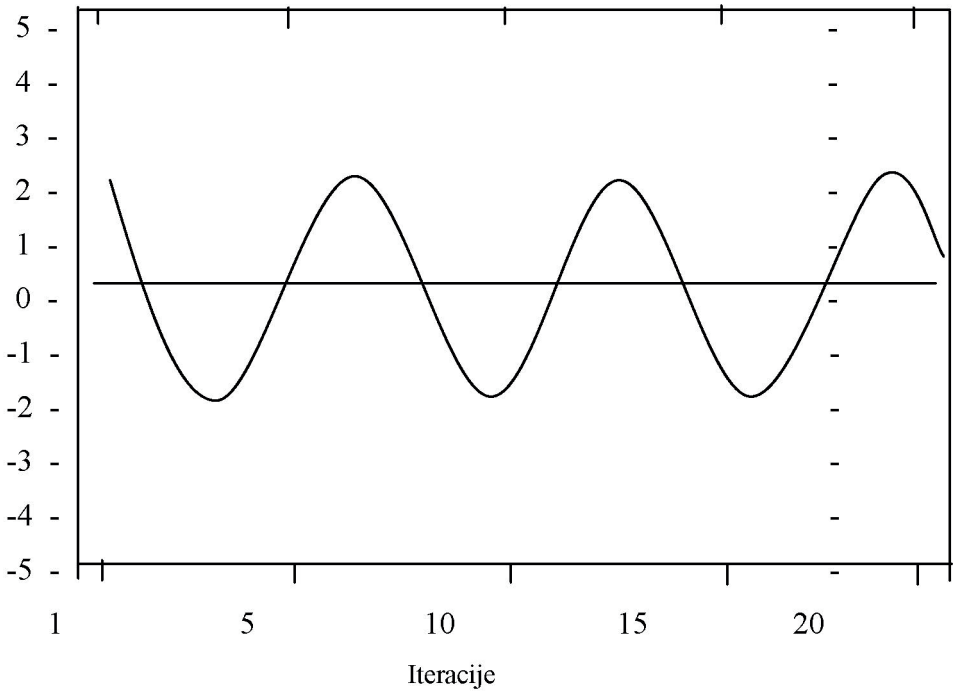
gdje je w frekvencija oscilacija, R je amplituda oscilacija q je faza, a Et je stacionarna slučajna serija podataka. Jednadžba je krajnje jednostavna i u praksi varijacije

u opaženim vremenskim serijama mogu biti uzrokovane varijacijama nekoliko različitih frekvencija. Primjerice, predsjednička popularnost može pokazivati različiti raspon varijacija frekvencija ako se promatra godišnje, polugodišnje, kvartalno, mjesečno, tjedno ili dnevno. Istraživanja su pokazala da vremenski nizovi dinamičkih varijabli visoke tjedne varijacije, srednje mjesečne varijacije, a niske godišnje varijacije. Gornja se jednadžba stoga može generalizirati proračunom kombinacija varijacija u opaženim serijama i to pomoću ovog izraza:

$$Y_t = \text{å Rj cos } (w_j t + qj) + Et,$$

gdje je Rj amplituda frekvencija wt. Treba napomenuti da je frekvencija f = w/2p što predstavlja mjeru za broj ciklusa po jedinici vremena što je daleko lakše za interpretaciju. Ciklički period naziva se još i valnom duljinim, koji se dobiva pomoću omjera 1/f ili 2p/w. U dvijema jednadžbama vidljivo je da su veličine R i q konstante dok E(Yt) je promjenjiva veličina. Grafički prikaz ilustrira uzorak sinusoidnih funkcija s valnom duljinom 6 i frekvencijom 1/6.

Grafički prikaz 6. Uzorak sinusuidnih funkcija s valnom duljinom 6 i frekvencijom 1/6

b) *Spektralna gustoća i spektralna distribucijska funkcija*

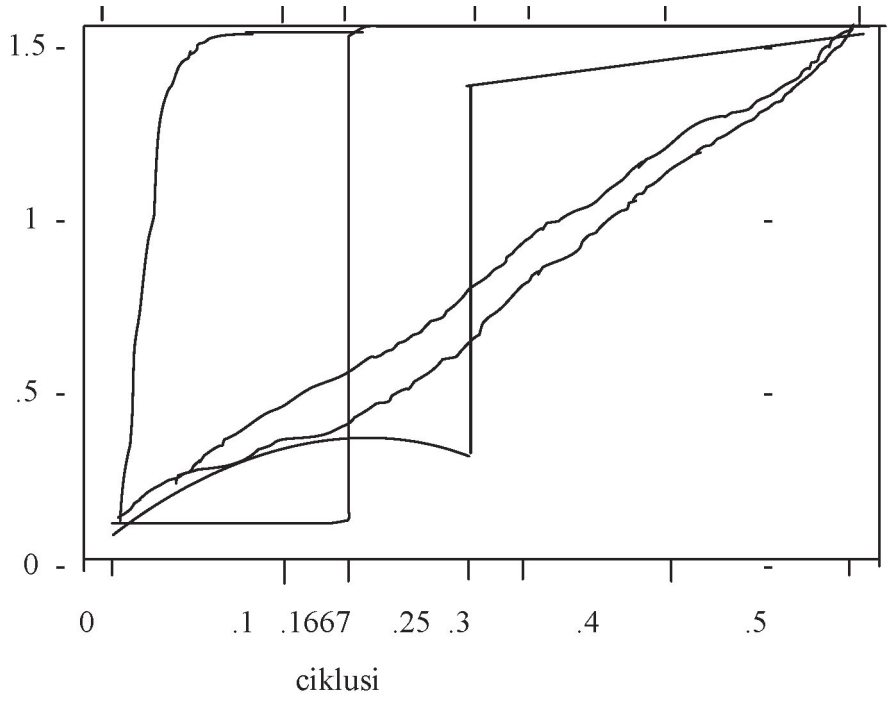
Snaga spektralne distribucije funkcija, označena s F (w) je empirijska mjera koja opisuje kako su oscilacije (ako su uopće prisutne) raspoređene u vremenskim nizovima u odnosu na frekvencije. Može se slobodno reći da je ova mjera najčešće korišten postupak kada se istražuju periodične komponente vremenskih nizova.

Pretpostavimo da imamo jedan stohastički, stacionarni linearni proces. Tada će spektralna distribucije funkcije biti stalna, progredijentna i monotona funkcija ograničena preko intervala (0, p). Funkcija se može diferencirati s obzirom na w u intervalu (0, p). Derivacija se označava s f (w) = dF (w)/dw. To je snaga funkcije spektralne gustoće koja se jednostavno odnosi na fazni prostor ili spektar. Kada postoji derivacija i kada imamo stohastičke stacionarne procese s autokovarijančanom funkcijom g (k) tada se može izraziti odnos između autokovarijančane funkcije i spektralne distribucijske funkcije kao izraz:

$$gk = \grave{o}^{p}_{0} \cos wk\, f(w)\, dw \text{ u nizu } k=0 \text{ tada } g_{(0)}s^2y = \grave{o}^{p}_{0} f(w)\, dw = F(p)$$

Fizičko značenje spektra ili višedimenzionalnog faznog prostora je da parametri f(w) dw predstavljaju udio varijance u komponente koje imaju frekvencije u opsegu (w, w+dw). Kada se nacrta spektar, cijelo područje ispod funkcije koju predstavlja gornja jednadžba jednaka je varijanci tog procesa. Vrh spektra pokazuje na važan udio varijance u raspoloživom intervalu. U praksi, istraživanje vrha spektra ukazuje na prisustvo cikličkih odnosno periodičkih kretanja u vremenskim nizovima. Integral u gornjoj jednadžbi ukazuje na prisustvo konačnog broja frekvencija u intervalu (0, p). Zbrajanjem udjela varijance unutar svake frekvencije dobivamo karakterističan oblik krivulje. Za jednostavne sinusoidalne funkcije sa singularnim valnim duljinama opažano pojedinačni vrh krivulje koji se prevodi u faznu funkciju. To se može vidjeti ako se primjeni prva jednostavna jednadžba i pomoću nje se generiraju podaci (2500 iteracija) te se potom izračuna njihov spektar. Ako se izračuna suma varijanci funkcije spektralne gustoće, rezultat će biti jedan ciklus po iteraciji. Za niz od dva ciklusa rezultat će biti dvije odvojene faze s distancama koje korespondiraju s njihovim frekvencijama, itd. Proces s n-tim brojem ciklusa pokazivat će n-ti broj faza i svaka će faza predstavljati udio jednog manjeg dijela unikvitetne ili zajedničke varijance u cijelom iterativnom postupku. Slijedeći grafički prikaz pokazuje pet odabranih funkcija spektralne gustoće koje se mogu razviti iz gornjih jednadžbi: 1. jednostavnu periodičnu funkciju; 2. jednadžba koja sadrži četiri ciklusa; 3. Lorenzova jednadžba; 4. kaotična verzija logističke jednadžbe i 5. jednadžba koja opisuje jedan slučajni vremenski niz.

Grafički prikaz 7. Spektralna distribucija frekvencija iz gornjih jednadžbi

Varijanca spektra data je pomoću sume svih postojećih frekvencija između 0 i p. Razlike između pojedinih funkcija dosta su uočljive. Spektralna gustoća za jednostavnu periodičnu funkciju prikazana je kao fazna funkcija, što znači da su sve varijance procjenjene za pojedinačni vrh krivulje. Isti je slučaj i za logističku funkciju s četiri ciklusa kod parametra (3.5). Njena spektralna distribucijska funkcija ima vrh na 0.25 ciklusu iteracija s korespondencijskom fazom na 0.25 ciklusu. Lorenzova funkcija ima upadljivo različitu spektralnu gustoću koja je locirana na lijevoj strani grafikona. Lorenzovu funkciju veliki broj kratkih (visokih) frekvencija relativno uskog opsega u kojem se procjenjuju sve varijance. Dvije preostale funkcije su kaotična verzija logističke jednadžbe i slučajne vremenske serije. Te jednadžbe pokazuju gotovo iste funkcije spektralne gustoće. Obje pokazuju da sve frekvencije ekstrahiraju istu količinu ukupne varijance u datim vremenskim serijama. Kaotičnu logističku funkciju karakterizira prisustvo gotovo svih ciklusa u vremenskoj seriji i ti su ciklusi jedinstveno raspoređeni duž cijelog spektra. Slična je situacija i sa slučajnim vremenskim serijama: svaka frekvencija ekstrahira istu količinu ukupne varijance. Prisustvo slučajnih i kaotičnih vremenskih serija ukazuje na ozbiljne nedostatke samostalne primjene tehnika spektralne analize. Naime, bez primjene drugih kvantifikatora (mjere za određivanje kaosa u faznom prostoru), spektralna analiza teško može razlučiti vremensku seriju s genuinom kaotičnom dinamikom od slučajne vremenske serije.

No, usprkos tom nedostatku, istraživači mogu mnogo naučiti o dinamičkim procesima s određenim svojstvima distribucije frekvencija u vremenskim serijama

c) Ljapunovljevi eksponenti

Još jedna od ključnih metoda za kvantifikaciju kaotičnog ponašanja je uvođenje tzv. Ljapunovljevih eksponenata. Uvođenje ove tehnike prate dva razloga. Prvo, želimo razviti moćan i pouzdan kvantitativni test za verifikaciju kaotične dinamike u faznom prostoru koji će moći distingvirati genuino, kaotično, od bilo kojeg drugog oblika stihijskog ili ergodičkog ponašanja. Drugo, potrebna nam je kvantitativna mjera za određivanje stupnja kaotičnosti nekog realnog sustava, tako da je moguće pratiti kretanje kaosa i njegove promjene u skladu s promjenama dinamičkih varijabli i parametara datog sustava. Ljapunovljevi eksponenti su jedna od reprezentativnih tehnika za kvantitativno promatranje kaotičnog ponašanja sustava pomoću koje istraživač može razlikovati kaos od „šuma" koji nastaje zbog nasumičnih vanjskih utjecaja kako bi onda mogao odrediti i stupanj kaotičnosti nekog realnog (disipativnog) sustava. Kao što je poznato, kaos pokazuje veliku osjetljivost na početne uvjete, pa se i mala razlika između početnih vrijednosti varijable (pogreške u mjerenju), povećava eksponencijalno, tako da se razlika između početnih vrijednosti (do) ili udaljenost između dviju polaznih točaka u faznom prostoru, nakon nekog vremena t, povećava eksponencijalno kako slijedi (Planinić 2001):

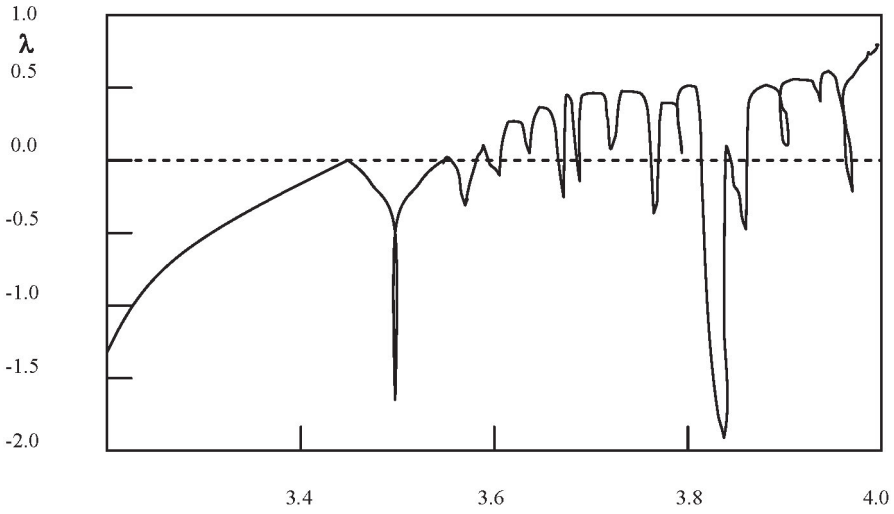
$$d(t) = d_0 e^{lt},$$

gdje je l *Ljapunovljev eksponent,* koji za kaotičnu dinamiku ima pozitivnu vrijednost (za l>0, d se povećava u vremenu, dakle promatrane putanje divergiraju; za l<0 gibanje je regularno; za l=0, promjene u dinamičkom sustavu su periodične). Ako, dakle, promatramo vremenske serije dinamičkih varijabli u jednodimenzionalnom prostoru, tada je Ljapunovljev eksponent za područje tog prostora, blizu fiksne točke, karakteristična ili svojstvena vrijednost te točke. Ljapunovljev eksponent je mjera procjene privlačenja (atrakcije) ili odbijanja (repulzije) neke vrijednosti od fiksne točke u nekom vektorskom prostoru varijabli i izražava se pomoću ove formule:

$$l = df_{(x)}/d_x|x_o$$

Dakle, u nekom području jednodimenzionalnog faznog prostora u blizini fiksne točke Ljapunovljev eksponent l je karakteristična vrijednost te fiksne točke. Za l>0 dvije putanje divergiraju, dok za l<0 putanje konvergiraju. Za dvodimenzionalni fazni prostor, jedan oblik atraktora je granični ciklus i uz dvije diferencijalne jednadžbe pojavljuju se dva Ljapunovljeva eksponenta l1 i l2. U praksi, derivacije variraju, stoga valja odrediti srednju vrijednost Ljapunevljevog eksponenta za neki tijek ili genezu putanje. Tako u faznom prostoru s tri dimenzije (tri funkcije s tri varijabli) postoje tri Ljapunovljeva eksponenta:

l1=df1/dx1, l2 = df2/dx2 i l3 = df3/dx3, a kaotični sustav ima najmanje jedan (od triju navedenih) pozitivan prosječni Ljapunovljev eksponent. Praktično je na semilogaritamskom papiru naznačiti točke (kako rastu n i dn/do) i ako one određuju neki pravac regresije koji se može odrediti metodom najmanjih kvadrata, njegov nagib daje vrijednost l. Inače, potrebno je odrediti više vrijednosti od lx_i (barem 30 ili 40) i izračunati aritmetičku sredinu za N vrijednosti. Uz takvu prosječnu vrijendost treba navesti i pripadajuću standardnu devijaciju radi određenja intervala procjene za l, uz uobičajenu statističku pouzdanost. Planinić navodi da se poteškoće u razlučivanju determinističkog kaosa od šuma za vremenski niz mjerenja u nekom eksperimentu mogu rješavati traženjem najvećeg Ljapunovljeva eksponenta u jedinici vremena: ako je on konačan broj (l<¥), onda je sustav, koji je proizveo spomenuti niz vremenskih podataka, podložan determinističkim kaosu, a u protivnom (l®¥) ponašanje sustava je nasumično ili stohastičko (2001). Ljapunovljev karakteristični eksponent može se i grafički prikazati:

5. ZAKLJUČAK

Brojne studije koje su napisane o teoriji determinističkog kaosa čine uvjerljivim tezu da se, doista, radi o novoj disciplini unutar znanosti o sociokibernetici koju mnogi autori nazivaju „kaosologija". U svakom slučaju na pomolu je još jedna revolucija u znanosti. Sigurna je skora pojava novog pogleda na svijet – pogleda koji će konačno zamijeniti njutnovski svjetski stroj kao povijesni okvir uređenja svijeta. Mnoge prirodne i društvene znanosti već se nalaze u „post-post" periodu bilo da se radi o postmodernizmu ili poststrukturalizmu. U tom smislu doći će do novog snažnog vala kritike i dekonstrukcije vladajuće paradigme. Prvi val dekonstrukcije tradicionalne njutnovske paradigme zbio se na početku prošlog stoljeća

otkrićem kvantne teorije i teorije relativnosti. Drugi val kritike i dekonstrukcije nastupa upravo sada na početku novog milenijuma razvojem teorije determinističkog kaosa i uvođenjem zakona entropije kao vrhovnog zakona prirode koji upravlja svime (Rifkin 2000). Albert Einstein je rekao da je on najvažniji znanstveni zakon koji će kao vladajuća paradigma dominirati sljedećim povijesnim razdobljem. Stoga je važno da istraživači znaju upravljati tim drugim zakonom termodinamike. Da bi to mogli, moraju pravilno razumjeti nelinearnu dinamiku prirode i društva u kojem žive. Analiza nelinearne dinamike i metode mjerenja kaosa pružaju taj moćni instrumentarij kojim je moguće dijagnosticirati i evaluirati kaotične procese koji se zbivaju u disipativnim sustavima. Što prije ljudi ovladaju tim novim zakonitostima lakše će se suočavati s nepredvidivom i zagonetnom prirodom nekih prirodnih i socijalnih fenomena. Ljudi moraju postati svjesni da je determinizam već odavno mrtav, pitanje je da li je uopće ikada i postojao? Ljudskom je umu teško prihvatiti novi način rezoniranja, međutim, što prije ljudi usvoje nelinearan način razmišljanja i počnu se ponašati u skladu s drevnim zakonima, prije će se ponovno uklopiti u mrežu života kojoj su oduvijek pripadali.

LITERATURA

Capra 1996: F. Capra. *Mreža života. Novo znanstveno razumijevanje živih sustava.* Zagreb: M.A.K. Golden.

Čoh 2000: Ć. Čoh. Kaotičnost kao pretpostavka smislenog poretka. *Filozofska istraživanja.* 77–78, God. 2, Sv. 2–3. Zagreb.

Gleick 1996: J. Gleick. *Kaos. Stvaranje nove znanosti.* Zagreb: Puljko.

Hilborn 1994: Hilborn, C. R. *Chaos and Nonlinear Dynamics.* New York–Oxford: Oxford University Press.

Kiel–Elliot 2004: D. Kiel – E, Elliot. *Chaos Theory in the Social Sciences. Foundations and Applications.* Michigan: The University of Michigan Press.

Planinić 2001: J. Planinić. *Kaos i kozmos. Nebeska dinamika i deterministički kaos.* Zagreb: Algoritam.

Rifkin 2002: J. Rifkin. *Entropija. Nov pogled na svijet.* Zagreb: MISL.

Aleksandar A. HALMI

TECHNOLOGY OF CHAOS MEASUREMENT AND NON-LINEAR DYNAMICS IN SOCIAL SCIENCES

Summary

The ultimate goal of scientific research is the attempt to discover and predict future flows of social phenomena. However, predicting the future is not at all easy. Many phenomena in nature and society are described by researchers with linear models, but these phenomena are in fact non-linear. Many are dynamic systems, in which processes are susceptible to changes in time, are non-linear and can behave improperly. These irregularities can so increase that the behaviour of the dynamic system becomes completely unpredictable and so spontaneously goes into chaos. The scientific discipline, which will be discussed in this paper, is called non-linear dynamics. In this context, it is necessary to point out in particular a specific group of techniques that deal with the study of linear and non-linear time series, since they are of utmost importance for forecasting the future developmental flows of a social system. Modern technological technology has a rich arsenal of various analytical procedures that serve this purpose. For each case of forecasting the behaviour of a system, it is important that the empirical values of the variable are predicted to be chronologically built over a period of time. The data obtained in this way constitute a specific time series or series, and a group of statistical techniques for analysing that time series is called a time series analysis that can include deterministic but also non-deterministic data. For the analysis of linear data in the statistical methodology, special techniques have been developed that allow analysis of the time components. The classic model provides a convincing explanation of the four basic components of the time series, as well as their interrelations. These are: 1. Trend, 2. Seasonal variations, 3. cyclic component, and 4. Residual component. However, in a further discussion, we will not deal with this.

Key words: Chaos, non-linear dynamics, graphic and spectral analysis, logistic equation, Lyapunov exponents.

Rad je predat 3. marta 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 347.939:35.077.3
doi:10.5937/bastina1947153B

Прегледни рад

*Александра Н. БЛАГОЈЕВИЋ ДАНИЛОВИЋ**
Адвокатска канцеларија „Александра Благојевић Даниловић“, Београд

*Нењо С. ДАНИЛОВИЋ***
Пословни и правни факултет, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Београд

ПРАВНА КОМУНИКАЦИЈА У УПРАВНОМ ПОСТУПКУ

Апстракт: Предмет истраживања у раду је правна комуникација у управном поступку са тежиштем на комуникацији која се води у процесу саслушања. Под комуникацијом у управном поступку у овом раду се подразумева унапред планиран, службени процес преноса информација у говорном и писаном облику између правних субјеката у правном односу, усклађен с потребама управног поступка. У раду се наглашава специфичност саслушања у управном поступку у односу на остале правне поступке (кривични и парнични) која се огледа у томе да је једна страна у правном односу увек носилац државне власти, односно државни органи управе, други државни органи и организације са јавним овлашћењима, те други недржавни субјекти као што су органи територијалне и локалне самоуправе, док другу страну чине физичка и правна лица, односно појединци, предузећа, установе, те одређени колективитети као што су насеља, група лица и сл. Управо специфичности правне комуникације у процесу саслушања у управном поступку представљају главни предмет истраживања у раду.

Кључне речи: Правна комуникација, правни однос, управни поступак, саслушање у управном поступку.

УВОД

Правна комуникација у управном поступку као формална комуникација је унапред планиран, службени процес преноса информације у говорном и писаном облику између правних субјеката у правном односу, усклађен с потребама управног поступка, тј. делатности одашиљања и примања порука ради обавештавања и утицања међу странкама у правном односу у управном поступку.

Наиме, једна страна у правном односу је увек носилац државне власти (државни органи и организације, органи и организације покрајинске

* доцент, доктор правних наука, aleksandra.danilovic@yahoo.com
** редовни професор, danilovic.nedjo@gmail.com

аутономије и органи и организације јединица локалне самоуправе, установе, јавна предузећа, посебни органи преко којих се остварује регулаторна функција), док другу страну чине и правна и физичка лица којима су поверена јавна овлашћења.

Посматрано са становишта уставноправне заштите права на саслушање, могло би се закључити да је ова радња у поступку неопходна ради обезбеђења законитости, остварења материјалне истине, као и заштите права грађана и заштите јавног интереса. Међутим, да би се утврдили прави домет и обим права странке на изјашњавање у управном поступку, мора се поћи од самог карактера, односно правне природе овог процесног закона.

Као и када је реч о другим процесним законима, тако и Закон о општем управном поступку представља пропис који омогућује да се закони и други правни акти материјалноправног карактера правилно примене на конкретне случајеве. У том смислу процесним законодавством, у овом случају – управним, прописана су правила којих су дужни да се придржавају државни органи и организације приликом примењивања закона и других прописа на конкретне случајеве. Прописани поступак садржи надлежност државних органа, као и организација које врше јавна овлашћења и који на основу њих решавају о правима и дужностима странака и других учесника у управном поступку. На тај начин Закон о општем управном поступку садржи правила заједничка за поступање и рад државних органа, организација и других правних лица која врше јавна овлашћења. Другим речима, управни поступак садржи правила о формама радњи и аката органа надлежних за вођење управног поступка, као и о правима и дужностима странака и других учесника у том поступку.

С те стране, управни поступак се битно не разликује од осталих поступака, па ни од кривичног и парничног поступка. Међутим, како је реч о поступању државних органа који у појединим управним стварима *у вршењу власти* (подвукла А. Б. Д.) решавају о правима, обавезама и правним интересима појединаца, правних лица и других странака, сама та чињеница даје управном поступку *посебан карактер*. Ово нарочито с обзиром на поступање органа који у овом поступку спроводе *вршење власти* и који су обавезни да у само одређеним случајевима поступају по ЗУП-у. С друге стране, специфични су и органи који су по Закону о општем управном поступку дужни да поступају, јер је законом прецизно одређено који су ти органи. Из специфичности случајева у којима органи поступају, као и самих органа који су дужни да поступају по овом закону, произлази и његов специфичан карактер уопште, а посебно у односу на поједине елементе и радње управног поступка, подразумевајући и изјашњавање странака о чињеницма у испитним поступку и саслушање сведока у доказном поступку.

Ради прецизнијег одређења посебности општег управног поступка, треба навести најпре органе који у њему поступају, односно решавају у управним

стварима о правима, обавезама и правним интересима странака и других учесника у управном поступку. Дакле, реч је о надлежности органа који поступају у управним стварима. Законом о општем управном поступку прописано је да су у првом степену надлежни органи управе одређени законом. Ова општа формулација у Закону о општем управном поступку (ЗУП) упућује на закључак да постоји општа претпоставка за вођење управног поступка у корист органа управе. То значи да је надлежан не тачно одређени орган прописан законом, него орган који поступа у конкретном случају с обзиром на природу материје на коју се односи управна ствар. Пошто се стварна надлежност одређује према материјалним законима за поједину управну област, сасвим је логично да Закон о општем управном поступку не прописује стварну надлежност органа за вођење тог поступка. То значи да се „стварна надлежност за решавање у управном поступку одређује по прописима којима се уређује конкретна управна област или се одређује надлежност појединих органа" (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 33). Закон о општем управном поступку то формулише одредбом да су за решавање у управним стварима надлежни органи одређени законом или другим прописом.

С обзиром на то да се стварна надлежност одређује као *право и дужност* неког органа да одлучује о конкретним стварима, то се и стварна надлежност у управном поступку одређује по материјалним законима који регулишу одређену, тј. конкретну управну област.

Ако прописима није одређено који је орган управе стварно надлежан за поступање у одређеној управној ствари, а не може се утврдити ни по природи ствари који је то орган, та управна ствар је у надлежности органа управе надлежног за *послове опште управе.*

У сваком случају, мора се узети у обзир да су прописи који одређују стварну надлежност принудне природе, тзв. *ius cogens*, што подразумева забрану споразумног одређивања на основу договора учесника управног поступка, а не може је одређивати ни сам орган (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 36).[1] Непридржавање ових правила доводи до веома строгих последица, које се огледају у формалној незаконитости решења, односно праву учесника управног поступка да због тога изјављују редовне правне лекове (жалбу) или ванредна правна средства (нпр. поништавање решења по основу службеног надзора), све до покретања управног спора пред Управним судом (Закон о општем управном поступку 2018: чл.151).[2]

1 С обзиром на принудни карактер одредаба о одређивању стварне надлежности, орган који води поступак дужан је да, по службеној дужности, води рачуна, и то у свакој фази поступка, о својој надлежности. Зато, ако орган нађе да није надлежан за рад по одређеној управној ствари, поступиће на начин који је прописан за пријем поднесака од стране ненадлежног органа.

2 Истина, орган може преузети одређену управну ствар из надлежности другог органа и сам је решити ако је то законом предвиђено и под условима прописаним тим законом.

Претходна анализа потврђује чињеницу да, без обзира на то који је управни орган надлежан у конкретном случају, увек је учесник у управном поступку управни орган (или неки други орган прописан законом), с једне, и странка (физичко или правно лице) с друге стране.[3]

1. САСЛУШАЊЕ У УПРАВНОМ ПОСТУПКУ

Саслушање странке представља једно од основних начела судских поступака које се заснива на принципу да се и другој страни у спору мора допустити да се изјасни о наводима тужбе. То познато начело је изражено кроз формулацију *audiatur et altera pars.*

Управни поступак није спор који се води између две супротстављене стране, већ је то поступак који не почива на контрадикторности и у њему учествују само управни орган и странка. Због тога се и начело да треба саслушати и другу страну мора модификовати у складу с правном природом и карактером овог поступка. Наиме, изјашњавање странке о чињеницама и саслушање сведока у управном поступку морају се разумети *као пружање могућности странци да се изјасни о питањима која се односе на њу.* Зато се у Закону о општем управном поступку не користи термин саслушање, већ изјашњавање странке о чињеницама и давање изјаве. Странка може то право да искористи, али не мора. Другим речима, од саме странке зависи да ли ће то своје право, односно пружену могућност да се изјасни о питањима која се односе на остваривање и заштиту својих права и интереса, искористити или не. Међутим, за разлику од воље странке у поступку, ово право посматрано са становишта законитости и заштите правних интереса странке, односно прописа који уређују ову материју, представља нешто сасвим друго. Када је реч о праву странке, мора се поћи од саме сврхе вођења управног поступка чији је циљ утврђивање материјалне истине, као и да се у том поступку заштите њена права и правни интереси. Да би тај циљ могао да се постигне, неопходно је, између осталог, применити начело саслушања странке, односно на тај начин омогућити странци да се изјасни о питањима која се односе на остваривање и заштиту њених права.

У том смислу је и основним начелима управног поступка прописано као једно од њих и право странке на изјашњавање. Према тој одредби, странци

С друге стране, орган надлежан за решавање у одређеној управној ствари може на основу законског овлашћења пренети решавање у тој управној ствари на други орган.

3 Закон о општем управном поступку јасно дефинише који су то органи који учествују у поступку. То су државни органи и организације, органи и организације покрајинске аутономије и органи и организације јединица локалне самоуправе, установе, јавна предузећа, посебни органи преко којих се остварује регулаторна функција и правна и физичка лица којима су поверена јавна овлашћења (у даљем тексту: органи) када поступају у управним стварима.

мора да се пружи прилика да се изјасни о чињеницама које су од значаја за одлучивање у управној ствари (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 11).

Када је реч о формулацији „одлучивање о управној ствари", законодавац је мислио не само одлучивање о управној ствари у првостепеном поступку, него и у другостепеном поступку, као и у обнови поступка. Ово произилази из судске праксе, односно у конкретном случају из Одлуке некадашњег Савезног врховног суда где се наводи: „Начело саслушања странке треба да буде заступљено и у поступку решавања поводом жалбе када другостепени орган сам утврђује одлучне чињенице, па другостепени орган треба да омогући свакој странци да се изјасни о чињеницама и околностима које су важне за доношење одлуке" (према Томић 1991: 352). Исто тако, суд је и код обнове поступка дужан да омогући странци „учешће у самом поступку обнове с циљем заштите њеног права" под условом да орган и после изјашњавања странке остане при свом схватању да има места обнови поступка.[4]

Као што се из наведних случајева може закључити, обавеза пружања могућности странци да се изјасни о чињеницама и околностима које су од важности за одлучивање о управној ствари у тесној вези је с начелом материјалне истине.

Међутим, право странке на изјашњење може указати и на њен активан положај у управном поступку као субјекта који ужива одређена процесна права. Посматрано у овом контексту изјашњавање странке о чињеницама и саслушање сведока није обавезан елемент остваривања тог права, *већ једно од доказних средстава*. У том смислу изјашњавање странке у испитном поступку треба разликовати од саслушања сведока у доказном поступку.

У првом делу, који се односи на учествовање странке у поступку, управни поступак прописује покретање поступка[5], прекид[6] и обустављање

4 Према ставу Савезног врховног суда, у бр.10551/65 од 18. 4. 1966, фуснота 686, странка има право учешћа у поступку обнове с циљем заштите њеног права.

5 У члану 90 Закона о општем управном поступку из 2018. године, прописано је да се „поступак покреће захтевом странке или по службеној дужности. По службеној дужности, поступак се покреће кад је то прописом одређено или кад орган утврди или сазна да је, с обзиром на чињенично стање, неопходно да се заштити јавни интерес". У наставку овог члана прописује се да „пре покретања поступка по службеној дужности који није у интересу странке орган прибавља информације и предузима радње да би утврдио да ли су испуњени услови за покретање поступка и, ако јесу, доноси акт о покретању поступка (закључак, налог и сл). Акт о покретању поступка не доноси се ако орган доноси усмено решење (члан 143. овог закона). При покретању поступка по службеној дужности орган узима у обзир и представке грађана и организација и упозорења надлежних органа. Поступак не може да се покрене по службеној дужности у управним стварима у којима по закону или природи ствари поступак може да се покрене само захтевом странке."

6 У члану 100, став 1, Закона о општем управном посрупку из 2018. године, орган прекида поступак решењем, ако су испуњени неки од следећих услова: „[...] ако законски заступник странке умре или изгуби процесну способност – док се странци не постави привремени заступник или не одреди законски заступник; ако законски заступник

поступка[7] (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 90–101). У остваривању ових процесних права странке није обавезно ни нужно да буде остварен непосредан контакт странке и органа власти, односно организације којој је поверено вршење јавних овлашћења. Ово због тога што за остварење тог права не мора нужно да се обезбеди саслушање странке, већ у ту сврху може да се користи и писана комуникација, односно контакт преко пуномоћника или другог лица овлашћеног за заступање странке.

У другом делу који се односи на ток поступка до доношења решења, када је реч о испитном поступку, странка има право да се изјасни о чињеницама које су изнете и о понуђеним доказима, да учествује у извођењу доказа, поставља питања другим странкама, сведоцима и вештацима, износи чињенице које су од значаја за поступање у управној ствари, предлаже доказе, износи правне тврдње и побија тврдње које се не слажу с њеним (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 106). Испитивање странака се може применити ако у поступку непосредног одлучивања не могу да се утврде чињенице које су од значаја за поступање у управној ствари, или ако странкама мора да се пружи прилика да се изјасне ради заштите њихових права и правних интереса. Тада се прибегава узимању изјаве од странке као супсидијарном доказном средству које представља погодан начин за утврђивање правно релевантних, односно важних чињеница за доношење решења. На тај начин се изјава странке третира као доказно средство, тј. носилац доказа.

Из свега наведеног може се закључити да испитивање странке има значај законског начела, па у том смислу представља важан институт у поступку решавања управне ствари. У процесноправном значењу испитивање странке није, дакле, обавезна радња у решавању управне ствари, што значи да је орган овлашћен да донесе одговарајуће решење и без испитивања странке уколико она то право није искористила иако су јој пружени услови за њено реализовање.

С друге стране, ситуација је сасвим другачија уколико је орган био обавезан да поступи по начелу испитивања странке, а то није урадио. У том случају предвиђена је санкција. Наиме, када странци није омогућено да се изјасни о питањима која се односе на остваривање и заштиту њених права и интереса, странка има право да због тога подноси редовна и ванредна правна средства, али и да води управни спор. Тако ће, на пример,

физичког лица не показује потребну пажњу у заступању – док орган старатељства не одлучи о томе кога ће поставити за новог законског заступника; ако странку заступа законски заступник чији су интереси супротни интересима странке или ако противне странке заступа исти законски заступник – док орган старатељства не одлучи о томе кога ће поставити за новог законског заступника, и ако наступе правне последице стечаја – док стечајни управник не ступи у поступак."

7 Према чл. 101 Закона о општем управном поступку из 2018. године, поступак се обуставља решењем ако орган нађе да нема услова да се даље води, а закон не налаже да се поступак настави и у другим случајевима одређеним законом.

у другостепеном поступку (поступку по жалби) првостепени орган употпунити поступак уколико је странци ускраћено право да учествује у поступку пре доношења решења, односно уколико јој је то омогућено а ту могућност није искористила, под условом да оправда то пропуштање. Исто тако, последица повреде начела испитивања странке може се манифестовати и кроз ванредно правно средство, тј. понављање поступка (Закон о општем управном поступку 2018. чл. 176).[8]

За разлику од ускраћивања процесног права на изјашњавање, постоје случајеви одступања од права странке на изјашњавање. Ови изузеци морају бити прописани законом. То ће најчешће бити случај када је реч о управној ствари малог значаја и када се према околностима случаја може удовољити захтеву странке и без претходног испитивања странке. У процесноправном смислу, према чл. 104, Закона о општем управном поступку из 2018. године, реч је о непосредном одлучивању у којем орган може непосредно да одлучи о управној ствари у следећим случајевима:

1) ако је чињенично стање утврђено на основу чињеница и доказа које је странка изнела у захтеву или на основу општепознатих чињеница или чињеница које су познате органу;

2) ако чињенично стање може да се утврди на основу података из службених евиденција, а странка не мора да се изјасни ради заштите њених права и правних интереса;

3) ако се доноси усмено решење, а чињенице на којима се оно заснива су учињене вероватним (члан 116. ст. (5) и (6) овог закона);

4) ако је то посебним законом одређено.

У наведеним случајевима, од странке се не узима изјава и не води се испитни поступак. С обзиром на природу управних ствари које се решавају у управном поступку, велики број управних ствари надлежни органи решаваће на наведени начин, тј. *непосредним одлучивањем*. Најчешће ће то бити једностраначке управне ствари где странка тражи неко овлашћење. Међутим, за непосредно одлучивање морају бити испуњени наведени законски услови. Уколико то није случај, странка у поступку по жалби може да тражи да се спроведе испитни поступак ради утврђивања чињеница. У том случају надлежни орган је дужан да спроведе потребне радње, односно испитни поступак уместо непосредног одлучивања, по коме је орган одлучивао (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 106).[9]

---

8 Према ставу 2 овог члана, поступак окончан решењем против кога нема редовног правног средства у поступку (коначно решење) поновиће се, између осталог, „на захтев странке само ако није без своје кривице могла да их изнесе у ранијем поступку".

9 Према овом члану Закона, испитни поступак води се ако у поступку непосредног одлучивања не могу да се утврде чињенице које су од значаја за поступање у управној ствари или ако странкама мора да се пружи прилика да се изјасне ради заштите њихових права и правних интереса.

2. САСЛУШАЊЕ У УПРАВНОМ СПОРУ

Закон о управним споровима садржи одредбе које регулишу питања у вези с правом учествовања странке у поступку. Као и код управног поступка, саслушање странке представља *факултативно доказно средство* које није елемент остваривања права странке у вези са учествовањем у поступку. Када је реч о управном спору, поставља се питање да ли је суд дужан да странку саслуша или не. Према изричитој одредби из члана 33, Закона о управним споровима, „у управном спору суд решава на основу утврђених чињеница на одржаној усменој јавној расправи" (Закон о управним споровима 2009). Притом, суд по правилу одржава усмену расправу која подразумева, између осталог, и саслушање странака. Међутим, постоји могућност да суд решава настали спор и без одржавања усмене расправе, и то само у случају да је „предмет спора такав да *очигледно* не изискује непосредно саслушање странака и посебно утврђивање чињеничног стања". Осим тога, нужно је и да „странке на то изричито пристану". И најзад, уколико одлучи да решава без одржавања јавне расправе, „суд је обавезан да посебно наведе разлоге због којих није одржао усмену расправу" (Закон о управним споровима 2009: чл. 33).

Када је реч о изјашњењу туженог, суд ће у случају да тужбу не одбаци из разлога наведених у закону (отклањање недостатака; из разлога наведених у члану 26, односно 28, став 1, Закона о управним споровима), односно да је не огласи ништавом, бити дужан да „по један примерак тужбе с прилозима достави на одговор туженом и заинтересованим лицима, ако их има. Одговор се даје у року који суд одреди у сваком поједином случају, с тим што суд не може одредити рок дужи од 30 дана. У остављеном року, који не може бити дужи од 30 дана од дана достављања тужбе на одговор, тужени је дужан да достави суду све списе који се односе на предмет управног спора" (Закон о управним споровима 2009: чл. 30). Он је такође обавезан, што је за предмет овог рада најзначајније, „да се изјасни о наводима тужбе. Ако тужени и после другог захтева не достави списе предмета у року од осам дана, или ако изјави да их не може доставити, суд може решити спор и без списа, при чему ће сам утврдити чињенично стање на расправи" (Закон о управним споровима 2009: чл. 30).

Иако суд, дакле, може да решава без одржавања јавне расправе (на нејавној седници), закон прописује обавезу одржавања јавне расправе. У том смислу одлуку доноси веће, а обавеза одржавања јавне расправе везана је за сложеност „предмета спора, или за разлоге бољег разјашњења стања ствари. Поред тога, расправа је обавезна и ако је у управном поступку учествовало две или више странака са супротним интересима, као и када суд утврђује чињенично стање ради решавања у пуној јурисдикцији" (Закон о управним споровима 2009: чл. 30). У прописаној процедури, после излагања члана већа који је известилац, пружа се могућност најпре „тужиоцу,

па заступнику туженог и заинтересованим лицима да дају своје изјаве, водећи рачуна да се њихове изјаве односе само на спорна питања и околности од значаја за решење ствари" (Закон о управним споровима 2009: чл. 39).

У записник са расправе уносе се битне чињенице и околности, као што су докази добијени саслушањем странака, сведока, вештака и др. (Закон о управним споровима 2009: чл. 34). Потребно је истаћи да се расправа у поступку по управним споровима одвија уз сходну примену Закона о парничном поступку (Закон о управним споровима 2009: чл. 74).[10]

Из анализираних одредаба које регулишу питања у вези с правом странке на учествовање у решавању у управном спору може се закључити да странци стоје на располагању права која се тичу самог покретања управног спора, као и друга права као што су: право и дужност предлагања чињеница које треба утврдити, као и доказа којима то може бити учињено; изјашњења о чињеницама и предлозима других странака, о праву предлагања решавања спора без расправе; о учешћу на расправи; о одређеним радњама у спору; као и о општењу суда и тужиоца; о праву тужиоца на подношење редовних и ванредних правних средстава; и коначно о праву на иницирање поступка судске оцене законитости општег акта.

Међутим, без обзира на ове могућности које закон допушта, пракса је показала да у великом броју случајева неће бити потребе да странка користи дата права. Ово због тога што остваривање наведених могућности, односно коришћење тих права није нужно, у првом реду због тога што се све то може реализовати писаном комуникацијом, без непосредног контакта странке и суда, најчешће посредством пуномоћника или другог лица овлашћеног за заступање странке.

Самим тим ни саслушање странке, односно тужиоца у управном спору у највећем броју случајева није нужно, нити ће се користити. Штавише, саслушање тужиоца као странке у управном спору може бити нерационално и неекономично (одуговлачење, повећање трошкова), нарочито ако је на правилан начин омогућено његово изјашњење у управном поступку који је претходио спору. Ипак, остаје могућност одржавања расправе у случајевима наведеним у закону. Али чак и када је заказана и одржана јавна расправа, изостанак странке (једне или друге, тј. тужиоца и туженог) са расправе нема одлучујући процесни значај. То значи да изостанак странке, па ни изостављање саслушања странке у управном спору, не мора задржавати рад суда, нити довести до обуставе судског поступка. Прецизније, суд ће ценити да ли је усмена расправа нужна за разјашњење ствари или ће суд ствар расправити и без присуства, па самим тим и без саслушања странака.

10 Према овом члану Закона о управним споровима прописано је да се на питања поступка решавања управних спорова која нису уређена овим законом сходно примењују одредбе закона којим се уређује парнични поступак.

Укратко, са становишта предмета овог рада може се поуздано закључити да саслушање странке у управном поступку (спору), у првом реду тужиоца, нема онај процесноправни значај као у кривичном или парничном поступку.

3. САСЛУШАЊЕ У ОСТАЛИМ УПРАВНИМ ПОСТУПЦИМА

За разлику од општег управног поступка који садржи правила заједничка за рад и поступање највећег броја државних органа, односно организација којима је поверено вршење јавних овлашћења, постоје и посебни поступци, односно посебна правила која захтевају посебан начин рада приликом решавања управних ствари.

У тим случајевима, по правилима посебних управних поступака дужни су да поступају органи јавне власти када у појединим управним стварима решавају о правима, обавезама и правним интересима појединаца, правних лица и других странака. То значи да су органи јавне власти обавезни да поједина питања која су по свом карактеру и природи специфична и не могу да се расправљају по одредбама општег управног поступка решавају на основу посебних управних поступака. Та специфична правна подручја, односно области права, уређују се посебним законом на начин који се разликује од оног предвиђеног Законом о општем управном поступку. То су *посебне врсте управних поступака*, односно *посебни управни поступци*. Они за предмет свог регулисања имају такође надлежност управних органа, односно организација којима је поверено вршење јавних овлашћења, затим форме радњи и управних аката итд., али примерених одређеним правним материјама.

У те посебне управне области регулисане посебним управним поступцима спада материја која се односи на бројне области и делатности. На пример, ту спада област финансија (рад органа финансијске управе при разрезу и наплати пореза); област девизног пословања (рад девизних органа); област инспекцијског надзора и контроле (рад разних инспекцијских органа); делатност и поступак експропријације; област царинске управе; област социјалног осигурања (материја о пензијском и социјалном осигурању) и низ других управних области.

Сви ови посебни управни поступци једним делом одступају од одредаба Закона о општем управном поступку, док у другом делу примењују његове одредбе. У процесноправном смислу то значи да општи управни поступак у односу на посебне поступке има допунски, односно супсидијарни карактер. Наиме, тамо где постоје одређене посебности које захтевају примену посебног закона, примењују се одредбе тих закона, а у делу који није регулисан тим посебним прописима примењује се Закон о општем управном поступку. Да би се изразио општи карактер норми Закона о општем управном поступку, надлежност тог закона можемо окарактерисати и тако да се

одредбе овог закона примењују у свим случајевима који се тичу материјалних управних послова, осим када се посебним законским прописима регулише специфична материја која се не може подвести под норме Закона о општем управном поступку.

Међутим, без обзира на специфичну материју која чини предмет тих посебних поступака, одредбе које се тичу процедуре везане за остваривање права учесника у тим поступцима засноване су на одредбама Закона о општем управном поступку (ЗУП). То је случај и са саслушањем као једним од доказних правних средстава која су у функцији утврђивања материјалне истине у крајњем случају.

Наиме, да би се утврдила материјална истина у општем управном поступку, као и у свим посебним поступцима, користе се докази. То су у ствари чињенице на подлози којих се доноси решење, односно друга одлука. Другим речима, доказ је процесно средство помоћу кога надлежни орган, односно службено лице које води поступак, стиче уверење да ли је нека од правно релевантних чињеница истинита или није. То значи да су предмет доказивања спорне и правно релевантне чињенице. При томе се правно релевантне чињенице утврђују на основу закона и других материјалних прописа значајних за решење конкретне управне ствари. На основу тих материјалних прописа орган који решава конкретну управну ствар упознаје се с чињеницама које треба утврдити, односно доказивати. То даље значи да орган управе, односно службено лице које води конкретни поступак самостално и аутономно одлучује да ли нека чињеница треба да се доказује или не. Такође, својом слободном вољом орган управе, односно службено лице тог органа цени да ли се нека чињеница има сматрати доказаном. Он то цени на основу целокупног испитног поступка (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 116).

Да би се прецизније дефинисали изјашњавање странке у испитном поступку, које није ништа друго него саслушање странке, неопходно је најпре дефинисати шта се подразумева под појмом саслушање у управном поступку. Под термином саслушање у управном поступку подразумева се унапред планирано, по правном овлашћењу надлежног управног органа, службено прибављање релевантних података, информација и обавештења о предмету спора, од странака у управном спору, у говорном облику (Даниловић 2016: 266).

Када је реч о самом термину саслушање, оно се односи само на сведоке. Наиме, Закон о општем управном поступку у чл. 126. користи термин саслушање сведока у процесу доказивања, док се у основним начелима управног поступка говори о праву странке на изјашњавање, где се у чл. 11, став 1, прописује да се „странци мора да пружи прилика да се изјасни о чињеницама које су од значаја за одлучивање у управној ствари“ (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 11. и 126). Дакле, употребљава се термин

„изјашњавање", а не саслушање. Ово се односи на све управне поступке који се воде у разним материјама и на основу различитих законских прописа, па и у поступцима за утврђивање дисциплинске, прекршајне и других врста одговорности. На те поступке се такође примењује одредба Закона о општем управном поступку које упућују да се веродостојност изјаве странке цени по начелу саслушања странке прописаном одговарајућом одредбом овога Закона.

Када је реч о изјави странке, онда се она помиње у члану 134 Закона о општем управном поступку, где се прописује „ако чињеница не може да се утврди другим доказима, орган може да узме усмену изјаву странке. Усмена изјава странке узима се и ако би прибављање других доказа отежало остваривање права странке" (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 134).

Са становишта законитости донетог решења у управном поступку поставља се питање да ли је обавезно изјашњавање странке о чињеницама, извођење саслушања сведока и узимање изјаве странке, као доказа без кога се не може решити управна ствар, било да је реч о општем управном поступку или о неком посебном управном поступку. Приликом одговора на ово питање мора се поћи од раније судске праксе која полази од става да се „не може узети да у нашем систему доказа постоје јача и слабија доказна средства, јер то не произлази ни из принципа ни из одредаба позитивних законских прописа. Сва су, наиме, доказна средства у принципу исте снаге, па је ствар оног органа који изводи и оцењује доказе који ће се од тих доказа сматрати основаним и веродостојним, а за које ће, опет, наћи да су неосновани, односно неверодостојни. Према томе, онај орган који изводи и оцењује доказе не може степеновати доказе као доказе са јачом или слабијом доказном снагом, јер за такво степеновање нема никаквог ослонца у нашем правном систему, па ни у конкретној законској материји. Тај ораган може само у конкретним случајевима и околностима и конкретном оценом придавати већу или мању важност неким доказима, сматрати их веродостојним, а друге мање веродостојним" (Извод из пресуде Савезног врховног суда 1958).

Ослањајући се на тумачење закона, као и на судску праксу, може се закључити да узимање изјаве странке, у смислу њеног саслушања, није обавезно „ако чињеница не може да се утврди другим доказима, орган може да узме усмену изјаву странке. Усмена изјава странке узима се и ако би прибављање других доказа отежало остваривање права странке" (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 134). Ово произилази и из анализе садржаја овог члана Закона који, истина другачијом, тј. негативном формулацијом прописује када се узима изјава странке за утврђивање одређене чињенице.

Примена ових принципа из општег управног поступка потврђује специфичан карактер и примену, као и улогу изјашњавања странке о чињеницама, односно улогу саслушања сведока у управном поступку.

3.1 САСЛУШАЊЕ У ДИСЦИПЛИНСКОМ ПОСТУПКУ

Ради бољег разумевања доказног средства саслушања у дисциплинском поступку, као једног од важних посебних управних поступака, за потребе овога рада наводимо пример из дисциплинског поступка вођеног против једног полицијског службеника због дисциплинског прекршаја који је учинио у обављању своје делатности. Дисциплински поступак је вођен на основу Закона о полицији, који у својим одредбама уређује материју дисциплинске одговорности службеника полиције (Закон о полицији 2018: чл. 202–217).

Након доношења одлуке у дисциплинском поступку у коме је оглашен одговорним за дисциплински прекршај, полицијски службеник је покренуо управни спор. У тужби је навео да је одлука о његовој одговорности донета иако није узета изјава сведока. Ценећи наводе тужиоца, као и поступке дисциплинског органа који је решио дисциплински прекршај без саслушања сведока, суд је одбио тужбу. Наиме, суд је уважио одлуку коју је донела дисциплинска комисија која је пошла од става да доказно средство у управном поступку може бити све што је подобно, односно одлучно „за утврђивање стања ствари и што одговара конкретном случају". Ценећи све те изведене доказе, донета је одлука о дисциплинској одговорности полицајца без узимања његове изјаве, као и изјаве сведока, јер су остали докази били довољни за утврђивање одређених чињеница које су се односиле на конкретан случај.[11]

Поводом наведеног случаја, указујемо да службено лице (у конкретном случају дисциплинска комисија) није било дужно да доказује „општепознате чињенице или чињенице чије постојање закон претпоставља... У управној ствари службено лице може да се одлучи и на основу чињеница које нису потпуно утврђене или које се доказима само посредно утврђују (чињенице које су учињене вероватним), ако је то законом одређено" (Закон о општем управном поступку 2018: чл. 116). Које ће чињенице и околности узети за доказане, службено лице утврђује слободном оценом, на основу савесне и брижљиве оцене сваког доказа понаособ и свих доказа заједно, као и на основу резултата целокупног поступка. То је посебно значајно због тога што у управном поступку нема степеновања доказа, већ је службено лице одговорно за квалитетно обављање свих радњи доказног поступка, па на основу тога има и одговорност и законско право да одлучи које битне чињенице ће се утврђивати којим доказним средствима, а доказна снага појединих доказних средстава зависи од слободног уверења службеног лица које поступак води.

И овде долази до изражаја право лица у конкретном поступку на одбрану, односно право на правично суђење. Ако му та права у спроведеном дисциплинском поступку нису била ускраћена, ако је полицијском службенику

11 У конкретном случају, службене билешке уз остале материјалне доказе могле су послужити као основа за закључак о дисциплинској одговорности.

против којег се води дисциплински поступак било омогућено да учествује у поступку, предузима процесне радње, па и да предлаже доказе и изјашњава се о доказима изведеним у испитном поступку, ако му је омогућено да изјави правне лекове, онда његово саслушање или изјава странке није обавезна. То што је службено лице које је водило поступак одлучило о извођењу доказа који нису били по вољи лица против кога се водио дисциплински поступак не значи да му је на тај начин ускраћено или угрожено неко право у вези с тим делом поступка. Наиме, службено лице, односно дисциплинска комисија је проценила да су *остали докази* довољни за доказивање чињеница од значаја за поступање у управној ствари, па самим тим и утврђивање дисциплинске одговорности, па је оценила да нема потребе да изводи доказе саслушањем странке, односно сведока, како је то предлагао полицијски службеник. При томе, полицијском службенику није било ускраћено право да се упозна са садржајем изведених доказа и о њима се изјашњава, без обзира на то што је он тврдио да није имао могућност да изнесе примедбе на изјаве сведока, односно да му поставља питања.

И пракса Уставног суда, као и Европског суда за људска права, иде у прилог оваквом ставу, тј. ове правне институције сматрају да органи управе поступају исправно без обзира на то што се приликом одлучивања у поступку позивају на изјаву сведока дату у, на пример, службеној белешци, а да нису изјаву сведока узели у току самог поступка. Другим речима, у дисциплинском поступку сведоци се не морају увек испитивати пред органом који води тај поступак, под условом да се уместо таквог испитивања изводе докази читањем писмених исказа у којима је садржана изјава сведока, уз обавезу да се лице против кога се води дисциплински поступак упозна са садржајем писане изјаве и да му се омогући изјашњавање о њој.

Иако се лице које је оглашено кривим у дисциплинском поступку жалило Уставном суду уз позивање на уставно право на правично суђење, његови наводи нису уважени ни пред овим судом. Наиме, према Уставу Републике Србије, „свако има право да непристрасан и законом већ установљени суд, правично и у разумном року, јавно расправи и одлучи о његовим правима и обавезама, основаности сумње која је била разлог за покретање поступка, као и оптужбама против њега“ (Устав републике Србије 2006: чл. 32).

Ово уставно право приликом вођења дисциплинског поступка није нарушено иако у поступку нису саслушани сведоци чије саслушање је предложио тужилац, а одлука је донета на основу увида у службене белешке. Дисциплински суд је указао, и то правилно образложио, да околност што су током првостепеног поступка одбијени предложени докази тужиоца не значи да му није омогућено право на одбрану. Ово посебно због тога што је тужилац уредно учествовао у поступку, а тужени орган своје одлуке ваљано образложио, а што значи да је вођен правилан и законит поступак.

У поступку који се води по одредбама Закона о општем управном поступку то је, дакле, дозвољено, па и када је реч о дисциплинском поступку који се води сходно Закону о полицији. У конкретном случају одредбе Закона о општем управном поступку примењују се супсидијарно јер су њима регулисана сва питања која нису уређена Законом о полицији, а која се тичу дисциплинског поступка. Пошто саслушање сведока по оцени службеног лица није било потребно, јер је постојала службена белешка о обављеном разговору с њим, то је та службена белешка узета као довољан и релевантан доказ у овом поступку.

Утврђено је, дакле, да су оспорене одлуке донете у правилно и законито спроведеним поступцима, као и да су засноване на одредбама меродавног процесног права.

У пракси ће случајеви доношења одлука органа управе без провођења радње давања изјаве сведока бити све чешћи, јер разлози ефикасности и економичности поступка упућују на потребу за таквом праксом.

3.2 САСЛУШАЊЕ У ПРЕКРШАЈНОМ ПОСТУПКУ

Исти критеријуми важе и у прекршајном поступку. Наиме, одредбама Закона о прекршајима уређено је питање слободне оцене доказа (Закон о прекршајима 2016: чл. 92).[12] Према тим одредбама, „суд оцењује доказе по свом слободном уверењу. Које ће чињенице узети као доказане, суд одлучује на основу савесне и брижљиве оцене сваког доказа посебно, свих доказа заједно на основу резултата целокупног поступка."

И овај закон посебно апострофира право на одбрану (члан 93) и наводи да се „пре доношења одлуке, окривљеном мора дати могућност да се изјасни о чињеницама и доказима који га терете и да изнесе све чињенице и доказе који му иду у корист, осим у случајевима предвиђеним законом".

У прекршајном поступку прекршилац мора већ на првом саслушању бити обавештен о прекршају који га терети и о основама оптужбе, осим ако се поступак на основу Закона о прекршајима спроводи без саслушања окривљеног.

Ако уредно позвани окривљени не дође или не оправда изостанак или у одређеном року не да писмену одбрану, његово саслушање није нужно за утврђивање чињеница које су од важности за доношење законите одлуке. У таквим случајевима одлука се може донети и без саслушања окривљеног. Поред тога, окривљени има право да се брани сам, или уз стручну помоћ браниоца кога сам изабере. Суд је дужан да приликом првог саслушања окривљеног поучи о праву на браниоца (Закон о прекршајима 2016: чл. 93).

12 За боље разумевање слободне оцене доказа неопходно је упоредити *Закон о прекршајима* (*Сл. гласник РС*, бр. 13/2016. и 98/2016), са *Законом о прекршајима* (*Сл. гласник РС*, бр. 65/2013, 101/2005, 116/2008, 111/2009), с акцентом на поређење члана 92.

Као што из наведених одредаба Закона о прекршајима произилази, постоје случајеви када није нужно саслушање окривљеног и када се одлука суда може донети и без тог доказног средства.

Одлуке Уставног суда, као и Европског суда за људска права, потврђују да су одлуке прекршајног суда без саслушања окривљеног валидне, законите и основане, уколико су утемељене на одредбама Закона о прекршајима који прописује случајеве када то саслушање није обавезно.

Међутим, када је реч о кривичном поступку, саслушање се мора обавити јер, на пример, службене белешке полиције не могу бити доказ због специфичности кривичног поступка. Ово због тога што се у контексту кривичног поступка сви докази по правилу морају извести у присуству оптуженог на јавној расправи, а ради контрадикторности поступка. У складу с поштовањем права на контрадикторност поступка, странкама у судском поступку мора се омогућити да се упознају са свим предложеним доказима или изнетим запажањима, као и да на њих ставе своје примедбе, а све то у циљу утицаја на одлуку суда.

Осим тога, постоји значајна разлика између дисциплинског, па и прекршајног поступка и кривичног поступка. Циљ дисциплинског поступка је осигурање уредног и ефикасног функционисања службе. Зато је и обавезност појединих доказа у кривичном поступку другачија него у другим, посебно управним поступцима. Чак се и валидност одређених доказних средстава цени у зависности од фактора њиховог настанка. Тако и валидност службене белешке у фази њеног настанка није спорна јер она тада не представља незаконито прибављени материјал са становишта евентуалног кривичног поступка. Она постаје незаконит доказ тек ако се користи у кривичном поступку.

ЗАКЉУЧАК

Правна комуникација у управном поступку је значајан део правне комуникације која се проводи у целини правног процеса, у правном односу између правних субјеката. У овом раду правна комуникација у управном поступку се по први пут дефинише у правном систему Републике Србије, као унапред планирана формална комуникација, односно службени процес брзог и ефикасног преноса информација у говорном и писаном облику између органа и странака у управном поступку, који обезбеђује правну сигурност и економичност поступка.

Правна комуникација између органа и странака се спроводи у свим фазама управног поступка, односно у фази покретања поступка, обуставе поступка и у самом току поступка: у процесу непосредног одлучивања, испитивања, усмене расправе и доказивања, као и у процесу доношења

и достављања решења органу и странкама, исправљању грешке у решењу, приговора по решењу управног органа и у поступку по жалби на решење првостепеног органа.

Управни поступак садржи збир правила, форми, радњи и аката органа надлежних за вођење управног поступка, као и права и дужности странака и других учесника у том поступку. Међу свим правилима, правима, формама и правним радњама посебно место заслужује право странке на изјашњавање о чињеницама и околностима које су од важности за одлучивање о управној ствари, а које је у тесној вези с начелом материјалне истине. То кључно право странке на изјашњавање указује на њен активан положај у управном поступку као субјекта који ужива одређена процесна права. Међутим, право странке на изјашњавање о чињеницама није обавезни елемент остваривања тога права, *већ једно од доказних средстава.* У том смислу изјашњавање странке у испитном поступку треба разликовати од саслушања сведока у доказном управном поступкуСпецифичност управног поступка огледа се управо у томе што у остваривању ових процесних права није обавезно нити нужно, али је пожељно, да буде остварен непосредан контакт странке и органа власти, односно организације којој је поверено обављање јавних овлашћења. Отуда у остваривању овог права, нарочито у процесу непосредног одлучивања, не мора увек да се обезбеди изјашњавање странке о чињеницама и саслушање сведока, већ у ту сврху може да се користи и писана комуникација, односно контакт преко пуномоћника или другог лица овлашћеног за заступање странке.

У самом току управног поступка до доношења решења, посебно у испитном поступку, странка има право да се изјасни о чињеницама које су изнете и о понуђеним доказима, да учествује у извођењу доказа, поставља питања другим странкама, сведоцима и вештацима, износи чињенице које су од значаја за поступање у управној ствари, предлаже доказе, износи правне тврдње и побија тврдње које се не слажу с њеним.

То процесно право странке у управном поступку може да се примени ако у поступку непосредног одлучивања не могу да се утврде чињенице које су од значаја за поступање у управној ствари или ако странкама мора да се пружи прилика да се изјасне ради заштите њихових права и правних интереса. У тим случајевима се прибегава узимању изјаве од странке као супсидијарном доказном средству које представља погодан начин за утврђивање правно релевантних, односно важних чињеница за доношење решења. На тај начин се изјава странке третира као доказно средство, тј. носилац доказа.

Из целине резултата истраживања у овом раду може се закључити да изјашњавање странке о важним чињеницама има значај законског начела и представља важан институт у поступку решавања управне ствари, али да у процесноправном смислу испитивање странке није обавезна радња у решавању

управне ствари. У том смислу, овлашћени орган може да донесе одговарајуће решење и без изјашњавања странке. Уколико је орган био обавезан да поступи по начелу изјашњавања странке о чињеницама које су од значаја за одлучивање у управној ствари., а то није урадио, он чини повреду управног поступка која је кажњива. У таквим случајевима странка има право да због тога подноси редовна и ванредна правна средства, али и да води управни спор.

СПИСАК ИЗВОРА И ЦИТИРАНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Даниловић 2016: Александра Н. Благојевић Даниловић. *Улоīа саслушања у ӣравном ӣроцесу.* Докторски рад. Београд: Правни факултет.

Закон о полицији 2018: Закон о полицији. („Службени гласник РС“), бр. 101/2005; 63/2009; Одлука УС 92/2011; бр. 6/2016; бр. 24/2018, и 87/2018).

Устав Републике Србије 2006: Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 98/2006.

Закон о општем управном поступку 2016: Закон о општем управном поступку, „Службени гласник РС“, бр. 18/2016, *Аутентично тумачење бр.* 95/2018.

Закон о прекршајима 2016: Закон о прекршајима „Сл. гласник РС“, бр. 65/2013; бр. 13/2016, и бр. 98/2016. – одлука УС РС.

Закон о управним споровима 2009: Закон о управним споровима. „Службени гласник РС“, бр. 111/2009.

Извод из пресуде Савезног врховног суда, УЛ 597/58 од 7. фебруара 1958. – 183/58.

Савезни врховни суд, Уж. 7329/64 од 19. 12. 1964.

Савезни врховни суд, У бр. 10551/65 од 18. 4. 1966.

Томић 1991: Зоран Томић. *Уӣравно ӣраво*. Београд: Правни факултет.

Aleksandra N. BLAGOJEVIĆ DANILOVIĆ
Nedjo S. DANILOVIĆ

LEGAL COMMUNICATION IN ADMINISTRATIVE PROCEEDING

Summary

The subject of research in the field of work is legal communication in the administrative procedure with the focus of communication in the process of hearing. Communication in the administrative procedure in this paper means the pre-planned, official process of information transfer in voice and writing between legal entities in a legal relationship, in accordance with the needs of the administrative procedure. The paper emphasizes the specificity of the hearing in the administrative procedure in relation to other legal proceedings (criminal and civil proceedings), which is reflected in the fact that one party in a legal relation is always the holder of state authority, that is, state administration bodies, other state bodies and organizations with public authorizations, and other non-state entities such as the territorial and local self-government bodies, while the other party consists of natural and legal persons, i.e. individuals, enterprises, institutions, and certain collectives such as settlements, groups of persons, etc. The basic conclusion from the results of the research in this paper is that the hearing of a party in the administrative procedure (dispute) does not have the same procedural importance as in the criminal or civil proceedings. The main reason for such a conclusion is that the administrative procedure is not a dispute between the two opposing parties, but the procedure in which the administrative body and the party take part, and therefore, in accordance with the legal nature and character of the administrative procedure, only the legal principle should listen to the other side. Starting from this key conclusion, the work under the hearing of a party in administrative proceedings is understood to provide an opportunity for a party to make a statement on the issues related to it. A party may use that right, but it does not have to. Precisely, these specificities of legal communication in the administrative procedure are the main subject of research in this paper.

Key words: Legal communication, legal relationship, administrative procedure, Hearing in the administrative procedure.

Рад је предат 6. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327
316.42
doi:10.5937/bastina1947173B

Оригинални научни рад

*Мирослав Б. БАЉАК**
Министарство одбране БиХ – Оружане снаге БиХ

*Миодраг Л. ГОРДИЋ***
Факултет за пословне студије и право, Универзитет Унион „Никола Тесла“

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА МОЋИ

Апстракт: Глобализација је феномен који драматично обележава дух времена на почетку новог миленијума и значајно обликује политику, економију и друштвени живот света, мада неједнако и са различитим последицама. Феномен глобализације прате бројне дилеме. Основна недоумица се, свакако, односи на њен аутентични смисао, тј. на питање да ли је глобализација претња свету или могућност за његово значајно поправљање.

Концентрацијом политичке, економске и војне моћи најзначајнијих међусобно повезаних снага, усмерава се обликовање глобалног светског поретка. У раду се говори о најважнијим актерима глобализације, будући да они дефинишу смер и ток глобалних економских, политичких и безбедносних процеса. При томе, посебно је наглашена кључна улога транснационалних компанија у том феномену, имајући у виду да, у постојећим условима, глобална привредна елита има кључну улогу у дефинисању структуре моћи у савременим међународним односима.

Кључне речи: глобализација, моћ, војна моћ, глобални поредак.

УВОД

Глобализација као универзални процес, под којим се подразумева интензивно економско, технолошко, политичко, идејно-културно и војно повезивање људи, народа и држава према моделу западне цивилизацијске парадигме, постаје све интензивнија, са израженом тенденцијом да захвати све сфере индивидуалне и колективне егзистенције људи. Стога су у садашње време глобална перспектива света и универзализација стандарда свеукупне друштвене организације држава и народа у њему све извесније.

Остаје отворено питање, да ли ће глобализација свет учинити бољим – ширењем технолошког прогреса, мира и сарадње и демократским развојем

* доцент, baljak.miroslav@gmail.com
** ванредни професор, gordicmiodrag@gmail.com

људи, народа и држава – или ће бити у функцији „афирмације" принципа моћи, тоталитаризма, неједнакости, насиља и неизвесности, тј. у функцији свих тенденција које ће нужно изазивати подељеност и супротстављеност у свету.

У западном цивилизацијском дискурсу, као основи процеса глобализације, доминира вера у свемоћ разума, прогреса и моћи, као основе друштвеног прогреса. То су несумњиво и главна начела на којима функционишу главни актери глобализације, који углавном опредељују ритам и смер глобалних процеса. Дакле, транснационалне компаније и финансијска тржишта, војни савези и неформални центри политичке моћи јесу доминантни креатори оквира у којима се одвијају глобални процеси. При томе, у постојећим условима привредна хијерархија умногоме одређује хијерархију светског поретка и у његовим осталим видовима.

АСИМЕТРИЧНА ВОЈНА МОЋ И ГЛОБАЛНИ ПОРЕДАК

Незаобилазни аспект глобализације је и процес успостављања светског војног поретка, односно смена биполарне структуре униполарном структуром организоване војне силе. То је уверење већег броја теоретичара глобализације, међу којима је и Ентони Гиденс, који се сматра једним од водећих ауторитета у тумачењу социјалних појава савременог света. Према њему, успостављање светског војног поретка један је од кључних феномена процеса глобализације. За Наја, војна глобализација је мрежа међузависности у којима се примењују сила или претња силом (Наj 2004: 124), при чему је и глобализација терористичке мреже такође нови облик војне глобализације (Наj 2004: 126).

На војностратешку димензију процеса глобализације указују и многи наши теоретичари глобализације. Тркуља наглашава да „смена биполарне структуре униполарном структуром организовања физичке силе са тенденцијом стварања фронта неприкосновене и непоречиве војне хегемоније доминантних сила света, те нових начина легитимисања милитаризације" (1999: 35), чини доминантан аспект међународних односа који се креирају у процесу глобализације. На глобализацију војне силе кроз процес изградње војне мега структуре указује и Војислав Мићовић. По мишљењу тог аутора, процес изградње новог светског поретка праћен је интеграцијом оружаних сила земаља учесница у том процесу. „Постепено, али, веома видљиво долази до глобализације војне силе и формирања војних организација регионалног и глобалног карактера" (Мићовић 2001: 85). При томе, како наглашава, носиоци процеса војне глобализације су пре свега, најмоћније државе, са САД као неспорним лидером у том процесу.

Најзначајнији експонент глобалне војне силе јесте НАТО, у којем су концентрисани најзначајнији војни ресурси земаља евроатлантског простора.

Након рушења Берлинског зида и распуштања Варшавског пакта постојало је уверење да свет улази у нову фазу међународних односа у којој ће се проблеми и сукоби решавати без употребе војне силе и на основу начела међународног права. Промене до којих је у међународним односима дошло након наведених догађаја означиле су престанак глобалне конфронтације на линији Исток–Запад и наговестиле будуће циљеве и измењену улогу војног чиниоца у међународним односима. У том контексту, говорило се да је у условима све интензивније глобалне повезаности света војна сила анахронизам и да, због тога, своју улогу мора препустити међународним механизмима који су примеренији светском друштву у настајању.

Познато је да су се велике војне структуре почеле стварати знатно пре него што је започет процес глобализације. Формирање војних блокова, које је уследило веома брзо након окончања Другог светског рата, било је одраз непомирљивих идеолошких противуречности између Запада и Истока. Концентрација и јачање снага на обе стране правдани су опасношћу од супарничке стране, па су се оба савеза прогласила одбрамбеним савезима. Међутим, с окончањем „хладног рата" и поразом комунистичког пројекта друштвеног организовања, изненађујућом лакоћом и невероватном брзином распала се огромна војна алијанса Истока. По нестанку Варшавског пакта и распаду Совјетског Савеза, као најмоћнијег потенцијалног противника, Северноатлантски савез се нашао у ситуацији да је нестао разлог за његово постојање, па се очекивало да ће то бити увод у процес такође брзог демонтирања војних структура Запада. Међутим, када је реч о НАТО-у, тај процес је имао сасвим другачији смер; НАТО не само што је опстао, него је кроз трансформацију проширио своје функције и просторе деловања и самопрокламовао право деловања широм света, при чему је испољио наглашени интерес за ширење на Исток. Идеја ширења НАТО-а једна је од најважнијих у историји тог војног савеза, а тај процес, који је иницран колапсом социјалистичког света, једно је од најрелевантнијих питања са којима се сусреће међународна заједница.

У досадашњем развоју НАТО је прошао кроз две веома јасно препознатљиве фазе, које карактеришу специфична обележја међународних односа. У првој фази, која се поклапа са периодом биполаризма и „хладног рата", био је посвећен основном циљу, дефинисаном у Уговору о оснивању – очувању безбедности и слободе својих чланица. У том периоду на развој НАТО-а пресудно је утицала континуирана конфронтација с Варшавским пактом. У другој фази, након драматичних промена у међународним односима које су водиле ка успостављању униполарног светског поретка, Атлантски савез је отпочео значајну трансформацију своје стратегије, јасно стављајући

до знања своју спремност да се прилагоди новим геополитичким околностима. Тако је, поред основног циља који се односи на безбедност и слободу чланица, у Бриселској декларацији наглашено да Алијанса има циљ да успостави нове моделе сарадње широм Европе.

Смер трансформације НАТО-а одређен је на самитима у Лондону, Риму и Бриселу. На самиту у Лондону, 1990. године, потписана је декларација којом је потврђено да НАТО не сматра бивше чланице Варшавског пакта противницима, што је био први корак у процесу трансформације Алијансе. На Римском самиту 1991. године, усвојен је нови стратешки концепт НАТО-а, чиме је омогућен његов нови ангажман кроз превентивно деловање у кризним ситуацијама. На истом скупу донета је одлука о јачању свих димензија политичког деловања Савеза и формиран је Савет за сарадњу који је требао да унапређује односе са земљама Источног блока. На самиту у Бриселу усвојен је оквирни документ „Партнерство за мир", у којем је наглашено да НАТО има за циљ успостављање нових модела сарадње у сфери безбедности широм Европе. Ти документи су доктринарне претпоставке даљег ширења НАТО-а које своје упориште има у Вашингтонском споразуму, чл. 10, у којем се каже да „стране уговорнице могу позвати да приступи овом уговору ма коју другу европску државу која је у могућности да се залаже за начела овог уговора и доприноси безбедности северноатлантске области" (НАТО 2005: 23) и у Студији о проширењу НАТО-а, која је објављена 1995. године. На Вашингтонском самиту који је одржан 1999. године, даље је разрађен концепт сарадње са европским земљама и утврђени суелементи стратегије политичког деловања Савеза.

Процес проширења НАТО-а одвија се у више праваца, а под њиме се подразумева повећање броја чланица, проширење кроз посебне облике сарадње и проширење кроз ангажовање у операцијама успостављања и одржавања мира.

Упоредо са повећањем броја чланица, НАТО је 1994. године кроз програм „Партнерство за мир" развио специфичне односе са великим бројем европских земаља. У међувремену, „Партнерство за мир" постало је значајан део европске политичке и безбедносне архитектуре, при чему се наглашава да оно данас није само аранжман за успостављање војне сарадње, већ и програм преко којег се земље које су му приступиле подстичу на спровођење економске, политичке и социјалне трансформације. Отуда, и „Партнерство за мир", упркос форми, уствари значи ширење НАТО-а, јер фактички, кроз различите форме сарадње, Савез остварује значајан политички утицај и реализује своје политичке економске, војне и друге интересе. Посебно је значајно да су се том програму прикључиле земље Кавкаског региона, стратешки значајног простора, јер простори Кавказа и Каспијског мора чини енергетско чвориште Земље. Исто, у жељи да сферу свог интереса прошири

на своје некадашње противнике, НАТО је успоставио специјалне односе са Украјином и Русијом, а иницирао је и Медитерански дијалог, са жељом да сферу свог интереса шири на Блиски исток и северну Африку.

Мировне операције под мандатом УН или ОЕБС-а, трећи су начин ширења сфере утицаја Северноатлантског савеза. Током 1992. године Савез је исказао спремност да своје снаге стави у функцију подршке мира у оквиру мировних операција које се изводе у оквиру ОЕБС-а и УН и отпочео је, упоредо са тим, прилагођавање својих структура за нови тип ангажовања. Данас је општепознато да су избијање кризе у бившој СФРЈ и последице њене радикализације најзначајније утицали на редефинисање стратегије и задатака тог савеза. Иако је било различитих ставова о ангажману НАТО-а у југословенској кризи, од самог почетка је било јасно да је то био његов стратешки интерес. Општа је оцена да ангажовањем у југословенској кризи „НАТО је добио улогу, и то веома значајну, која је отклањала недоумице о његовој сврсисходности и даљој перспективи" (Добрковић 1999: 85).

Значајна је чињеница да је ангажовање у мировним операцијама на тлу бивше СФРЈ, Северноатлански савез искористио да се афирмише као једина респектабилна војна сила која, захваљујући својим потенцијалима, може да се носи са проблемима све узнемиренијег света. Током свог ангажовања у мировним операцијама у југословенској кризи, први пут су борбено ангажоване снаге НАТО-а, а Савез је настојао да, супротно правилима мировног посредовања, крајње пристрасно утиче на заустављање непријатељстава бомбардујући само снаге једне стране у сукобу. „Кажњавајући само једну страну очигледно НАТО није желео само да заустави рат већ и да пресудно утиче на његов исход" (Накарада–Рачић 1995: 54).

Недуго после тога, НАТО је отишао корак даље и први пут предузео акцију без мандата УН, агресију на Савезну Републику Југославију. Тим чином, демонстрирајући своју врхунску технолошку супериорност, јасно је ставио до знања амбиције својих креатора – жељу да прерасте у врховног арбитра савременог света. Исто, прво борбено ангажовање НАТО-а без мандата ОУН, илустровало је неке битне параметре међународних односа у свету и утврђивање праксе да се о проблемима безбедности доносе одлуке изван институционалних оквира који су договорени међу државама (Добрковић 1999: 86).

Све су то елементи који су допринели уобличавању улоге НАТО у савременим међународним и пре свега, европским односима и који су му омогућили да буде не само битан већ и пресудни чинилац, и то не само на евроатлантском простору. САД су, сходно амбицији да имају неспорну лидерску позицију у постбиполарном свету, имале водећу улогу у процесу његове трансформације, јер према америчкој визији постхладноратовског светског поретка, тај савез је централна безбедносна институција која може успешно

да повезује Европу и Америку, да усмерава немачку војну моћ и да буде ефикасна заштита против опасности од обнављања Русије.

Са аспекта геополитике, проширење и трансформација НАТО-а, која се одвија под неприкосновеним утицајем САД постаје механизам који треба да обезбеди процес безбедносне консолидације и демократске транзиције Истока.

Савремене тенденције у промишљању безбедности, на којима се заснивају односи у тој безбедносној заједници, све више указују на значај те сарадње. Тако је присуство снага НАТО-а допринело прекиду екстремних сукоба и насиља на просторима Балкана. Међутим, исто, када је реч о НАТО-у и његовим аранжманима, као оквиру за безбедносну заједницу евроатлантског простора, јасно је да то није глобални систем, већ како каже Смиља Аврамов, алијанса високоразвијених земаља света с глобалним претензијама успостављања потпуне контроле над остатком света (1998: 100).

Гледајући на НАТО кроз неолибералну оптику, као и доминантну улогу САД у креирању те наднационалне безбедносне асоцијације, веома су јасно уочљиви значајни геополитички и геоекономски разлози, прво за његово опстајање, а касније и за његов раст и ширење. „Војни чинилац има пресудну улогу у наметању и одржавању било чије хегемоније у међународним односима. Северноатлантски савез има одлучујућу улогу у обезбеђивању постојаног мостобрана преко којега треба да иде америчко ширење у дубину Евроазије. Истовремено, НАТО има за циљ да обезбеди америчко првенство и сузбијање стварања антиамеричког савеза или успостављање превласти било које појединe државе или групе држава на европском континенту“ (Симић 1999: 366).

Такође, војна сила и даље је најделотворније средство за отварање нових тржишта и обезбеђивање „стабилности и сталности једне форме искоришћавања“ старих и нових извора сировина, енергије и радне снаге. Указујући на потребу да Америка не треба да се устручава да у процесу глобализације делује као неприкосновена сила, Томас Фридман каже да „скривена рука тржишта никада неће радити без скривене песнице“ (Видојевић 2005: 77). Отуда, има разлога за тврдњу да „суштина постојања НАТО пакта и америчких војних база на свим континентима није више у њиховом одбрамбеном карактеру, већ у две битне чињенице – једна је разлог у њиховом основном задатку да обезбеђује простор за спровођење процеса економске, политичке и медијске глобализације и изградњу темеља новог светског поретка по моделу америчких стратега, други битан разлог ових мега структура је чување тековина глобализације и стечених стратешких позиција у свим деловима света“ (Мићовић 2001: 86). То значи да је ширење НАТО-а на Исток под америчким вођством засновано на геополитичким и геоекономским интересима, а ти интереси се најбоље штите непосредним војним присуством (Симић 1999: 366).

Процес јачања и трансформације НАТО-а и војних потенцијала САД прати и све израженија иницијатива за стварање војних структура Европске уније. Наиме, упоредо са остваривањем планова за уједињавање Европе и интеграционим процесима који су утемељени у Европској унији и формулисани у визијама будуће европске федерације са свим важним атрибутима државне организације, покренуто је и питање тзв. система европске одбране. Под том иницијативом подразумева се питање формирања оружаних снага Европске уније у чији би састав ушле националне војне структуре њених чланица.

Суштина таквих напора у вези је с чињеницом да економска моћ није довољна за израстање ЕУ у глобалног чиниоца. Своју економску моћ ЕУ жели да преточи у војну моћ, јер тек са развојем сопствене оружане компоненте неспорна глобална економска моћ може ЕУ да обезбеди кључну политичку моћ у светским размерама. Према томе, суштина формирања аутономних оружаних снага са командном структуром и политичким усмерењем формално независним од НАТО-а јесте настојање да се достигне стратешка једнакост с Америком и тако створе услови да ЕУ од „америчког протектората" постане равноправан партнер. Исто, за разлику од америчке перцепције, НАТО у европској визији јесте институција „хладног рата", због чега не може успешно да се носи са новом европском реалношћу (Накарада–Рачић 1998: 12). Сматра се да новија питања европске безбедности имају веома мало заједничког са разлозима због којих је НАТО основан и са циљевима којима је служио током трајања ере хладног рата (Bergner 1994: 166). Према Кагану, реч је и о једном дубљем размимоилажењу око улоге коју мора да има војна сила у међународној политици и те разлике су све очитије.

Као унија, са више од 450 милиона становника, која остварује четвртину светског бруто националног дохотка и има на располагању мноштво различитих средстава, Европска унија је, сасвим сигурно, глобални чинилац. Европска унија обезбеђује 37% буџета ОУН и њене трупе чине 17% снага ангажованих у мировним мисијама. Отуда настојање Европе да преузме део одговорности за глобалну безбедност, у оквиру које све значајније место заузима енергетска безбедност.

Иако се тај процес одвија уз много застоја, извесно је да се све јасније појављује још једна велика војна структура. Еволуција идентитета одбране и безбедности Европе има три дела**:** Северноатлантски савез, организован тако да обезбеђује одговорност Европе у вези с питањима одбране; заједничка спољна и безбедносна политика унутар Европске уније и јака Западноевропска унија, оперативно способна да одржава политичку контролу и стратегијски усмерава операције типа Петерсберг, које су предузели Европљани. Такве операције обухватају: хуманитарне акције и акције спасавања,

укључујући и евакуацију и помоћ у случају елементарних непогода; очување мира и задатке борбених снага у кризним ситуацијама.

Нова стратегија одбране ЕУ, чије је доношење образложено измењеним карактером претњи европској безбедности, усмерена је на заштиту критичних европских ресурса и инфраструктуре као што су енергија, вода, храна, здравље и транспортни систем. У стратегији одбране ЕУ јасно су наглашене њене глобалне амбиције.

Проблеми који оптерећују односе ЕУ и НАТО-а јесу постојеће трансатлантске тензије, различите визије безбедности и надметања око ресурса. Међутим, тешко је порећи позитиван утицај проширења ЕУ на стабилност европског простора, посебно на процес демократске транзиције простора југоисточне Европе и стварања безбедносне заједнице. То је кључна претпоставка на којој се заснивају захтеви за ширењем односа безбедносне заједнице на остала подручја Европе и подручја изван европског континента. Има основа да се верује да ће се укључивањем других народа и држава „старог континента" у породицу европских народа унапредити укупна безбедност тих простора (Симић 2002: 68). Наравно, процес проширења ЕУ има и негативне ефекте који се, пре свега, рефлектују на начин доношења одлуке и достизања адекватног степена опремљености и мобилности војних снага. Посебно је изражен проблем изналажења модела сарадње, који ће на адекватан начин разрешити сукоб начела солидарности и конкуренције међу чланицама Европске уније.

„СВЕТСКА ВЛАДА" И ГЛОБАЛНО УПРАВЉАЊЕ

Идеја о владавини светом из једног центра има дугу традицију и поклапа се са историјом идеје глобализације. Прве јасне артикулације јавиле су се у оквиру тријy монотеистичких религија – јудаизма, хришћанства и ислама (Аврамов1998: 137).

У неолибералном концепту, чији је глобални контекст неспоран, веома су јасно препознатљива стремљења да се међународни односи усмеравају из једног центра. Иако се тешко може тврдити да је глобализација до краја дефинисан пројекат најмоћнијих западних држава, може се констатовати да тај процес није спонтан, већ на његов смер и динамику утичу најрелевантнији субјекти савремене међународне заједнице.

Са становишта глобалних процеса, према мишљењу Смиље Аврамов, посебно је значајна улога Трилатералне комисије, нарочито, ако се узме у обзир заснованост њеног програма на неолибералним идејама. Основни циљ Трилатералне комисије, која је основана 1973. године, како наводи Смиља Аврамов, јесте преобликовање света ради успостављања новог

светског поретка и стварања јединствене владе (1998: 57). Сматра се да је главни разлог за њено формирање био енергетски шок почетком седамдесетих година и његове алармантне последице по економију САД, Западне Европе и Јапана које су претиле да прерасту у кризу несагледивих размера. У таквим околностима, као начин заштите заједничких интереса најразвијенијих капиталистичких земаља јавила се идеја стварања транснационалне коалиције трију најбогатијих региона у свету – Америке, западне Европе и Јапана.

Још на оснивачком скупу Трилатералне комисије преовладао је јединствен став да једино снажна извршна светска власт, односно светска влада може да отклони ирационалност националних влада и утре пут глобалном економском систему. Тако је спектакуларно повећање транснационализма допринело да стари оквир међународне политике са сферама утицаја, војним алијансама и фикцијом суверенитета постане неспојив с глобалним процесима (Аврамов1998: 78).

У преструктурирању и уједињењу најразвијенијих делова света, улога Америке мора да буде водећа. Таква лидерска улога Америке, према Бжежинском, произилази из чињенице да је она носилац технолошке револуције и прво глобално друштво у историји, али и ново креативно друштво које усмерава развој савременог света. Америка је за њега друштвена лабараторија света (Аврамов1998: 74–75).

Веома утицајан форум за главне индустријске земље јесте група Г7, чије одлуке утичу на читаву светску економију. Али тај форум се све више бави и политичким и геополитичким питањима.

Опште је мишљење да светом данас владају они који пресудно усмеравају глобална кретања, владају тржиштима капитала и стварају и тргују информацијама. Сходно томе, Међународни монетарни фонд, Светска банка и Светска трговинска организација су институције које пресудно дефинишу глобалну економску политику, што даје основ да се о њима говори као језгру „де факто светске владе новог империјалног доба“ (Чомски1998: 20).

Међународни монетарни фонд и Светска банка друге су две међународне институције које располажу савременим механизмима моћи за најнепосредније управљање глобалним процесима. Обема институцијама седиште је у Вашингтону, престоници земље која је најгласније заговарала подршку слободном тржишту.

Наметање концепта ММФ-а и његово спровођење кроз дерегулацију, приватизацију и либерализацију, што је у суштини процес глобализације, одговара интересима САД, која је и творац концепта ММФ.

На основу анализа тешко се може оповргнути чињеница да глобални процеси нису активности које се одвијају спонтано, већ њима управљају елите савременог света. Таоће, није спорно да се ти процеси одвијају тако

да се штите интереси најмоћнијих, односно, на штету оних који су маргинализовани. У прилог тој чињеници Видојевић каже: „Усмеравање светских развојних токова на темељу интереса капитала најразвијенијих земаља, пре свега Америке, постаје битна одлика планетарних економско-политичких кретања“ (2005: 17). На тај начин, глобални актери који управљају светом успостављају економски поредак у којем се трајно институционализује неравноправност између развијених и неразвијених земаља. Отуда је основана тврдња да начин на који неформални центри глобалне моћи управљају економском глобализацијом показује да је она, превасходно, пројекат на основу којег треба да се одржава супремација Запада.

ЗАКЉУЧАК

Данас је евидентно да свет са глобализацијом постаје технолошко-економски све повезанији, али и све конфликтнији и хијерархизованији. Испоставило се да такав глобалистички модел међународних односа представља основ пораста глобалне нестабилности, насиља и деструкције, чак и апокалиптичких претњи људској цивилизацији. Отуда, питање безбедности у процесу настајања глобалне светске заједнице постаје једно од најзначајних питања индивидуалног и колективног постојања савременог човека. Глобализација, без сумње, представља једно од најкомплекснијих поља научног интересовања.

Промене које су наступиле по окончању „хладног рата“ револуционарно су измениле односе у међународној заједници и означиле, уједно, и крај вишевековног вестфалског модела међународних односа и вишедеценијске идеолошке конфронтације. Асиметрична моћ којом су располагале наметнула је САД као неспорног лидера глобалних промена и креатора економских, политичких и војних садржаја глобализације.

Концентрацијом политичке, економске и војне моћи најзначајнијих међусобно повезаних снага, усмерава се обликовање глобалног светског поретка. Водећа суперсила све чешће свој национални интерес представља као општи интерес или као интерес већине земаља света, па свака непослушност и непристајање, као и позивање на сопствене интересе, бивају енергично санкционисани – или сте са нама или сте против нас.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1998: С. Аврамов. *Трилатерална комисија, светска влада или светска тиранија.* Ветерник: Идиј.

Bergner1994: J. Bergner. *Нови светски поредак Нове суперсиле*. Београд: Белетра.

Чомски 1998: Н. Чомски. *Светски поредак – стари и нови*. Београд: СКЦ.

Добрковић 1999: Н. Добрковић. *Балкан и НАТО, међународни односи*. Београд.
Мићовић 2001: В. Мићовић. *Глобализација и нови светски поредак*. Београд: Чигоја штампа.
Наj 2004: Ј. Наj. *Парадокс америчке моћи*. Београд: БМГ.
Накарада–Рачић1998: Р. Накарада – О. Рачић. *Распад Југославије – изазов европској безбедности*. Београд.
NATO 2005: *Handbook,* Brussels.
Симић 2002: Д. Симић. *Наука о безбедности – савремени приступи безбедности*. Београд: Службени лист.
Симић 1999: Д. Симић. *Поредак света*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Тркуља 1999: Ј. Тркуља. *На рубу пропасти*. Београд: Центар за унапређење правних студија.
Видојевић 2005: З. Видојевић. *Куда води глобализација*. Београд: „Филип Вишњић“.

Miroslav B. BALJAK
Miodrag L. GORDIĆ

GLOBALIZATION OF POWER

Summary

Globalization is a phenomenon that dramatically marks the spirit of time at the beginning of the new millennium and significantly shapes the politics, economics and social life of the world, although unequally and with different consequences. The phenomenon of globalization is accompanied by numerous dilemmas. The basic dilemma, certainly, relates to its authentic meaning, i.e. to the question of whether globalization is a threat to the world or the ability to significantly improve it.

The concentration of political, economic and military power of the most important interconnected forces directs the formation of a global world order.

The paper deals with the most important actors of globalization, since they define the direction and flow of global economic, political and security processes. In this regard, the key role of transnational companies in this phenomenon is especially emphasized, bearing in mind that in the current conditions, the global economic elite has a key role in defining the structure of power in contemporary international relations.

Key words: Globalization, power, military power, global order.

Рад је предат 22. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

UDK 303:001.891
doi:10.5937/bastina1947185T

Pregledni rad

*Dragan Lj. TANČIC**
Institut za srpsku kulturu – Priština, Leposavić

*Petar D. TANČIC***

METODOLOŠKI PROBLEMI DEFINISANJA ANKETE KAO METODE I TEHNIKE ISPITIVANJA U DRUŠTVENIM I POLITIČKIM NAUKAMA***

Apstrakt: Na osnovu uvida u naučni fond iz oblasti metodologije društvenih i političkih nauka, nesporno je da postoje dva opšta pristupa shvatanja ankete. S jedne strane imamo shvatanja koja pod anketom podrazumevaju naučni metod, počev od Mozera i drugih autora, a s druge strane imamo shvatanja koja pod anketom podrazumevaju samo jednu od tehnika naučne metode ispitivanja.

Ključne reči: metodologija, naučni metod, ispitivanje, tehnike naučne metode, upitnik.

MOZEROVA SHVATANJA ANKETE

Na početku ovog rada, pre svega se moramo osvrnuti na jednu bitnu činjenicu koja se tiče razmatranja nekih metodoloških pitanja i problema u vezi sa anketom. Naime, odredjena shvatanja u metodologiji u okviru teme ovog naučnog rada, koja su i sada posle 60 godina aktuelna i naučno i društveno značajna istakao je C. A. Mozer, davnih 50-tih godina prošlog veka u svojoj naučnoj monografiji pod nazivom *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava* (Mozer 1962). Mozer je naglasio da su interesovanja za empirijska i metodološka pitanja u društvenim naukama (i u to vreme, prim. autora), a posebno u sociologiji bila veoma velika, što je i danas slučaj. Naglašena interesovanja za ta pitanja u društvenim naukama (takodje u to vreme, prim. autora) bila su opažena u zemljama različitog društvenog uređenja, koja su bila diktirana mnoštvom zajedničkih pitanja

* vanredni profesor, naučni saradnik, dragan_tancic@yahoo.com
** politikolog, deimos.cod@yahoo.co.uk
*** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

od naučnog i praktičnog značaja, a posebno trima okolnostima. Prvo, činjenicom provladavanja shvatanja da društvene nauke, ukoliko žele da sačuvaju istinski dignitet nauke, moraju predstavljati jedinstvo praktičnog i teorijskog aspekta, jedinstvo konkretnog i aspektnog rada. Drugo, spoznajom da je dalji razvitak društvenih nauka, gde posebno mislimo na sociologiju, nemoguć bez praktičnih istraživanja procesa svih sfera društvenog života. Treće, činjenicom sve izrazitijeg prihvatanja stava da društvena istraživanja imaju ne samo značajnu teorijsku vrednost, već isto tako i veliku prakičnu, društveno-ekonomsku, političku i kulturnu vrednost, u tom smislu što postignuti rezultati služe društvenim organima i institucijama kao naučni instrumenti pri donošenju određenih mera u vršenju pojedinih zahvata u raznim područjima društvenog života (Mozer 1962: V).

Mozer takodje ističe i problem metoda u naukama, kako u prirodnim tako i u društvenim, koji se postavljao kroz istoriju, a posebno u prelaznim epohama iz jednog društvenog sistema u drugi, u filozofiji i prirodnim naukama. Isti autor je istakao Dekartov značaj za modernu filozofiju i prirodne nauke koji je bio naglašeniji u metodološkom nego u sistemtsko-teorijskom pogledu i to u „revoluciji oruđa posmatranja i eksperimenta, tj. u razvitku posebnih metoda i tehničkih instrumenata naučnih istraživanja (Mozer 1962: VI). Iz samog naslova Mozerove knjige (*Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*) uočava se njegov pristup ka odredjenju ankete kao metode. To se posebno naglašava u glavi deset citirane knjige, gde Mozer pod metodama prikupljanja podataka odredjuje i poštanske upitnike i ističe da se metod upitnika već nekoliko godina „mnogo kritikuje zbog teškoća da se tim putem obezbede adekvatni odgovori [...] teškoće su najviše upotre ozbiljne, one ne bi trebalo da nas spreče da uvidimo prednosti ovog metoda“ U daljem tekstu autor navodi da „nema sumnje da je poštanski upitnik uopšte brži i jevtiniji od svih drugih metoda“ (Mozer 1962: 229), pri čemu navodi i nedostatke metoda poštanskih upitnika: pitanja moraju biti laka i jednostavna, odgovori na upitnik moraju biti kao konačni, upitnik je nepodesan tamo gde se traže spontani odgovori, razni odgovori se ne mogu uzeti kao nezavisni, nema mogućnosti da se odgovor anketiranog lica dopuni zapaženjem (Mozer 1962: 230–232). Mozer u metode prikupljanja podataka svrstava i intervjuisanje, za koje smatra da je „najviše upotrebljavan metod prikupljanja podataka u društvenim naukama. Uopšte, to je nesumnjivo najprikladnija procedura, iako ona povlači za sobom razne vrste grešaka i pristrasnosti“ (Mozer 1962: 230–232).

Mozer navodi da „anketa može obuhvatiti raspon od studiranja nekoliko slučajeva do potpunog prebrojavanja, od pažljivo odabranih uzoraka do proizvoljog broja dobrovoljaca“ (Mozer, 1962: 3–4). Prema navedenom autoru društvene ankete zahvataju četiri osnovna područja: demografske karakteristike, socijalnu okolinu, socijalne i ekonomske faktore ljudi. Društvena anketa kao

jedan od oblika empirijskog istraživanja može koristiti i uobičajno koristi više metoda i tehničkih instrumenata. Dva su bitna pitanja vezana za društvenu anketu: određivanje njenog položaja u sklopu metoda i instrumenata istraživanja i sagledavanje uloge ankete u empirijskim istraživanjima.

Društvena anketa se koristi u nekoliko različitih značenja:

a) njome se označava poseban oblik odnosno proces empirijskog istraživanja,

b) koristi se u smislu identifikacije sa prikupljanjem činjeničnih podataka,

c) u smislu identifikacije sa pojmom empirijskog istraživanja uopšteno i

d) u smislu identifikacije tog pojma sa posebnim metodom istraživanja.

Mozer takodje ističe da se treba podsetiti da su društvene nauke još uvek u početnom stadijumu poznavanja ljudskog ponašanja i poznavanja društvene sredine, te insistiranje na tome da sociolog ne treba da prikuplja činjenice dok nema određene hipoteze značilo bi podsticati arbitrarne hipoteze, što može biti isto tako loše kao i nediskriminatorno sakupljanje podataka. Sociolog treba da ankete posmatra kao put za istraživanje određenog područja sakupljanje podataka, kao i direktno o predmetu studija, i da se na taj način problemi dovedu u centar pažnje i ukaže na ona pitanja koja bi vredelo dalje istraživati.

FAIMENGOVA SHVATANJA

Fiamengo ističe da veliki stepen samostalnosti u odnosu na metode istraživanja, a posebno u odnosu na opšti metod i generalnu teoriju, imaju tehnički instrumenti upotrebljavani u empirijskim istraživanjima, odnosno da usvajanje tehnike empirijskih istraživanja nije povezano ili je vrlo malo povezano s obavezom i potrebom prihvatanja opšteteorijskih koncepcija kojima ta tehnika moće biti prožeta. Pitanje od posebnog praktičnog i teorijskog značaja jeste određivanje granice tehničkih instrumenata i metoda kao takvih. U praksi se često za jedne iste postupke upotrebljavaju oba izraza: metod i tehnički instrument. Govori se o intervjuu kao metodu i kao instrumentu prikupljanja iskustvenih podataka, a isto tako i o anketi, uzorku, sociomateriji itd. Posebno to važi za anketu, čiju problematiku tretira delo C. A. Mozera *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojmava*. Ta činjenica nužno traži osvrt na pitanje položaja, mesta i značaja anketa, odnosno anketiranja, kako u integraciji sociooloških metoda tako i u istraživanju društvenih pojava. Po Fiamengu, dva pitanja su od bitnog značaja u osvetljavanju društvene ankete: a) određivanje njenog položaja u sklopu metoda i instrumenata istraživanja i b) sagledavanje njene uloge u empirijskim istraživanjima posebnih sastavnih elemenata od kojih zavisi njena validnost u praksi. On navodi da se pojam društvene ankete upotrebljava u nekoliko različitih značenja: a) njima se označava poseban oblik, odnosno proces empirijskih istraživanja, pri čemu se upotrebljavaju

razni konkretni metodi i empirijski instrumenti; b) on se upotrebljava u smislu identifikacije sa prikupljanjem činjeničnih podataka uopše i tome odgovarajućih metoda i instrumenata; c) u smislu identifikacije sa pojmom emirijskog istraživanja, uopšteno, pri čemu se podrazmeva kako prikupljanje činjeničnih podataka tako i njihova teorijska obrada; d) u smislu identifikacije toga pojma sa posebnom metodom istraživanja, odnosno empirijskim istrumentom ili pismenim upitnikom. Isti autor smatra da bi prvi način određenja pojma ankete i anketiranja najtačnije odgovarali upotrebi anketa u praksi, to jest da društvena anketa predstavlja jedan poseban proces ili oblik empirijskog istraživanja, a ne empirijsko-socijalno istraživanje (odnosno "social survey") u celini, niti prikupljanje činjeničnih podataka u celini[1], niti pak samo metod intervjua ili upitnika. Ako tako postavimo određenje pojma društvene ankete, onda su za bliže njegovo oređenje od posebnog značaja tri sledeća pitanja: a) šta je cilj ankete, odnosno koje su faze naučnog rada njoj svojstvene; b) kojim metodima i posebnim instrumentima se obavlja proces anketiranja i c) šta može biti predmet društvenih anketa. Obično se smatra da se proces anketiranja završava prikupljanjem iskustvenih podataka, te da ona ima čisto deskriptivni karakter, a da pitanje eksplikacije dobijenih podataka nije imlicirano u tom procesu. Prvenstveno to jeste zadatak ankete, ali je, čini se, bilo pogrešno taj stav apsolutizovati. Iako je faza sakupljanja podataka bitni deo svake ankete, ona više ili manje prelazi i u eksplikativnu fazu rada, odnosno njome se ponekada želi postići upravo takav cilj. U tom smislu vredi istaći misao Mozera: „Ne sme se, ipak, smatrati da je cilj anketa bilo u sociološkom ili drugim istraživanjima uvek tako jasan. Mnoga ispitivanja su sračunata na to da objasne pre nego opišu. Njihova funkcija moze biti i teoretska – da ispituju neku hipotezu koju sugeriše sociološka nauka – ili strogo praktična – da utvrde uticaj raznih faktora na neku pojavu, faktora koji mogu biti prouzrokovani javnom akcijom. No, bilo o kom slučaju da se radi, cilj je objašnjavanje odnosa između određenog broja promenljivih. Treba podvući da prikupljanje činjenica ne može biti zamena za razmišljanje i istraživanje za radnim stolom i da je srazmena lakoća kojom se može ovladati tehnikom anketiranja samo još jedan razlog više da se dobro shvate i njihove granice i njihove mogućnosti. Empirijska israživanja društvenih pojava imaju dva temeljna zadatka: a) da prikupe dovoljnu množinu činjeničnog materijala i b) da pruže eksplikaciju tog materijala, odnosno da provere neku hipotezu. Upravo na bazi identificiranja tehničkog procesa anketiranja sa empirijskim istraživanjem u celini stvaraju se zaključci

1 U tom smislu čini nam se da je formulacija Milića: „Savremena anketa, taj svakako najčešći oblik istraživanja u današnjoj sociologiji, predstavlja, u stvari, kombinaciju metoda uzoraka s raznim tipovima intervjua ili upitnika" (Milić 1958: 94) adekvatnija od Lukićeve: „Prikupljanje činjenica u sociologiji obično se naziva anketa" (Lukić 1959: 181), mada se ni ona ne bi mogla u potpunosti prihvatiti.

da se empirijsko istraživanje iscrpljuje u čisto sociografskom prikupljanju činjeničkih podataka i njihovoj deskripciji. Ako na toj fazi procesa ponekada i ostaju društvena empirijska istraživanja, onda to nije dokaz za karakter empirijskih istraživanja kao takvih, već to jednostavno potvrdjuje da takva istraživanja gube svoj temeljni karakter. Ovde treba lučiti dva pojma: empirijsko istraživanje, gledano u jedinstvu svih faza rada, i anketiranje, posmatrano kao deo istraživanja, ali kao takav deo koji ne stoji sam za sebe, već je nužno uklopljen u proces empirijskih istraživanja kao širi pojam. Iako sâmo anketiranje predstavlja u stvari prvu fazu rada, anketa po svojoj prirodi prevazilazi tu fazu rada i nužno svojom prirodom tendira ka daljoj fazi. Štaviše, ako drugu fazu istraživačkog rada oduzmemo anketi, onda ona gubi svoj vlastiti smisao. To bi značilo ostati na poziciji identificiranja tehničkog procesa anketiranja sa ciljevima naučnog i praktičnog karaktera koji se žele ostvariti društvenom anketom. U tom smislu nema logičkog opravdanja stava razdvajanja anketiranja od naučne obrade rezultata ankete, iako ta obrada (eksplikacija) u strogom smislu reči prevazilazi sam proces anketiranja. Društvena anketa kao oblik empirijskog istraživanja može koristiti, i obično koristi, više posebnih metoda i tehničkih instrumenata. Van svake sumnje je da su temeljni instrumenti na kojima se ona zasniva intervju i upitnik, bilo da se oni zasnivaju na postupku slučajnog uzorka ili na statističkoj masi, što je ređi slučaj, što je i dalo izvesnu osnovu za identificiranje pojma ankete s pojmom intervjua ili upitnika. No, jedna šire zamišljena društvena anketa može implicirati, i vrlo često implicira, kako razne posebne sociološke metode, kao na primer metod posmatranja, eksperimentalni i statistički metod, razne logičke metode analize i sinteze, tako i druge instrumente, kao na primer postupak analize sadržaja itd. (Mozer 1962: XVI–XX). U daljem tekstu, u predgovoru, Fiamengo posebno naglašava značaj odnosa validiteta istraživanja društvenih pojava putem ankete i njoj odgovarajućih instrumenata: „a) prethodna teorijska obrada problema koji se žele istraživati, čija obrada se zasniva na raznom dokumentacionom materijalu, i ostvaruje putem raznih metoda; b) razrada operacionog plana istraživanja na bazi prethodnog upoznavanja problema i njegove obrade: c) utvrdjivanje strukture upitnika na bazi dvaju prethodnih faza rada; d) obraćanje pažnje na zahteve koji se postavljaju u procesu izvodjenja ankete, ili uvažavanje izvesnih proceduralnih pravila pri izvodjenju ankete; e) uzimanje u obzir anketarske greške, s jedne strane, i greške koje potiču iz uzroka, s druge strane, i, najzad, f) kvalitet obrade anketnih podataka... Bilo da se anketom želi sakupiti odredjena masa iskustvenih podataka, bilo da njome želimo proveriti neku hipotezu, sagledati korelaciju nekih varijabli itd., budući da se proces izvodi u nekoj sferi društvenog života neophodno je potrebno da se ta sfera pre toga upozna, kako u njenom praktičnom vidu tako i u njenom teorijskom dometu. Pristupiti istraživanju bez ove prethodne faze rada znači osetno oslabiti,

ako ne i potpuno onemogućiti, polaznu poziciju... Pri utvrdjivanju strukture upitnika, bilo u sadržajnom (materijalnom) ili formalnom pogledu treba obratiti pažnju na niz posebnih elemenata, kao na primer, na tip pitanja, tj. da li uzeti pitanja sa slobodnim ili unapred utvrdjenim odgovorima, ili pak odredjenu kombinaciju ova dva tipa; na redosled pitanja, pri čemu je od posebne važnosti da teža i osetljivija pitanja ne budu na početku upitnika, niti pak na kraju kada su anketirana lica već dosta zamorena; na pitanja semantičkog karaktera, pri čemu je naročito važno da rečnik odgovara nivou obrazovanja anketiranih osoba i da je značenje pojedinih reči i celih rečenica tačno odredjeno i precizno, tako da anketirana lica nisu u dvojbi kako da shvate pojedina posebna pitanja, jer će od toga umnogome ovisiti i karakter njihovog odgovora. Možda je još osetljivije pitanje način izvodjenja samog procesa anketiranja, posebice u slučajevima gde anketirana lica dolaze u dodir sa anketarima (jače u intervjuu, a slabije u dirigovanom pismenom upitniku), budući da je svaki medjusobni dodir zavisan od posebnih okolnosti i podložan uticaju raznih faktora, kako socijalnih, psiholoških, idejnih, tako i čisto tehničkih. Od toga da li proces anketiranja i karakter upitnika garantuju anonimnost, od toga kako se postupa sa anketiranim osobama, a pogotovu od toga da li se oni prilikom anketiranja subjektivno osećaju ravnopravnim sa rukovodiocima anketa, zavisi umnogome i stepen tačnosti, iskrenosti i preciznosti objektivnih podataka koje daju anketirana lica, a pogotovu kada su u pitanju mišljenja i stavovi, koji se ne mogu tako lako kontrolisati kao činjenički podaci objektivnog karaktera... Ne manje značajno pitanje u istraživanju društvenih pojava putem anketiranja, čije zanemarivanje može dovesti do pogrešnih zaključaka, i čak do zabluda, jeste pitanje pristrasnosti i grešaka koje se više-manje nužno pojavljuju u svim fazama procesa istraživanja. Unutar vrlo raznolike skale mogućih grešaka postoji nekoliko temeljnih kategorija grešaka, odnosno nekoliko bitnih izvora grešaka, a to su: a) greška uzorka; b) „anketarske greške“ i c) pristrasnosti i greške koje nastaju zbog neodazivanja... Pitanju grešaka u raznim fazama anketiranja Mozer je s pravom posvetio prilično veliku pažnju, imajući u vidu da bez kvalitetnijeg rešenja tog pitanja i verodostojnost činjeničkih podataka gubi u svome značaju, a prema tome i kvalitet celog empirijskog istraživanja... Poslednja faza anketiranja predstavlja obradu anketnih podataka, i to u dve posebne podetape: prvi deo rada odnosi se na pitanje redigovanja, kodiranja i tabeliranja dobijenih odgovora, a drugi deo predstavlja teorijsku obradu dobijenih podataka, to jest njihovu statističku deskripciju i naučnu eksplikaciju. Fiamengo na kraju zaključuje da delo C. A. Mozera, profesora društvene statistike Londonskog univerziteta, *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, predstavlja obradu teorije metodologije anketa i tehniku instrumenata za izvodjenje empirijskih istraživačkih radova“ (Mozer 1962: XXII–XXV). Iz ovih nekoliko iskaza Fiamenga o delu Mozera, uočava se veliki

teorijsko-metodološki i empirijski značaj naučnih saznanja o anketi koja je dao Mozer, koja su i danas bitna osnova kada se govori o anketi i anketnim ispitivanjima (Mozer 1962: V–XXX).

SHVATANJA DRUGIH AUTORA

U naučnom fondu su prisutna i druga shvatanja ankete kao metode. Tako, prema shvatanju Čekića, metoda anketiranja je postupak kojim se na temelju anketnog upitnika istražuju i prikupljaju podaci, informacije, stavovi i mišljenja o predmetu istraživanja (Čekić 1999: 73). Prema Filipoviću, anketa je metoda za dobivanje informacija o mišljenju i stavovima ljudi, koja se najčešće koristi u javnom životu, ali koja u osnovi ima naučnu intenciju da se dobiju saznanja o stavovima šire populacije (Filipović 2004: 105). Vojin Milić je s punim pravom istako da se

> „... stiče utisak da je anketa gotovo najvažniji izvor iskustvenih obaveštenja u sociologiji, što, naravno, izaziva žučne kritičke prigovore o štetnosti 'anketomanije'. Kad jedan način prikupljanja iskustvenih podataka počne da preovladava u nekoj nauci, to ne može ostati bez širih metodoloških posledica, ne samo u oblasti prikupljanja podataka, nego i u rešavanju drugih metodoloških zadataka. Razvoj razgovora i upitnika je najbolji primer. Teško se oteti utisku da u savremenim metodološkim priručnicima shvatanje o organizaciji i izradi plana istraživanja, kao i o načinu sredjivanja i analize prikupljenih podataka nisu suviše podešena uslovima anketnih ispitivanja. Kako su ova ispitivanja samo jedan osoben oblik prikupljanja podataka, postoji ozbiljna opasnost da se usled toga neki ključni metodološki problemi sociloških istraživanja rešavaju na šablonski način. Istovremeno, u istraživačkoj praksi su stvoreni vrlo raznovrsni oblici i tipovi naučnog razgovora, a donekle i upitnika, od kojih su neki posebno prilagodjeni za prikupljanje posebnih vrsta podataka odnosno naročito za uslove ispitivanja. Upotreba njihovog neprimerenog oblika stvara nove metodološke slabosti. Sve su to razlozi da se razgovor i upitnik kao istraživačka sredstva sociloških istraživanja nešto šire razmotre" (Milić 1996: 477).

On pod anketom shvata „način prikupljanja podataka, širi po broju ispitanika, ali s jednostavnim sadržajem i relativno kratkim trajanjem prikupljanja" (Milić 1996: 479). Iz napred navedenih iskaza se uočava da navedeni autor anketu ne shvata kao metod, već kao sastavni deo metode ispitivanja.

Gordić, Termiz i Tančić ističu da, kada se govori o metodi ispitivanja, obično se misli da je to složena metoda neposrednog i posrednog prikupljanja podataka o društvenoj stvarnosti i iz nje same. U literaturi se često tvrdi da se ono ostvaruje putem „verbalne provokacije i reagovanja na nju". Faktički, činjenica je da se ispitivanje ostvaruje postavljanjem pitanja ispitaniku koji po svojoj slobodnoj volji, svesno odgovara. Ova bitna odredba ispitivanja postavljanjem

pitanja (što sugeriše i naziv ispitivanje) i dobijanjem odgovora u uspostavljanom namernom društvenom odnosu ispitivača i ispitanika odnosi se na sve oblike i tipove ispitivanja, kojih ima više. U tom kontekstu, razlikovaćemo naučna ispitivanja od ostalih ispitivanja. Po načinu rada ispitivača razlikujemo blago, neutralno i oštro ispitivanje kako po koncepciji, strategiji, ponašanju ispitivača i načinu i intenzitetu saradnje ispitanika tako i po podobnosti oblika i tehnike ispitivanja.

Neposredno ispitivanje je ono u kome se uspostavlja neposredan odnos između ispitivača i ispitanika i u kome se ispitaniku postavljaju pitanja koja se neposredno odnose na predmet istraživanja. Posredno ispitivanje može imati dva značenja. Prvo, ispitanik se dovede u situaciju da daje iskaze o predmetu istraživanja sa kojim nije upoznat i nije dao pristanak da sudeluje u ispitivanju. Drugo značenje je uže i ono podrazumeva postavljanje „posrednih" pitanja koja se ne odnose neposredno na predmet istraživanja, ali se preko njih može saznati stav o predmetu istraživanja. Posredna ispitivanja su retka u nauci, mada se u ispitivanjima koristi i po nekoliko posrednih pitanja (Milić 1996: 485–489). Najčešće su individualna ispitivanja (jedan ispitanik – jedan ispitivač u komunikaciji), ali postoje i grupna ispitivanja (nekoliko ispitanika i jedan ili nekoliko ispitivača) i kolektivna (jedna zajednica daje zajednički odgovor). Možemo takođe razlikovati usmeno, pismeno i kombinovano ispitivanje. Usmeno ispitivanje je svako ono u kome ispitivač neposredno usmeno postavlja pitanja i na njih ispitanik odgovara takođe usmeno. Ako se ovakvo ispitivanje obavlja kroz neposrednu ličnu komunikaciju ispitanika i ispitivača, ono može biti najprodornije i najuspešnije. Razvojem tehnike ovo ispitivanje je počelo da se modifikuje. Prva modifikacija je tzv. „telefonska anketa" (mada je to stvarno intervju), zatim su došla ispitivanja posredstvom kasetofonskih traka, da bi se danas ostvarivala ispitivanja uz korišćenje računara i interneta odnosno srodnih sistema. Ipak usmeno "tet á tet" (licem u lice) neposredno individualno intervjuisanje ostaje najprodornije i najproduktivnije. Samo ličnim angažovanjem ispitivača – anketa obezbeđuje valjano ostvarivanje izabranog uzorka. Pismeno ispitivanje podrazumeva postavljanje pitanja i davanja odgovora u pisanom obliku i spada u ispitivanja sa najviše ograničenja zbog navika, pismenosti i sklonosti ispitanika. Ipak, jedna varijanta može biti uspešna. Ako ispitivač u prvom krugu podeli obrasce sa pitanjima i mestima za odgovor, sa najavom da će se po popunjene obrasce vratiti kroz određeno vreme, može da se ne zna tačno profil davaoca odgovora, a i uzorak se osipa. Kombinovano ispitivanje nije još steklo status valjanog naučnog ispitivanja. Ono češće služi za medijska, radio i TV ispitivanja. Medij emituje usmeno (TV može i kombinovano) pitanje (pitanja), a slušaoci/gledaoci odgovaraju dopisima (Gordić–Termiz–Tančić 2015: 224–226).

Takodje, Gordić, Termiz i Tančić smatraju da je za istraživanje metodom ispitivanja bitno razlikovanje ankete i intervjua, koje smatramo osnovnim tehnikama ispitivanja odnosno prema njima: „anketnim ispitivanjem imenuje se

svako ispitivanje na osnovu nekog broja jedinica iz mase". Međutim, u metodologiji društvenih nauka ove dve vrste tehnike ispitivanja razlikuju se po sljedećim odredbama: (1) anketa, po pravilu, kao svoj instrument koristi anketni upitnik, strogo sistematizovan, sa strogo definisanim pitanjima i unapred formulisanim, ponuđenim odgovorima. Ispitivanje obavlja anketar koji je najaktivniji u momentu uspostavljanja kontakta sa ispitanikom, a nadalje mu je uloga pasivna. Anketar u standardnom značenju te reči, čak ne mora da bude uključen u anketno ispitivanje; (2) Intervju (naučni razgovor) je veoma složena tehnika sa više tipova, a bitna razlika prema anketi je aktivnost i uloga ispitivača i svojstva osnove za razgovor. Štaviše, tip neusmerenog, slobodnog, itd. intervjua čak ne mora da ima formalni obrazac – osnov za razgovor. U daljem izlaganju strogo ćemo razlikovati anketu i intervju, mada imaju mnogo zajedničkog. Tako i anketa i intervju u osnovi imaju komuniciranje pitanjima i odgovorima između ispitivača i ispitanika, u oba slučaja uspostavlja se i ostvaruje određeni društveni odnos, u oba slučaja postoji osnovni plan postavljanja pitanja i razvijanja strategije dobijanja odgovora. U stvari, radi se o dve strategije: a) logičkoj i b) psihološkoj, odnosno o strategiji formulisanja pitanja, njihovog redosleda, broja i grupisanja u celine, njihove složenosti i težine, itd. i o strategiji uspostavljanja kontakta sa ispitanikom, mestom razgovora i izborom okruženja, izgledu i ponašanju ispitivača itd. Logička strategija javlja se u tri osnovne varijante i dve podvarijante. To su: model levka (pravog i obrnutog levka), model baterije i polideterministički model. Ispitivanje se, kao što smo pokazali, ostvaruje kroz postavljanje (sistematsko, ciljno, selektivno itd.) pitanja i evidentiranje smislenih odgovora. Pitanja i odgovori imaju razne uloge u instrumentu i razna svojstva. Pogledajmo prvo strukturu pitanja. Svako pitanje se sastoji od osnove i potke. Osnova je najčešće inicirana – implicirana stavom, a u ređim slučajevima posebne hipoteze, dok je potka ili razrada jednog indikatora ili je skup više indikatora. Ako je opšti indikator iskaz, onda potka može da sadrži razne modalitete iskaza po raznim obeležjima, a najčešće po obeležjima sadržaja i forme. Dakle, osnova pitanja je upitni iskaz kojim se obraćamo ispitaniku, a potka su predviđeni modaliteti odgovora – uključujući i mesto za unošenje odgovora. Svako pitanje je na određen način i tehnički uređeno (numeracija, štampa, oznake itd.). Sada možemo dati definiciju pitanja u instrumentu ispitivanja: „pitanje je pismeno iskazivanje misaono-pojmovne i terminološke konstrukcije kojom ispitivač inicira i stimuliše verbalni iskaz ispitanika u vezi s predmetom istraživanja". Pitanja možemo klasifikovati po mnogim kriterijumima, ali ćemo mi prvo razmotriti pitanja po njihovim raznim svojstvima. Najčešće se pominju pitanja sa otvorenim i zatvorenim odgovorima. Pod otvorenim odgovorima podrazumevamo odgovore koje ispitanik sam kreira i formuliše. Pod zatvorenim odgovorima podrazumevamo odgovore koje je ispitivač unapred formulisao, a ispitanik se sa njima upoznaje i odabira jedan (ili više – zavisno od zahteva ispitivača) od ponuđenih odgovora.

Osim zatvorenih odgovora opravdano je obratiti pažnju i na „zatvorena pitanja". Zatvorenost pitanja nije u tome da ona nužno zahtevaju zatvorene odgovore. Zatvorenim pitanjima smatramo ona koja se ispitaniku ne mogu interpretirati, već se moraju postaviti istim rečima kojima je pitanje formulisano i istom formom iskaza. Ovako postavljeno pitanje može zahtevati decidiran odgovor, bilo da ga ispitanik bira među ponuđenim bilo da ga sam kreira.

Tri su glavne tehnike ispitivanja, a svaka od njih ima svoje specifičnosti: anketa, intervju i test. Anketa je tehnika metode ispitivanja čiji predmet su, po pravilu, masovne pojave, te je ona veoma povezana sa statističkom opštenaučnom metodom. Njene odlike su: sistematičnost, relativna kratkotrajnost i ekonomičnost. Sistematičnost se obezbeđuje veoma odgovornim radom na konceptualizaciji i projektovanju istraživanja. U tom procesu naglašena pažnja se posvećuje operacionalizaciji predmeta istraživanja, hipoteza, indikatora, upitnika, formiranju uzorka i obuci anketara. Izborom dovoljno velikog i društveno i statistički reprezentativnog uzorka koje čine kompetentni ispitanici obezbeđuje se bitan preduslov za uspešno anketiranje i istinita saznanja. Izborom i valjanom operacionalizacijom predmeta omogućava se ispitanicima da istinito odgovaraju. Istinitost ovde ima dva značenja: prvo, da ispitanici iskazuju svoj stav, saznanje, osećanje istinito, bez prikrivanja; drugo, da njihov iskaz, uz to što je subjektivno istinit, bude i objektivno istinit. U načelu, svaki predmet društvenih nauka može se ispitivati anketom, ali nije svaki predmet podjednako podoban za ispitivanje anketom. Po pravilu, suptilniji problemi i predmeti istraživanja manje su pogodni od jednostavnijih i onih koji ne zadiru u intimu čoveka. Međutim, predmet ankete mogu da budu i pojedinačne pojave. U društvenoj praksi svakodnevno se, u cilju evidencije, popunjavaju nekakvi „formulari", što jeste oblik anketiranja, ali nije i naučno istraživanje.

Detaljna obrada hipoteza i indikatora omogućava nam izradu primenljivog i prodornog upitnika. Ako je anketa logičan i funkcionalan sistem razumljivih pitanja, formalizovanih, sa strogim odnosom prema predmetu istraživanja i predviđenih, mogućih, takođe formalizovanih bitnih odgovora, onda svaki odgovor mora sadržati saznanje o indikatoru i saopštavati odnos prema stavu hipoteze. Visoki stepen formalizacije obezbeđuje brzinu obavljanja posla i ekonomičnost ankete. Tako se teži izradi standardizovanog anketnog upitnika. Sastavni delovi takvog upitnika su: (1) signature (nazivi i simboli) naziva istraživanja; (2) redni broj mesta / ispitanika koji pokazuju teritoriju, mesto ispitivanja i ostvarenje uzorka; (3) oznaka ispitivača i eventualno datum ispitivanja. Drugi deo čini sistem pitanja (osnova i potka) i grafička (tehnička) rešenja. Treći deo čine napomene anketara. Pitanja su po pravilu zatvorena, tj. teži se kratkoj i jasnoj formulaciji pitanja koja se koriste u datom obliku prilikom ispitivanja. Teži se takođe i malom broju zatvorenih odgovora koji se predlažu ispitaniku, s tim da on odabere onaj (one) koji izražavaju njegov stav ili ponašanje. Najčešći su odgovori da, ne ili

ne znam ili neću da odgovorim na ovo pitanje. U nekim slučajevima se nudi popis imena, naziva ili se nude skale i slično i tada se odgovor može dati zaokruživanjem rednog broja pitanja ili njegovim upisivanjem u za to određenu kućicu. Obrada upitnika – prebrojavanje odgovora – razlog su da sva pitanja budu numerisana, da modaliteti odgovora takođe budu numerisani i da se na za to predviđena mesta („kućice“) unose brojevi odgovarajućih modaliteta odgovora. Izuzetno, u nekim anketama, predviđa se i mesto za upisivanje otvorenog odgovora ako nijedan od ponuđenih odgovora ne odgovara ispitaniku, a on ipak ima valjan odgovor.

Ankete se uglavnom dele na usmene i pismene. Usmenim anketama smatraju se one u kojima anketar postavlja usmeno pitanja i odgovore unosi u upitnik. To je efikasniji i prodorniji način anketiranja. Mada je princip da se anketar što manje aktivira, u nekim slučajevima on može da približi pitanje ispitaniku ili da mu pomogne u stilizovanju iskaza. Ipak, najbolje je da do toga ne dolazi. Uloga anketara je da uspostavi kontakt sa ispitanikom, da stvara atmosferu pogodnu za saradnju, da dobije odgovore na sva pitanja i da ih unese ispravno u upitnik. Pismene ankete su one u kojima se ispitaniku dostave obrasci (npr. poštom 'poštanska anketa'), a u obrasce sam ispitanik unosi odgovore. Ova vrsta anketiranja manje je produktivna iz mnogih razloga, najčešće kulturnih i tradicionalnih. Ostvarivanje uzorka ne obezbeđuje čak ni stavljanje koverta sa markama za povratno odašiljanje popunjenog upitnika. Druga varijanta pismene ankete je uspešnija. U njoj anketar podeli upitnike ispitanicima i dogovori se sa njima kada će doći, pa ih u dogovoreno vreme pokupi. Na taj način podstiče popunjavanje upitnika, a pri njihovom sakupljanju može i da interveniše. Razvoj tehnologije i elektronike, te činjenica da skoro svako lice ima telefon, da svaka porodica ima radio i televizor, da mnogi imaju računar i vezu s internetom, tehnike ispitivanja će se moći i morati znatno izmeniti. Umesto sredstava papir i olovka i neposredan lični kontakt, kao sredstvo komuniciranja imaćemo računar i internet, društvene mreze – prilagođene svrsi. Prodornost ankete je manja od prodornosti intervjua zbog zatvorenih pitanja i odgovora i zbog veoma ograničenih ovlašćenja i zadataka anketara. Od anketara se ne traži da kreira, već savesno i odgovorno izvrši naloge i sprovede uputstva. Najčešće i najuspešnije su individualne, anonimne ankete. Anonimnošću se štiti privatnost ispitanika. Međutim, anonimnost se može ostvariti samo zaista poštenim odnosom i stvarnom diskrecijom ispitivača. Ovo je jednostavno narušiti obeležavanjem upitnika, s obzirom na to da postoji evidencija o uzorku. Ovde smo, u skladu sa temom ovog naučnog rada, u najkraćim crtama izložili standardizaciju klasične ankete koju možemo koristiti kao jedinu tehniku ispitivanja u okviru jednog projekta istraživanja ili istovremeno sa drugim metodama i tehnikama. Međutim, na savremenom nivou razvoja digitalnih tehnika, moguća su anketiranja njihovim korišćenjem. Npr. moguća je permanentna anketa preko interneta ili drustvenih mreza, ali se postavlja pitanje reprezentativnosti (Gordić–Termiz–Tančić 2016: 263–265).

LITERATURA

Čekić 1999: Prof. dr Š. Čekić: *Osnovi metodologije i tehnologije izrade znanstvenog i stručnog djela*. Sarajevo: FSK.

Filipović 2004: Akademik M. Filipović: *Metodologija znanosti i znanstvenog rada*. Sarajevo: Svjetlost.

Gordić–Termiz–Tančić 2015: Miodrag Gordić – Dževad Termiz – Dragan Tančić. *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti, odbrane i terorizma*. Brčko.

Gordić–Termiz–Tančić 2016: Miodrag Gordić – Dževad Termiz – Dragan Tančić. *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti, odbrane i terorizma*. II izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd.

Lukić 1959: Radomir Lukić: *Osnovi sociologije*. Beograd.

Milić 1996: V. Milić: Sociološki metod, Treće izdanja, Beograd.

Milić 1958: Milić. „Intervju i upitnik kao sredstva za prikupljanje podataka". *Zbornik sa Savetovanja o primeni statistike i sociloških istraživanja*. Beograd.

Mozer 1962: C. A. Mozer: *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*. Knj. 2. Beograd: Kultura.

Stanković–Tančić–Jakšić 2013: Dr Nedeljko Stanković – Dragan Tančić – Milena Jakšić. *Osnovne kategorije i pojmovi u pravnoj i političkoj teoriji*. Brčko.

Tančić 2012: Dragan Tančić. *Osnovi istorijskog metoda*. Beograd.

Dragan Lj. TANČIC
Petar D. TANČIC

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE DEFINING OF SURVEY AS THE METHOD AND TECHNIQUE OF TESTING IN SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

Summary

Based on the insight in scientific fund from the field of methodology of social and political sciences, it is undisputable that there are two general approaches on the survey understanding. On one hand, we have understandings which treat survey as a scientific method, starting from Moser, and other authors; on the other hand, we have understandings which treat survey as the only one of the technique of the scientific method of testing.

Key words: Methodology, scientific method, testing, technique of scientific method, questionnaire.

Rad je predat 15. marta 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 14 Фуко М.
165.12
doi:10.5937/bastina19471995

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ФУКООВ КОНЦЕПТ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ЗНАЊА И МОЋИ**

Апстракт: Своју концепцију постмодернизма и кључних концепата знања и моћи Фуко је развио на основу своје критике модернизма/просветитељства. Концепт односа између моћи и знања тумачи антибејконски: док је за Бејкона знање било моћ ради овладавања природом, за Фукоа су ове категорије компатибилне јер „моћ креира облике знања". Фуко одбија једначину односа између разума, еманципације и прогреса. Модерни облици моћи и знања везани су за нови облик доминације. Уместо истине као објективне категорије, Фуко повезује знање и моћ укорењене у специфичним институцијама (болнице, затвори, школе). Моћ се спроводи кроз надзор и кажњавање.

Фукоова концепција постмодернизма је подложна критици, где се посебно истакао Хабермас. Постмодернизам је пројекат који одбија себе, разум и консензус. Критикује постмодернисте јер се залажу за дисконтинуитет, па, стога, модернизам не треба напустити већ употпунити.

Кључне речи: Фуко, Хабермас, моћ, знање, постмодернизам, просветитељство, критика.

Фуко је дао свеобухватну критику модерне. У својим делима следи Ничеа и његово негирање просветитељске идеологије о историјском напретку. Човечанство се не налази у фази напретка све док не досегне универзални реципроцитет, када владавина закона замењује ратно стање. Постмодерна теорија одбија модерну једначину разума и слободе, просветитељске рационалности и доминације ума, а услед појачане улоге медија долази до прикривања реалности. Једно од првих питања које Фуко обрађује јесте и питање државе. Држава ће бити и предмет његове анализе односа између моћи и знања, али не у оном смислу у коме га је сматрао Френсис Бејкон (знање је моћ), већ да је знање нераскидиво повезано са моћи. Поседовање знања

* виши научни сарадник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

о природним законима наводи нас на то да њима овладавамо. За Фукоа, моћ креира облик знања. Држава је облик политичке рационалности од античког периода до појаве модерне.

Постоје три облика политичке рационалности: Први облик се развија у периоду од Аристотела до Аквинског. Таква рационалност заокупљена је идејом праведности и добробити грађанина. Аквински је био заокупљен поретком врлине укорењене у онтолошкој визији света. Умеће се надахњивало божанским управљањем природом. Други облик је везан за ренесансу и учење Макијавелија. Макијавели се јавља у улози саветника владара – како да створи, одбрани и промени одређени облик владавине. Моћ владара је у вези са типом државе којом управља. Слобода и врлина грађанина нису више највиши циљ, већ увећање и учвршћење владареве моћи што је, уистину, једно крајње реалистичко гледиште. Трећи облик је везан за теорију државног разлога. Фуко теоретичаре овог периода тумачи атипично: они су установили одређени број техника за дисциплинирање чланова заједнице. Ришеље је ту ишао корак испред свог времена и зарад успеха државе жртвовао је принципе своје католичке вере, како би помогао протестантима у Немачкој. Дакле, добробит државе је била испред свега (Словић 2017: 218).

Моћ се не посматра као неутрална и објективна категорија (позитивисти), нити као еманципаторска (Маркс), већ је иманентна знању. Циркуларни однос између моћи и знања је укорењен у његовој генеалогији. Сви мислиоци, према Фукоу, треба да се пробуде из хуманистичког дремежа и скрајну све конкретне облике антрополошких предрасуда заснованих на разуму. Модерни политички филозофи су сматрали да је моћ имала своју суштину. За неке је то био суверенитет, а за неке монопол легитимне употребе силе. Хобс је био поборник првог схватања, а Вебер другог. Фуко се не задовољава овим традиционалним објашњењима и иде даље. Сматра да постоје више моћи од државне. Постоји корпоративна моћ (крупни капитал), родна моћ (патријархат) и друге. Овде се Фуко приближава Ароновој мултидисциплинарности остваривања спољнополитичких циљева субјеката међународних односа (државе). Као што има више моћи, има и више циљева. То није моћ ради моћи, већ услов постизања других (безбедност, освајање простора, становништва и богаћење ресурсима). Пошто моћ нема само један облик испољавања, оно чега се Фуко се плашио јесте њено лукавство; њени основни облици деловања се мењају као одговор на наше напоре да се ослободимо њених стега.

Уколико се базирамо на последњи облик политичке рационалности, онда долазимо до закључка да се моћ суверена у последњих 200 година суочила са новим облицима моћи. То су: дисциплинарна моћ, која се састоји у могућности тренинга људског тела и биополитичка моћ. Биополитичка моћ је предмет Фукоових расправа у његовом делу *The History of Sexuality*, а дисциплинарна

моћ је анализирана у његовом делу *The Discipline and Punish*. Ова класификација би могла да потпадне под тзв. *меку моћ* (*soft power*). Овде се не ради о моћи оличеној у броју становника, величини територије или квалитету ресурса, већ о тзв. невидљивим параметрима моћи. Они се врше кроз „мрежолику организацију", док се појединац налази између њених нити. Таква моћ не обухвата све могуће врсте моћи, али долази одасвуда.

Везано за дисциплинарну моћ, која се остварује кроз надзор и кажњавање, треба истаћи да је Фуко испитивао развој знања о делинквенцији и научних исказа, као и њима одговарајућих правних формула и казнених техника. Све то уоквирује у одређени друштвени простор (Foucault 1975: 30). Моћ не борави ни у каквим апстрактним терминима попут поменуте суверености, колективној представи или емпиријској стварности (влада, друштвене класе). Она је, једном речју, крвоток стварности. То се најбоље може видети на примеру моћи кажњавања. Основни циљ је изазивање страха. Уколико суди монах или неки од његових опуномоћеника, њихов основни циљ је изазивање страха или респекта наспрам персонализације моћи (Kalanj 1993: 78). Као главни елемент краљевске владавине појављује се насиље, док се настанком теорија друштвеног уговора (Лок, Хобс, Монтескје, Спиноза и Русо), та окрутност смањује. Овде друштво стиче право да осуди злочин и одмери кривицу. Примерена је она казна која одвлачи од злочина и оставља поуку – она је корисна и делотворна. Није довољно само казнити већ поправити и излечити.

Фуко је врло често називан „филозофом смрти човека", модерним учеником Ничеа. Његова различита историјска истраживања чинили су га различитим од типично неисторијског Дериде. У приказивању човека нагласак ставља на оно што се предочава и што се на видело износи као објекат, као пуки проналазак модерне науке. У својим истраживањима успео је да докаже да је човек производ владајућег поретка.

Основни циљ Фукоовог рада јесте анализа феномена моћи. Путем креирања историје Фуко је желео да од човека направи субјекат. Један од начина да се ово направи јесте објективизација. Постоје три облика објективизације: 1) објективизација говорног субјекта у филологији и лингвистици, 2) објективизација продуктивног субјекта који дела и 3) објективизација чињенице да је субјекат жив у својој природној историји (Foucault 1982: 777).

Тежња да се од човека направи субјекат је у гро-плану Фукоових истраживања, јер онда када људско биће буде укључено у односе производње, оно улази у сложене односе моћи. Фуко, са ствоје стране, не спада у реалистичке интерпретаторе моћи, већ ову категорију тумачи са аспекта легализма.

Као и сам политички систем, и моћ има тенденцију изопачивања: то су тзв. патолошке форме моћи оличене у фашизму и стаљинизму. Оно што Фуко посебно запажа јесте да ове форме нису оригиналне, већ да су се за

њихову употребу користили постојеће облици развијени у другим друштвима. Да би се пренебрегли овакви патолошки видови моћи у друштву, неопходно је успоставити „нову економију односа моћи“ (Foucault 1982: 779). Фуко се залаже за превагу економије над политиком, јер уколико се у први план стави политика, онда би се овакви видови моћи схватили као природно стање у коме влада „рат сваког против свакога“. Можда би се вид решења налазио у Кантовој филозофији, која спречава разум да иде изван граница датих у искуству. Филозофија би овде помогла економији и политици, јер би указивала на могућност надгледања употребе силе и моћи од стране државе. Прекомерна улога моћи и њена употреба се супротстављају рационализацији. Чак је и појединац један од облика моћи. Моћ, уколико се схвати више политички, а мање економски и филозофски, може утицати и на производњу истине. За разлику од модерниста, који су веровали у прогрес, Фуко сматра да је прогрес илузоран, а да знање није место где се развија слобода. Свако друштво има свој дискурс истине, а тај дискурс не претпоставља ништа друго него неке нове друштвене односе моћи. Сваки однос моћи замењује једно искуство реалности другим. Фуко однос између моћи и знања сматра епистемолошким и знање доводи у везу са друштвеним околностима. Као и сваки други постмодернист, не верује у могућност истине знања, већ указује на његов прагматични ефекат. За разлику од других постмодерниста, Фуко врши антропоморфизацију моћи – сматра да нико не може да је избегне. Сви смо ми уплетени у мрежу односа моћи. Основна функција моћи јесте друштвена контрола.

Ове уводне напомене о Фукоу јасно говоре да је он помало атипични представник постмодернизма, јер се мало постмодерниста бавило историјом. У својим културним студијама Фуко је представио материјалистичку алтернативу ахисторицизму. Под рубриком „археологија“ и „генеалогија“ успешно је представио своја истраживања из области психијатрије, медицине, хуманистичких наука, сексуалности и друга (Nial 2006: 69). Његово истраживање историје било је истраживање другачијег начина путем кога су, у нашој култури, људска бића направљена субјектима (Foucault 1984: 7). У овом случају се разликује и историјски метод, јер то није исти метод као код позитивиста и рационалиста. У њему долази до растакања појединачних догађаја. Субјекат се не види онако како је створен, већ како је дат у облику „човека“ или хуманости: ради се о људском субјекту.

Фуко се наставља на традиционални метанаратив стављајући човека у средиште знања. Знање које је човек стекао постаје подлога историјског искуства. Ширећи своје знање, човек потврђује своје литерарне и политичке подухвате, тако да бежи из незнања, предрасуда и потчињености. Овим се Фуко директно супротставља француским материјалистима, који своју категорију знања и незнања нису извели до краја, већ су само констатовали повезаност

између незнања и начела здравог разума. Знање је, за Фукоа, услов прогресивног кретања ка цивилизацијском нивоу. Он даје једну ретроспективу где човек схвата да је већ узео цивилизацијски образац, а да тога није свестан. Ток људске историје није ништа друго него реализација онога што је нама већ иманентно. Сви смо ми природна бића. Фуко констатује да су људска слобода и једнакост дошле до своје завршне фазе оличне у либералној демократији. За Фукујаму је ово крај историје (Словић 2014: 331–346). Људска природа је та која даје тон историјском значењу и историјском истраживању и смешта их у оквире антропологије. И онда када је људски субјект смештен изван токова историје, он остаје перманентно у њој. У овом сегменту се Фуко разликује и од марксиста, јер човека не сматра креатором историје већ њеним производом, па је у том циљу истакао да је човек је откриће модерног доба.

Оног тренутка када људски субјекат није више способан да организује целокупну друштвену делатност, одређене институције се јављају као аутономне, добијају унутрашњу логику развоја. Фуко за пример узима образовање и истиче да је оно способност нашег мишљења, говора, учења и имагинације – постаје предмет посебних педагошких дисциплина. Оно није само предмет фиксних закона, већ одговор на промене идеја и вредности до којих долази у пракси не само у оквиру, већ и изван образовања. Фукоова археолошка и генеалошка истраживања укључују могућност трансформације, дисконтинуитета, разводњавања и раскида, што је потка историје. Традиција и трасирање линија развоја нису срж историје, већ подела, јер трансформација и подела теже изградњи новог (Niall 2006: 71).

Све је подложно промени. У овој реченици се види да постмодернисти од модерниста преузимају питање дијалектике. Такође се и настављају на та питања истичући да права историја, она неметафизичка и неантрополошка јесте „ефективна историја". Све што је нама блиско налази се у нашем карактеру. Ефективна историја се разликује од традиционалне јер је без константи. У човеку ништа није толико стабилно да би послужило као основа за разумевање других људи (Foucault 1984: 87).

Фукоова ефективна историја је антиоснивачког карактера (anti-foundationalism) и негира сваки покушај постизања извесног и трајног знања о условима људске егзистенције. Фуко из средишта измешта људски субјекат (десубјективизација), негира континуитет и акценат ставља на дисконтинуитет и разводњавање наспрам континуитета. Историји даје примат у односу на есенцију. Овакви ставови Фукоа супротстављају се начелима просветитељског схватања историје, слободе и знања. То да постмодернисти критикују просветитељство није никаква тајна. Фуко само наставља тај тренд истичући да просветитељство није период у интелектуалној историји, није скуп доктрина нити остварење ауторатитативног рационализма, већ је

то појава одређеног начина филозофског тумачења човековог односа према садашњости и начин бивствовања. Фуко можда и није толико критиковао просветитељство колико је подржавао став да је просветитељство наставак критике другим средствима. Залажући се за континуитет и дисконтинуитет, нови модел историје би могао бити пронађен у деконструкцији текста, као место где су познато и ново смештени заједно.

Фукоова концепција постмодернизма је подложна критици. У њој је предњачио Хабермас. Његов однос према постмодернизму се тумачи као последица значаја његове теорије модернизма, а према онима који су постмодернизам дефинисали наспрам Хабермасова величања просветитељства. Када је Лиотар у свом главном делу *The Postmodern Condition* дефинисао свој пројекат постмодернизма, он је креирао своје микронаративе (petit recits) наспрам онога што је Хабермас назвао „теорија комуникативне радње" (Liotard 1984: 71). За Лиотара постмодернизам укључује мултиплициране регистре, фразе и језичке игре, док за Хабермаса филозофија треба да одржава критичко-рефлексивни приступ. Независно од свих дистинктних начина приповедања, резоновања или писања, филозофија треба да води рачуна о односима између самих речи (Niall 2016: 81).

Кључ Хабермасовог наставка, а не напуштања традиције просветитељства, лежи у померању од разума као нечег што је својина субјекта или индивидуалног „свог", ка разуму досегнутом преко теорије комуникативног делања (Niall 2016: 81). Хабермас не дефинише разум као нешто што представља способност или својство, јер да би људско биће делало или желело да нешто уради, треба да постоји свет претпостављеног сврсисходног делања и значења. Хабермас наставља са традицијом феноменологије повезујући је са претпостављеним значењем и другим субјектима.

Постмодернизам је пројекат који одбија себе, разум и консензус. Критикује постмодернисте јер се залажу за дисконтинуитет, па, стога, модернизам не треба напустити већ употпунити. Своје критичке опсервације је истакаоу свом делу *The Phylosophical Discourse of Modernity*. У својој критици постмодернизма уздиже се на ниво друштва и поменуте „комуникативне радње". Он директно не напада постмодернизам, већ брани концепт аргументованог разума у међусубјектској комуникацији наспрам авангардистичној стратегији. Стварност постоји само у оквиру преовлађујућег дискурса. Тако и основа друштвености постоји у оквиру датог раздобља које Фуко назива епистемом. Те основе се мењају од једне епистеме до друге. Субјект је обмана коју крекра дискурс. Преовлађујући дискурс који ствара своје субјекте наизглед ствара и самог себе.

Фуко је извршио велики утицај у САД. Франсоа Кисе истиче да је „Фуко у САД интелектуалац-пророк, онај чија проза демаскира биомоћ, обезбеђује оружје за нове битке, или најављује queer преокрет, као и онај, на етичкој

равни, чији је окрепљујући „филозофски смех" једино јемство дистанце од властитих дискурса. У срцу његовог америчког читања, заузимајући централније место него у његовој властитој каријери, експлозивни дует знање-моћ постао је кључ његовог дела, као и основа читавог интелектуалног становишта" (Kise 2015: 344). Интерпретатори Фукоа су желели да демаскирају и делегитимишу форму моћи која замрачује или маргинализује ову или ону потлачену мањину, супротно Фукоовом генеалошком поступку.

На крају, треба рећи да су Фукоове студије о лудилу, кажњавању, сексуалности и људским навикама, теоретичарима образовања пружиле нове концепте попут дисциплине, проблематизоване нове аналитичке технике попут археологије и генеалогије и аргументе попут моћи и знања, како би субјекат поново добио на значају.

ЛИТЕРАТУРА

Foucault 1975: Michael Foucault. *Surveiller et punit. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.

Foucault 1982: Michel Foucault. "The Subject and Power". *Critical Inquiry*, vol. 8, No 4. The University of Chicago Press, 777–795.

Foucault 1984: Michel Foucault. *The Foucault Reader*. Ed. P. Rabinaw. London: Penguin.

Kalanj 1993: Rade Kalanj. „Mišel Fuko i problemi moći". *Revija za sociologiju* Vol. 24, No 1–2 (1993). Zagreb, 77–85.

Kisse 2015: François Kisse. *French Theory – Fuko, Derida, Delez & Co i preobražaj intelektualnog života u SAD*. Paris: Carpos Supplementa Alolographica.

Lyotard 1984: Jean-François Lyotard. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Geoff Bennington (transl). Minneapolis: University of Minneapolis Press.

Niall 2016: Lucy Niall. *Dictionary of Postmodernism*. Seam Lucy-Stevenson. Oxford, Malden: Wiley Blackwell.

Словић 2014: Срђан Словић. „Фукујамин концепт државе, друштва и међународних односа". *Српска политичка мисао* бр. 3, vol. 46. Београд: Институт за политичке студије, 331–346.

Словић 2017: Срђан Словић. „Вестфалски мир – вододелница нове улоге државе у међународним односима". *Баштина* 43 (2017), Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 209–219.

Srđan Ž. SLOVIĆ

FOUCALT'S CONCEPT OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN POWER AND KNOWLEDGE

Summary

For Foucault power and knowledge are not seen as independent entities but are inextricable and related to each other – knowledge is always an exercise or power, and power is always a function of knowledge. It is important to say that Foucault understands power/knowledge as productive and constraining as well

Foucault also connects power and discipline. Itis mehanism of power that regulates the thought and behaviourof social actors throughsubtlemeans. Modern society is a disciplinary one – power is exercised through disciplinary means in a variety of institutions (prison, schools, hospitals, militaries). Foucault's concept of power aned knowledge fitsinto his critiqueof the Enlightenement era based on reason and individualism. There is no individual and universal view on the world, and no objective truth.

Foucault's conception of postmodernism is subject to critique, especially by Habermas and Baudrillard. For Habermas, reason is not capacity or feature. Postmodernism is the project which rejects self, reason and consensus. They favorise discontinuity, so that modernism doesnot have to be abandoned, but completed. Baudrillard, fromhis point of view, although belongsto postmodernism, critisizes Foucaults conception of power and knowledge and speaks about its disappearance.

Key words: Foucault, Habermas, power, knowledge, postmodernism, enlightenment, critique.

Рад је предат 1. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 341.24:342.727
340.142:341.645(4)
doi:10.5937/bastina1947207M

Оригинални научни рад

Живанка М. МИЛАДИНОВИЋ БОГАВАЦ *
Пословни и правни факултет, Универзитет „Унион Никола Тесла“ Београд

ОСТВАРИВАЊЕ И ЗАШТИТА СЛОБОДЕ ИЗРАЖАВАЊА У ЈУРИСПРУДЕНЦИЈИ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Апстракт: Право на слободу изражавања сигурно је једно од најдрагоценијих права у индексу кодификираних права и слобода. Слобода изражавања је основни категоријални појам из кога се изводе сви други појмови и медијско право у целини. Слобода изражавања се заснива на слободи мишљења, слободи добијања или саопштавања информација и идеја без мешања државних власти и без обзира на границе.

У последњих педесетак година, установљена је богата судска пракса Европског суда за људска права, а од 1998. године, ступањем на снагу Протокола 11 Европске конвенције о људским правима, Европски суд за људска права поступа као стална институција заштите људских права Европске комисије, и то као наднационални механизам заштите људских права.

Главни предмет овог рада је право на слободу изражавања које је гарантовано чланом 10 Европске конвенције за заштиту људских права. Полазећи од универзалног значаја овог права за развој савремених демократских држава, у раду су обрађени најактуелнији случајеви који су од значаја за креирање судске праксе као једног од важних извора права.

Кључне речи: слобода изражавања, Европске конвенције о људским правима, Европски суд за људска права, ограничења слободе изражавања, људска права.

1. НАДЛЕЖНОСТ И ПОСТУПАК ПРЕД ЕВРОПСКИМ СУДОМ ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Европски суд за људска права је судска институција Савета Европе, основана 1959. године, за заштиту права и слобода гарантованих Европском конвенцијом о људским правима из 1950. године. Истом конвенцијом и Пословником Суда, који је на снази од октобра 2005. године, уређени су организација, састав и надлежност Суда.

У случају кршења људских права и слобода, Иницијални акт за покретање спора пред Судом је представка. Рок за подношење представке је 6 месеци

* доцент, zivankamiladinovic@gmail.com

од дана када је донета правоснажна одлука по домаћем праву државе потписнице Конвенције. Додатним протоколом број 15, овај рок је скраћен на 4 месеца. Међутим, он није ступио на снагу јер није потписан од стране свих држава чланица, што је предвиђено као неопходан услов. Рок почиње да тече од када се у правној ствари одлучи од стране највишег суда или државног органа. У случају да пресуда у предмету није јавно објављена, рок почиње да тече од дана достављања странци, односно њеном заступнику.

Међутим, у области заштите медијских слобода и права, правила о условима за започињање поступка пред Европским судом за људска права, могу изазвати бројне проблеме. Како је Европски суд за људска права надлежан у случајевима повреде права на слободу изражавања, и то од момента када су исцрпљена сва правна средства пред домаћим судовима, у периоду од 6 месеци када је донета последња одлука на националном нивоу, то често може да значи и неколико година од покретања спора. У државама са законским овлашћењем регулаторног тела о привременом обустављању рада ТВ или радио-станице, емитеру не преостаје друга могућност него да чека неколико година да би се обратио Европском суду за заштиту људских права. Према Јелени Сурчулији

> „тридесет дана је довољно да ТВ или радио-станица изгуби своју публику и оглашиваче. Поставља се питање да ли је повраћај трошкова након пресуде Европског суда за људска права довољна надокнада за потенцијалну грешку регулаторног органа. Стога су ефекти одлука Европског суда за људска права (ЕСЉП) важнији на вишем нивоу, на нивоу државне политике. На пример, ако држава мора да исплати велике надокнаде по основу бројних одлука Европског суда за људска права према члану 10, она, у том случају, може ревидирати медијски закон, боље објаснити оправдан циљ одлуке регулаторног тела или неопходност доношења такве одлуке у демократском друштву“ (2008: 21–32).

Представке се могу класификовати, с обзиром на подносиоца, на индивидуалне и међудржавне. Индивидуалне представке могу упућивати појединци, групе лица или невладине организације, а међудржавне само државе чланице Савета Европе.

Правило је писмена расправа, али у изузетним случајевима, када је неопходно извођење доказа, Суд се може одлучити да води усмени поступак. Суђење се обавља у седишту Суда, у Стразбуру, с тим што се неке радње могу вршити и ван судске зграде, уколико то налажу потребе поступка.

Приликом тумачења основних људских права и слобода утврђеног Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода, Европски суд приступа спровођењу теста пропорционалности. Након што на темељу чињеничног стања прогласи неку притужбу због повреда права утврђених Конвенцијом допуштеном, тј. оцени да је одлуком надлежног државног органа једне државе дошло до легалног мешања у неко од права и слобода утврђених Конвенцијом, Суд у даљем разматрању правног меритума спора утврђује

и доноси пресуду о (не)оправданости тога мешања, тј. утврђује да ли је у конкретном случају заиста дошло до повреде одређеног права.

Одлука Суда је декларативне природе. У случају да суд утврди да је дошло до повреде Конвенције на које се у представци позива, може се добити „правично задовољење" које представља одређену суму новца. Поред тога, Суд може да одреди опште или индивидуалне мере. Опште мере се односе на испуњење обавеза од стране државе које су предвиђене у пресуди. Опште мере могу представљати промене у законодавству или судској пракси државе чланице. С друге стране, индивидуалне мере се огледају у поновном отварању предмета уколико се утврди да је поступак био незаконит, уништавање информација добијених повредом права на приватност и слично.

Правоснажност пресуде наступа ако се странке одрекну захтева за изношење предмета пред Велико веће или ако, по протеку рока од три месеца, не захтевају да се предмет упути Великом већу. За извршење судских пресуда није надлежан Европски суд за људска права. Надзор над извршењем правоснажних пресуда врши Комитет министара Савета Европе.

Могуће је преиспитивање пресуде суда. Странка незадовољна исходом судског спора, може, у року од 6 месеци, од Већа захтевати тумачење или испитивање пресуде. Преиспитивање се може тражити због накнадног откривања чињеница које нису биле познате Суду и странци у време пресуђења, а могле су битно утицати на садржај мериторне одлуке.

2. ЗАШТИТА СЛОБОДЕ ИЗРАЖАВАЊА ПРЕД ЕВРОПСКИМ СУДОМ ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Слобода изражавања је једна од најважнијих слобода и права, како на глобалном тако и на националном плану. Слободу изражавања гарантују Универзална декларација о људским правима из 1948. године, Међународни пакт о грађанским и политичким правима донет у Генералној скупштини ОУН 1966. године, Скупштина Савета Европе из 1950. године, Афричка повеља о правима човека и народа од 1979. године (за Африку, дакле као регионално значајни документ), Америчка Конвенција о људским правима из 1969. године, појединчани устави демократских земаља света, потом прецедентни ставови Европског суда за људска права. У медијско право спада и тзв. „меко право" (Николић 2010: 21–23).

Једна од дефиниција слободе изражавања у теорији гласи:

> „слобода да се изрази мисао, било да се ради о идејама, знањима, вредностима, веровањима, било да се то чини помоћу речи, писма или слике, или помоћу свих осталих савремених средстава репродукције и дифузије мисли и речи, било да се ради о штампаној грађи или модерним средствима, која нам пружа информатика, било да је реч о књизи или штампи, што је много уобичајеније или о садашњим или будућим аудио визуелним средствима" (Polen 2001: 5).

Слобода изражавања на којој се заснива медијско право, заједмчена је у члану 10 Европске конвенције о људским правима на следећи начин: „Свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу поседовања сопственог мишљења, примања и саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе. Овај члан не спречава државе да захтевају дозволе за рад телевизијских, радио и биоскопских предузећа“ (2007: 10).

У ставу 2. члана 10 Европске конвенције о људским правима се прописују и ограничења слободе изражавања:

> „Пошто коришћење ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања обавештења добијених у поверењу, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства“[1]

На овај начин, остварена је заштита права појединаца пре свега на сопствено мишљење, како то примећује Дона Гомиен, чак и она која могу шокирати шире јавно мњење (Gomien 1998: 56). С друге стране велике групе се и саме могу заштити од притисака јавности на своје ставове, а ово се више може огледати као слобода индивидуе да буду толерисана њена мишљења и ставови (Николић 2010: 88).

У пресуди Хендисајд (Handyside) против Уједињеног Краљевства, бр. 49, закључује се да се члан 10 Европске конвенције о људским правима не односи само на информације или идеје које су повољне, неутралне или се не сматрају увредљивим, већ и на оне које вређају, шокирају или узнемиравају, јер управо такав однос према информацијама и идејама захтевају плурализам, толеранција и слободоумност, без којих нема ни демократског друштва. Другим речима, свако подвргавање формалностима, условима, ограничењима или казнама у овој сфери мора бити пропорционално легитимном циљу којем се тежи.

У Пресуди Нилсен и Јохнсен (Nilsen and Johnsen) против Норвешке, бр. 43 и Соколовски (Sokolowski) против Пољске бр. 44, Суд је заузео став да се, при оцени повреде, обим права на изражавање мора широко тумачити, тако да оно не обухвата само садржај информације или идеје, већ и најразличитије форме и средства путем којих се идеје и информације манифестују, преносе или примају.

У пракси Европског суда за људска права можемо уочити различите примере форми или средства: дељење летака и држање постера изнад ранца на леђима (Корхер против Аустрије), сатирични луткарски шоу којим се критикују политичари (Alves da Silva против Португалије, Жене на таласима и други против Португалије, бр. 27–28), изложба слика (Ферајнигунг

1 Конвенција о људским правима 1950.

Билдендер Кунстлер против Аустрије), организовање радионице о одређеним правима на броду у територијалним водама (Жене на таласима и други против Португалије), саопштење за штампу (Карадемирци и други против Турске, Tajms Njuzpejper против Уједињеног Краљевства бр. 41, Фуентес Бобо против Шпаније бр. 38, Динк против Турске бр. 106, као и објављивање на интернету, Фуентес Бобо против Шпаније бр. 38, Динк против Турске бр. 106), и слично.

Као што је то био случај и с другим члановима Конвенције, и члан 10 намеће државама позитивне обавезе у вези са заштитом права појединца на слободу изражавања не само од недозвољеног мешања државе, већ и од недозвољеног мешања трећих лица. Европски суд је недвосмислено утврдио да држава мора омогућити и гарантовати приватним лицима делотворно право на слободу говора и комуникације између њих самих.

Дакле, држава је дужна да штити право заштићено чланом 10 од угрожавања од стране других приватних лица. У случају Фуентес Бобо против Шпаније бр. 38 дошло се до закључка ако дође до отказа запосленог у некој телевизији која је у приватном власништву, због јавне критике руководиоца те телевизије, држава има позитивну обавезу да заштити слободу изражавања, јер отказ због критике представља недозвољено мешање у наведено право.

3. ОГРАНИЧЕЊА СЛОБОДЕ ИЗРАЖАВАЊА У ПРАКСИ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Слобода изражавање формулисана Европском конвенцијом о људским правима, јасно указује да ово право није апсолутно право, као што је случај са неким другим правима: правом на живот, забраном тортуре и забраном ропства и принудног рада.

Ограничења слободе изражавања из члана 10 Европске конвенције о људским правима, односно циљеви који се желе постићи ограничењима, могу да се класификовати у три групе:

1) Ограничења која имају за циљ да заштите шири, општи друштвени интерес (националну безбедност, територијални интегритет или јавну безбедност, ограничења усмерена на спречавање нереда или криминала, заштиту здравља и морала);

2) Ограничења усмерена на заштиту индивидуалних добара-угледа или права других и спречавање откривања обавештења добијених у поверењу;

3) Ограничења намењена очувању ауторитета и непристрасности судства.

Суд је дозволио државама одређену слободу да дискрециono одлуче да ли се ограничење слободе изражавања може сматрати неопходним или не, имајући у виду околности у тој држави или одређену ситуацију. С друге стране,

Суд је резервисао за себе могућност да испитује исправност одлуке државе у датој ситуацији и одлучује да ли су образложења која је држава дала оправдана с обзиром на дискреционо право.

3.1 ОГРАНИЧЕЊА КОЈА ИМАЈУ ЗА ЦИЉ ДА ЗАШТИТЕ ШИРИ, ОПШТИ ДРУШТВЕНИ ИНТЕРЕС У ПРАКСИ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Слобода изражавања се ограничава из разлога националне безбедности како се не би ширале информације које су од заначаја за безбедност државе.

Ово ограничење се може остварити и путем обезбеђивања привремених мера којима се забрањује објављивање информације, запленом писмена, књига, часописа и сличног, у којима се наводе војне тајне, или се пак обзнањује делатност таквих служби државне безбедности.

Примера ради, у предмету Observer и Guardian против Уједињеног Краљевства из 1991. године, тужена држава је издала судски налог за спречавање штампања књиге *Spycatcher*, из разлога што је публикација могла довести до подривања службе безбедности Уједињеног Краљевства. Образложење Уједињеног Краљевства за спречавање штампања материјала *Spycatcher* је у томе што би публикација могла угрози саму службу, њене службенике и друге особе чији би идентитет могао бити откривен. Такође, угрозила би и поверење које пријатељске земље и друге организације и појединци имају у службу безбедности и представљала би ризик да запослени или бивши службеници затраже да објаве сличне податке. Европски суд за људска права је заузео став да је несумњиво да је заштита националне безбедности била један од циљева забране.

У пракси Европског суда за људска права је честа ситуација да се државе позивају на заштиту територијалног интегритета како би забраниле говор када постоји страх да говор може водити одвајању једног дела територије. Примере можемо наћи у бројним предметима Европског суда за људска права где је тужена Турска, јер је све облике изражавања саосећања са Курдима третирала као претњу стабилности нације.

Насиље или подстицање на насиље може довести до претње националној безбедности и истовремено може представљати претњу јавном реду и опасност од појаве криминала. Управо је насиље или подстицање на насиље чест основ за ограничавање слободе изражавања. У предмету Janowski против Пољске из 1999. године, подносилац представке је био очевидац протеривања уличних продаваца са градског трга од стране општинске полиције. Том приликом је полицији рекао да незаконито поступају и да су „силеџије“ и „глупани“. Због ових речи је осуђен јер је вербално увредио општинску

полицију. У поступку пред Европским судом за људска права, Пољска као тужена држава, тврдилаје да је казна изречена у циљу да омогући државним службеницима да неометано врше своју дужност. У пресуди из 1999. године, Европски суд за људска права, узимајући у обзир „сузбијање насиља или подстицања на насиље" као основ за ограничавање слободе изражавања, прихватио је понашање Пољске као легитимно спречавање нереда.

У оквиру ограничења која имају за циљ да заштите шири, општи друштвени интерес можемо убројити и случајеве ограничавања слободе изражавања у циљу заштите задравља или морала. За судску праксу значајан је случај *Open Door Dublin* и *Well Woman* против Ирске из 1992. године, где су подносиоци представке невладине и непрофитне организације из Ирске. Поменуте организације давале су савете трудницама и пружале услуге у области планирања породице, трудноће, здравља, стерилизације. Упркос чињеници да је у Ирској абортус забрањен, један од подносиоца представке, Центар за добробит жена Даблина, пружао је информације о могућностима абортуса ван Ирске, давајући заинтересованим женама адресе клиника у Уједињеном Краљевству које спроводе интервенције тог типа.

Организације су се ограничиле на давање савета о клиникама, док су жене саме доносиле одлуку да ли ће се подвргнути абортусу или не. Године 1983, Центар за добробит жена Даблина објавио је брошуру критикујући две тада усвојене уставне измене. Прва уставна измена давала је свакоме право да поднесе представку суду захтевајући забрану давања информације о абортусима ван Ирске. Друга уставна измена дозвољавала је сваком право да захтева да се изрекне судска забрана трудници која намерава да напусти земљу.

Након усвајања уставних измена 1986. године и представке Ирског друштва за заштиту нерођене деце, Ирски суд је прогласио да је давање информација о абортусу у супротности са Уставом и одредбама Кривичног закона. Следећи такав закључак, Саветовалишту Отворена врата и Центру за добробит жена Даблина је забрањено да дају савете и помажу трудницама у вези са абортусом ван Ирске. Једина опција овим организацијама је била у заштити својих права пред Европским судом за људска права. У представци коју су упутиле суду су образложиле да је нарушено њихово право да саопштавају и примају информације.

Њиховој представци, придружиле су се четири жене од којих су две биле директне, а две посредне жртве забране. Разматрајући морал као легитимни циљ, Суд је тврдио да: „заштита нерођене деце се ослања на дубоке моралне вредности Ираца и сматрао да, иако је поље слободне процене домаћих власти шире у односу на морал, оно ипак није неограничено: домаћи органи немају неспутано и неподложно преиспитивању дискреционо право" (Macovei: 2004). Европски суд за људска права је сматрао да је ограничење које је изрекао ирски суд било непропорционално.

3.2 ОГРАНИЧЕЊА УСМЕРЕНА НА ЗАШТИТУ ИНДИВИДУАЛНИХ ДОБАРА/УГЛЕДА ИЛИ ПРАВА ДРУГИХ И СПРЕЧАВАЊЕ ОТКРИВАЊА ОБАВЕШТЕЊА ДОБИЈЕНИХ У ПОВЕРЕЊУ

Заштита угледа и права других је, у пракси примене члана 10 Конвенције, ограничење чију законитост и пропорционалност најчешће разматра Европски суд за људска права. Наиме, под ово ограничење спада забрана изношења увреда, клевета и неистинитих информација њиховим саопштавањем.

Ово је законити циљ који власти најчешће користе за ограничавање слободе изражавања, као ефикасно средство да би се политичари или државни службеници заштитили од критика. Радоњић указује да постоји реална опасност да се друштвена моћ коју носи одређена функција злоупотреби на тај начин што би новинари и медији, који се баве извештавањем и критиком њиховог рада, били изложени повећаним притисцима и шиканирању (2005).

Суд је развио велику праксу по овом питању, пружајући високу заштиту слободи изражавања, а нарочито штампи.

По питању самих формулација, Суд прихвата строго и оштро критиковање, као и сликовито изражавање јер оно има предност да скрене пажњу на теме које се разматрају. Суд је развио принцип да политичари морају показати већу толеранцију када су у питању критике медија.

Кроз слободу штампе, јавности се пружа могућност слободног формирања мишљења о ставовима и идејама политичких вођа, што је срж концепта демократског друштва. Ту је оправдано направити разлику између политичара и приватних лица.

За разлику од приватних лица, политичари неизбежно и свесно излажу свој говор и поступке критичком разматрању од стране новинара и јавности, па самим тим морају показати и већи степен толеранције. Суд прави разлику између приватних појединаца и лица која се појављују у јавном контексту (нпр. политичке личности, јавне личности), те сматра да појединац који није познат у јавности може захтевати посебну заштиту права на приватни живот, што не важи у истом домену за јавну личност (с обзиром на то да су свесно изложене анализи од стране јавности, границе које се односе на критике њиховог рада су доста шире).

Као пример за овај основ ограничења слободе изражавања узећемо случај Милисављевић против Србије (Представка број 50123/06). Подноситељка представке, новинарка Љиљана Милисављевић, поднела је представку Суду 2006. године тврдећи да је осуђујућом пресудом за увреду, према њој, након новинског чланка који је објавила, повређено њено право на слободу изражавања. Радећи као новинар у највећим дневним новинама у Србији – *Политици*, добила је задатак од уређивачког одбора *Политике* да напише чланак о Н. К, српској активисткињи у области људских права, познатој по

својим активностима у истраживању кривичних дела извршених за време оружаних сукоба у бившој Југославији, укључујући и она кривична дела која су извршиле српске регуларне и нерегуларне снаге. Спорни чланак о госпођи Н. К. је објављен 7. септембра 2003. године, под насловом „Хашки истражитељ". Након тога, Н. К. је поднела приватну кривичну тужбу (без захтева за накнаду штете) против подноситељке представке, при чему се она заснивала на тврђењу да је чланак написан у намери њеног омаловажавања пред јавношћу не би ли била представљена као издајник српских интереса и „плаћени слуга страних интереса и проститутка која се продаје за новац".[2] У својој одбрани, новинарка, подноситељка представке, тврдила је да јој није била намера да увреди дотичну и да је чланак написала на основу документације из других медија. Одбрана се састојала у томе да је она детаљно навела које су реченице узете из других чланака. Такође је навела из ког чланка је преузела наводе да Н. К. називају именима попут „вештице" и „проститутке".

Први општински суд у Београду је 1. септембра 2005. године изрекао судску опомену за кривично дело увреде због наведених речи. На жалбу подноситељке представке, Окружни суд у Београду је 5. јула 2006. године потврдио првостепену пресуду. Први општински суд у Београду је, затим, у посебном поступку наложио госпођи Милисављевић да госпођи Н. К. исплати 33 125 динара на име трошкова поступка. Пред Судом за људска права, подноситељка представке је изнела свој закључак да је ова осуда била касније разлог за њено отпуштање из листа *Политика*. У својој представци, подноситељка се позвала на то да је осудом српског суда повређен члан 10 Конвенције о људским правима и основним слободама, који се односи на слободу изражавања.

Став Владе је био да се пресудом српског суда, на основу наведеног члана тежило заштити угледа Н. К, позивајући се и на то што је она јавна личност. Такође, Влада је изнела да је пресуда била пропорционална циљу с обзиром на то да се радило о најблажој осуди на судску опомену, те да није изречена ни новчана казна ни казна затвора. Што се тиче спорних речи, Влада је заузела став да су те речи увредљиве по својој природи („вештица" и „проститутка") и да је цео чланак написан у контексту да се Н. К. увреди, те „да су сви позитивни аспекти каријере госпође Кандић на које се позива у чланку представљени малициозно и иронично".

Суд је у односу на ове поднеске странака заузео став, пре свега, да није спорно да је осуда представљала мешање државних органа у право слободе изражавања подноситељке представке. Међутим, члан 10 став 2 Конвенције налаже да оно може бити у складу са законом ако је тежило неком од циљева које тај члан прописује, те је суд најпре био дужан да утврди да ли је у том смислу дошло до повреде конвенције. Суд је закључио да је мешање

2 Представка број 50123/06.

у право слободе изражавања било у складу са законом, те је то образложио у својој пресуди на следећи начин: „Суд констатује да је законски основ за осуду подноситељке представке био члан 93 став 2 Кривичног законика. Суд утврђује да је ова одредба била доступна и предвидива на одговарајући начин, другим речима, била је формулисана са довољно прецизности да би појединцу омогућила – у случају потребе, одговарајући савет – да регулише своје понашање". При томе, Суд је закључио да је легитимни циљ овог мешања био заштита угледа и права других.

Даље, суд наводи да се од њега захтева да утврди да ли је домаћи суд постигао заиста равнотежу између двеју вредности које прокламује Конвенција о људским правима, а које се често сукобљавају, а то су слобода изражавања и право на поштовање приватног живота.

У пресуди су наведени релевантни критеријуми из праксе које Суд узима у обзир приликом мешања државних органа у право појединца, и то:

(а) допринос чланка расправи од општег интереса;

(б) колико је позната личност о којој је реч и шта је предмет извештавања;

(в) понашање особе о којој је реч пре објављивања чланка;

(г) начин прибављања информација и њихова истинитост;

(д) садржај, форма и последице објављивања и

(ђ) озбиљност одређене казне.

Суд је на крају закључио да је дошло до повреде члана 10 Конвенције јер казна домаћих органа није била пропорционална законитом циљу којем се тежи у демократском друштву. Пошто Суд није утврдио да је осуда подноситељке представке била у директној вези са отказом у дневном листу *Политика*, суд је на име нематеријалне штете досудио свега 500 евра, иако је захтев подноситељке био 26 000 евра на име материјалне и нематеријалне штете, док је на име трошкова поступка досудио 386 евра.

3.3 ОГРАНИЧЕЊА НАМЕЊЕНА ОЧУВАЊУ АУТОРИТЕТА И НЕПРИСТРАСНОСТИ СУДСТВА

Трећа група ограничења слободе изражавања усмерена је ка очувању ауторитета и непристрасности судства. Циљ је спречавање притиска јавности на судије и поротнике у току судског поступка и заштите права на правично суђење уз поштовање претпоставке невиности.

Штампа и медији могу угрозити право на правично суђење, тачније независност судства. У оквиру овог ограничења штите се права учесника у поступку, али и углед суда као носиоца правосудне функције. Владавина права је централни приступ сваке демократије и зависи од делотворне примене закона од стране судова.

Држава има обавезу да обезбеди да свако има право на правично суђење, те постоје околности у којима су државе обавезне да се мешају у право појединца на слободу изражавања. Такве околности обухватају новинске коментаре о валидности доказа или очекиваној пресуди у кривичном поступку.

У предмету *The Sunday Times* против Уједињеног Краљевства из 1979. године влада је оправдала судску забрану објављивања новинског чланка интересом заштите непристрасности судства и очувања поверења јавности у судске власти. Distillers компанија је продавала седативе „Телидомид" у периоду између 1959. и 1962. године, због којег су многа деца рођена са озбиљним деформитетима. Родитељи су тужили компанију тражећи одштету. Преговори између страна трајали су годинама. Све новине, између осталог и *The Sunday Times* извештавале су о овоме нашироко. У септембру 1972. године *The Sunday Times* објавио је чланак с насловом „Наша талидомид деца: узрок националног стида", критикујући компанију због умањеног износа који је исплаћен жртвама и малог износа који је компанија намеравала да унесе у фонд. *The Sunday Times* је најавио да ће у наредном чланку описати околности трагедије. Компанија Distillers је од суда тражила забрану против листа, тврдећи да би објављивање наведеног чланка ометало правду. Судска забрана је одобрена и *The Sunday Times* се уздржао од објављивања. Пред Европским Судом, *The Sunday Times* се позвао на повреду члана 10 Европске Конвенције о људским правима.

Влада је оправдала судску забрану потребом да се очува „ауторитет и непристрасност судства, пошто су предмети у вези са талидомидом још увек били пред судом".

Није уважила чињеницу да медији имају задатак да пружају такве информације и ставове, као и права грађана да буду обавештени. Суд је у пресуди закључио да је „талидомид катастрофа" била ствар од неспорног јавног значаја, те су породице обухваћене трагедијом, као и широка јавност, имале право да буду информисане о свим чињеницама везаним за ово питање. Суд је закључио да судска забрана издата против листа не одговара друштвеној потреби довољно јакој да превагне над јавним значајем слободе изражавања у оквиру значења Конвенције (Macovei: 2004).

Такође, у остала ограничења и повреде права на слободу изражавања спадају и лишење слободе због изражене мисли, забрана уласка на територију, или, пак протеривање из домаће државе због истог разлога. Тако је у предмету Piermont против Француске (1995), подноситељка представке, чланица Европског парламента била протерана из Француске и Полинезије током изборне кампање, пошто је учествовала у демонстрацијама у којима је одржала говор осуђујући француско присуство на територији и нуклеарне пробе. Потом јој није дозвољено да уђе у Нову Каледонију, такође француску територију, опет у току изборне кампање. Суд је прихватио објашњење Француске да је

разлог ограничења подноситељкиног права на слободу изражавања била заштита француског територијалног интегритета али је при том дошао до закључка да наредбе нису биле „неопходне у демократском друштву".

У предмету Roemen и Schmit против Луксембурга (2003) суд је фебруара 2003. године оценио да је прекршен члан 10 Европске конвенције о људским правима (ЕКЉП) када је новинару, коме је суђено због прикривања да је прекршена службена тајна, претресан стан и радно место. То се десило након што је објављен чланак у коме се један министар оптужује за утају пореза. По мишљењу Суда, претреси са циљем да се открије новинаров извор и ако остану без резултата представљају тежи чин од захтева за обелодањивањем идентитета извора.

ЗАКЉУЧАК

Пракса Европског суда за људска права у вези са чланом 10 Европске конвенције, који се односи на слободу изражавања у данашњим условима представља драгоцену грађу за унапређење националних законодавства и националних прописа којима се она гарантују.

Становиште Европског суда, које се искристалисало у пракси, је да слобода изражавања представља један од основних темеља демократског друштва и један од услова за развој, не само друштва, већ и појединца.

Слобода изражавања доприноси расправама о питањима од јавног значаја и подстиче свеукупни развој сваког појединца. Насупрот томе, арбитрарне забране права на слободу изражавања карактеришу тоталитарне режиме где се политичка опозиција не толерише, а индивидуално изражавање сматра опасним по друштвено јединство.

Право на слободу изражавања је уско повезано са правом на слободу мисли и савести, као и правима на слободу окупљања и удруживања, која су такође суштинска права за развој успешног демократског друштва.

Конвенција и Суд су заинтересовани за ширење чињеница у јавном мњењу, а национални судови земаља су заинтересовани за истинитост тих идеја. Тако национални судови не санкционишу у оваквим случајевима ширење ставова и тврдњи, а с друге стране се инкриминише клевета као изношење „неистинигих чињеница".

Неистинитост – лаж се мора, као елеменат бића кривичног дела, и у законодавству Србије увек доказивати.

Суд за заштиту људских права посебну пажњу посвећеује заштити ширења информација које су критички усмерене према носиоцима власти. Дневним и недељним листовима, телевизији и другим медијима, у таквим случајевима се могу толерисати и тзв. „добронамерне грешке". Према Европској

конвенцији о људским правима, Суд за заштиту људских права је спреман да медијима дâ чак и амнестију, уколико утврди професионализам и жељу за истином код медија који су пренели информацију од јавног интереса, а чињенице из информације се изузетно покажу неистинитим.

Дакле, Суд за заштиту људских права оставља медијима право на „неопходни простор за грешку". Слобода ширења информација и идеја је логичан след, односно наставак слободе примања информација, посебно када је реч о електронским и штампаним медијима. Она је веома важна за квалитет и развој демократије у свакој држави. Отуда је од изузетне важности за свако друштво да медији имају аутономију у свом деловању, независно од државе.

ЛИТЕРАТУРА

Gomien 1998: Donna Gomien. *Short Guide to the ECHR 2 and edition.* Strasbourg: Council of Europe.

Европска конвенција о људским правима – практична примена (2007). Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Јакшић 2006: Александар Јакшић. *Европска конвенција о људским правима – коментар*. Београд: Правни факултет: Удружење правника Србије.

Конвенција о људским правима (1950): <https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdfB>. [23. 02. 2019].

Mekovei 2004: Monika Mekovei. *Слобода изражавања – водич примену чл.10 Европске Конвенције о људским правима.* Београд: Савет Европе, Канцеларија у Београду.

Николић 2010: Данило Николић. *Медијско право*. Београд: Службени гласник.

Polen 2001: Remon Polen. *Истине и слободе – Огled o сподоби изражавања*. Београд: АГОРА.

Представка број 50123/06: Милосављевић против Србије. <http://www.zastupnik.gov.rs/uploads/cr/presude/u-odnosu-na-rs/presuda-u-predmetu-milisavljevic-protiv-srbije-doneta-4.-aprila-2017.-godine-predstavka-broj-50123-06/Milisavljevic_p_50123_06_ser.pdf>. [1. 10. 2018. године].

Радоњић 2005: Н. Радоњић. „Слобода изражавања према Европској конвенцији за заштиту људских права и основних слобода". *Правни живот*, бр. 10, Београд: Правни факултет.

Сурчулија 2008: Јелена Сурчулија. „Улога медијских регулаторних тела: слобода и надзор". *Српска правна ревија,* бр. 7. Београд: Правни форум.

Živanka M. MILADINOVIĆ BOGAVAC

THE ACHIEVEMENT AND PROTECTION OF THE FREEDOM OF EXPRESSION IN THE JURISPRUDENCE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Summary

The practice of the European Court of Human Rights in conjunction with Article 10 of the European Convention, which deals with freedom of expression in today's conditions, constitutes a valuable resource for the improvement of national legislation and its guarantees. The European Court of Human Rights are witnesses that freedom of expression is one of the basic foundations of a democratic society and one of the conditions for the development of not only society, but also an individual.

The right to freedom of expression is closely linked to the right to freedom of thought and conscience, as well as the right to freedom of assembly and association, which are also the essential rights of a successful democracy. The Convention and the Court are interested in spreading the facts in public opinion, and the national courts of the countries are interested in the truthfulness of these ideas. Thus, national courts do not sanction in such cases the spread of attitudes, claims, and, on the other hand, incriminate defamation as the expression of "false facts".

Untrue – a lie must be an element of the being of a criminal offense and must be always proved in the Serbian legislation.

European Court of Human Rights pays particular attention to the protection of the dissemination of information critical to the authorities. Newspapers, television and media, in such cases, can tolerate the so-called "Benevolent mistakes", that is, broader tolerance than otherwise. The Convention Protection Tribunal, therefore, if it establishes professionalism and the desire for truth in the media that transmitted such information, and they even prove to be extremely untrue and published information of public interest, it is ready to give an amnesty. Therefore, the Court leaves the right to an error. Freedom of expression is a continuation of the freedom to receive information, especially when it comes to electronic and print media. It is very important for the quality and development of the democracy of each state. Therefore, the media should have autonomy in their operation, independent of the state.

Key words: Freedom of expression, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, restrictions on freedom of expression.

Рад је предат 3. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 316.662-055.2(497)(091)
doi:10.5937/bastina1947221B

Originalni naučni rad

*Fahreta F. BRAŠNJIĆ**
JU OŠ „Musa Ćazim Ćatić“ Zelinja Donja, Gradačac, TK, BiH

*Bojan N. ŠEVO***
Institut za srpsku kulturu – Priština, Leposavić

POLOŽAJ ŽENE U DRUŠTVU KROZ HISTORIJU*** [1]

Apstrakt: Nemoguće je ne primjetiti koliko su žene, kako u prošlosti, tako i sada, bile isključene iz svih bitnih segmenata društva, shavćenog u ukupnosti. Zašto je žena, i pored svih zakonskih okvira, bila podredjena muškarcu i ostala okovana patrijarhalnim okovima, kako na Balkanu, tako i na drugim geografskim prostorima, je pitanje od suštinskog značaja za svako savremeno društvo i države? Opšte saglasnosti o ovom značajnom društvenom, političkom i verskom pitanju u postojećem naučnom fondu ne postoje. Na žalost!

Ključne reči: žena, položaj žene, Balkan, feminizam, feministički pravci

POLOŽAJ ŽENE OD ROBOVLASNIŠTVA DO DRUGE DECENIJE 21. STOLJEĆA

Problem nejednakosti spolova prisutan je od nastanka civilizacije pa sve do danas. Žene su se kroz historiju borile za svoja prava boreći se protiv patrijarhata i ostalih prepreka za ostvarenje svojih prava. Slobodno se može reći da su žene smatrane manje vrijednima i time su diskriminirane kroz historiju, ali i danas. Težnja muškarca, ali i od društva, da se dominira nad ženom veoma je stara tema. Gdje su uzroci i korjeni takve težnje? Grčka mitološka predanja govore o ženskim likovima među bogovima kao simbolima određenog stanja i ponašanja

* magistar političkih nauka, fahreta13@hotmail.com
** naučni saradnik, bojansevo78@gmail.com
*** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 Ovaj rad je rezultat primene naučnih metoda iz oblasti politikologije, kao što ističu Dragan Lj. Tančić i Emina M. Lazović: „Kada govorimo o primeni metoda naučnog istraživanja i za sferu politikologije važe opšta pravila primene naučnog metoda istraživanja, kao i posebna pravila koja se primenjuju u istraživanjima društvenih nauka i specifična, specijalizovana pravila metoda naučnog istraživanja političkih pojava“ (Tančić–Lazović 2018: 190).

„karakteristčnog“ za žene. Među dvanaest olimpijskih božanstava polovina su ženski likovi i svaka je zaslužna za neku „žensku“ osobinu. Podređenost žene muškarcu i njen neravnopravan položaj kroz historiju tumače se kao posljedica biološke razlike između muškarca i žene. Muškarci su zbog svoje hormonske strukture skloniji agresivnosti i dominaciji što su pokazivali još od vremena lovačke privrede pa do savremenih sofisticiranih oružja. Žene su svojom biološkom konstitucijom pogodne za rađanje i odgoj djece zbog čega treba da ostanu vezane za kuću. To je jedna od pretpostavki o ulogama, koja ima za cilj da ženu smjesti u privatnu sferu i da je izoluje od javnog života.

U srednjem vijeku u Europi, crkva i svećenstvo imaju veliku ulogu u životu ljudi. Katolička crkva, kao i ostale velike monoteističke religije, pripisuju ženama šutnju i pasivnu podložnost muškarcu. Ženama je oduzeto pravo izbora muža, uskraćivana im je sigurnost unutar braka (razvod je muška povlastica), isključene su iz javnih djelatnosti, proglašene manje vrijednima, postale vlasništvo muškaraca… Uloga žene je odgoj djece i upravljanje kućom. Ženama se objašnjavalo da su manje vredne od muškaraca, ali žene su često bile tvrdoglave i odbijale se miriti s vlastitom potčinjenošću. Žene su od pamtivijeka pod teretom zabrane znanja. Budući da je sveto, znanje je privilegija Boga i muškarca. Crkva nadalje zabranu znanja kod žena objašnjava time što muškarci imaju veće glave, a time i veće mozgove i više razuma od žena. Knjige bi dalje kvarile ženske mozgove koji su sami po sebi slabi. Obrazovanje ženama ne donosi ekonomske prednosti, već može izazvati izravnu ekonomsku štetu, jer nitko ne želi brak sa ženom koja je pametnija od muškarca, što može izazvati bračnu neslogu. I europska sveučilišta donose zakone kojima se zabranjuje upis žena. Europski srednjovjekovni samostani su bili jedini odobreni put za bijeg od tiranije prisilnih brakova. Mnoge žene se povlače u samostane nakon što bi podigle obitelj. To se smatralo „sporazumnim razvodom“ i jedinim izlazom iz braka. Žene koje su vodile samostane mogle su se kretati u javnosti, preuzimati odgovornost i pokretati promjene. Redovnice su bile više od političarki, bile su poslovne žene, liječnice, učiteljice, feudalke na čelu neovisnih imanja, upravljale različitim djelatnostima (proizvodnja hrane, rješavanje sporova…).

U novom vijeku rad žena i njihov život uzimani su zdravo za gotovo. To je razlog što u zapisima nema žena. Službeni spisi pomno bilježe godišnje prinose ratara, ali se ne pita koliko je toga proizvedeno zahvaljujući ženskom radu. Budući da je žena pripadala mužu, pripadali su mu i njezin rad i njegovi plodovi. U priručnicima s početka novoga vijeka popisani su poslovi koje sve djevojke moraju naučiti do svoje udaje – presti, tkati, šiti i izrađivati odjevne predmete svih vrsta, kuhati, brinuti se o vrtu i domaćim životinjama… Očito je odrastanje u ženu bio beskrajan posao. Nakon otkrića Novoga svijeta počinje iseljavanje Europljana, ali dugoročno naseljavanje diljem svijeta nije bilo moguće bez ženske pomoći. Iz Starog svijeta su slane djevojke u Novi svijet da budu

supruge. Primarna zadaća žena u kolonijama bila je stvaranje djece, zbog velike smrtnosti. Većina poslovnih žena u kolonijama bavila se trgovinom, ali trguju najprije robom koja im je pri ruci – svojim tijelom. Ženske doseljenice u kolonije su bar donekle imale mogućnost izbora u životu, za razliku od urođenica, koje se nalaze na samom dnu društvene ljestvice i prema kojim su se ponašali kao prema ropkinjama.

U 18. stoljeću u Velikoj Britaniji ugljen i para promijenili su proizvodnu tehnologiju ali i živote žena. Industrijska revolucija je imala nepovoljan učinak na ženske živote – dvostruki rad (u tvornici i domaćinstvu), naporan rad u nehumanim uvjetima, manje plaćen rad od muškaraca, češći zdravstveni problemi i češće ozljede na radu zbog šire odjeće. U Velikoj Britaniji za isti posao muškarac dobiva 8 penija dnevno, a žena 6 penija. To se objašnjavalo time da su niske nadnice trebale žene zadržati doma da ne oduzimaju muškarcima posao. A po drugoj strani žene su poslodavcima isplativije jer su poslušnije i jednako djelotvorne kao muškarci. Najopasniji posao u kojem su sudjelovale žene, ali i djeca, je iskapanje ugljena. Žene bi u četrnaestsatnom radnom danu propuzale 15–30 km i iznijele 1–2 tone ugljena. Smrtnost tih žena bila je velika, a životni vijek kratak.

Početak borbe žena za prava glasa je Francuska revolucija. Parižanke su činile veliki dio snaga koja je 1789. pokrenula revoluciju zbog gladi u gradu. Ovo nije bilo prvo aktivno sudjelovanje žena u nekoj revoluciji (Amerikanke su sudjelovale u američkom ratu za neovisnost), ali je tada prvi put javno i glasno izrečeno da i žene moraju dobiti određena prava.

Godine 1848. u Seneca Falls u SAD-u održan je prvi skup o ženskim pravima na kojem je donijeta Deklaracija o pravima i osjećajima (Declaration of Sentiments). Žene su u Deklaraciji tražile pravo raspolaganja svojom imovinom, starateljstvo nad djecom u slučaju razvoda, proširene mogućnosti razvoda braka, bolji pristup obrazovanju, mogućnost zaposlenja i naravno, pravo glasa. Amerikanke svojim glasnim traženjem ženskih prava postaju uzor Europljankama, koje organiziranu borbu počinju tek 60-ih godina 19. stoljeća u Engleskoj. Tada dobivaju pravo glasa na najnižem nivou, u općinama.

Sredinom 19-og stoljeća žene se počinju upisivati na medicinske fakultete u europskim državama. Ipak, moraju ulagati u obrazovanje duplo više truda nego njihovi muški kolege, jer imaju posebne usmene ispite. Osim toga, mogu se baviti medicinom samo u partnerstvu s muškim liječnikom. U drugoj polovici 19-og stoljeća u Engleskoj su osnovane sufražetkinje, pokret za ženska prava.

Prvi svjetski rat mijenja stvari. U ratu muškarci se bore, a žene ih njeguju, iščekuju, oplakuju, ali se istovremeno ubacuju u muška područja i zanimanja, upravljaju plugovima, automobilima, tramvajima, izrađuju granate u tvornicama oružja, upravljaju svojim proračunom, rukuju novcem, primaju plaću, prosvjeduju za njihovo povećanje, posvuda se kreću, puše, daju sebi slobodu.

Nakon rata postoji želja za uspostavljenjem starog poretka i žene su bile poticane da se vrate kućama, jer domaćinstvo trpi ako se žene bave drugim stvarima i otimaju muškarcima posao (Hajdarović 2012: 14). U razdoblju nakon rata nekoliko je europskih država dalo ženama pravo glasa kao poklon i nagradu za ratni trud (Velika Britanija, Poljska, bivši SSSR, Njemačka …), a Novi Zeland je već 1893. dao ženama pravo glasa. Ipak, tek nakon Drugoga svjetskog rata žene će u svijetu masovnije dobiti pravo glasa. Kratkoročno žene nisu imale koristi od dobivanja prava glasa jer društveni stavovi i vrijednosti i dalje diskriminiraju žene. Muškarci i dalje odlučuju o ženskom radu i njihovoj imovini.

Ulazak žena u politiku i vlast u svijetu bio je jako spor. Prva žena u povijesti SAD-a koja se kandidirala za predsjednicu 1872. g. bila je Victoria Woodhull. Bila je prva žena burzovni posrednik Wall Streeta i prva žena koja je govorila u Kongresu. U svojoj kampanji za predsjednicu države zagovarala je osamsatno radno vrijeme, programe o društvenoj skrbi, jednako obrazovanje za žene i, naravno, pravo glasa. U svojim je zahtjevima bila daleko ispred svoga vremena. Podršku od žena na izborima nije mogla dobiti jer one nisu imale pravo glasa u to vrijeme. A i da je bila izabrana ne bi je mogli proglasiti jer nije imala 35 godina, što je uvjet za predsjednika SAD-a. Sama je financirala svoju kampanju dok nije bankrotirala. Postala je nacionalni skandal i predmet poruge.

Od druge polovice 20-og stoljeća sve više žena ulazi u politiku i na vodeće položaje u državama. Prva premijerka u povijesti je Sirimavo Bandaranaike, premijerka Šri Lanke od 1960. godine. Šest godina kasnije Indira Ghandi postaje premijerka Indije, a 1979. Benazir Bhutto u Pakistanu te Margaret Thatcher u Velikoj Britaniji. Prva predsjednica države u povijesti je Vigdis Finnbogadottir, predsjednica Islanda od 1980. godine. Danas se žene nalaze na čelu desetak država u svijetu kao predsjednice, dok se njihov broj u državnim parlamentima također povećava. Iako UN od svog osnivanja 1945. g. donosi dokumente protiv diskriminacije žena, oni nisu bitno promijenili njihov položaj. Prava žena i dalje se krše u svim dijelovima svijeta jer mjere sankcioniranja nisu predviđene zakonima UN-a.

Iz napred navedenih iskaza, uočava se bitan metodološki pristup u političkim, društvenim i drugim naukama i naučnim disciplinama da je, kada se neke pojave naučno isrtražuju, pa i položaj žena, neophodno izučavanje uslova u kojima se pojave ostvaruju:

> „Društvene, istorijske i političke pojave uvek se javljaju i ostvaruju u određenim uslovima, pod kojim shvatamo skup činilaca čije postojanje predstavlja osnov ostvarivanja pojava i manifestovanje karakteristika odredjene pojave-pojava, tako da se može konstatovati mnoštvo uslova i njihovih bitnih činilaca, raznovrsnost, mnogobrojnost i protivurečnost istih. Možemo konstatovati da imamo, s jedne strane, nužne i dovoljne uslove, aktivne i potencijalno aktivne, odredjenih svojstava i druge uslove“ (Tančić 2012: 104).

POLOŽAJ ŽENA NA BALKANU

Položaj žene na Balkanu u prošlosti i danas bitno se razlikuju, u mnogim državama koje su i dalje ranjive: „However, numerous economical, politica, religious and ethnical problems which flood the little states in the Balkans – who are still vulnerable from the wounds of previous wars...“ (Tančić–Gordić–Tančić 2018: 404). Uglavnom se smatralo kako je ženi mjesto kod kuće. One su bile te koje su odgajale djecu. Na žene se svaljivala dvostruka dužnost: morala je odgojiti dijete i kao majka i kao otac. Žene se nisu pojavljivale niti na ulici, niti u društvu, a kamoli u politici. Bez obzira na to što su tijekom povijesti imale različite ideje o tome kako poboljšati položaj žena u društvu, te ideje nisu nailazile na uspjehe. Vrlo je teško kada vidiš kolika je razlika u historiji bila između muškaraca i žena. Nevjerojatno je to što je priroda učinila tako veliku razliku između čovjeka i čovjeka. Dok je jedna strana možda i precijenjena, druga je u potpunosti zanemarena. Moglo bi doći i do pitanja da li su uopće žene u historiji postojale? Naravno, postojale su, ali su bile nevidljive. Prema njima se ponašalo kao da uopće ne postoje. Nisu sve žene prihvaćale takvu „mušku“ politiku. Kod nekih je žena postojala i strast za novcem, strast za sudjelovanjem u političkom životu, no te su žene najčešće bile nazivane 'muškarački' nastrojenim ženama. Ako je neka žena bila uspješna, taj put do uspjeha je bio posut trnjem. Položaj žena postao je bolji nakon Prvog svjetskog rata, kako na Balkanu, tako i u svijetu. Moglo bi se reći i da im je rat pomogao da konačno steknu pravo glasa. S obzirom na to da je veliki broj muškaraca više godina proveo na bojištu, žene su preuzele mnoge muške poslove i zanimanja. Pokazalo se da i žene mogu jako dobro obavljati tzv. „muške poslove“ (raditi u upravama, administracijama, kao učiteljice...). To je promijenilo način na koji su muškarci gledali žene. Zamrli su i mnogi glasovi poput onih da ako će se žena baviti politikom, da će zanemariti obiteljske poslove. Prva zemlja u kojoj su žene dobile pravo glasa bila je Novi Zeland (1893. godine). U Jugoslaviji žene dobijaju pravo glasa 1945. godine.

Balkanska žena, već nakon Prvog svjetskog rata, kao što je već rečeno, uspjeva da se izbori za bolji položaj u društvu zahvaljujući svom radu i zalaganju. Nakon Drugog svjetskog rata, njena važnost i uloga još više dobijaju na značaju, a naročito nakon 1945. godine, kada žene Jugoslavije dobijaju i pravo glasa. Nova prava koja su žene Jugoslavije stekle u socijalističkom vremenu zapravo su same osvojile, prije svega ravnopravnim učestvovanjem u Narodno oslobodilačkoj borbi (NOB). Ravnopravnost žena je svakako bila i dijelom komunističke ideologije. Josip Broz Tito također je isticao vrijednost žene na svim poljima naglašavajući da mora doći do promjene položaja žena u zemlji. Osim prava glasa, žene su u socijalizmu dobile još nekoliko važnih zakonskih mogućnosti. Kroz zakon o braku (iz 1946. godine) izjednačen je položaj žene i muškaraca u braku, zakonima iz oblasti porodičnog prava iz 1947. godine izjednačena su prava bračne i vanbračne djece, zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je i osiguranje za sve rizike, što je obuhvaćalo i plaćeno

porodiljsko odsustvo i ostvarivanje prava na penziju pod istim uslovima i za žene i za muškarce, iako su žene ranije odlazile u penziju; pravo na abortus... Žene su masovno bile uključene u radne akcije na kojima su se gradile fabrike, pruge, putevi...

Posmatrajući cjelokupni period dvadesetog stoljeća, broj žena u politici je ostao mali. Neki od autora smatraju da je 50 godina socijalizma učinilo žene pasivnima, dajući im značajna prava, ali žene nisu imale efektivnog političkog iskustva, političkih alata ili strategije koje su mogle iskoristiti kada su nove demokratske transformacije počele da se dešavaju.

Ipak, padom socijalizma, raspadom Jugoslavije i ratovima u devedesetim godinama, te ubrzanom reptarijarhalizacijom i nacionalizmom, položaj žena u društvu doživio je retrogradne tendencije i znatno je pogoršan. Prava koja su žene izborile i stekle u socijalizmu su zanemarena, a žene su vraćene u privatni prostor. Stoga se, iz današnje perspektive, pomalo nostalgično, na socijalistički period gleda kao na period u kome su žene doživjele značajan napredak i osigurale bolji položaj u društvu. To i jeste tačno, ali je i daleko od toga da je žensko pitanje bilo u potpunosti riješeno. Decenijama dug ženski rad i zalaganje za bolje društvo u vrlo kratkom periodu su izbrisani, a na njihovo mjesto došlo je jačanje patrijarhata i osiguravanje muških pozicija moći.

Činjenica je da i u 21. stoljeću na balkanskoj političkoj sceni još dominiraju muškarci. Kakav utjecaj na žene u politici ima tradicija i kakav je njihov položaj u političkom svijetu? Region Balkana je svakodnevno mjesto brojnih političkih promjena, koje utječu na živote ljudi mnogo više nego što se o tome govori. Žene Balkana, historijski posmatrano, nisu imale velik utjecaj u ovom tradicionalnom, konzervativnom regionu. Danas, pod utjecajem Evropske unije i zemalja Zapada, sve više njih istupa na političku scenu, preuzimajući vodeće položaje. Bez obzira na trenutnu situaciju, broj žena na vodećim političkim položajima ipak se povećava. U regiji postoje i oni koji smatraju da su žene manje sklone nacionalizmu, a više ka diplomatiji, konsenzusu i kompromisu, što je izuzetno važno za sve zemlje Balkana.

FEMINIZAM

> „Nikad nisam uspjela saznati što je to točno feminizam. Samo znam da me nazivaju feministicom svaki put kad iskažem nešto po čemu se razlikujem od otirača za cipele“
>
> Rebecca West

Feminizam predstavlja ideju o političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i društvenoj ravnopravnosti žena i muškaraca (Watkins–Rueda–Rodriguez 2002: 48). Temelj feminizma je vjerovanje da spol i/ili rod ne može i ne smije utjecati na društveni i politički položaj pojedinca/pojedinke te da je potrebno ukinuti svaku diskriminaciju u vezi s tim. Feminizam uvodi razlikovanje spola kao biološke

odrednice ljudi koji se rađaju kao osobe muškog odnosno ženskog spola i roda kao društveno konstruiranih identiteta koje ljudi usvajaju socijalizacijom, a sastoje se od prikladnih ponašanja, stavova, uloga i aktivnosti koje se očekuju od muškaraca odnosno žena. U takvim konstruiranim rodnim identitetima feminizam nalazi uzrok društvene neravnopravnosti između žena i muškaraca, jer se identiteti koji se pripisuju muškarcima vrednuju više od identiteta pripisanih ženama. Rodni identiteti razlikovali su se u različitim povijesnim razdobljima te se i danas razlikuju od kulture do kulture što nam pokazuje da su oni nešto što se mijenja, odnosno nešto što nije biološki zadano. Feminizam zahtijeva napuštanje takvog definiranja muškaraca i žena te traži da svaka osoba ima slobodu birati i kreirati svoj identitet uvažavajući na jednak način slobodu drugih osoba, te da bez obzira na svoje izbore ima jednaka prava i mogućnosti.

Historija feminizma je zapravo politička historija ili drugim riječima, politička historija uključuje žene i analizira rodnu politiku. Ciljevi prvih feministkinja bili su poboljšanje položaja žena u društvu, odnosno izjednačavanje prava žena s pravima muškaraca, što uključuje i pristup vlasti, kao i donošenje odluka na svim razinama. Dakle, one su se borile za obrazovanje žena, za ekonomski boljitak, za građanska prava i političku uključenost. Sve to uključuje političke pojmove kao što su: pravo, sloboda, jednakost i pravednost (Pateman 1998: 27).

Kao politički pokret feminizam se javlja u 19. stoljeću u Europi, prvenstveno u Velikoj Britaniji, te u Sjedinjenim Američkim Državama, nakon čega se širi na ostale dijelove svijeta. U ranijoj povijesti bilo je izvanredno snažnih, odvažnih i sposobnih žena. To su npr. carice i kraljice (carica Teodora, kraljica Kleopatra, kraljica Elizabeta, carica Katarina Velika), pjesnikinje, umjetnice itd. Međutim, one u svoje vrijeme nisu mogle utjecati na poboljšanje položaja većine običnih, potlačenih žena (Pateman 1998: 28).

Feminizam je na pravnoj agendi već gotovo pedeset godina, a prošao je nekoliko faza: fazu istosti, fazu različitosti i fazu raznolikosti (Challamas 1999: 33). Dok je prvu i drugu fazu karakterizirala rasprava o razlikama između muškaraca i žena, treću je fazu karakterizirao fokus na razlike među ženama nestabilnost i višestrukost identiteta, te sustave višestruke opresije. Čini se da je feminizam sada u četvrtoj fazi, koju karakterizira promišljanje ciljeva, subjekta i strategija feminizma.

Iako se promišljanja o tim temama javljaju kroz cijelu historiju feminizma, novo je pitanje je li subjekt feminizma još uvijek (samo) žena, a njegov cilj postizanje njihove ravnopravnosti, te kako postići taj cilj za sve žene. Drugim riječima, pitanje je kako (i da li) da feminizam zadrži cilj ukidanja diskriminacije žena i fokus na ženama, kao glavnim značajkama feminizma (Radačić 2009: 53).

Postoje razne klasifikacije o feminističkim pravcima. Mi ćemo se u ovom radu, s obzirom na ograničen prostor pridržavati klasifikacija: liberalni, kulturalni, radikalni feminizam, feminizam višestrukih diskriminacija i postmoderni feminizam, koje su date u monografiji *Žene i pravo* Ivane Radačić (Radačić 2009).

LIBERALNI FEMINIZAM

Rane su feministkinje bile liberalne političke orijentacije i svoju su energiju usmjerile na borbu protiv eksplicitno diskriminatornih zakona. Opće je shvaćanje tih feministkinja bilo da je subordinacija žena uzrokovana društvenim i pravnim preprekama koje blokiraju ili sprječavaju njihov pristup javnoj sferi politike i ekonomije. Upozoravajući na fundamentalnu sličnost žena i muškaraca, te su feministkinje zahtijevale da se liberalna individualistička filozofija primjeni na žene, te da se sa ženama postupa jednako kao i s muškarcima. Tvrdile su da bi pravo trebalo biti slijepo za pitanja spola – da ne bi trebalo postavljati ograničenja ili posebne pomoći na temelju spola. Iako je strategija jednakog postupanja dovela do značajnih pomaka za žene šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, uskoro su se pokazala njena ograničenja. Rane liberalne feministkinje nisu dovele u pitanje osnovne koncepte liberalnog prava, niti su tražile njegovu transformaciju, nego samo njegovu rodnu neutralnost. Međutim, ako pravo odražava (uglavnom) muška iskustva, to što će zakoni biti „rodno neutralni" neće u većoj mjeri pomoći ženama, a najmanje će pomoći onim ženama koje su u najlošijem položaju, čija su životna iskustva najmanje slična iskustvima muškaraca. Štoviše, jednako postupanje s društveno nejednakim osobama ne rezultira „stvarnom" ravnopravnošću i u mnogim slučajevima samo naglašava neravnopravnost. Liberalni feminizam tako nije nestao u feminističkoj politici i pravu iako je većinom nestalo vjere u strategiju jednakog postupanja.

Kao što se može vidjeti iz pokreta za ljudska prava žena, liberalni ideali ravnopravnosti i dostojanstva koriste se za promociju ljudskih prava žena i borbu protiv diskriminacije u međunarodnom pravu. Međutim, bez obzira na feminističke reinterpretacije liberalnih vrijednosti, liberalizam i dalje karakterizira zanemarivanje spolne razlike. U svijetu u kojem je spol osnovna crta društvene podjele i utječe na poziciju moći to zanemarivanje ima negativne učinke na žene. Spolna je razlika u fokusu kulturalnog feminizma.

KULTURALNI FEMINIZAM

Kulturalni feminizam (odnosni feminizam/feminizam „drugog glasa") javio se potkraj 1970-ih kao odgovor na neuspjeh liberalnog feminizma da ukine diskriminaciju nad ženama. Taj feminizam razmatra načine na koji se žene razlikuju od muškarca. Tvrdi kako zadatak feminizma nije asimilirati žene u patrijarhat te dokazati da su žene slične muškarcima, da mogu funkcionirati kao muškarci i ispuniti muške norme, nego promijeniti institucije kako bi odražavale i zadovoljavale vrijednosti koje one vide kao ženske – vrline njegovanja, kao što su ljubav, empatija, strpljenje i briga. Tako kulturalni feminizam osporava strategiju

jednakog postupanja i „rodne neutralnosti" prava, te zahtijeva da pravo prepozna spolnu razliku i pritom vrednuje žensku. Taj feminizam otkriva muškost subjekta prava i zahtijeva njegovu rekonceptualizaciju tako da se prepozna odnosna priroda te vrednuje „etika brige".

Brojne su teoretičarke iznijele kritiku kulturalnog feminizma. Najčešća je kritika bila da slika žene, kako je daje kulturalni feminizam, previše podsjeća na stereotipne slike žene iz devetnaestoga stoljeća, koja bi po prirodi trebala biti emocionalna, usmjerena na kuću i skrb. Kulturalni feminizam isto tako previše naglašava i pojednostavljuje rodne razlike, te tako afirmira, umjesto da pobija, ideologiju odvojenih sfera jednodimenzionalnog shvaćanja pravnog subjekta. Osim toga, prevelik fokus na odnose i zajednicu u društvu u kojem su društvene norme patrijarhalne može biti opasno za feminizam. No unatoč tim nedostacima, kulturalni je feminizam uvelike pridonio razvoju feminističke pravne znanosti otkrivanjem „muškosti" koncepata, vrijednosti i subjekta liberalnog prava te zahtjevom da se u pravo inkorporiraju „etika brige". Nedostatak mu je što nije prepoznao multiplicitet isključenih glasova, te ograničenost izgovorenoga kulturalnim normama o rodu i seksualnosti. Ograničavanje „ženskog glasa" sustavom muške dominacije putem seksualne eksploatacije žena, u fokusu je radikalnog feminizma.

RADIKALNI FEMINIZAM (FEMINIZAM DOMINACIJE)

Radikalni se feminizam razvio 1980-ih kao odgovor na dilemu o istosti/različitosti koja je bila u fokusu liberalnog i kulturalnog feminizma. Taj se feminizam fokusira na subordinaciju žena koja je, prema tom pristupu, strukturalna na isti način kao što je klasna opresija strukturalna za marksiste. Pristup dominacije fokusira se na zlostavljanje žena koje je najviše utemeljeno na spolu – na nasilje nad ženama – kojima se liberalni i kulturalni feminizam ne mogu suočiti sa svojim standardima. Baveći se tim pitanjima, radikalni feminizam ne samo da prekida tišinu o nasilju nad ženama i stavlja ga na političku agendu, već i razmatra ulogu prava u održavanju sustava nasilja nad ženama.

Fokus radikalnog feminizma na dominaciju (a ne na razliku) i istraživanje uloge prava u održavanju sustava dominacije označio je velik pomak u feminizmu i pravu, a povezivanje seksualnosti i dominacije otvorilo je put posmodernističkom propitivanju pravne konstrukcije seksualnosti. No unatoč tim prednostima, problem je s radikalnim feminizmom taj što subordinaciju žena shvaća previše jednodimenzionalno, prikazujući žene isključivo kao žrtve seksualne presije, što su posebno kritizirale lezbijske feministkinje. Teorija C. MacKinnon pretpostavlja žene kao homogenu skupinu i odbacuje druge prikaze iskustava žena kao primjere „lažne svjesnosti". Osim toga, radikalni

feminizam pretpostavlja centralnost rodne opresije, zanemarujući ostale sustave opresije. Esencijalizam teorije C. MacKinnon jedna je od središnjih tema teoretičarki višestruke diskriminacije.

FEMINIZAM VIŠESTRUKE DISKRIMINACIJE

Taj se teorijski smjer razvio potkraj 20. stoljeća kao odgovor na esencijalizam prijašnjih faza, a uključuje niz smjerova kojima je, osim kritike esencijalizma, zajednički fokus na razlike među ženama i povezanost različitih sustava diskriminacije. Kritiku esencijalizma počele su crne feministkinje, koje su razotkrile rasni esencijalizam u feminističkim teorijama i pomanjkanje svjesnosti u kritičkim teorijama rase. Upozoravanje feministkinja višestrukih diskriminacija kako opresija nad ženama nije jednoznačan fenomen i kako su iskustva spone diskriminacije povezana s iskustvima ostalih oblika diskriminacije, uvelike je pridonijelo razvoju feminističke teorije. Te su teoretičarke u feminizmu napravile prostor za do tada isključene glasove i upozorile na kompleksnost ljudskih iskustva i multiplicitet identiteta. No, s druge su strane dovele u pitanje značenje termina feminizam, njegovih ciljeva i fokusa te dosadašnju konceptualizaciju spolne/rodne diskriminacije. Naime, dok se u prijašnjoj fazi cilj feminizma odnosio na ukidanje diskriminacije nad ženama, a njegovim fokusom smatrao rod ili žene, u ovoj fazi postavilo se pitanje bi li se cilj feminizma trebao proširiti na ukidanje svih oblika diskriminacije, a u njegov fokus dovesti i rasu, seksualnu orijentaciju i druge temelje diskriminacije. Osim toga, postavilo se pitanje može li feminizam tvrditi da predstavlja žene ako pozornost ne usmjeri na rasu, spolnu orijentaciju, klasu i drugo, tj. na višestruke sustave i opresije, te višestruke identitete žena. S druge strane javila se bojazan da partikularizacija subjekta, utemeljena na politikama identiteta, umanjuje političku snagu feminizma. Promišljanja o identitetu jedna je od karakteristika postmodernog feminizma.

POSTMODERNI FEMINIZAM

Postmoderni feminizam nije jedinstvena teorija. Štoviše, postmoderne feministkinje ne vjeruju u jednu teoriju ili jednu „istinu“ i posebice se suprotstavljaju stvaranju bilo kakve „velike teorije“. Postmoderne feministkinje suprotstavljaju se esencijalizmu bilo koje vrste i osporavaju da bi kategoričke apstraktne teorije koje su dobivene promišljanjem i pretpostavkama o ljudskoj prirodi mogle poslužiti kao osnova znanja. Postmoderne feministkinje isto tako odbijaju dominantan pogled na (pravni) subjekt kao autonomnu, racionalnu, za sebe zainteresiranu osobu slobodne volje. Osim subjekta, postmoderne feministkinje rekonstruiraju i glavne dihotomije u pravu, kao što su subjektivno/objektivno,

razum/emocija, smatrajući te konstruktne lažnima. Protive se i shvaćanju roda kao dihotomije, tvrdeći da ima „onoliko mogućih vrsta spolno označenih bića koliko ima i ljudskih bića'".

LITERATURA

Challamas 1999: M. Challamas, *Introduction to Feminist Legal Theory*. New York: Aspen Law and Business.

Gordić–Termiz–Tančić 2016: M. Gordić – Dž. Termiz – D. Tančić. *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti, odbrane i terorizma*. II izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd.

Hajdarović 2012: M. Hajdarović: „Prava žena kroz povijest borba za prava žena". <http://povijest.net/v5/teme/zenska-povijest/2010/borba-za-prava-zena/>. [11. 8. 2012].

Radačić 2009: Ivana Radačić. *Žene i pravo*. Zagreb: Centar za ženske studije.

Pateman 1998: Carole Pateman. *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.

Tančić–Lazović 2018: Dragan Lj. Tančić – Emina M. Lazović. „Problem izbora modela i procedura metodoloških istraživanja". *Baština* br. 46. Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština.

Tančić 2012: Dragan Tančić. *Osnove istorijskog metoda*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu iz Priština; Beograd: D. Tančić.

Tančić–Gordić–Tančić 2018: Dragan J. Tančić – Miodrag L. Gordić – Petar D. Tančić. "Determining the effectt of the refugee crisisi on the security levels of small states usoing the dematel method". *Baština*, br. 44. Leposavić: Institut za srpsku kulturu iz Priština.

Watkins–Rueda–Rodriguez 2002: Susan Alice Watkins – Marisa Rueda – Marta Rodriguez. *Feminizam za početnike*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Fahreta F. BRAŠNJIĆ
Bojan N. ŠEVO

THE POSITION OF WOMAN IN SOCIETY THROUGH HISTORY

Summary

"Women's rights" have not achieved equality with the "human rights of men" yet, thus with the ones which men appropriate and apply on themselves. Women are underpaid for the job which they do in relations to men, they are often victims of maltreatment, and they get work in a more difficult manner. Today, women should struggle for their rights and equality with men throughout the world. Women, and some of them with male allies, hundreds years back literally gave their lives for female right to education, vote and other rights we were enjoying today. They are those to whom we should be grateful that we could deal with politics, vote and to be voted. We are due equal and greater rights and freedoms to the upcoming generations of girls and boys.

Nevertheless, patriarchal society which still rules in the Balkans and at other geographic, social, political and religious areas, does not allow women to "raise their heads" out of these elementary issues and overtake their part of responsibility in social, political and other ways of life, and especially to new current of politically aware women to overtake a concrete public political and other position. On the contrary, the whole potential of public activity is directed toward men and women are to be positioned three or more steps behind social processes and especially the ones of political leaders, for example on elections posters and other.

The above mentioned conclusions in accordance with methodological standards are subjected and verifiable, that is, verification of knowledge on the subject of this paper is undisputed, or in other words, "the feature of verification of scientific knowledge means the possibility of interpersonal verification in some conditions, the existence of appropriate arguments and procedure" (Gordić–Termiz–Tančić 2016: 17).

Key word: Woman, woman's position, the Balkans, feminism, feministic orientations.

Rad je predat 15. marta 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

UDK 316.356.2(497.11)"18"
doi:10.5937/bastina1947233C

Originalni naučni rad

*Jovana M. ČIKIĆ**
Filozofski fakultet u Novom Sadu

POČECI SOCIOLOŠKOG PROUČAVANJA PORODICE U SRBIJI – OD VUKA DO CVIJIĆA**

Apstrakt: Sociološka i srodna istraživanja porodice u našem društvu imaju zavidnu tradiciju. Uprkos problemima koji su pratili (i prate) razvoj, kritikama na račun njene teorijske (ne)utemeljenosti, naša sociologija porodice egzistira kao jasno prepoznatljiva disciplina sa zavidnim autorskim opusom. S obzirom na društvene prilike koje su oblikovale transformaciju porodičnog života u srpskom društvu, ali i samu sociologiju porodice, možemo da govorimo o četiri perioda u njenom razvoju – pedsociološkom, ranosociološkom, posleratnom/socijalističkom i (post)tranzicijskom/savremenom periodu. U radu se prikazuju stanovišta četiri autora koji su obeležili prvi period u razvoju domaće sociologije porodice – Karadžića, Bogišića, Markovića i Cvijića. Cilj je da se, na osnovu relevantnih referenci, ukaže na neke od specifičnih uslova u kojima su ovi autori oblikovali svoja stanovišta, glavne nalaze i njihov značaj, kao i na njihove glavne sličnosti, ali i razlike u sociološkom bavljenju porodicom.

Ključne reči: porodica, sociologija, Karadžić, Bogišić, Marković, Cvijić.

Jedna od najranije konstituisanih posebnih sociologija uopšte jeste sociologija porodice. Tako je i kada govorimo o sociološkom proučavanju porodice u našem društvu. Naime, već više od osam decenija možemo da pratimo sociološku misao o porodičnom životu, ulogama, odnosima, bračnosti. Pre sociologa, porodicom, njenim funkcijama (kako u odnosu na pojedince koji je čine, tako i u odnosu na zajednicu/društvo u celini), oblicima i odnosima su se bavili etnolozi, istoričari, pravnici, a istraživanja porodičnog života najčešće su obavljana u okviru proučavanja obeležja narodnog života. To nas, zapravo, dovodi do vek i po duge tradicije naučnog bavljenja porodičnim životom u našem društvu.

Za razumevanje geneze domaće sociološke misli o porodici, kao i za istraživanje transformacije porodice u srpskom društvu, od posebnog je značaja identifikacija i analiza shvatanja onih autora koji su obeležili početke naučne misli

* docent, jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

** Rad je deo istraživanja na projektu III46006 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

o ovoj društvenoj pojavi. O transformaciji tradicionalne u modernu porodicu je kod nas mnogo pisano. Nekoliko autora bavilo se prikazom stanovišta pojedinih, posebno ranih domaćih autora o našoj porodici (Милић 2012, Калаузов 2011, Kostić 1973, Словић 1987). No, čini se da bi bilo korisno ponovo podsetiti na specifičnosti uslova u kojima su razvijali svoja stanovišta, glavne nalaze i njihov značaj, kao i pokušati identifkovati obeležja perioda u razvoju srpske sociologije porodice. Stoga se u ovom radu bavimo prikazom i analizom radova autora koji su polazna osnova za bavljenje genezom srpske sociološke misli o porodici. Reč je o autorima koji su stvarali krajem 19. i početkom 20. veka (u prve dve decenije, zaključno sa završetkom Prvog svetskog rata i formiranjem zajedničke države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca). To je ujedno i vreme kada počinju da se naziru prve promene u tradicionalnoj društvenoj strukturi, pa tako i porodici. U ovom periodu, srpsko društvo je i dalje duboko tradicionalno, ali sa bledim nagoveštajima procesa modernizacije koji će, zapravo, započeti tek nakon I svetskog rata, a svoj puni zamah dobiti u drugoj polovini 20. veka. Druga polovina 19. i početak 20. veka obeleženi su formiranjem samostalne srpske države, borbama za nacionalno oslobođenje i proširenje teritorije, ali i dinastičkim previranjima. Relativno nerazvijena ekonomija počiva na zanatstvu i trgovini (posebno na izvozu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda). Sa bogaćenjem trgovaca i formiranjem državnih institucija formiraju se trgovački i činovnički sloj koji predstavljaju osnovu za formiranje srednjeg i višeg građanskog sloja. Srbija je u ovom periodu dominantno agrarna i ruralna zemlja. Čalić (Чалић 2004: 48) piše o porastu broja stanovnika u periodu 1834–1914. godine, kao posledici porasta nataliteta (odnosno ulaska u I demografsku tranziciju), ali i pozitivnog migratornog salda. Visoke stope reprodukcije uslovljene su i ranim stupanjem u brak. Ovo je ujedno i period agrarne prenaseljenosti.

Ovom, predsociološkom periodu[1] pripadaju četvorica autora čiji će radovi i nalazi biti predstavljeni i analizirani: Vuk Karadžić, Valtazar Bogišić, Svetozar Marković i Jovan Cvijić. Reč je četiri posve specifična autora, ali sa zajedničkom misijom – istraživanje načina na koji narod živi. Period se obeležava kao

1 Pored ovih, možemo da govorimo o tri kasnija perioda u razvoju srpske sociološke misli o porodici – ranosociološkom, posleratnom/socijalističkom periodu i (post)tranzicijskom/savremenom periodu. Ranosociološki period obuhvata radove dva autora – Vere Stein Ehrlich i Sretena Vukosavljevića. Reč o autorima koji su nastoji da u svojim radovima prikažu i analiraju transformaciju tradicionalne porodice. Posleratni period obuhvata razdoblje preoblikovanja porodičnog života pod uticajem razvoja socijalističkog društva i za njega su karakteristični radovi autora poput Ruže First-Dilić, Marka Miladinovića, Olivere Burić, Ruže Petrović, Anđelke Milić. Četvrta, savremena etapa u razvoju srpske sociologije porodice obeležena je istraživanjem promena porodičnih oblika, funkcija, uloga i odnosa u uslovima postsocijalističke tranzicije. Autori koji deluju u ovom periodu su Anđelka Milić, Smiljka Tomanović, Mirjana Bobić, Dragan Stanojević, Vesna Miletić Stepanović, Gordana Tripković, Maja Korać, Milana Ljubičić, Marina Blagojević, Nada Sekulić, Ljubica Rajković, Dragana Zaharijevska, Marina Novakov, Ana Bilinović Rajačić i drugi.

predsociološki, s obzirom na to da autori nemaju sociološko obrazovanje, ali o porodici i društvenim zbivanjima pišu na sociološki način. I pored uočenih razlika u tumačenjima porodičnog života, njihova zajednička karakteristika jeste fokusiranje na porodičnu zadrugu, istraživanje njenog funkcionisanja, distribucije autoriteta i obeležja porodičnih odnosa.

Osnovna ideja rada je da se pokaže kontinuitet sociološkog bavljenja porodicom kod nas.

VUKOVO VIĐENJE TRADICIONALNOG PORODIČNOG ŽIVOTA

O Karadžićevom lingvističkom, književnom, etnografskom i prosvetiteljskom radu mnogo je pisano. Pišući o Vukovom doprinosu izučavanju, ali i razvijanju jezika i književnosti, Deretić (Деретић 2007: 108) ističe da je ceo njegov rad „bio određen pojmovima narod i narodno". Ovi pojmovi nalaze se kod Vuka „svuda, od naslova njegovih glavnih knjiga do njihove sadržine, oblika i izraza. U Vukovo vreme i u Vukovoj interpretaciji ti pojmovi se odnose isključivo na seljački, prosti, nepismeni narod" (Деретић 2007: 109). Karadžićevo interesovanje za narod prevazilazi okvire jezika i narodnih umotvorina, pa on nastoji da „nas upozna i sa samim narodom, s njegovim životom, verovanjima, običajima, istorijom, sa zemljama koje nastanjuje [...] Deo te građe unosio je u razna svoja dela, naročito u *Srpski rječnik*, dok je veliko sintetičko delo iz ove oblasti *Život i običaji naroda srpskog* ostalo nezavršeno" (Деретић 2007: 113).

Karadžićevo bavljenje proučavanjem porodičnog života odvija se u okviru njegovog istraživanja narodnog folklora, tradicije i načina života. Ono što Karadžića posebno interesuje jesu porodične zadruge kao tipičan oblik porodičnog života karakterističan za srpsko društvo sredinom 19. veka. U svom *Rječniku* (Караџић, 1818), Karadžić ne koristi pojam porodice, već, umesto toga, govori o familiji/vamiliji i porodičnoj zadruzi. U prvom slučaju, misli se na „koljeno, lozu" (Караџић 1818: 59), u smislu veze koja postoji između srodnika po vertikalnoj liniji. S druge strane, porodičnu zadrugu Karadžić (Караџић, 1818: 191) definiše kao *plurem familiae in eadem domo*, ukazujući time na njene bitne karakteristike – brojnost članova, povezanost članova vertikalnim i bočnim srodničkim vezama, zajedničko stanovanje, ali i zajedničko trošenje raspoloživih sredstava za život. Kako ističe Kostić (1973: 101), Karadžić je upravo i zaslužan za promovisanje pojma zadruga. Opisujući život u zadruzi, Karadžić (Караџић 1867: 248–249) kaže: „po 30 čeljadi slušao sam u Srbiji da se nalazi u jednoj kući; ali su mi u Dalmaciji i Kosovu pokazali čovjeka iz sela Riđana, po prezimenu Trifunović, koji ima 62 čeljadi, među kojima je 13 žena sa muževima i dvije udovice [...]"

No, u *Rječniku* (Караџић 1818: 257) se susrećemo i sa određenjem pojma inokosan, u smislu „ohne a$ndere verwandte Familienhäupter bloß mit seinem Weib und kind im Hause, sine cognatis, cum sola uxore et liberis degens" (bez drugih porodičnih glava u kući, samo sa suprugom i detetom). Kako ističe Kostić (1973: 102): „principium divisionis Vukove podele seoskih porodica na inokosnu i zadružnu jest broj članova u njoj, ali i vrsta autoriteta koji ima starešina. Prvi princip podele je jasno izveden, dok drugi nije; za njega se daju samo neki elementi prema kojima se o njemu može zaključivati." Karadžić se nije detaljnije bavio načinom i preduslovima nastanka malih porodica, ali ovaj oblik porodične organizacije dovodi u vezu sa nejakom, nejakušicom (Karadžić 1954: 87; prema: Novaković 2005: 108).

Prema Vukovom mišljenju, za razumevanje života u porodičnoj zadruzi posebno je važno poznavanje uloge porodičnog/kućnog starešine (nem. *Das Oberhaupt der Familie Haufe*; lat. *caput familias, patriarcha*) (Караџић 1818: 792). Važnost ove uloge ogleda se u tome što porodični starešina „vlada i upravlja kućom i svim imanjem" (Караџић, 1818: 792). Porodični starešina simultano obavlja nekoliko veoma složenih zadataka – on je menadžer („naređuje đetiće i momčad kuda će koji ići i šta će koji raditi") i finansijski direktor („drži kesu od novaca i brine se kako će se platiti arač i ostale dacije"). Osim ekonomske, porodični starešina ima i važnu obrednu ulogu („kada se mole Bogu, on počinje i svršuje") (Караџић 1818: 792), putem koje se porodična zadruga u celini, ali i njeni pojedinačni članovi povezuju sa širom zajednicom, kolektivitetom. Karadžić (1818: 792) negira uobičajeno shvatanje prema kojem je porodični starešina ujedno i najstariji član zadruge: „starješina nije svagda najstariji godinama u kući. Kad otac ostari, on preda starješinstvo najpametnijemu svome sinu (ili bratu ili sinovcu) [...] Ako se dogodi da koji starješina ne upravlja dobro kućom, onda kućani izaberu drugoga". Ovo poslednje od posebnog je značaja za razumevanje načina na koji funkcioniše složena grupa poput porodične zadruge. Činjenica da postoji mogućnost izbora, ali i smenjivanja porodičnog starešine ukoliko on ne upravlja zadrugom na korist svih zadrugara, ukazuje na svojevrsnu demokratičnost zadružnog života. Naravno, demokratičnost je patrijarhalna, što znači da je samo delimična – u odlučivanju, ali i upravljanju zadrugom učestvuju samo njeni odrasli muški članovi.

Posebno interesantan deo Karadžićevih zapisa i nalaza tiče se deskripcije običaja koji su vezani za porodični život. Tako, Karadžić piše o običajima vezanim za ženidbu/udaju. On ističe da je prilikom sklapanja braka i dalje prisutna dominacija kolektivnog/porodičnog nad individualnim:

> „u Srbiji i danas dosta puta isprose i dovedu đevojku, a niti je momak viđeo nju, ni ona momka, nego se roditelji gledaju i dogovaraju. Kad otac ženi sina, on ne gleda toliko na đevojku, nego na ljude od kakovi je" (Караџић 1818: 168).

> „I u Risnu je bio običaj doskora, kao što je u Crnoj Gori a može biti i gdje na drugom mjestu i danas, da dva čovjeka koji se paze, a imaju jedan muško jedan žensko dijete, vjere djecu još u kolijevci. Govori se da su gdjekoji još dok su im žene bile trudne ugovarali ako jedna rodi muško, a druga žensko da će se oprijateljiti, i takovi su se ugovori držali kao i prava prosidba ili vjeridba" (Караџић 1894: 43).

Na osnovu opisa svadbenih običaja, kao i zabeležnih pesama koje ih prate možemo da zaključimo o važnoj ulozi muškaraca u sklapanju braka. Otac, braća, stričevi (kako mladini, tako i mladoženjini) su ti koji aktivno učestvuju u prošnji devojke i samoj svadbi; na taj način se patrijarhalnim principom potvrđuje sam čin sklapanja braka, dobija društveni legitimitet, a muški članovi porodice koji u njemu posreduju predstavljaju garant sigurnosti novonastalog odnosa koji nije samo privatni odnos supružnika, već i odnos širih društvenih implikacija kojim se povezuju dve porodice, dve loze, a time i učvršćuje zajednica.

Autoritet roditelja nad decom je bio veoma izražen i ogledao se u tome da „niti đevojka smije kazati ocu i bratu da neće poći za onoga za koga je on daje" (Караџић 1818: 168). Brak se sklapao milom, ali i silom, o čemu svedoči običaj otimice:

> „U Srbiji i današnji dan otimaju đevojke [...] U otmicu se ide s oružjem kakogođ na vojsku. Kašto otmičari dovrebaju đevojku kod stoke ili kad ide na vodu, pa je uvate i odvedu, a kašto udare na kuću noću (kao ajduci) pa obiju kuću i svežu đevojačkog oca i braću [...] Svemu je selu sramota kada se iz sela otme đevojka, a otmičarima još veća kada se vrate jalovi [...] Otmičari ne smiju ići sa đevojkom momačkoj kući [...] Nego je odvedu u šumu i tamo je vjenčaju u kakvoj kolibi [...] Kad dođe poćera u selo, onda ovi, otkud su otmičari, izađu preda nji lijepim načinom i grade mir. Ako se tako pomire, dobro. Ako li rod đevojački ode kadiji na tužbu, onda moraju doći i otmičari sa đevojkom [...] Kadija najprije pita đevojku: Ili je sila ili je draga volja? [...] Ako reče đevojka da je sila [...] onda zlo po otmičare [...] ako li reče nije sila, nego draga volja, onda otmičari dadu štogođ kadiji pa se pomire s đevojačkim rodom" (Караџић 1818: 429–430).

Međutim, pišući o risanskim običajima, Karadžić (Караџић 1894) navodi da praksa ugovaranja brakova ipak postepeno slabi. To možemo da objasnimo dvodecenijskom razlikom u objavljivanju prethodnih nalaza u *Rječniku* (1818) i zapisa o risanskim običajima iz 1838. godine, ali i razlikama u kulturnom miljeu između tadašnje turske Srbije i Risna i Boke pod venecijanskim uticajem: „ ali su ovi običaji ondje već prošli, i slabo se u kojoj kući zadržava još i onaj da otac sinu djevojku traži i izbira, nego je sin izbira sam, a otac ide te prosi." (Караџић 1849: 43). Karadžić (Караџић 1818: 168) svedoči o instituciji miraza prilikom sklapanja braka – „tamo se još ne traže novci uz đevojku, nego se za nju daju", ali i prvim oblicima državne intervencije u privatnu, porodičnu sferu:

> „u Srbiji su prije nekoliko godina tako mlogo iskali za đevojke, da se siroma čovek nije mogao oženiti. Zato je Crni Đorđije bio izdao zapovijest da nije slobodno iskati (ni uzeti) za đevojku više od jednog dukata" (Караџић 1818: 168).
>
> „Crni je Đorđije bio zabranio otimati đevojke" (Караџић 1818: 430).

Interesantan je i Karadžićev zapis o babinama, kao važnom obredu vezanom sa biološku reprodukciju. O ovom običaju Vuk piše kako u *Rječniku* (Караџић 1818: 15), tako i u *Životu i običajima naroda srpskog* (Караџић 1867: 91):

> „Kod Srba traju babine obično sedam dana. Za tijeh sedam dana dolaze danju žene na babine i donose čast (n.p. pite, uštipke, rakiju, vino itd.) i djetetu darove, te se časte i vesele; a noću dođu susjedi i susjede, i poznanici i poznanice te čuvaju babine tj. sjede svu noć kod porodilje, i razgovaraju se i pjevaju, a osobito treću i sedmu noć ('Nije sedmu noć dočuvan' imaju običaj reći onome koji je malo suludast). Tada ne smije ni jedno zaspati, jer drugi jedva čekaju da ga ogare ili da mu prišiju štogod (kakav dronjak ili čitavo ćebe)."

Ovaj običaj imao je za cilj da obezbedi legitimitet novorođenom u okviru porodice, ali i šire društvene zajednice. Za razliku od svadbe, u kojoj je jasno naglašena uloga muških srodnika, u babinama (iako učestvuju i muškarci) žene imaju aktivniju ulogu. Ovo je u skladu sa shvatanjem biološke reprodukcije u tradicionalnom društvu kao primarno „ženske" sfere. Čuvanje porodilje i deteta sedam dana i noći jasno potvrđuje mističnu percepciju porođaja i rođenja (Trebješanin 1991).

Karadžićev doprinos sociološkom proučavanju tradicionalne porodice ogleda se ne samo u obilju podataka koje je prikupio i koji predstavljaju iuzuzetno važnu iskustvenu građu, nego i u primeni raznovrsnih metoda u njihovom prikupljanju. Tako, Karadžić koristi posmatranje, intervju, ali i statističke podatke, i analizira istorijske dokumente/arhivsku građu.

BOGIŠIĆEV DOPRINOS FORMIRANJU SRPSKE SOCIOLOGIJE PORODICE – OD *NAPUTKA* DO TIPOLOGIJE

Za razliku od Karadžića, Bogišić je prvi autor koji je istraživanju narodnog života pristupio na sistematičan način. S obzirom na to da je pravnik po obrazovanju, Bogišić se posebno interesovao za beleženje i sistematizaciju pravnih običaja. Sociološko proučavanje tradicionalne porodice kod nas Bogišić je posebno zadužio svojim sveobuhvatnim istraživanjem koje je sproveo na teritoriji Hercegovine, Albanije, Crne Gore, Makedonije, Epira u Grčkoj, ali ne i Srbije. Ali, kako navodi Milić, Bogišićevi zaključci

> „su veoma značajni za situaciju Srbije, kako u njegovom vremenu, tako naročito kasnije, budući da se na istraživanim teritorijama najčešće sretao sa srpskim etničkim korpusom i drugo da je taj korpus predstavljao jedan od veoma snažnih imigrantskih struja u novoosnovanu srpsku državu tokom čitavog XIX i XX veka. Taj etnički korpus je u Srbiju donosio i svoje porodične obrasce zadružnog života, koji su već od ranije bili široko zastupljeni u srpskoj državi, te su stoga njegova proučavanja mogla biti značajna osnova za posmatranje promena koje taj obrazac doživljava, kako zbog talasa iseljavanja iz zavičajnog područja, tako i naročito pod uticajem procesa modernizacije u koji ulazi mlado srpsko društvo od početka XIX veka" (Милић 2012: 771).

U svom *Naputku za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu živu* (Bogišić 1867), Bogišić kroz 352 pitanja prikuplja veoma bogatu iskustvenu građu o tri osnovna aspekta života u tradicionalnom društvu: a) kolektivnoj zemljišnoj svojini, b) seoskoj opštini i c) porodici. Najveći deo pitanja (ukupno 178) odnosi se upravo na istraživanje porodičnog života koji Bogišić svrstava u domen privatnog prava. Tako, Bogišić prikuplja podatke o široj i užoj porodici, kao i o deobi zadruge (46 pitanja). Deo *Naputka* koji se odnosi na širu porodicu obuhvata 62 pitanja u kojima se istražuju karakteristike zadružnog života, poput: zastupljenosti u određenom području, formiranja zadruge, tipova srodstva među zadrugarima, izbora, obeležja i ingerencija zadružnog starešine, obeležja, prava i dužnosti domaćice, ponašanja kojima se priznaje autoritet starešine, osobine/privatnog imetka zadrugara, redosleda ženidbe/udaje, položaja udovice. Pitanja o užoj porodici su najbrojnija (ukupno 65), i kroz njih prikuplja podatke o načinima sklapanja braka, pojavi konkubinata, prisutnosti endogamnih/egzogamnih brakova, instituciji miraza, domazetstva i usvajanja, odnosu dece prema ostarelim roditeljima, položaju nezakonite/vanbračne dece. Treći deo pitanja koja se odnose na porodicu obuhvata problematiku deobe zadruge i pitanja nasleđivanja (46 pitanja) – istražuju se uzroci, učestalost i principi deobe zadruga, redosled nasleđivanja u inokosnoj porodici, računanju i tipovima srodstva. Nekoliko pitanja od značaja za proučavanje porodice smešteno je u deo *Naputka* u kojem se istražuje javno pravo – to su pitanja o odnosu porodice prema susedstvu, državi, drugim verama i nacijama. Kako smatra Kalauzov (Калаузов 2011), ovi nalazi bili su od koristi Bogišiću prilikom pravljenja paralele između države i porodične zadruge, odnosno, nastojanja da se parlamentarni režim mlade Kraljevine Srbije zasnuje na jednom privatnopravnom institutu.

Kao i savremenici, i Bogišić polazi od dva oblika porodične organizacije u tradicionalnom društvu – porodične zadruge i inokoštine. Međutim, u delu *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata* (Богишић 1884), autor kritikuje zanemarivanje ovog oblika porodične organizacije u analizama domaćih i drugih autora: „u mnogobrojnim radovima koji su izašli, od tri četvrtine ovog veka, o seoskoj porodici nije skoro vođen nikakav račun o ovom poslednjem obliku. Pa i kada su ga udostojavali svoje pažnje, to je bivalo tek slučajno, pa se odmah išlo dalje“ (Богишић 1884: 12–13). Reč je, prema njemu, o nepravednom previdu, jer, kako sam ističe (Богишић 1884: 13), „inokoština opstoji među tim, razvija se po samoj prirodi stvari svuda, gde se nalazi zadruga“. Navodeći razloge za ovakav stav većine istraživača porodičnog života u 19. veku, Bogišić se, na posletku, pita da li onda nalazi o porodičnoj zadruzi mogu biti istiniti (Богишић 1884: 13). Svakako najznačajniji Bogišićev doprinos razvoju sociološkog saznanja o porodici jeste njegova tipologija porodičnih oblika:

> „zadruga (oblik koji je najviše izučavan, i o kome se najviše prepiralo) to jest skup seoske porodice, koji sastavljaju više braće, braće od stričeva ili udaljenijih srodnika, sa ženama i decom, ako ih imaju; prosta seoska porodica, u kojoj je obično samo muž, žena i njihova deca, oblik koji zovu kako književnici, tako i pravnici inokosna ili inokoština; varoška porodica, slična u svojim glavnim crtama porodici sviju jevropskih varoši. Ova porodica, gledeći na ličnosti koje je sastavljaju, u svemu je slična inokoštini; muslimanska porodica [...] u kojoj su modifikacije zbog verozakonskih elemenata; među ovim elementima, fakultativna poligamija igra glavnu ulogu" (Богишић 1884: 15–16).

Posebnu pažnju Bogišić posvećuje komparaciji varoške i zadružne porodice (Tab. 1.) – razlike su, prema autoru, očigledne, kako u pogledu prava raspolaganja porodičnom imovinom, tako i u pogledu sudbine porodice nakon smrti oca/starešine.

Tabela 1. Osnovne razlike između varoške i zadružne porodice, prema Bogišiću

Varoška porodica	*Zadružna porodica*
Otac porodice neograničeno raspolaže celokupnom imovinom, bez potrebe da traži pristanak nijednog člana porodice	Starešina nema prava da raspolaže porodičnom imovinom bez pristanka punoletnih članova zadruge
Za života kao i u slučaju smrti otac može raspolagati slobodno imovinom, osim ako pozitivni zakon ne zadržava što u korist dece	Kako starešina ne može ničim raspolagati za života bez pristanka zadrugara, tako on ne može ni testamentom raspolagati zadružnom imovinom
Otac porodice ostaje starešina i upravitelj i kad zanemogne; njega ne mogu toga lišiti bez njegove volje	Starešina, mlad ili star, uvek može biti zamenjen
Pošto otac porodice može raspolagati domaćom imovinom auctoritate propria prirodno je da je može deliti za života među svojom decom; ali niko nema prava da ga na to prisiljava	Svaki muški i punoletan zadrugar može po pravnom običaju tražiti deo zajedničke imovine koji mu pripada kad god mu se svidi
Pravilo je da se imovina deli tek posle smrti oca porodice; sa starešinom takoreći svršuje se porodica	Po smrti starešine zadruge drugi ga zamenjuje; za tim funkcionisanje porodice produžuje se kao i pre

Izvor: Богишић 1884: 17–18.

Na osnovu navedenih obeležja, Bogišić zaključuje da je inokoština po spoljašnjosti slična varoškoj porodici – reč je o dvogeneracijskim porodicama koje čine roditeljski par i njihova deca. Međutim, prema autoru, ovo navodi na pogrešan zaključak da su varoška i inokosna porodica istovetne, odnosno, da je inokosna porodica antiteza porodičnoj zadruzi. Književni zapisi i neke pravne norme,

prema Bogišiću, prave lažni dualizam između zadruge i inokoština. Prema njegovom mišljenju (Богишић 1884: 49), razlikovanje navedenih oblika porodice pripada isključivo književnoj i normativnoj sferi, dok „narod nema ni drugih tehničkih izraza za označavanje ova dva oblika porodice [...] onda se nameće zaključak da su ove dve porodice pred njegovim (narodnim – prim. aut.) očima istovetne prirode". Autor navodi da u narodnom jeziku[2] postoji jedinstveni termin kojim se označava porodica, bez obzira na broj članova i način njihove povezanosti – to je kuća: „Kad narod hoće da označi kuću sa dovoljnim brojem radnika (jer od količine radnih ruku zavisi blagostanje porodice) on dodaje, kao što smo kazali, reči kuća pridev zadružna, a u protivnom pridev inokosna" (Богишић 1884: 45–46).

Time se Bogišić direktno suprotstavlja autoritetu Karadžića, a svoje tvrdnje argumentuje empirijskom građom i pozivanjem na druge autore koji su istog stava (Богишић 1884: 46–47). Na posletku, autor zaključuje da je „naša seoska porodica, koju zovu inokosnom, drugčije prirode od varoške porodice, a da je na protiv istovetna, što se tiče njene prirode, s onom što je obično zovu zadruga; a moglo bi se baš i tvrditi da ova dva oblika porodice sačinjavaju tako reći jednu istu ustanovu budući da su ti oblici samo dve glavne faze u životu seoske porodice uopšte" (Богишић 1884: 50).

Na osnovu analize svega nekoliko odabranih radova iz Bogišićevog bogatog autorskog opusa[3], jasno se uočava nekoliko specifičnosti njegovog naučnog rada. Prvo, Bogišić je bio zagovornik ideje o prikupljanju empirijske građe na kojoj je proveravao svoje ideje, ali i u maniru savremenih *grounded* teorija, materijala i postupaka na osnovu kojih je izvodio zaključke o fenomenima koji su bili predmet njegovog interesovanja. Drugo, Bogišićevo bavljenje porodicom predstavlja centralni deo njegovih naučnih napora „što i sam ističe u biografiji" (Danilović 1986: 23). Prema njegovom shvatanju, porodica je temeljni oblik društvenog organizovanja u našem tradicionalnom, seljačkom društvu. Njegovo detaljno izučavanje forme i sadržaja porodičnog života rezultiralo je u prvoj tipologiji porodica kod nas, ali i u revolucionarnom stavu o sličnosti/istovetnosti porodične zadruge i inokosne porodice. Predstavljanjem ove teze domaćoj i inostranoj naučnoj javnosti, kako navodi Aćimović (1885; prema Danilović 1986: 24), Bogišić je „iz osnova pretresao dosadašnje pojmove pravnika o ovom pitanju, sudsku praktiku i pisane zakone i dokazao pogrešnost njihovu". Time se Bogišić ujedno upisao u red najzaslužnijih za utemeljenje konceptualnog okvira naše sociologije porodice.

2 Analizom narodnog jezika, Bogišićev rad podseća na Morganovo proučavanje sistema srodstva.

3 Prema Danilović (1986: 17), „Bogišićev naučni opus obuhvata oko 50 objavljenih i desetinu radova koje za života nije stigao da objavi, kao i veliku zbirku dokumenata skupljenih tokom celog radnog veka".

MARKOVIĆEVA PORODICA NA ISTOKU – JEDAN OD TEMELJA REFORME ORIGINALNE SRPSKE CIVILIZACIJE

Specifičnost Markovićevog bavljenja porodicom ogleda se u činjenici da svoje stavove oblikuje pod uticajem socijalističkih i marksističkih ideja. U studiji *Srbija na istoku* koju je napisao kao svega dvadesetsedmogodišnjak, Marković daje presek stanja u tadašnjem srpskom društvu. Knjiga prvobitno izlazi u nastavcima, u *Radniku* u Novom Sadu, od januara 1872. godine (Марковић 1995: xi). Nakon zabrane izlaženja nastavaka, Marković se odlučuje da knjigu štampa u celosti, i to ne u Srbiji, zbog cenzure, već u Novom Sadu, što je i učinio u leto 1872. godine (Марковић 1995: xi–xii). O važnosti ovog dela svedoče o brojna kasnija izdanja.

Sam autor ističe da mu nije bila namera da u *Srbiji na istoku* razvija „neke naučne zakone društvenog razvitka", niti da rešava „složena društvena pitanja" – njegova namera bila je da pokaže srpskom narodu šta „mu je donela srpska revolucija, a u isto vreme [...] šta je imao pa izgubio, a šta je mogo dobiti pa nije dobio u svom državnom razvitku" (Марковић 1995: 3). Ono što Markovića posebno interesuje jesu tri ključne institucije srpskog tradicionalnog/seljačkog društva: kolektivna zemljišna svojina, seoska opština i patrijarhalna porodična zadruga, i u tome je blizak interesovanjima i istraživanjima Bogišića. Marković smatra da navedene institucije predstavljaju originalne i autohtone institucije tradicionalnog seljačkog društvo i stoga treba da budu osnova za transformaciju tradicionalnog društva u pravcu originalne srpske civilizacije, posebno pritom ističući značaj porodične zadruge kao društveno-ekonomske i seoske opštine kao političke zajednice.

Marković (Марковић 1995: 13–15) daje deskriptivno određenje porodične zadruge:

> „I do današnjeg dana po srpskim selima nalazi se 50 i 100 kuća koje se smatraju kao krvni rođaci i ne žene se između sebe [...] Ovaj (patrijarhalni) oblik (srpske porodice) ogleda se u čvrstoj uzajamnosti u radu i životu sviju članova [...] i potčinjenosti mlađih starijemu i ženskih muškima [...]"

Kao i prethodnici, i Marković ističe da porodična zadruga predstavlja jedinstvo života i rada – to je po autoru „prvobitna asocijacija za proizvodnju i potrošnju u isto vreme" (Марковић 1995: 16). Međutim, ono što, prema Markoviću, razlikuje porodičnu zadrugu od „sviju suvremenih družina za proizvodnju i potrošnju" jeste to što je zadruga zajednica koja „proizvodi sama za svoje potrebe" (Марковић 1995: 16).

Osim ovoga, život u porodičnoj zadruzi obeležen je specifičnim autoritetom koji se, prema Markoviću, razlikuje od autoriteta sa kojim se susrećemo u institucijama. Dok je ovaj potonji bezlični, porodični autoritet „ima svoj originalni koren i svoj osobiti značaj" (Марковић 1995: 15) i najbolje se vidi u ulozi i položaju porodičnog starešine. Marković, kao i prethodno Karadžić, opisuje porodičnog starešinu kao glavu porodice čiji je zadatak da se „stara za svoju porodicu,

hrani je i brani; on je njen prirodni zaštitnik" (Марковић 1995: 15). I on skreće pažnju na mogućnost izbora novog porodičnog starešine, a ne generacijskog prenošenja ove funcije po pravilu primogeniture, posebno u slučajevima kada je „starešina raspikuća, lenjština i u opšte kada upropaštava zadrugu, što je razume se redak slučaj" (Марковић 1995: 16). S obzirom na to da je reč o tradicionalnom društvu, porodični starešina ima i reprezentativnu funkciju – on predstavlja porodicu u celini, ali i njene pojedinačne članove pred društvom („on je predstavnik porodice u opštini") (Марковић 1995: 15). S obzirom na važnost uloge porodičnog starešine, Marković zaključuje da „potčinjenost prema takvom starešini osniva se na ljubavi što dolazi iz krvnog srodstva, na blagodarnosti za očinske brige i staranje i na poštovanju starosti i iskustva [...] Vlast u porodici je veoma prostrana [...] Ona se prostire čak i na najnježnija osećanja čovekova – na ljubav između muža i žene [...]" (Марковић 1995: 15).

Osim što opisuje ulogu i položaj porodičnog starešine, Marković se bavi i položajem dece i žene u tradicionalnoj porodičnoj zadruzi. Kada piše o ženi, on ističe njen nepovoljan porodični i društveni položaj – „uopšte, žena je u kući mlađa od sviju punoletnih muških članova" (Марковић 1995: 15). Ovo se posebno odnosi na snaje za koje Marković piše da se nalaze na samom dnu lestvice porodične hijerarhije („žena sinovljeva u kući je sluga i mužu i njegovim roditeljima[...] Nevesta obično nikoga ne zove po imenu – od stida [...]") (Марковић 1995: 15). Položaj žene u porodičnoj zadruzi popravlja se jedino ukoliko ona obavlja svoju glavnu društvenu/porodičnu ulogu – funkciju biološke reprodukcije. Ali, kako Marković ističe „nikad se žena u porodici toliko ne uzvisuje da ona bude glava porodice, ako u njoj ima odraslih muških članova" (Марковић 1995: 15). Ovim, zapravo, Marković potvrđuje ono o čemu govore i Karadžić i Bogišić, a to je da žena u porodičnoj zadruzi preuzima ulogu starešine jedino u slučaju absentizma muškog naslednika.

Položaj dece i mladih sličan je položaju žena. O podređenosti najmlađih članova zadruge vrhovnom autoritetu porodičnog starešine, Marković (Марковић 1995: 15) piše slikovito, uzimajući za primer sklapanje braka:

> „Ženidba sina i udaja kćeri pripada roditeljima [...] Momak i devojka često se i ne vide, već njihovi roditelji svrše pogodu i uglave svadbu između svoje dece. Moralna vlast što je u ovakvim odnosima imaju roditelji nad decom veoma je silna. Ona je jaka u Srbiji i do današnjeg dana. I dana se čuje: ja sam te rodio (ili rodila) i othranio – ja sam tvoj gospodar [...] slučajevi neposlušnosti retki su. Obično, to se svršava u najvećem redu i pristojnosti."

Iz navoda se jasno vidi kontinuitet normi i običaja prilikom sklapanja braka o kojem još govori Karadžić – roditeljski autoritet i porodične/kolektivne potrebe odnose prevagu nad individualnim htenjima i afinitetima, često bezuslovno. Poštovanju porodičnog/roditeljskog autoriteta značajno doprinosi i spoljašnja neformalna socijalna kontrola koja poput društvenog kalupa oblikuje društveno

prihvatljive obrasce ponašanja mladih („Takvu vlast roditelja nad decom potpomaže javno mnjenje celog naroda koje obasiplje prezrenjem sina ili kćer koji ne slušaju i ne poštuju svoje roditelje“) (Марковић 1995: 15).

Iz Markovićevog opisa porodične zadruge „čita“ se blagonaklon stav prema ovakvom obliku porodične organizacije. On ističe da „porodična veza [...] ogradila je svaku ličnost od krajnjih društvenih bolesti kojima podleže radenički svet na zapadu“ (Марковић 1995: 20). Ovakav oblik patrijarhalnog porodičnog života, prema autoru, obeležava izražena solidarnost praćena „plemenitošću osećanja u čoveku“ koja se uče u procesu socijalizacije. Međutim, „čim se raskinu patrijarhalni odnošaji u društvu“, solidarnost tj. „uzajamna pomoć sviju i svakome izumire“ (Марковић 1995: 20).

PORODIČNI ŽIVOT U CVIJIĆEVOJ ANTROPOGEOGRAFIJI BALKANA

Radovi Jovana Cvijića zaokružuju predsociološko istraživanje porodice kod nas. Za Cvijićev naučni rad uopšte karakteristično je vešto sintetizovanje teorijskih saznanja sa rezultatima obimnih terenskih istraživanja na teritoriji današnje Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Makedonije, Srbije. Iako po primarnoj vokaciji geograf, Cvijić je bio duboko svestan neodvojivosti prirodnih i društvenih faktora koji oblikuju život ljudi na jednom prostoru. Stoga ne čudi što se njegov pristup označava kao antropogeografski i interdisciplinaran – Cvijić, naime, u svojim istraživanjima zadire u oblast ne samo geografskih, već i etnografskih, etno-psiholoških, pa i sociloških tema.

Ono što jasno distancira Cvijićev rad u oblasti istraživanja složenosti narodnog života jeste dosledna primena naučnog metoda. Namera da promoviše primenu naučnih principa kao obaveznih standarda u istraživanjima zasigurno je jedan od najznačajnijih doprinosa Cvijićevog naučnog rada. Cvijić (1965: 22) zagovara značaj empirijskih istraživanja („nauka počinje sabiranjem i obrađivanjem građe“), posebno primenu direktnog posmatranja (Cvijić 1965: 26). Međutim, bez naučne imaginacije, prikupljena građa ostaje jalova jer „imaginacija stvara sliku procesa, akcije, zakona [...] bez nje nema stvaralačkog naučnog rada“ (Cvijić 1965: 23).

Sa metodološke tačke, za sociološka istraživanja života u tradicionalnim balkanskim društvima od posebnog su značaja uputstva za proučavanje sela. Cvijić je publikovao nekoliko ovakvih uputstava – *Uputstva za proučavanje sela u srbiji i ostalim srpskim zemljama* (Цвијић 1996), U*putstva za proučavanje sela u bosni i hercegovini* (Цвијић 1996) i *Uputstva za proučavanje sela u staroj srbiji i makedoniji* (Cvijić 1898 prema: Cvijić 1965: 325), i u njima dao jasne metodološke napomene u temama koje bi trebalo empirijski istražiti, kao i o načinima prikupljanja potrebnih podataka. Desetak godina nakon ovih uputstava, Cvijić je publikovao još dva uputstva – *Uputstvo za ispitivanje naselja i psihičkih osobina*

(Cvijić 1911, prema: Костић 1987) i U*putstvo za ispitavanje porekla stanovništva i psiholoških tipova* (Цвијић 2000a).

Za (kasnija) sociološka istraživanja tradicionalnih porodica u Srbiji posebno su značajna pitanja o porodičnom imenu, porodičnoj kući, običajima vezanim za porodični život (Цвијић 2000a: 26): „Imaju li svi stanovnici jednog kraja jedno ili više prezimena i koja? Imaju li stanovnici jednog kraja istu slavu i preslavu? Da li je bilo zadruga u pojedinim krajevima sela i ima li ih još? Od koliko duša su veće zadruge?“ Na ovaj način, Cvijić se bavi istraživanjem srodničkih odnosa, porodičnih uloga i odnosa, porodične svakodnevice. Njegovo interesovanje za porodičnu zadrugu počinje sa opisom života u ovakvoj porodici:

> „U zadrugama živi u zajednici više potomaka koji vode poreklo od istog pretka. Udružuju se i saglasno biraju za starešinu jednog člana iz zadruge, koji se odlikuje moralnim i intelektualnim sposobnostima [...] Stariji i jači (članovi zadruge – prim. aut) se bave najtežim zemljoradničkim i stočarskim poslovima; starci i deca rade lakše poslove. Onome koji ima sposobnosti za trgovinu može starešina odobriti da se njome bavi. Drugi se naročito zimi bave raznim zanatima korisnim za zadrugu. Žene i devojke se uglavnom bave domaćim i ženskim poslovima (tkanje, veženje, izrada odela itd.) i oslobođene su teških radova. Devojke se naročita bave izradom svoje spreme za udaju. Živelo se ugodno i u srazmernom blagostanju. Izgleda da je svaki član imao više slobodnog vremena, no u ma kojoj drugoj društvenoj organizaciji“ (Cvijić 1965: 141).

Ali, Cvijić se ne zadržava samo na opisu zadružnog života, već traga i za njegovim objašnjenjem, odnosno za razlozima postojanja ovakve porodične organizacije. Prema njegovom mišljenju, ekonomski razlozi imaju presudnu ulogu u oblikovanju porodičnih zadruga: „Izgleda da zadruga predstavlja, na patrijarhalnom stupnju na kome se ljudi bave zemljoradnjom i ekstenzivnim stočarstvom, ekonomsku organizaciju koja je najbolje prilagođena prilikama. Veliki broj članova omogućava zadruzi da iskoristi razne izvore koje daje zemlja i da pribavi sebi sve potrebe za život“ (Cvijić 1965: 141).

Takođe, ono što odvaja Cvijićev rad o porodičnim zadrugama u odnosu na druge autore ovog perioda jeste njegovo bavljenje zadrugom u istorijskom kontekstu. Naime, Cvijić piše o genezi porodične zadruge. Po njegovom mišljenju, zadruga je kod Južnih Slovena prisutna još u doba njihovog doseljavanja na Balkansko poluostrvo. Međutim, Cvijić ističe da je za porodičnu zadrugu karakterističan diskontinuitet – on smatra da u periodu srpske srednjovekovne države dolazi do raspada ovog oblika porodice „zbog fiskalnih mera“ (Cvijić 1965: 143). Međutim, Cvijić smatra da sa slomom srpske srednjovekovne države, najezdom Turaka i uspostavljanjem turske vlasti na području Balkana, dolazi do obnove zadruga, posebno u dinarskim područjima. Nekoliko je razloga obnove ovog oblika porodice. Prvi razlog je ekonomske prirode i tiče se načina plaćanja poreza u tursko doba. Naime, turski sistem naplate poreza podrazumevao je sakupljanje novca „po kući“ (tzv. dimničarina), a ne „po glavi“ (tzv. glavarina).

Stoga je zajednički život više porodica pod „jednim krovom“ omogućavao davanje manje novca za porez (Cvijić 1965: 143). Osim ovog, kako je već pokazano, ekonomski razlog za obnovu porodičnih zadruga ticao se i obezbeđivanja boljih šansi za preživljavanje. Do obnove zadruga u tursko doba dolazi i usled potrebe da se osigura bezbednost članova pojedinačno, ali i porodice kao grupe („u ono doba nesigurnosti, velike zadruge su imale veći ugled pred Turcima i drugim neprijateljima“ – Cvijić 1965: 143). Takođe, Cvijić (1965: 142) postojanje zadruge vezuje i za očuvanje kulturnog i nacionalnog identiteta, ali i razvoj specifičnog moralnog kodeksa: „u tursko doba je zadruga pored crkve bila društvena organizacija u kojoj se razvijao nacionalni duh ostajući veran samom sebi. Čini se da su se, naročito u zadrugama, mogli podići do najvišeg stepena osećanja solidarnosti, simpatije i saučešća[...] “

Opisujući porodične odnose (u porodicama dinarskog tipa), Cvijić, kao i njegovi prethodnici, uočava izraženu porodičnu solidarnost: „dirljivi su ljubav i poštovanje koje članovi zadruge imaju jedan prema drugome, kao i njihova solidarnost, naročito u najtežim prilikama. Oni su vezani osobitom toplinom osećanja; u njihovim međusobnim odnosima ima puno široke srdačnosti.“ (Cvijić 1965: 143)

Solidarnost se, prema njegovom mišljenju, jednako odnosi i na porodične zadruge i na inokosne porodice, kao i na njihove međusobne odnose, i „pokazuje se u svim prilikama u životu, naročito u materijalnom životu“ (Cvijić 1965: 144).

Međutim, Cvijićevo naučno interesovanje prevazilazi okvire istraživanja porodične organizacije i funkcionalnosti. Njega interesuje kakav uticaj imaju geografski uslovi na formiranje glavnih etnogeografskih i sociooloških fakata kao što su prostorni raspored naselja, tip naselja, način privređivanja, svojinski odnosi, porodični život, kulturni obrasci i sl. Cvijić uočava da zadruge na Balkanu nisu ravnomerno geografski distribuirane – „ima u oblastima svih južnoslovenskih tipova, izuzeviši kod istočnobalkanskog ili bugarskog. Ali su zadruge bile a i danas su još najmnogobrojnije u oblastima dinarskog tipa“ (1965: 142). Na osnovu rezultata istraživanja, Cvijić dobro zapaža da u organizovanju porodičnog života – čak i u okvirima istog oblika porodične organizacije kao što je zadruga – postoje određeni varijeteti. Po tome je njegovo shvatanje porodične zadruge jedinstveno. Time Cvijić zadrugu vezuje za prostor, odnosno, etničke grupe koje naseljavaju određena područja:

> „I unutrašnje uređenje zadruga je različno u raznim oblastima i može da pomogne kao indikacija za poreklo stanovništva. U nas i u ostalih balkanskih Slovena ima u tom pogledu nekoliko vrsta zadruga, koje su karakteristične za pojedine narodne delove. Sasvim je drukčije unutrašnje uređenje, unutrašnji život, pojam i uloga starešine u jednoj starovlaškoj ili šumadijskoj zadruzi, nego li u šopskoj ili makedonskoj [...]“ (Цвијић 1902: 159–160).

Prema njegovom mišljenju, zadruga je oblik porodičnog života karakterističan za balkanske narode, ali ne sve – ona je tipična za Južne Slovene, dok je nema kod Grka, Cincara i Turaka (Цвијић 1902: 81).

Povezujući nalaze svojih istraživanja, Cvijić (Цвијић 2000б: 245–250) zaključuje o specifičnom odnosu između prisustva zadružnog života, tipa naselja i tipa kuća. On uočava vezu između deobe zadruga i postojanja pojedinih zaseoka, raselica, džemata, tj. sela razbijenog tipa: „gotovo je tešnja veza između tipa sela i zadruga jer geografsko rasprostiranje pravih zadruga u mnogom se slaže sa oblašću sela razbijenog tipa" (Цвијић 1902: 85–86). Takođe, Cvijić (Цвијић 2000б: 268, 280) navodi da porodične zadruge češće žive u tzv. velikim kućama, odnosno, kućama sa više prostorija ili da se u okviru zadružnog imanja formiraju posebni objekti sa smeštaj članova užih porodica u okviru zadruge (vajati).

Do raspada porodičnih zadruga, prema Cvijiću (1965: 144), dolazi u poslednjim decenijama 19. veka „pod uticajem individualizma i moderne civilizacije", dok na početku 20. veka porodična zadruga i dalje postoji, ali je ređe prisutna. Slično Engelsu, Cvijić vidi vezu između promene dominantnog tipa svojine i oblika porodične organizacije: „u granicama slobodnih balkanskih država gotovo je potpuno nestalo čitluka [...] Osim toga, sve vrste zajedničke svojine su iščezavale. Zadruge postaju sve ređe. Njih zamenjuju inokosne porodice – inokoština i jedinština."

Iako ne govori eksplicitno o procesu modernizacije, Cvijić, zapravo, ukazuje na njegove elemente kao ključne u raspadanju porodičnih zadruga i umnožavanja inokosnih porodica:

> „Sa promenama koje su nastale u geografskoj sredini, sa prilagođivanjem različnih doseljenika ovoj sredini i sa uvećavanjem gustine stanovništva sve se više preobražavalo ovo društvo, sastavljeno u početku od seljaka. Oni se naseljavaju po gradovima, postaju zanatlije i trgovci, počinju da primaju navike gradskoga života. Zadruge se neprekidno dele ili raspadaju; inokosne porodice se množe. U početku su jedino deca vojvoda i trgovaca, naročito posrbljenih Cincara, dobivala više obrazovanje. Docnije se deca inokosnih porodica, više nego zadružnih, sve više i više obrazuju i postaju činovnici u novoj državi. Organizuje se i razvija vojska i oficirski kor. Škole se umnožavaju brzo, stvara se univerzitet. Obrazuju se naučne i ekonomske ustanove i društva, kao i političke stranke. Bogatstvo se povećalo i plutokratska klasa počela je da se razvija" (Цвијић 1902: 157).

Na posletku, možemo da zaključimo da iako je Cvijićevo interesovanje za porodični život u balkanskim zemljama usputno i uvek deo širih antropogeografskih proučavanja, njegov doprinos formiranju fundusa prasociološkog saznanja o porodici u našem tradicionalnom društvu je izuzetan, kako u teorijskom, tako i u metodološkom pogledu. Ono što ga jasno odvaja od ostalih preteča sociologije porodice kod nas jeste prostorna determinisanost porodičnih formi, ne samo u smislu uticaja određenog tipa naselja (kao kod Bogišića), već i socijalnih obeležja prostora, a posebno i socijalno-psiholoških osobina ljudi koji oblikuju i čine socijalno-prostorne zajednice[4].

4 Cvijićev rad nastaviće Jovan Erdeljanović, njegov asistent i saradnik. Pod njegovim uticajem, Erdeljanović će nastaviti da se interesuje za antropogeografski pristup u istraživanju našeg tradicionalnog društvenog života. Kao i Cvijić, i Erdeljanović smatra da je

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako govorimo o razvoju srpske sociologije porodice, jasno je da radovi i rezultati analiziranih autora prevazilaze okvire kako tradicionalnog, tako i savremenog srpskog društva. Njihovo bavljenje sociološkim istraživanjem porodice obuhvata, zapravo, prostor zapadnog Balkana, te stoga može biti interesantno kao polazna osnova u analizi različitih pravaca razvoja porodice (njenog sastava, strukture, odnosa, funkcija, uloga) usled delovanja regionalnih činilaca.

Baveći se analizom „tri pionira" u razvoju sociološkog istraživanja porodice – Bogišića, Erlih i Burić – Milić zaključuje da ono što suštinski opterećuje našu sociologiju porodice jeste saznajni diskontinuitet, odnosno, da navedeni autori

> „postoje i delaju u svom vremenu, bez predhodnika, ali i bez naslednika, te se tako njihovo naučno delovanje iskazuje kao jedna samostalna gromada, vidljiva sa svih strana, koju ne troše vetrovi društvenih promena i borbi, ali koje baš zato što su tako samonikle u svom vremenu i okruženju nisu dale mogućnosti da u našoj sociologiji na njihovim temeljima izraste jedna značajnija svetski priznata tradicija u proučavanju istorijskih promena na području Evrope u balkanskim društvima" (Милић 2012: 764).

Ovu tvrdnju treba shvatiti uslovno upravo zbog toga što je reč o autorima koji su obeležili početne etape u razvoju sociološke misli o našem tradicionalnom društvu, pa tako i o porodici. Ideja o samoniklosti Karadžića, Bogišića, Markovića i Cvijića jeste tačna, i upravo navedena samoniklost doprinosi autentičnosti njihove istraživačke pozicije i sudbine.

No, to ipak ne znači da ne postoji zajednička istraživačka nit koja povezuje navedene autore. U njihovom istraživačkom fokusu je analiza tipičnog oblika porodične organizacije. Većina autora fokusirana je na porodičnu zadrugu, iako ima i onih (poput Bogišića) koji značajan deo svoje pažnje usmeravaju ka analizi inokosne porodice, smatrajući je nepravedno zapostavljenom. Analizirani autori pružaju nam deskripciju tipičnih porodičnih oblika uz izvođenje, manje-više, uspešnih tipologija.

Osim tipičnom porodicom, predsociološka istraživanja porodice bave se i analizom porodičnih uloga, pri čemu se posebno apostrofira uloga starešine. Ukoliko pogledamo analizu porodičnih funkcija, onda uočavamo da autori najčešće pišu o biološkoj reprodukciji i proizvodnoj funkciji porodice, dok su prikaz i analiza obeležja biološko-seksualne, zaštitne, rekreativne i potrošačke funkcije poprilično svedena.

---

direktno posmatranje glavni metod prikupljanja iskustvene građe, ali posebnu pažnju posvećuje i analizi pisanih izvora U okviru etnoloških istraživanja, Edreljanović se bavio istraživanjem porodičnih odnosa, posebno položajem žena i dece u porodici. Osim toga, piše o položaju usvojenika i vanbračne dece, kao i o odnosu porodične zadruge i inokosne porodice (Луговац 1987; Влаховић 1987).

U pogledu primene istraživačkih metoda takođe se uočava određeni kontinuitet – ovde se, pre svega, misli na posmatranje, analizu sekundarne/istoriografske građe, ali i primenu anketnih istraživanja, u čemu najdalje ide Bogišić. Njegov upitnik je temeljan, sveobuhvatan i predstavlja i danas interesantan i koristan metodološki instrument za istraživanje ne samo porodičnog, nego načina života uopšte. Takođe, možemo da uočimo i zajedničku težnju da se istraživanjem obuhvate „naše zemlje". Ovo je posebno vidljivo u radovima Bogišića i Cvijića koji nastoje da svojim istraživanjima obuhvate jug Balkanskog poluostrva.

Međutim, zajednička crta primetna je i u uočenim nedostacima radova analiziranih autora – reč je o evidentnom nedostatku „velike" teorije. Za razliku od naših autora, Dirkem (njihov savremenik) formuliše dobro poznatu teoriju kontracije, objašnjavajući, evolucionistički, istorijske promene porodičnih oblika (Milić 2001: 21). Naše preteče, međutim, ostaju na nivou pojmova, i pored određenih saznajnih napora koje čine.

Na posletku, iako među analiziranim autorima nema nijednog koji je po primarnom obrazovanju sociolog (eto još jedne zajedničke karakteristike!), njihov sociološki senzibilitet u proučavanju porodice je jasan i nesumnjiv. Insistiranjem na društvenoj međuzavisnosti porodice i društvenog okruženja, ovi autori prevazilaze ograničenja prethodnih etnografskih, istoriografskih i pravnih zabeleški o porodičnom životu, i time stvaraju osnovu za razumevanje transformacije tradicionalnog porodičnog tkiva. Osim toga, poseban značaj njihovih analiza ogleda se u predstavljanju naše porodice međunarodnoj javnosti čime se, zapravo, međunarodnoj sociološkoj zajednici po prvi put predstavila i srpska/jugoslovenska sociologija (porodice).

LITERATURA

Bogišić 1867: Valtazar Bogišić. *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu žive*. Zagreb: Brzotisk Dragutina Albrehta.

Богишић 1884: Валтазар Богишић. О *облику названом инокошшина у сеоској йородици Срба и Хрваша*. Београд: Штампарија Напредне странке.

Цвијић 1902: Јован Цвијић. *Аншройоїеоїрафски йроблеми Балканскої йолуосшрва*. Београд.

Cvijić 1965: Jovan Cvijić. *Iz društvenih nauka*. Beograd: Vuk Karadžić.

Цвијић 1996: Јован Цвијић. *Аншройоїеоїрафски и ешноїрафски сйиси*. Београд: САНУ – Завод за уџбенике и наставна средства.

Цвијић 2000а: Јован Цвијић. *Аншройоїеоїрафски и ешноїрафски сйиси II*. Београд: САНУ: Завод за уџбенике и наставна средства.

Цвијић, 2000б: Јован Цвијић. *Балканско йолуосшрво*. Београд: САНУ: Завод за уџбенике и наставна средства.

Чалић 2004: Мари-Жанин Чалић. *Социјална исшорија Србије 1815–1941*. Београд: Clio.

Danilović 1986: Jelena Danilović (predgovor) u: Valtazar Bogišić. *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*. Beograd: Službeni list SFRJ.

Деретић 2007: Јован Деретић. *Кращка исшорија срйске књижевносши*. Нови Сад: Адреса.

Калаузов 2011: Маша Калаузов. „Породична задруга као темељ појединих установа јавног права према Валтазару Богишићу“. *Зборник радова Правног факултета Нови Сад*. Год. 45, књ. 2, 277–285.

Караџић 1818: Вук Караџић. *Српски рјечник*. Беч: Штампарија јерменског манастира.

Караџић 1867: Вук Караџић. *Живот и обичаји народа српског*. Беч: Наклада Ане удове В. С. Караџића.

Караџић 1894: Вук Караџић. *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. Беч: Штампарија јерменског манастира.

Kostić 1973: Cvetko Kostić. „Tipologija porodica V. St. Karadžića i V. Bogišića“. *Sociologija sela*. God. 11, knj. 40–42, 100–107.

Костић 1987: Цветко Костић. „Типологија сеоских насеља“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 69–74.

Лутовац 1987: Милисав Лутовац. „Цвијић и Ердељновић, научни односи“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 131–133.

Марковић 1995: Светозар Марковић. *Целокупна дела – књига VII*. Београд: САНУ: Завод за уџбенике и наставна средства.

Milić 2001: Anđelka Mililć. *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja.

Милић 2012: Анђелка Милић. „Социолошко истраживање породица: између индивидуалних прегнућа и друштвених (не)прилика“. *Сто година социологије у Србији*. Слободан Антонић (ур.). Београд: ССД, 763–782.

Novaković 2005: Nada Novaković. „Teorije o nastanku i strukturi porodičnih zadruga“. *Stanovništvo*. God. 37, knj. 1–4, 105–134.

Словић 1987: Љиљана Словић. „Породичне задруге у радовима Светозара Марковића“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 48–52.

Trebješanin 1991: Žarko Trebješanin. *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Влаховић 1987: Петар Влаховић. „Рад и значај Јована Ердељновића у области антропологије“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 134–139.

Jovana M. ČIKIĆ

BEGINNINGS OF SOCIOLOGICAL FAMILY RESEARCH IN SERBIA – FROM VUK TO CVIJIĆ

Summary

Sociological and similar researches of family in Serbian society have significant tradition. Regardless of development difficulties, criticism of its theoretical (UN) foundedness, Serbian sociology of family exists as recognizable scientific discipline with noteworthy authorial opus. Considering social circumstances that shaped transformation of Serbian family life, but sociology of family as well, we can speak of four major periods in its development: pre-sociological, early-sociological, post-war/socialist and post-transition/contemporary period. We have presented standing points of four authors that marked first period – Karadžić, Bogišić, Marković and Cvijić. Based on relevant references, the aim of the paper is to point out on specific circumstances that have shaped authors' perspectives, their main findings and their significance, but also to identify major similarities and differences in their analyses of family characteristics and transformation.

Key words: Family, sociology, Karadžić, Bogišić, Cvijić, Marković.

Rad je predat 6. marta 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 323(497.1)
355.469.2(497.1)"1999"
doi:10.5937/bastina1947253A

Оригинални научни рад

*Нина М. АТЛАГИЋ**
Педагошки музеј Београд

АГРЕСИЈА НАТО АЛИЈАНСЕ НА СРЈ 1999. ГОДИНЕ И КРАЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: Предмет овог рада је бомбардовање СРЈ од стране НАТО алијансе 1999. године. У раду се говори о узроцима и поводу за бомбардовање СРЈ. Указује се на то да је крај разбијања СФРЈ био почетак бомбардовања СРЈ, односно Србије, ради остваривања западних претензија према Истоку. У ту сврху износи се мишљење да су СФРЈ разбиле САД, ЕЗ и Ватикан. Сценарио разбијања земље био је исти који ће се касније применити и у другим земљама: најпре се сатанизује матични народ и држава, затим јој се уводе економске санкције, да би се иза њих бомбардовала земља, а онда довео на власт марионетски режим који ће проводити све жеље западних слиа, иза чега се шаљу мисионари НАТО алијансе који испитују како бомбардовано становништво подноси последице НАТО агресије. Бомардовање СРЈ изазвало је огромну материјалну штету, по проценама око 100 милијарди долара. Уништене су болнице, домови здравља, школе, медијске установе, путна и железничка инфраструктура, трафостанице, водоводи и друга инфраструктура. Указује се да је агресија извршена мимо Повеље УН, одлуке Савета безбедности УН и без објаве рата. Констатује се да се такав сценарио разбијања државе применио на Ирак и Либију.

Кључне речи: агресија, бомбардовање, НАТО, СРЈ, Југославија, Косово и Метохија.

Крај разбијања СФРЈ од стране САД, ЕЗ и Ватикана означио је почетак агресије на Србију, а све ради остваривања западних претензија према Истоку (Влајки 2001: 88). Запад је добро знао да је Косово и Метохија најслабија тачка Србије, али и угаони камен у њеном темељу. На Косову и Метохији била су заштићена „права националних мањина" као нигде у свету, али су западни мисионари свесно ширили неистине о стању у том делу Републике Србије. Једна од највећих неистина била је да је са Косова и Метохије протерано више од милион Албанаца. Управо преко ширења неистина на Косову и Метохији припремана је агресија НАТО алијансе 1999. године на СРЈ.[1]

* ninazmaj@gmail.com

1 Неистине о Србима ширале су се свакоднево, као на пример: Срби нису жртве етничког чишћења, Срби крше договоре, Срби су силоватељи Муслиманки, Срби имају

Повод бомбардовању СРЈ био је Слободан Милошевић, „други Хитлер", како је Запад говорио. Да је то била ноторна неистина, поред осталог, најбоље показује чињеница да се после бомбардовања Србије на Косову и Метохији ништа није променило у позитивном правцу, као ни после пада Слободана Милошевића. Управо упадом западних сила на Косово и Метохију почињу да се шири безакоње, хаос и мржња. Прави циљеви бомбардовања Србије од стране НАТО алијансе били су отимање Косова и Метохије од Републике Србије и стварање државе Косово под окриљем НАТО пакта (Аврамов 2006: 13–38).

Накарадним споразумом у Рамбујеу (Стевановић 2015: 47), Србији су издиктирани понижавајући услови, по моделу „узми или остави". Ти услови били су много оштрији и од Хитлерових услова Југославији 1941. године. Они гласе: „Особље НАТО ће имати заједно са својим возилима, бродовима, летилицама и опремом слободан и неограничем пролазак и несметани приступ читавој територији СРЈ, укључујући и њен ваздушни простор и територијалне воде, право на подизање бивка, маневре и коришћење свих подручја или објеката који су потребни за подршку, обуку и операције" (Исто: 49). Ово је био наговештај војне окупације СРЈ од стране НАТО алијансе. Ево, ради успоредбе, шта је Хитлер 1941. године, припремајући напад на Југославију, рекао: „Силе Осовине неће тражити прелаз за своје трупе, преко југословенске територије нити пак употребу путева и железничке мреже у ратне сврхе" (Булатовић 2013: 96). Тек на крају мировних преговора, односно задњег дана преговора у Паризу, када је Србија прихватила све понуђено, предочен јој је ултиматум који је до тада чуван у тајности (Лекић 2007). Ултиматум је довео у питање суверенитет и независност земље. Наравно, Србија то није прихватила, јер би ултиматумом изгубила сваки утицај на Косово и Метохију. Косово и Метохија би практично постало протекторат НАТО пакта, а касније независна држава како би САД имале утицај над читавим Балканом. У ствари, ово је била провокација која би требала да послужи као повод за НАТО бомбардовање Србије 1999. године. Србија је одбила ову провокацију, јер би она значила окупацију, не само Косова и Матохије, него читаве Србије. Чак је и Бил Клинтон признао да су САД у Рамбујеу погрешиле (Кесић 2015). Клинтон је рекао: „Можда смо отишли предалеко. Да сам ја био у Милошевићевим ципелама, и ја би одбио такав споразум" (Стевановић 2015: 50). Србија је знала да би свакако била бомбардована, јер је одлука о бомбардовању донесена још 1998. године. Документ, који је Србија одбила, објављен је тек после НАТО агресије на СРЈ 1999. Године и није био

чудне животињске навике, Срби су једини починиоци злочина и етничког чишћења и друге. На тај начин се вршила сатанизација Срба. Види: Stover–Peress 1998. Књига врви од неистина све ради сатанизације Срба.

познат ни неким чланицама Контакт групе.[2] Суштина политичког сукоба на Косову и Метохији није било у „прогоњењу Албанаца", „кршењу људских права" и „недовољној" самосталности Косова и Метохије у оквиру Србије. Суштина је у албанском сецесионизму, тежњи насилном изоловању територије која је била језгро српске државе и колевка српске културе (Марковић 2006: 211).

НАТО моћницима уопште није било стало до дипломатског решења и преговора, него до испробавања оружја над Србијом и стварања од Косова и Метохије независне НАТО државе. У ту сврху је 13. марта 1999. године одржан тајни састанак чланица НАТО пакта у Бриселу. Том састанку присуствиовали су генерали Клаус Науман, Весли Кларк, Шварцкопф, Андерсон, као и Роузман, Жак Клајн, Вилијем Вокер, Бернар Кушнер и други. Они су одредили да се 17. марта 1999. године бомбардује СРЈ, али је због лоших временских услова акција бомбародовања започела 24. марта. На том састанку донесени су ови закључци: 1) Створити најоптималније услове за бомбардовање СРЈ. Операцијом „Алигатор" понизити Југославију и блицкригом поразити војску и полицију на Косову и Метохији и у СРЈ; 2) У случају пружања отпора Југославију разорити најубојитим средствима уз коришћење муниције са осиромашеним уранијумом и касетном бомбама. Активирати и контејнере са бојним отровима и микробиолошким материјалима. Стратешки неутронске бомбе користити за елиминацију живе силе на граници према Албанији и Македонији; 3) Формирати међународни суд у Хагу који треба да пресуђује по брзом поступку, политичком, војном и полицијском руководству Југославије уз селективан приступ, јер инсајдери треба да послуже тужилаштву и суду за доношење брзих пресуда. Судити за геноцид, ратне злочине и кршење закона и обичаја рата; 4) У случају пружања отпора Југославије треба убијати цивиле, рушити мостове, болнице, школе, дечија обданишта, резервоаре воде, инфраструктуру, трафостанице и далеководе. Рушењем рафинерија изазвати еколошку катастрофу. Активирати операцију „Потковица", односно преко ОВК припремити наводни егзодус Албанаца који ће се повлачити према Албанији и Македонији, где ће их чекати телевизијске екипе највећих светских медијских кућа, како би се овековечила наводно зверства југословенске војске и полиције; 5) Створити услове за стварање независности државе Косово, која ће функционисати само уз присуствовање НАТО снага, а оне се неће повлачити са Косова и Метохије најмање за 20 година. Независна држава Косово ће се касније припојити Албанији и уз узимање територије од Србије, Црне Горе,

2 Преговори у Рамбујеу су завршени неуспехом 19. марта 1999. године, након што је југословенско-српска делегација одбила да потпише текст споразума који је представљао ултиматум за формално признавање окупације Србије. Тај текст подразумјевао је да СРЈ и Р. Србија изгубе управу над Косовом и Метохијом .

Македоније и Грчке створити „Велику Албанију“, која ће доминирати Балканом и свим путевима и ваздушним коридорима према Азији и Африци (Гускова 2014: 3–264); 6) Уколико дође до брзе капитулације Југославије, одредити правце повлачења војске и полиције и српског становништва према Мердару, Бујановцу и Приштини.

Истога дана у НАТО ратном штабу за санитет одржан је састанак коме је председавао Бернард Кушнер, који је већ био одређен за високог представника УН за Косово.[3] Тада је одлучено: 1) Заплену свих санитетских возила од војске и полиције третирати као ратни плен. Командни кадар војске и полиције не сме се повући у Србију, већ се треба задржати ради њиховог испитивања учешћа у ратним злочинима; 2) Приликом асанације терена, после пораза војске и полиције, употребити јаке агенсе како би се спречила идентификација погинулих уобичајеним паталошким методама, па чак ни анализом ДНК; 3) Медицинско особље НАТО-а не треба да пружа помоћ тешким рањеницима, већ их треба елиминисати еутаназијом (намерно изазивање смрти, најчешће отровом); 4) Задржати лекаре и медицинско особље српског порекла после капитулације, да им се одузму личне исправе и да се обавежу на вишегодишње службовање у болницама у Албанији: 5) Напуштену децу старости до осам годнба треба одвести у већ спремљену болницу НАТО у Валони. Истраживачи Хашког трибунала су пронашли доказе о постојању ове билнице, у којој су заробљеним Србима вађени органи: бубрези, јетра, срце и друго;[4] 6) Лакше рањене војнике, полицајце и грађане српског порекла, којима нису оштећени витални органи, пребацити у војну болницу у Валону.

Припреме НАТО за агресију на СРЈ одиграле су се по прекопираном, добро ажурираном Хитлеровом сценарију; пропаганда, сатанизовање Срба, српско кршење људских права над несрпским становништвом у Југославији, диктататорски режим Слободана Милошевића, спречавање новог Аушвица и др. Аустријски књижевник Петер Хандке је рекао да „НАТО није спречио Аушвиц, већ да га је створио. Тада су биле гасне коморе и стрељачки одреди, а данас компјутеризоване убице са 5000 метара висине“ (Булатовић 2013: 101–102).

---

3 Бомбардовање СРЈ трајало је 78 дана, односно 11 недеља. НАТО је побио 4000 људи, а 13000 ранио, разорио 470 километара путева, уништио 595 километара пруга, направио 100 милијарди долара материјалне штете, са Косова и Метохије протерао 230.000 Срба и Рома, 60 летелица оборила је Војска Југославије, уништено је 18 дечијих вртића, 69 школа, 176 споменика и 44 моста. НАТО је извео 2300 ваздушна удара, током којих је бацио на СРЈ 420.000 пројектила укупне масе 22000 тона, испалио 1300 крстарећих ракета и 37000 касетних бомби.

4 Клиника „Medikus“ из Приштине везује се за оптужбе за трговину људским органима на Косову и Метохији, тврди директорка „Organs voca“, а као кључну фигуру идентификовали су Јусуфа Сонмеза. „Жута кућа“ у Албанији наводи се као кључна локација. Српско тужилаштво наводи да има заштићеног сведока, бившег припадника ОВК, који ће описати процедуру обављања тог посла у северној Албанији од заробљених Срба са Косова и Метохије за време бомбардовања.

После неуспеха преговора из Рамбујеа и Париза, генерални секретар НАТО Хавијер Солана дао је наређење генералу Весли Кларку да започне агресија на СРЈ, јер је Србија крива за пропаст преговора у Рамбујеу, што је била ноторна неистина (Хофбауер 2001). Главну реч у систему командовања имао је Вашингтон. Агресија НАТО на СРЈ започела је 24. марта 1999. године у 19 сати и 45 минута. Солана се тада обратио јавности овим речима: „Управо сам наредио команданту НАТО за Европу Весли Кларку да иницира ваздушне операције на СРЈ. Ми нисмо у спору са југословенским народом" (Смиљанић 2012: 5–526). Данас сви знамо зашто је извршена агресија НАТО на СРЈ. То не зна једино Демократска странка и њени коалициони савезници у Србији, који за бомбардовање окривљују Србе. О понашању српске опозиције за време бомбрдовања СРЈ најбоље говори Мориц Хунцингер, саветник канцелара Кола. Он је рекао: „За време рата, у мају 1999. године помогао сам Ђинђићу и његовом пријатељу Милу Ђукановићу да направе турнеју по Европи, на којој су се залагали за што бржу НАТО интервенцију. Средином 2000. године пратио сам Ђинђића на састанку са министром иностраних послова Јошком Фишером и средио сам му неколико телевизијских наступа. Лидер опозиције Зоран Ђинђић боравио је за време бомбардовања Србије у луксузном хотелу „Адлон" у Берлину, док су његови земљаци страдали под НАТО бомбама" (Исто: 104).

Немачка није смела да учествује у овом рату. Влада Немачке прекршила је свој Устав, у коме се каже да Немачка никада не сме да води рат против земље која је није угрозила. Као што знамо, Србија није угрозила Немачку нити било коју другу земљу. Један немачки војник је изјавио да се не осећа добро као војник у оквиру НАТО-а на Косову и Метохији, јер се осећа као окупатор (Живковић 2000). Један од главних разлога бомбардовања Србије, поред осталог, био је одвајање Косова и Матохије од Србије и стварање НАТО државе Косово, да би тамо САД стационирале своју војну базу. То се најбоље види из писма којег је Вили Вимер, тадашњи потпредседник парламентарне скупштине ОЕБС, 2. маја 2000. године упутио немачком канцелару Герхарду Шредеру. У њему се између осталог каже: „Рат против СРЈ вођен је да би се исправила погрешна одлука генерала Ајзенхауера из доба Другог светског рата. Због тога се из стратешких разлога тамо морају стационирати амерички војници, те да се тако надокнади оно што је пропуштено године 1945" (*Двери српске* 2008; Вујчић 2018). Заправо, управо је НАТО база „Бонстил" на Косову и Метохији главни проблем решавања косовског чвора, а не положај Албанаца и тобоже њихова угрожена људска права.

НАТО алијанса 1999. године је бацила далеко више бомби на недужни српски народ него Хитлер у Другом светском рату На Србију је 1999. године бачено осиромашеног уранијума колико ослобађа 470 атомских бомби бачених на Јапан у Другом светском рату. Србија је о томе ћутала 19 година.

Тек је председник СНС и председник Србије Александар Вучић покренуо то питање преко својих народних посланика у Народној скупштини Републике Србије (Чекеревац 2018). У ту сврху је маја 2018. године, на предлог посланика СНС, формирана Комисија за испитивање последица НАТО бомбардовања 1999. године по здравље грађана Србије.[5] Србија ће покренути питање материјалне ратне штете коју је НАТО агресор уништио у Србији, а штета није мала. Цифра се креће, према објављеним изворима, око 100 милијарди долара. Проф. др Стеван Ђорђевић, редовни професор на Правном факултету у Београду, у ту сврху вршио је истраживања: „Имамо три процене штете од агресије НАТО у 1999. години. Прва процена је од око 100 милијарди долара од стране Савезне владе Југославије. Друга од 29 милијарди и 600 милиона долара од стране стручњака Г 17+ и трећа од стране историчара од 100 до 170 милијади долара (Ђорђевић 2002: 231–245).

Дугачак је списак светских политичара који сносе кривицу за бомбардовање Србије односно СРЈ и отимање Косова и Метохије (Гаћиновић 2014). Наводимо само неке од њих: Папа Јован Павле II је током јавног појављивања у Денверу поручио председнику САД Билу Клинтону: „Требало би да бомбардујете Србе“; потредседник Француске Жак Ширак за ручком, јануара 1995. године, поводом састанка шефова влада држава чланица Европске Уније рекао је: „Срби су народ без закона и без вере. То је народ разбојника и терориста“; бивши командант УНПРОФОР-а у Босни и Херцеговини Жак Клајн каже: „Што се Срба тиче, то је данас један болестан народ“; министар иностраних послова Немачке Клаус Кинкел је 27. маја 1992. године рекао: „Србе треба бацити на колена“; Ричард Холбрук, Клинтонов емисар у Југославији, рекао је 6. новембра 1995. године у Њујорку: „Срби су злочиначки дупеглавци“; Маргарет Тачер, бивша премијерка Велике Британије, казала је: „Зауставите Србе. Одмах. Заувек“; Хелмут Кол, немачки канцелар, почетком 1993. године је рекао: „Нека се Срби подаве у сопственом смраду“ (Крсмановић–Смиљанић 2016: 26–27).

Од СРЈ настала је 4. фебруара 2003. државна заједница Србије и Црне Горе године. То је био крај Југославије, која је трајала 85. година. Она се није распала, већ је разбијена.[6] Међутим, државна заједница Србија и Црна

5 Шпански пилот каперан Мартин де ла Хоз сведочи: „У више наврата наш пуковник протестовао је код НАТО команданата због тога што су гађали циљеве који нису војни. Избацили су га напоље уз псовке [...] Наредбодавци су искључиво северноамерички генерали и нитко други [...] Они уништавају земљу, бомбардују је новим пројектилима, бојним отровима, површинским минама бацаним из падобрана, бомбама које садрже уранијум, црним напалм, стерилизованим кемикалијама, шприцају отров на усјеве [...] Северноамеркиканци чине једно од највећих барбарства које се уопште може замислити против човечанства“. Види: Morales1999; Влајки 2001: 214.

6 У њеном разбијању учествовале су западне силе, посебно САД, Енглеска, Француска и Немачка, Европска Заједница, а нарочито Ватикан у лику папе Јована Павла II, потпомогнути са хрватским сецесионистима Фрање Туђмана и словеначким Милана Кучана.

Гора трајала је врло кратко, до 25. маја 2006. године када је Црна Гора на референдуму изгласала независност. Исте године, 3. јуна парламент Црне Горе прогласио је независност и од тада државна заједница Србије и Црне Горе не постоји. Тиме су западне силе завршиле расрбљавање Срба чије последице нитко не може предвидети.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 2006: Смиља Аврамов. „Међународноправни вид косовскометохијске кризе". *Срби на Косову и Метохији*. Београд: САНУ.

Булатовић 2013: Велимир Булатовић. *Хитлеров рат будућности*. Врање: В. М. Булатовић.

Влајки 2001: Емил Влајки. *Демонизација Срба*. Београд.

Вујичић 2018: Д. Вујичић. „Вилим Вимер: како су уништили СФРЈ тако уништавају свет". *Вечерње новости* 11. марта. Београд.

Гаћиновић 2014: Р. Гаћиновић. *Отимање Косова и Метохије*. Београд.

Гускова 2014: Јечлена Гускова. Косово и Метохија – рат у условима мира. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Двери српске 2008: *Двери српске*, бр. 37. Београд.

Ђорђевић 2002: Стеван Ђорђевић. „Ратна штета и људске жртве и права у вези с агресијом држава Северноатлантског пакта на СРЈ". *Војно дело* 2–3. Београд.

Живковић 2000: Никола Живковић. *Косово и Метохија. Дневник 1991–1999*. Нови Сад.

Кесић 2015: Обрад Кесић. Голи живот. Београд: Хепи телевизија, 21. 1. 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=_jeoFfeCGRI>. [10. 2. 2109].

Крсмановић–Смиљанић 2016: М. Крсмановић – Радомир Смиљанић. *Јуґославија у пламену*. Београд.

Morales 1999: J. L. Morales. Spanish pilots admin NATO attacked civilian targets. *Aticulo 20, june 14. 1999.* <http://www.antiwar.com/spain1.html>. [18. 1. 2019].

Смиљанић 2012: Спасоје Смиљанић: *Аґресија НАТО*. Београд.

Стевановић 2015: Обрад Стевановић. *Кумановски споразум*. Београд.

Stover–Peress 1998: Eric Stover – Gilles Peress, *Grobovi Srebrenice i Vukovara*.

Хофбауер 2001: Х. Хофбауер. *Балкански рат и разбијање Јуґославије*. Београд.

Чекеревац 2018: Мирјана Чекеревац. „Србија ће испитати НАТО бомбардовање 1999. године". *Политика*, 11. 5. 2018. Београд.

Nina M. ATLAGIĆ

NATO AGGRESSION ON FRY AND THE END OF YOUGOSLAVIA

Summary

The end of break-up of Yugoslavia marked the beginning of the aggression against Serbia, with the aim of achieving the Western powers claim to the East. The West knew that Kosovo and Mathai was the weakest point of Serbia, but also its cornerstone. The rights of minorities in Kosovo and Metohia were protected like nowhere else in the world. The biggest falsehood was that more than a million Albanians were expelled from Kosovo and Metohia. Kosovo and Metohia prepared aground for aggression of the NATO Pact on the Federal Republic of Yugoslavia. The reason for the bombing was Slobodan Milosevic, "the second Hitler" as the Westerners called him. Under the Rambouillet Agreement, humiliating conditions were imposed to Serbia. These conditions were worse than Hitler's 1941 conditions and among other things, they said: "NATO personnel will have together with their vehicles, combat aircraft and equipment, free and unrestricted passage and unimpeded access to the entire territory of the FRY, including flying airspace and the territorial waters". This was the hint complete military occupation of the FRY by the NATO alliance. Adolf Hitler said in 1941: "The Axis Forces will not seek the passage of their troops over the Yugoslav territory, not the use of roads and a railway network purposes". Serbia was offered an ultimatum in Rambouillet, which had been secret until then, and which questioned country's independence. On the Brussels secret agreement on March 13, 1999. NATO members decided to attack Serbia... The date of the start of the attack was set for March 24, 1999. The following conclusions were reached: 1. Operation Alligator should serve to humiliate Yugoslavia and with Blitzkrieg humiliate the army and police in Kosovo and Metohia. 2. In case of resistance, Yugoslavia is to be destroyed by the most destructive weapons using depleted uranium and cassette bombs. 3. The International Court established in the Hague, should rule in a swift procedure to the political, military and police leadership of Yugoslavia. Judge for the most serious crimes in the field of war low: for genocide, war crimes and violation of laws and customs of war. 4. The response to Yugoslavia's resistance should be to kill civilians, demolish bridges, hospitals, schools, kindergartens, infrastructure, power stations and power lines. Destruction of refineries would cause an ecological disaster. 5. Create the conditions for the creation of an independent state of Kosovo that will function only with the presence of NATO forces, which will be retreating over the period of the last 20 years. Kosovo will later join Albania and taking territory from Serbia (south Serbia to near Aleksinac), Western Macedonia and Malesia from Montenegro, will create a Greater Albania that will dominate the Balkans. The NATO aggression began on March 24, 1999, all round Serbia. The Serbs offered heroic resistance. After the bombing, the FRY was broken.

Key words: Aggression, bombing, NATO, FRY, Yugoslavia, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 9. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 174(510)
005.511(510)
doi:10.5937/bastina1947261A

Прегледни рад

*Татјана К. АНДРЕЈЕВИЋ**
Задужбина Андрејевић

ПОЗНАВАЊЕ КИНЕСКОГ МЕНТАЛИТЕТА – ПРЕДНОСТ ПРИЛИКОМ ПОСЛОВАЊА

Апстракт: Предузећа која намеравају да успешно послују у било којој страној земљи треба да уложе напоре и средства не само у осмишљавање уобичајених пословних стратегија већ би требало да велику пажњу посвете и проучавању основа културе и менталитета земље у којој желе да раде.

Узимајући у обзир чињеницу да је Кина земља древне и дубоко укорењене културе и традиције која је, без обзира на очигледне промене чији смо сведоци последњих деценија, и даље веома јака у свим видовима живота и рада, од изузетне је важности, ради што бољег пословања у Кини и са Кинезима, упознавање са основама кинеског менталитета.

С тим у вези, у овоме раду биће изложени основни појмови од важности за разумевање кинеског менталитета ради остваривања што успешнијег пословног наступа: конфучијанизам, таоизам, *образ*, *їуанши*, *їанћинї* и колективизам.

Кључне речи: кинески менталитет, пословање, конфучијанство, таоизам, *образ*, *їуанши*, *їанћинї*, колективизам, *јин* и *јанї*.

УВОД

Кина, „фабрика света“, најчешће обавезно одредиште пословног света, земља фасцинантне традиције, историје и културе и огромних потенцијала, и даље бележи импресиван раст, пружа велике могућности за пословање и од изузетне је важности за светску економију. Да би се успешно пословало у Кини и са Кинезима, неопходна су, разуме се, озбиљна улагања, не само у осмишљавање разних пословних стратегија, у покретање и одржавање производње и томе слично, већ је од изузетног, често пресудног, значаја упознавање са кинеским менталитетом. Начине размишљања и делања Кинеза током векова обликовали су конфучијанизам, таоизам, колективизам, а поменућемо и концепте *образ*, *їуанши* и *їанћинї*, чије би проучавање требало да буде међу приоритетним активностима пословних жена и људи који

* студент треће године докторских академских студија, Мегатренд универзитет, Београд, tatjana.andrejevic@gmail.com

намеравају да се озбиљно ухвате у коштац са свиме што пословање у Кини и са Кинезима обухвата и подразумева (Андрејевић 2015).

Приликом припремања за пословни наступ у Кини површно упознавање са основним карактеристикама кинеске културе, обичаја, навика није ретка појава, али се чини да свеобухватнији приступ упознавању са кинеским менталитетом нема значај који би требало да има. Чињеница је да припадницима западних култура није лако да разумеју менталитет својих кинеских пословних партнера, њихове моралне вредности, начин размишљања, традицију; ипак, улагање напора у овом смислу може умногоме донети жељене резултате у пословању.

КОНФУЧИЈАНСТВО

Утицај Конфучијевих учења немерљив је у источноазијским земљама без обзира на то што се расположење према чувеном филозофу Конфучију (551–479. пре нове ере) мењало те је повремено био обожаван и уздизан, а повремено одбациван и омаловажаван. Конфучијева учења не само што су током 25 векова умногоме обликовала менталитет Кинеза, већ су и данас важна за разумевање кинеског начина размишљања а, самим тим, и пословања.

Указивање поштовања старијим особама и родитељима, послушност, дужност према породици, оданост пријатељима, поштење, смерност, скромност, искреност, учтивост, залагање за успостављање старих моралних вредности и понашање с њима у складу – основни су концепти Конфучијеве мисли, као и испољавање човекољубља и неких духовних и идеалистичких аспеката (Graham–Lam 2003).

Према овим учењима, од изузетне је важности да сви чланови друштва знају своје улоге, да се понашају у складу са њима не нарушавајући, при томе, постојећи друштвени поредак, да буду свесни дужности које имају према другим појединцима и да чине онако како се од њих очекује. (Corradini 1973). Конфучијанство настоји на важности истицања постојања разлика између људи који треба да постојеће стање ствари прихвате мирно и помирљиво без икакве тежње да промене своје место и положај у друштву. Хијерархијска структура друштва мора да постоји и да се поштује. Индивидуализам има изразито негативну конотацију у овом учењу.

Поменућемо овом приликом неколико врлина које конфучијанство истиче као важне, пре свега *рен* и *цјао*, затим смерност и учтивост. Како се у конфучијанству даје важност емпатији и разумевању других, а врлина се постиже у складу са другима, тако *рен* (човекољубље, човечност, привржености, љубазност, благонаклоност) представља извор свих врлина. *Одаиост̄ сина – цјао* један је од основних концепата: поштовање, покорност, послушност у односу према родитељима, нарочито оцу. Овај однос оца и сина проширен је

и на друге односе (нпр. однос владара и поданика) и конфучијанство учи да подређена особа (дете, поданик, жена, млађи брат) треба да се увек покорава свом надређеном који, с друге стране, мора да се понаша као њен заштитник. (Андрејевић 2015).

Да би се у породици, односно у друштву, постигао склад коме вазда мора да се тежи, сваки члан друштва мора да зна своју улогу, да обавља своје дужности и да се понаша на исправан начин. Овакво беспоговорно прихватање стања какво јесте, давнашња норма понашања у кинеском друштву, последњих година се ипак мења услед утицаја са Запада, продирања нових идеја, технологија и томе слично.

ТАОИЗАМ

Уз конфучијанство, таоизам је у великој мери обликовао менталитет Кинеза. *Књига пута и врлине* (*Тао те ђинг*) главни је извор таоизма, настаје између 7. и 4. века пре нове ере и приписује се Лао Цуу. Мудре мисли и изреке из којих се састоји дају упутства за живот, истичу исправно понашање, склад, љубазност, скромност, једноставност. Таоизам нарочито наглашава важност тражења унутрашњег мира ради постизања склада са окружењем, са природом.

Јин и *јанг* (склад, равнотежа) и *ву веи* (неделање) два су кључна концепта таоизма. *Јин* и *јанг* (позитивно и негативно) чине складну целину у којој ниједан од ова два принципа нема сталну доминацију, све појаве се мењају у своје супротности у вечном кругу преокрета и једини природни начин постојања ствари је постојање контраста и супротности. *Ву веи* – принцип неделања не подразумева пасивност, већ је реч о активности без активности, што значи да људи треба да околности у којима се тренутно налазе прихвате без опирања, да им се не супротстављају, да се не боре против њих (Fang 2014).

Познавање основа таоизма такође доприноси бољем разумевању Кинеза и њиховог начина размишљања и, самим тим, њиховог начина пословања. Једна од мудрости којој учи таоизам је крајње практична и логична – природно је да се победи као што је природно и да се изгуби.

КОНЦЕПТ *ОБРАЗ*

Концепт *образа* постоји у свим културама и придају му се различита значења и важност и од великог је значаја за разумевање кинеског менталитета. Може се рећи да је *образ* лично достојанство или поштовање од стране других, а почива на два појма који се међусобно разликују и повезују:

лиан (поверење које друштво има у моралну исправност појединца) и *миан-зи* (друштвено виђење статуса појединца). *Образ*, као знак личног достојанства, значи да се, у очима других, имају добар положај и поштовање. *Образ* се мора имати и одржати у свим видовима друштвеног живота и пословања, у противном односи међу појединцима могу бити озбиљно угрожени (Андрејевић 2011).

Образ се може дати, спасти и изгубити.

Давање образа је битно и доприноси стицању поштовања и лојалности; довољно је да се неком појединцу јавно упути похвала или му се захвали за добро обављен посао (наравно, увек с пажњом и без претеривања да би се избегло постизање супротног ефекта).

Образ се може спасти тако што се некоме помогне да избегне неугодну ситуацију; особа којој је образ спасен услугу памти и труди се да је узврати.

У кинеској култури запажа се старање не само о сопственом већ и о туђем *образу*, што није увек блиско западним културама.

Губљење образа. Увредити неку особу, чак и нехотично, или је грубо критиковати у очима посматрача неминовно води губљењу *образа* и то обе стране: и особе која је „жртва" као и оне која је узроковала овакву немилу ситуацију. *Образ* губи и особа која не одржи дато обећање, изневери очекивања, не понаша се поштено (Weaver 2000).

У пословном окружењу треба стално имати на уму да *образ* припада целом колективу, а не појединцу који га представља.

Треба увек тежити *очувању образа* и у том циљу неопходно је да се појединац све време односи са поштовањем према свим присутним лицима, да обраћа пажњу на много елемента (на пример да добро размисли пре него што се нешто каже), да пажљиво слуша саговорника и томе слично.

КОНЦЕПТ *ГУАНШИ* И *ГАНЂИНГ*

Гуанши (дословно преведено: однос) лична је веза између две особе од којих је једна у могућности да другој учини неку услугу. Ово је још један концепт важан за Кинезе, поготово када је реч о пословању (где је кључни елемент), и предмет је многих подробних изучавања. *Гуанши* је личан, не може се пренети, а дубоко је укорењен у традиционалној култури породице (колектива), која је извор идентитета, снаге друштва, заштите (Luo 2000).

С овим појмом повезује се *ганћинг* (емоција, привржености, сензибилност) –означава вид друштвеног односа који постоји између две особе или две организације и одређује односе (један однос сматра се добрим или лошим у зависности од тога да ли *ганћинга* има или нема). И овде се запажа важност која се у кинеској култури придаје међузависности и поверењу.

Гуанши и *ганћинг* нераздвојиво су повезани и њихова вредност се мења у времену: одрживост, трајност и јачање *гуаншија* одређује управо *ганћинг* коме, стога, треба посветити посебну пажњу нарочито када је у питању пословање у Кини и са Кинезима.

КОЛЕКТИВИЗАМ

Чврсту основу кинеског колективног морала и понашања чине: *конфучијанство* (најсажетије изражено као, на пример, исказивање поштовања старијима, испољавање послушности према ауторитетима, покоравање, испуњавање дужности, повиновање хијерархији), *будизам* (схваћен као порицање индивидуалног ега, судбина, друштвени статус, веровање да су тело и ум само тренутни видови живота) и *таоизам* (све – и бића и ствари – чини јединствену целину; тежња да се постигне склад) (Андрејевић 2015).

Највећи део кинеског становништва одвајкада је живео у претежно руралним, сиромашним подручјима, у тешким и немилосрдним условима. У овој вечитој борби за опстанак пресудну улогу имао је колектив – породица; само заједнички живот и стална међузависност давали су могућност појединцу да преживи.

Комунистичка партија после 1949. године установљава нов вид колективизма тако да настаје ситуација у којој два колективизма (традиционални и политички) постоје паралелно и међусобно утичу један на други током скоро шест деценија (Zhou 2002). Међутим, са отварањем Народне Републике Кине према тржишној економији слаби централно планирање, на различите начине у земљу продиру страни утицаји итд. и последице по утемељени колективизам биле су неминовне.

У суочавању са новим изазовима које носи незаустављиво ширење индивидуализма мења се и дуго утемељени колективизам. У савременој Кини јака тенденција ширења индивидуализма у вези је, пре свега, са транзицијом ка капиталистичкој тржишној економији и њеном оријентисаношћу ка стварању профита, затим са бројним утицајима са Запада услед слања великог броја студентата у иностранство који су у земљу донели не само научна знања већ и нове начине размишљања, нове идеје. Исто тако, у Кини се бележи велики и растући број странаца – наставника, туриста, пословних људи, интелектуалаца – који такође врше одређени утицај у смислу подстицања развоја индивидуализма. Треба поменути и допринос масовних медија чија је моћ дошла до изражаја, без обзира на државну цензуру, као и негдашњу политику имања само једног детета захваљујући којој су деца у својим породицама освајала потпуно супротне позиције у односу на традиционалне (Андрејевић 2011).

Поменуте тенденције приметније су у деловима земље који су развијенији, у којима цвета пословање и гранају се мреже познанства усмерене ка остваривању добити, а самим тим је очигледна и већа изложеност утицајима са Запада.

ЗАКЉУЧАК

Неоспоран је велики значај, неретко пресудан, који за пословање има познавање културе и менталитета неке земље. Свака култура и свака земља има своје специфичности којима треба посветити пуну пажњу ради постизања успеха у пословању. Пословање у Кини, многољудној држави бескрајних пространстава и огромних потенцијала, која већ током дугог низа година привлачи пословне људе из целог света, веома је сложен процес који је потребно подробно размотрити и проучити како би се повећале могућности за остваривање што успешнијег наступа у овој древној, традиционалној и, истовремено, новој земљи. Увидом у разне видове искуства бројних предузећа која су покушала да се пробију на великом кинеском тржишту, намеће се закључак да се елементарно неразумевање менталитета, културних вредности, моралних норми, начина размишљања припадника једне културе толико другачије од њихове сопствене, негативно одражавало на постизање жељеног пословног ефекта. Незнање је један од највећих непријатеља!

Разуме се, Кинези не очекују и не траже да странци са којима послују буду у танчине упућени у све нијансе њиховог понашања за преговарачким столом и ван њега, да познају све моралне и културне вредности и норме и томе слично. Освајање ових знања од велике је помоћи самим странцима јер им омогућавају да схвате макар неке од основа кинеског менталитета и културе које се односе на пословање, захваљујући чему ће моћи да разумеју шта се и, евентуално, зашто дешава за време пословних састанака и, нарочито, да озбиљно приступе питањима *ґуаншија* и стицања поверења својих пословних партнера. *Ґуанши*, ма како био неопходан и значајан, није довољан и сам по себи не гарантује пословни успех, а на важности све више добија поверење које, нарочито ако је дубоко (*шинрен*), одређује природу веза и познанстава (Kriz–Keating 2010). Наравно, стварање мреже познанстава и задобијање поверења потенцијалних пословних партнера није довољан услов за остваривање пословног успеха, али јесте добра полазна позиција која ће утрти пут примени пословних, маркетиншких и осталих стратегија и приступа.

Разумевању концепта *образа* треба посветити посебну пажњу. Иако је реч о појму који је присутан у свим културама и друштвима, приликом ступања у пословне контакте са Кинезима треба бити посебно обазрив јер је имати и одржати *образ* у свим видовима друштвеног и пословног живота

услов *sine qua non*. Странцима није лако да стално имају у виду концепт *образа* и све нијансе с њим у вези. *Образ* (добар положај у друштву, знак личног достојанства) може се дати, задржати, спасти, изгубити. *Образ* је нарочито лако изгубити и таква ситуација озбиљно угрожава односе међу људима што се неминовно негативно одражава на пословање.

У савременом свету, у ери глобализације, ни древна, традиционална Кина није имуна на промене које су присутне у разним видовима друштвеног и пословног живота. Западне културе све су привлачније и занимљивије млађим генерацијама Кинеза. Ипак, традиција је и даље веома важна (дужност коју појединац има према својој породици, родбини и пријатељима, поштовање ауторитета, упоран рад на грађењу веза и познанстава, избегавање конфликата, тражење склада у свему, образ и слично), конфучијанство, таоизам и 36 војних стратегија и даље чине суштину пословања Кинеза. Сигурно је да би било веома занимљиво и од користи да се истраже не само узроци и начини мењања кинеске културе већ и како настале промене утичу на традицију, менталитет, размишљање и делање Кинеза и како се све то одражава на свет изван кинеских граница.

ЛИТЕРАТУРА

Andrejević 2011: Tatjana Andrejević. "Understanding the Chinese mentality – Some basic hints." *I International Symposium Engineering Management and Competitiveness*. June 24–25, 2011. Зборник радова. Милан Павловић (ур.). Zrenjanin: University of Novi Sad, Technical Faculty „Mihajlo Pupin", 281–185.

Andrejević 2015: Tatjana Andrejević. *The Chinese Mentality and Doing Business in China / Кинески менталитет и пословање у Кини*. Belgrade: Andrejević Endowment.

Corradini 1973: Piero Corradini. *Confucio e il confucianesimo*. Fossano: Esperienze.

Fang 2014: Tony Fang. "Understanding Chinese Culture and Communication: The Yin Yang Approach", *ResearchGate*. <https://www.researchgate.net/publication/266794241_Understanding_Chinese_Culture_and_Communication_The_Yin_Yang_Approach>. [28. фебруар 2019].

Graham–Lam 2003: John L. Graham – N. Mark Lam. The Chinese Negotiation. *Harvard Business Review*. *OnPoint*. <http://milic.free.fr/texte/Ventes/negotiation-in%20China.pdf>. [28. фебруар 2019].

Kriz–Keating 2010: Kriz Anton, Byron Keating. "Business Relations in China: Lessons about Deep Trust". *Asia Pacific Business Review*, 16(3), 22. 7. 2010. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13602380903065580>. [28. фебруар 2019].

Luo 2000: Yadong Luo. *Guanxi and business*. Asia-Pacific business series. Singapore: World Scientific Publishing.

Weaver 2000: Garry R. Weaver. *Culture, Communication and Conflict: Readings in Intercultural Relations*. Revised 2nd ed. London: Pearson Publishing Comp.

Zhou 2002: Minquing Zhou. "Continuation, Transition, and Challenge Collectivism in China after 1949". *Collaboration* 17. <http://switch.sjsu.edu/archive/nextswitch/switch_engine/front/front.php%3Fartc=59.html>. [28. фебруар 2019].

Tatjana K. ANDREJEVIĆ

CONVERSANCE OF CHINESE MENTALITY – THE ADVANTAGE DURING BUSINESS DOING

Summary

Companies that intend to do business in whatever foreign country must invest not only in design and implementation of common business strategies, but should take into serious consideration studying the basics of culture and mentality of the country they intend to work in as well. However, it seems that this issue is often ignored by business people.

Doing business in China is a very complex issue and, in order to be successful in this great and traditional country, a foreign company should make significant efforts in the attempt to understand the way the Chinese think and act. It is important to bear in mind that, in order to be successful businesswise, it is a must to establish and maintain long-lasting business relationships with the Chinese counterparts.

The most important concepts that have contributed to the Chinese mentality formation and that foreign business people who intend to do business in China should therefore get acquainted with are Confucianism, Taoism, face (personal dignity, public respect), guanxi (relations, connections, web of relationships, Chinese social capital), ganqing (emotions, feeling, affection) and collectivism. In this paper, these concepts will be briefly presented.

However, China and the Chinese mentality are changing, slowly but steadily, due to various influences and it will certainly be a very interesting topic for further research, in the view of improving business dealings with the "factory of the world", which is still growing at an impressive rate.

Key words: Chinese mentality, doing business, Confucianism, Taoism, face, guanxi, ganqing, collectivism, yin and yang.

Рад је предат 7. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 339.972:620.9(4-672EU:497.115)
doi:10.5937/bastina1947269B

Стручни рад

*Драгана А. БАРЈАКТАРЕВИЋ**
Агенција за енергетику Републике Србије, Београд

ПРИМЕНА КОМУНИТАРНИХ ПРОПИСА НА РЕГУЛАЦИЈУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТСКОГ СЕКТОРА НА ТЕРИТОРИЈИ КОСОВА*

Апстракт: Испитивање енергетског сектора Европске уније започето је 2005. године од стране Европске комисије. Том приликом уочено је да постоје озбиљни проблеми у вези са конкуренцијом на тржишту електричне енергије. Комисија је закључила да је вертикална интеграција између предузећа за производњу, снабдевање и мрежних предузећа неповољно решење којим се онемогућава конкуренција, те да се уочени проблем може решити применом мера раздвајања наведених делатности односно власништва на мрежама. У светлу поменутих недостатака истакнута је потреба за изменама постојећих одредби, те је предложен Трећи енергетски пакет прописа.

Кључне речи: електроенергетски сектор, Годишњи извештај о имплементацији 2017/2018. Секретаријата ЕЗ, Трећи енергетски пакет прописа.

1. УВОД

Због изузетног значаја и важности енергетске делатности ЕУ је комунитарним прописима, пре свега Директивом 96/92/ЕС из 1996. године, а потом и Директивом 2003/54/ЕС из 2003. године којом је укинута Директива 96/92/ЕС утврдила заједничка правила унутрашњег тржишта електричне енергије, односно правила за производњу, пренос, дистрибуцију, испоруку и трговину електричном енергијом на унутрашњем тржишту ЕУ. Наведени прописи носили су назив Други пакет прописа о унутрашњем тржишту енергије ЕУ. Међутим, временом су примећени недостаци у раду тржишта, нарочито у немогућности да се обезбеди равноправност у производњи и смање ризици од тржишног монопола, обезбеде недискриминаторне тарифе за систем преноса и дистрибуције, путем приступа мрежи на основу тарифа објављених пре њиховог ступања на снагу. Такође, уочена је потреба да се заштите права малих и незаштићених потрошача и да се обезбеди слободан приступ информацијама

* доцент, drag.barja@gmail.com

како би учесници на тржишту могли да доносе исправне одлуке. Једна од препрека ка постизању потпуне оперативности и конкурентности унутрашњег тржишта тицала се различитог степена отворености тржишта земаља чланица. С тим у вези, а у циљу обезбеђења ефикасног и недискриминаторног приступа мрежи, уочена је потреба да се преносним и дистрибутивним системима управља преко законски раздвојених/независних тела, као и да оператори преносног и дистрибутивног система имају стварно право одлучивања о средствима потребним за одржавање, управљање и развој мреже у случају када су та средства у власништву и под управом вертикално интегрисаних предузећа. Исто тако, било је потребно обезбедити да оператори дистрибутивног и преносног система буду независни нарочито у погледу интереса производње и снабдевања, те да из тог разлога оператори дистрибутивног и преносног система са једне стране и предузећа за производњу и снабдевање с друге стране имају независне органе управљања (Кецман–Марковић 2003).

Обавеза имплементације прописа из области електричне енергије произлази из члана 11. Уговора о оснивању Енергетске заједнице, којим су Европска унија и девет потписника из ЈИЕ – Хрватска, Босна и Херцеговина, Србија, Црна Гора, Македонија, Албанија, Румунија, Бугарска и УНМИК створили правни оквир за интегрисано тржиште енергије. Наведеним чланом је прописанио да потписнице уговора треба да имплементирају Директиву број 2003/54/ЕЗ Европског парламента и Савета од 26. јуна 2003. године која се односи на заједничка правила за унутрашње тржиште електричне енергије и мења Директиву број 96/92/ЕЗ. Наведена Директива има за предмет заједничка правила за производњу, пренос, дистрибуцију и снабдевање електричном енергијом, као и правила која се односе на организацију и функционисање електроенергетског сектора. Затим, Директивом се уређује приступ тржишту, критеријуми и поступци које треба примењивати приликом издавања дозвола за изградњу нових производних капацитета (електрана), при чему процедура издавања дозвола не сме представљати административно оптерећење несразмерно величини и потенцијалном значају будућег енергетског објекта. У случају да капацитети производње електричне енергије, изграђени на основу поступка издавања дозвола, не буду довољни да обезбеде сигурност испоруке, земље чланице треба да буду у могућности да обезбеде сигурност снабдевања и путем поступка јавне лицитације, посебно за нове капацитете који служе за производњу електричне енергије из обновљивих извора (Directive 2003/54/EC).

У погледу организације и функционисања електроенергетског сектора, нагласак Директиве је на заштити потрошача, као и на дефинисању обавезе обављања делатности од општег интереса. Ова обавеза се, у најширем смислу, односи на безбедност и сигурност снабдевања, поштовање прописа, квалитет и цену снабдевања, као и на заштиту животне средине, укључујући енергетску

ефикасност и климатске промене (Directive 2003/54/EC: article 3, item 2). С тим у вези, на земљама чланицама је да обезбеде пословање електроенергетских предузећа у складу са принципима Директиве, у циљу постизања конкурентног, сигурног и еколошки одрживог тржишта електричне енергије, те им у ту сврху могу наметнути обавезу јавног снабдевања. Међутим, привредни субјект који је стекао право на обављање делатности јавног снабдевања мора водити рачуна о сигурности снабдевања корисника, поштовати прописан квалитет услуге и цену, као и услове заштите животне средине, те наведена обавеза подразумева трошкове који нису увек засновани на економским интересима наведених привредних субјеката. У вези са заштитом потрошача, на државама чланицама је да предузму одговарајуће мере како би се заштитили крајњи потрошачи, односно како би били снабдевени електричном енергијом прописаног квалитета, посебно они у удаљеним подручјима, као и да предузму мере социјалне заштите угрожених купаца, који појам свака чланица засебно дефинише (Directive 2003/54/EC: article 3, item 5). Обавеза пружања јавне услуге прописана је чланом 12. Закона о енергетици, док је појам „енергетски угрожени купац" дефинисан у члану 2, тачка 23. истог Закона.

У циљу либерализације и потпуног отварања унутрашњег тржишта електричне енергије, чланом 10. Директиве 2003/54/ЕЗ прописане су мере раздвајања оператора преносног система, чланом 15. Директиве мере раздвајања оператора дистрибутивног система, а чланом 19. истог прописа, мере које се односе на раздвајање рачуна.

2. ДИРЕКТИВА БР. 2009/72/ЕЗ ЕВРОПСКОГ ПАРЛАМЕНТА И САВЕТА ОД 13. ЈУЛА 2009. ГОДИНЕ КОЈА СЕ ОДНОСИ НА ЗАЈЕДНИЧКА ПРАВИЛА ЗА УНУТРАШЊЕ ТРЖИШТЕ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЕНЕРГИЈЕ И УКИДАЊЕ ДИРЕКТИВЕ 2003/54/ЕЗ

Имајући у виду да је Директива 2003/54/ЕЗ дала значајан допринос стварању унутаршњег тржишта електричне енергије, али да правила о правном и функционалном раздвајању предвиђена овом Директивом нису довела до делотворног раздвајања оператора преносног система, 13. јула 2009. године донета је Директива 2009/72/ЕЗ која се односи на заједничка правила за унутрашње тржиште електричне енергије и укидање Директиве 2003/54/ЕЗ (Directive 2009/72/EC). С тим у вези, раздвајање као мера предвиђена корпусом тзв. друге генерације енергетске регулативе појачава се тзв. трећом генерацијом енергетске регулативе, чији је циљ даља либераизација енергетског сектора, имајући у виду да је директива из другог енергетског корпуса предвиђала постепено неколико облика раздвајања, док трећа генерација директива, као компромис међу државама чланицама, предвиђа и алтернативне моделе.

Мере раздвајања преноса електричне енергије од производње и дистрибуције, у виду раздвајања власништва над далеководима од остатка вертикално интегрисаног субјекта, односно раздвајање као инструмент регулације уводи се да би се оснажио и побољшао режим приступа трећих лица преносној инфраструктури, а уједно и спречила дискриминација у коришћењу инфраструктуре. Израз раздвајање се у литератури о енергетском сектору ЕУ често користи да би се означили даљи правци либерализације унутрашњег тржишта енергије и стратегија подстицања конкурентности.

Уже схватање овог појма подразумева структурно раздвајање кроз промену власништва над инфраструктуром њеним преносом на трећа лица, потпуно независна од осталих субјеката у енергетском ланцу, као и забрану да повезана лица врше непосредну или посредну контролу пословања субјеката која руководе инфраструктуром, односно одлучујући утицај. Ово схватање може се означити као пуно структурно раздвајање које се односи на раздвајање од групе повезаних субјеката у оквиру ланца снабдевања енергијом (Baur–Pritsche etc. 2006: 36). Сматра се да се на тај начин најбоље елиминише потенцијална опасност да се делови претходно интегрисаних система међусобно и даље подстичу (Koenig–Kühling etc. 2003: 119). Поред пуног структурног раздвајања, као најуже схваћеног концепта овог института, раздвајање је могуће и унутар групе која чини ланац снабдевања енергијом, што практично значи да није неопходно да дође до преноса власништва над средствима која чине инфраструктуру, већ да на субјекта који ће управљати системом преноса буду пренета права одлучивања у погледу функционисања мреже. У том смислу постоји и тзв. економско раздвајање, када оператор преносног система није власник, али практично управља мрежом и потпуно је независан од власника средстава која чине преносни систем (Künneke–Fens 2007). Сличног дејства је и могућност да акције вертикално интегрисаног предузећа које је и власник инфраструктуре поседује независно треће лице, како би се спречила могућност утицаја акционара вертикално интегрисане групе на управљање инфраструктуром. Ово би у основи представљало тзв. оперативно раздвајање, будући да је реч о раздвајању власништва и контроле (Baur–Pritschke etc. 2006: 33–34). Може се закључити да раздвајање, поред најужег концепта пуног структурног раздвајања, подразумева и ограничења управљања као једног од основних права власника. Осим наведених облика раздвајања, према дејству односно нивоу задирања у слободу предузетништва, оно може бити и рачуноводствено, функционално и правно.

Када су у питању модели структурне реорганизације, првобитни предлог Европске комисије за обавезно увођење пуног структурног раздвајања био је предмет озбиљних критика органа земаља чланица и стручне јавности, нарочито због чињенице да ЕУ нема изричит мандат да уређује област

енергетике, као и због тога што овакав облик реструктурирања није у складу са слободом приватног власништва, која је уставна категорија свих земаља чланица ЕУ. Због тога су институције ЕУ биле принуђене да постигну компромис кроз преговарање и сарадњу са земљама чланицама и независним експертима у процесу настанка легислативе (Eberlein 2005).

Резултат ове сарадње представља и неколико модела структурне реорганизације који представљају алтернативу пуном структурном раздвајању (алтернативни системи се могу одабрати само уколико је односни оператор био део вертикално интегрисаног система до ступања на снагу директива треће генерације, 3. септембра 2009. године). Почетком 2008. године, на иницијативу неколико земаља чланица ЕУ предвођених Француском и Немачком, предложен је сложенији облик правног раздвајања. Као алтернатива апсолутном раздвајању, под називом независни оператор преноса (Директива 2009/72/ЕЗ, чл. 17–23), овај модел дозвољава вертикално интегрисаном субјекту да задржи своју мрежу за пренос енергије, да истом управља као зависним друштвом и да ужива финансијску самосталност, како би се заштитили финансијски интереси вертикално интегрисаних лица. Међутим, различите активности снабдевања енергијом, нарочито транспорт, требало би да се обављају од стране различитих правних лица (Balmert–Brunekreeft 2010: 27). Други модел структурне реорганизације, под називом независни оператор система, такође је алтернатива апсолутном раздвајању, са врло сличним ефектима. Могло би се рећи да независни оператор система и пуно структурно раздвајање, ступањем на снагу треће генерације директива, представљају два основна модела раздвајања у преносу енергије (Baur–Pritschke 2006: 26). С тим у вези, и сам текст директива прилично је јасан по том питању, јер је у чл. 13 (4) Директиве 2009/72/ЕЗ наглашено да независни оператор система поступа као оператор преносног система. Овај модел у основи представља ограничење својинских права власника инфраструктуре и њихово свођење на права улагача, па чак и без могућности доношења кључних одлука. Дакле, овај модел подразумева и правно и функционално (организационо) раздвајање по коме предузећа чија је делатност производња и снабдевање потрошача енергијом не би смела да врше контролу над независним оператором система. Међутим, економисти често истичу да пуно структурно раздвајање није економски оправдано, као и да очекивања у погледу достизања већег степена конкурентности и веће могућности интерконекције нису оправдана, односно да трошкови које би могло узроковати раздвајање власништва могу премашити корист од увођења овог механизма, па је општи закључак неких студија да је правно раздвајање ефикасније од структурног раздвајања (Haucap 2007: 301). Штавише, истиче се да последица пуног структурног раздвајања може довести до мањег

усклађивања инвестиција, па мреже могу постати превише оптерећене услед погрешне процене или прекасног реаговања.

Упркос настојањима Комисије да уведе обавезно пуно структурно раздвајање, настанак директива треће генерације о енергији и гасу одражава суштину промена регулаторног процеса у ЕУ и већи значај утицаја снажнијих земаља чланица. Либерализација тржишта енергије у централној и источној Европи је примарно резултат приватизације великих државних система за пренос и дистрибуцију енергије. Када је у питању тржиште енергије, приметно је да у региону доминира концепт независног националног оператора система у државном власништву, док је на тржишту гаса приметна диференцијација, односно већи удео приватног сектора. Јавна предузећа за пренос енергије такође се приватизују, нешто споријим темпом. Већина земаља размишља у правцу задржавања контролног пакета акција од стране државе и продају једног дела акција страним партнерима, или јавној понуди на берзи (Јованић 2011: 453).

Даљим упоређивањем друге и треће генерације директива о електричној енергији, закључујемо да и једне и друге, у преамбули, изричито говоре о обвезама у оквиру јавне услуге и о заштити купаца, те истичу да се мора осигурати да сви купци енергије, а посебно они најрањивији, имају користи од либерализације тржишта (Касунић Перис – Милићевић Пезељ и др. 2011).

Као закључак, можемо рећи да је сврха Директиве 2009/72/ЕЗ постизање потпуно отвореног тржишта које треба да омогући продају електричне енергије под једнаким условима, као и слободан проток роба и услуга. На таквом тржишту потрошачи могу остварити своје право да сами бирају снабдеваче. За њих, као и за индустрију, веома је важно сигурно снабдевање електричном енергијом по конкурентним ценама. Да би наведено функционисало, неопходан је и ефикасан ниво регулаторног надзора у свакој од земаља чланица, који спроводе независна регулаторна тела. Такође, отварање тржишта подразумева и могућност приступа треће стране системима преноса и дистрибуције, по регулисаним ценама и принципима јавности и недискриминације, као и одговарајућим прописима и правилима о раду система. Притом, оператор преносног или дистрибутивног система може одбити приступ тамо где му недостаје неопходни капацитет, уз адекватно образложење које треба да садржи разлоге који су довели до такве одлуке у смислу недостатка капацитета (Directive 2009/72/EC). Против одлуке оператора може се изјавити жалба националном регулаторном телу. Сходно наведеном, имплементацијом ове директиве остварује се конкурентно, сигурно и са аспекта животне средине одрживо тржиште електричне енергије, без дискриминације између привредних субјеката у погледу њихових права и обавеза.

3. УРЕДБА (ЕЗ) БР. 714/2009 ЕВРОПСКОГ ПАРЛАМЕНТА И САВЕТА ОД 13. ЈУЛА 2009. ГОДИНЕ О УСЛОВИМА ЗА ПРИСТУП МРЕЖИ ЗА ПРЕКОГРАНИЧНУ РАЗМЕНУ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЕНЕРГИЈЕ И УКИДАЊЕ УРЕДБЕ (ЕЗ) БР. 1228/2003

За развој тржишта електричне енергије у југоисточној Европи од пресудног значаја је привлачење инвестиција и улагање у инфраструктуру преносне мреже, што захтева стабилан регулаторни и тржишни оквир, заједнички регулаторни приступ на регионалном нивоу, стварање јединственог тржишта енергије без интерних граница, уз развој конкуренције у ширем географском окружењу. Инвестиције у нове прекограничне преносне капацитете су кључни предуслов за развој ликвидног и конкурентног тржишта електричне енергије у југоисточној Европи. У електроенергетским системима у којима постоје загушења није могућа одговарајућа интеграција тржишта електричне енергије као и несметана реализација прекограничне трговине. Стога је стимулација и подршка новим инвестицијама у нове прекограничне преносне капацитете основна одговорност, како националног законодавства, тако и регулаторне праксе (Стефановић 2011).

Полазећи од тога да су Директива 2003/54/ЕЗ о заједничким правилима за унутрашње тржиште електричне енергије и Уредба (ЕЗ) бр. 1228/2003 о условима за приступ мрежи за прекограничну размену електричне енергије знатно допринеле формирању унутрашњег тржишта електричне енергије, али да су и даље постојале препреке за продају електричне енергије под једнаким условима, као и неефикасан ниво регулаторног надзора у свакој држави чланици, у оквиру тзв. Трећег законодавног пакета либерализације тржишта донета је Уредба (ЕЗ) бр. 714/2009. Новом Уредбом се на много детаљнији начин регулишу појмови као што су: „општи принципи управљања загушењима", „трошкови за приступ мрежи", „механизам компензације између оператора преносних система", а успоставља се и нова институција – Европско удружење оператора преносних система за електричну енергију (ENTSO), преко које сарађују сви оператори преносних система на нивоу Заједнице, у циљу формирања и функционисања унутрашњег тржишта електричне енергије и прекограничне трговине (Regulation (EC) No 714/2009).

Анализирајући могуће регулаторне инструменте за стимулацију инвестиција у нове инфраструктурне пројекте, долази се до закључка да национална регулаторна тела имају на располагању велики број могућих инструмената који им омогућавају да спроведу ову дужност, укључујући тарифне подстицаје, са или без изузетака (Regulation (EC) No 714/2009: article 17).

Директиве Европске уније везане за надзор регулатора над прекограничном трговином и конкуренцијом на унутрашњем тржишту, у великој мери биле

су смернице за развој процедура за надзор над тржиштем. Тако, Уредба (ЕЗ) бр. 714/2009 о приступу мрежи и управљању загушењима садржи одредбе којима се јасно позива на понуду максималних количина доступних прекограничних капацитета учесницима на тржишту (Regulation (EC) No 714/2009: Article 16, paragraph 3). Дакле, овом Уредбом експлицитно се захтева да највећи капацитет буде доступан и да је обавеза и циљ регулаторних тела да оператор преносног система поштује овај захтев везан за доступност највећег капацитета. Као резултат тога, процес надзора над тржиштем југоисточне Европе вођен је посебним захтевима ЕУ како би се надзирао приступ мрежи у складу са Уредбом и обезбедио максималан капацитет за прекограничну трговину.

Имајући у виду наведено, може се закључити да је сврха Уредбе (ЕЗ) бр. 714/2009 да се осигура усклађен оквир за прекограничну размену електричне енергије на унутрашњем тржишту електричне енергије, с обзиром на то да у Заједници још увек постоје препреке за продају електричне енергије под једнаким условима, без дискриминације или неповољног положаја. С тим у вези, потребно је да се омогући избор свим потрошачима у Заједници, били они грађани или предузећа, нових пословних могућности и више прекограничне трговине, како би се постигла већа ефикасност, конкурентне цене и виши стандарди услуге те тиме допринело сигурности снабдевања и одрживости. Да би се наведено постигло, неопходно је створити равноправна тржишна правила за сва електроенергетска предузећа, а механизам за постизање постављених циљева је адекватно спровођење прописа.

Наведеним циљевима знатно су допринеле Директива 2003/54/ЕЗ Европског парламента и Савета од 26. јуна 2003. године о заједничким правилима за унутрашње тржиште електричне енергије, као и Уредба (ЕЗ) бр. 1228/2003 Европског парламента и Савета од 26. јуна 2003. године о условима за приступ мрежи за прекограничну размену електричне енергије.

4. УРЕДБА КОМИСИЈЕ (ЕУ) БР. 543/2013 ОД 14. ЈУНА 2013. ГОДИНЕ О ДОСТАВЉАЊУ И ОБЈАВЉИВАЊУ ПОДАТАКА О ТРЖИШТУ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЕНЕРГИЈЕ И ИЗМЕНИ АНЕКСА I УРЕДБЕ (ЕЗ) БР. 714/2009

Узимајући у обзир члан 18. Уредбе (ЕЗ) бр. 714/2009 о смерницама које се односе на механизам накнаде између оператора преносних система, као и став 5. истог члана којим је предвиђено да Комисија може изменити смернице о управљању и додели расположивих преносних капацитета интерконекција између националних система наведене у Прилогу I ове Уредбе, Комисија је 14. јуна 2013. године донела Уредбу број 543/2013 о достављању и објављивању података о тржишту електричне енергије и измени Анекса

I Уредбе (ЕЗ) бр. 714/2009 (Commission Regulation (EU) No 543/2013). Ово из разлога што захтеви који су утврђени Уредбом (ЕЗ) бр.714/2009 за операторе преносних система (TSO), а тичу се објављивања података о расположивости мрежа, капацитетима прекограничних интерконектора и производње, оптерећењу и прекидима мреже, односно постојеће мере транспарентности, не задовољавају у поступности постављене циљеве. Осим тога, релевантне информације о тржишту нису равномерно распоређене међу учесницима тржишта, а благовремена доступност информација омогућила би учесницима на тржишту усклађивање понуде и потражње, као и ефикасно доношење одлука о производњи, потрошњи и трговини, смањујући тиме ризик од нестанка струје. Тим пре што је за интензивније повезивање тржишта и прелазак на производњу енергије из обновљивих извора, као алтернативних извора енергије, потребно да се објављују потпуне, благовремене и тачне информације које се тичу понуде и потражње.

Уредба (ЕУ) бр. 543/2013 донета је на темељу Уредбе (ЕЗ) бр. 714/2009, коју допуњује и чији је саставни део. Упућивања на Уредбу (ЕЗ) бр. 714/2009 у другим правним актима сматрају се такође упућивањима на ову Уредбу. Предмет уређивања је „најмањи заједнички скуп података у вези са производњом, преносом и потрошњом електричне енергије који треба учинити доступним учесницима на тржиштуу" (Commission Regulation (EU) No 543/2013: article 1).

Сходно овој Уредби, у оквиру Европског удружења оператора преносних система за електричну енергију (ENTSO) формирана је средишња платформа за транспарентност информација на којој се објављују сви подаци које оператори преносних система треба да доставе ENTSO-у за електричну енергију. Подаци се ажурирају, архивирају и доступни су јавности. Примарни власници података достављају податке операторима преносних система који затим те податке, за своја контролна подручја, достављају ENTSO-у за електричну енергију. Такође, они могу директно достављати податке средишњој платформи за транспарентност информација, под условом да користе трећу страну (берзе електричне енергије) која у њихово име наступа као давалац података. Предметни подаци тичу се информација о укупном оптерећењу, инфраструктури, предузетим мерама у циљу управљања загушењима, предвиђање производње и друго (релевантни подаци тичу се потрошње, преноса електричне енергије, производње и балансног тржишта). Одговорност примарног власника података, даваоца података и ENTSO-а за електричну енергију, на основу ове Уредбе, ограничава се на случајеве грубе непажње и/или намерне повреде. Ни у ком случају нису дужни да надокнаде особи која користи те податке губитак добити, посла или коју другу штету (Commission Regulation (EU) No 543/2013: article 1, paragraph 12). Уредба (ЕУ) бр. 543/2013 именује ENTSO-Е као организацију одговорну

за развој централне информационе платформе и за објављивање тржишних података на истој. Истовремено, у складу са Уредбом, примарни власници података, односно они који су одговорни за њихово креирање (произвођачи и потрошачи електричне енергије, трговци), дужни су да обезбеде потпун сет неопходних података операторима преносних система. Прибављање релевантних података и њихово објављивање је одговорност оператора преносних система (Majchrzak–Purchała etc. 2015: 39–43). Централну платформу за транспарентност информација за европско енергетско тржиште покренуо је ENTSO-E 05. јануара 2015. године.

Из наведеног можемо закључити да објављивање кључних тржишних података и њихова доступност свим учесницима на тржишту електричне енергије представља предуслов недискриминаторног функционисања тржишта.

5. УРЕДБА КОМИСИЈЕ (ЕУ) БР. 838/2010 ОД 23. СЕПТЕМБРА 2010. ГОДИНЕ О УТВРЂИВАЊУ СМЕРНИЦА КОЈЕ СЕ ОДНОСЕ НА МЕХАНИЗАМ НАКНАДЕ ИЗМЕЂУ ОПЕРАТОРА ПРЕНОСНИХ СИСТЕМА И ЗАЈЕДНИЧКИ РЕГУЛАТОРНИ ПРИСТУП НАПЛАТИ ПРЕНОСА

Полазећи од Уредбе (ЕЗ) бр. 714/2009, посебно чл. 18. став 5, који прописује да Комисија може донети смернице о питањима која се односе на механизам накнаде између оператора преносних система, ради обезбеђивања континуитета у спровођењу овог механизма, Европска Комисија је донела 23. септембра 2010. године Уредбу бр. 838/2010 о утврђивању смерница које се односе на механизам накнаде између оператора преносних система и заједнички регулаторни приступ наплати преноса. Наведене смернице имају за циљ да створе стабилну основу за деловање механизма накнаде између оператора преносних система и поштену накнаду трошкова за прихватање прекограничних токова електричне енергије операторима преносних система (Commission Regulation (EU) No 838/2010). С тим у вези, оператори преносних система примају накнаду трошкова насталих као последица прихватања прекограничних токова електричне енергије на својим мрежама, на основу смерница које су дате у Прилогу А ове Уредбе (Preamble of the Commission Regulation (EU) No 838/2010: paragraph 6). У ту сврху Европско удружење оператора преносних система за електричну енергију оснива Фонд за накнаду трошкова због губитака који су у националним преносним системима настали као последица прихватања прекограничних токова електричне енергије и трошкова стављања инфраструктуре на располагање, ради прихватања прекограничних токова електричне енергије – Inter-Transmission System Operator Compensation – ITC (Preamble of the Commission Regulation (EU) No 838/2010: paragraph 7).

Оператори преносних система из трећих земаља које су склопиле споразуме са Унијом, на основу којих су усвојиле и примењују право Уније у подручју електричне енергије, имају право да учествују у механизму ITC (Preamble of the Commission Regulation (EU) No 838/2010: paragraph 4). Смернице за заједнички регулаторни приступ наплати преноса дате су у делу Б Уредбе. Агенција за сарадњу енергетских регулатора, која је основана Уредбом (ЕЗ) бр. 713/2009 Европског парламента и Савета, надзире спровођење овог механизма и извештава Комисију о управљању Фондом. У ту сврху сваки оператор преносног система доставља мрежи ENTSO за електричну енергију и Агенцији све потребне информације.

Трансформација европског електроенергетског система захтева значајна улагања у преносне капацитете како би се олакшала прекогранична трговина и ефикасно интегрисали обновљиви извори енергије. Међутим, планирање мреже у Европској унији и даље је углавном искључиво право сваке земље чланице. Стога, инвестиције у нове прекограничне преносне капацитете јесу кључни предуслов за развој ликвидног и конкурентног тржишта електричне енергије у југоисточној Европи.

6. РЕЗУЛТАТИ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ

Годишњи извештај о имплементацији Секретаријата Енергетске заједнице даје преглед постављених циљева и остварених резултата земаља, у вези са имплементацијом прописа. Сходно наведеном Извештају за 2017/2018 годину, земље у региону немају још увек довољно развијене институционалне капацитете, административне процедуре за издавање лиценци нису поједностављене, а у сектору електричне енергије поступци раздвајања и сертификације оператора преносног система, као и раздвајање оператора дистрибутивног система још увек нису завршени. С тим у вези, приоритет је потпуна имплементација прописа у свим областима. Да би се наведено остварило неопходна је, између осталог, и боља институционална координација (Annual Implementation Report 2018).

Неопходност развоја и модернизације електроенергетског система Косова захтева улагање у нове технологије. Притом, своју енергетску безбедност Косово може да обезбеди само путем регионалне енергетске сарадње, која представља важан елемент стабилности сваке од земаља у региону. Да би стабилност била обезбеђена, неопходно је успостављање такве регионалне енергетске сарадње која уважава слободу трговине, обнову, развој и управљање енргетским производним и преносним системима (Јањић–Лимари и др. 2017).

Имплементација у сектору електричне енергије Косова* постепено напредује. С тим у вези, у току је поступак сертификације оператора преносног система (КОСТТ), а у будућности се може очекивати и то да овај

оператор постане члан Европске мреже оператера преносних система електричне енергије (ENTSO-E), чиме би преузео одговорност за преузимање струје из европских мрежа. Главна препрека за прекограничну сарадњу јесте дугогодишњи спор између оператора преносног система Србије (ЕМС) и Косова* (КОСТТ), око управљања производњом и преносом електричне енергије на северу Косова* и питање својинских права, односно имовине. Прописи усвојени у 2016. години, у циљу усклађивања са Трећим енергетским пакетом, још увек нису имплементирани. Из наведених разлога отежано је отварање тржишта електричне енергије и развој конкуренције. Свакако да је и улога регулатора (ERO) да појача свој надзор над функционисањем тржишта, као и да предузима одговарајуће мере у складу са законом ради развоја конкуренције.

Извесно је да све док постоји спор поводом статуса Косова* не може бити значајног напретка у погледу енергетских збивања на Косову* и у његовом непосредном окружењу, иако, према мишљењу које је наведено у овом Извештају, текући спор не би требало да спречи Косово* од наставка реформе тржишта електричне енергије.

7. ЗАКЉУЧАК

Анализом трећег енергетског пакета долази се до закључка да је донет ради допуне постојећих правила како би се обезбедило функционисање унутрашњег тржишта за све потрошаче, као и сигурно снабдевање енергијом. Наведени пакет прописа инсистира на даљем отварању тржишта електричне енергије и природног гаса, унапређивању права потрошача, јачању овлашћења националних регулаторних тела и промовисању регионалне солидарност у случају да дође до озбиљних прекида у снабдевању.

Отварањем тржишта енергије намеће се питање: Куда воде најновији прописи Европске уније у овој области? Притом, треба имати у виду да су правни односи у области енергетике засновани на коришћењу „јавног добра“, као и да ова област има својих специфичности јер се у њој преплићу елементи како националног (енергенти се сматрају важним стратешким питањем сваке земље, држава регулише обављање делатности од стране енергетских субјеката на својој територији), тако и међународног карактера (тржишта се морају отварати, мреже се морају повезивати, струја се увози и извози).

Постепеним отварањем европског тржишта електричне енергије за конкуренцију, грађани Европе су добили могућност избора снабдевача. Конкуренција је добра јер са собом носи могућност да се изађе у сусрет различитим очекивањима и захтевима потрошача, који се могу кретати од ниже цене до вишег нивоа услуге, или пак снабдевања енергијом из обновљивих

извора. Иако је направљен прогрес у формирању истински конкурентног тржишта енергије, Европска комисија је установила да потрошачи у Европи не добијају увек најповољнију понуду. Такође, постоје и други озбиљни изазови везани за све аспекте снабдевања и коришћења енергије. Имајући у виду да је Европа енергетски увозно зависна, са овим изазовима се можемо суочити уколико постоји ефикасно унутрашње тржиште за електричну енергију (Марковић 2011: 262).

Постизање конкурентног унутршњег тржишта један је од најзначајнијих стратешких циљева ЕУ чије остварење подразумева и низ мера којима се наставља процес либерализације појединих привредних сектора. Сектор енергетике је нарочито битан. Да би се омогућило континуирано пружање услуга, као и трговање и снабдевање енергијом на унутрашњем тржишту, национална тржишта морају бити отворена за конкуренцију што значи да је неопходно да се успостави могућност међуповезивања. Надлежност институција ЕУ у овој области успоставља се тек уколико земље чланице својим мерама не могу постићи циљеве, односно уколико одредбе националних прописа представљају или могу представљати озбиљну препреку функционисању заједничког тржишта, у складу са принципом супсидијарности.

Уговором о оснивању Енергетске заједнице, као и другим актима донетим од стране институција Енергетске заједнице и потписница уговора, ствара се уједначен правни оквир за инвестиције у енергетску инфраструктуру. Енергетска заједница, с обзиром на свој географски положај, треба да буде спона сигурности снабдевања енергијом између тржишта енергије југоисточне Европе и ЕУ у смислу стварања подручја без унутрашњих граница за токове енергије.

Свакако да је циљ усклађивања прописа подизање сопствених стандарда у овој области како би се омогућио што квалитетнији живот, имајући у виду да је регулација у области енергетике од великог значаја за заштиту потрошача, развој друштвених односа, смањење сиромаштва и уопште способност држава да развијају своје друштвене системе.

ПРОПИСИ

Commission Regulation (EU) No 838/2010 of 23 September 2010 on laying down guidelines relating to the inter-transmission system operator compensation mechanism and a common regulatory approach to transmission charging, *Official Journal L 250, p. 5–11*.

Commission Regulation (EU) No 543/2013 of 14 June 2013 on submission and publication of data in electricity markets and amending Annex I to Regulation (EC) No 714/2009 of the European Parliament and of the Council, *Official Journal L 163, p. 1–12*.

Directive 2009/72/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 concerning common rules for the internal market in electricity and repealing Directive 2003/54/EC, *Official Journal L 211,* p. 55–93.

Directive 2003/54/EC of the European Parliament and of the Council of 26 June 2003 concerning common rules for the internal market in electricity and repealing Directive 96/92/EC, *Official Journal L 176,* p. 37–56.

Regulation (EC) No 714/2009 of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on conditions for access to the network for cross-border exchanges in electricity and repealing Regulation (EC) No 1228/2003, *Official Journal L 211, p. 15–35.*

ЛИТЕРАТУРА

Annual Implementation Report Energy Community Secretariat 1 September 2018. <*https://www.energy-community.org/implementation/IR2018.html*>. [01. 03. 2019].

Balmert–Brunekreeft 2010: David Balmert – G. Brunekreeft. "Deep ISOs and Network Investment". *Competition and Regulation in Network Industries* 11/2010, 27.

Baur–Pritschke etc. 2006: Jürgen F. Baur – Kai Uwe Pritschke – Stefan Klauer. *Ownership Unbundling.* Nomoc, 26–36.

Eberlein 2005: Burkard Eberlein. "Regulation by cooperation: the 'third way' in making rules for the internal energy market". *Legal Aspects of EU Energy Regulation – Implementing the New Directives on Electricity and Gas Across Europe*. P. Cameron (ed). Oxford: Oxford University Press.

Јованић 2011: Татјана Јованић. „Раздвајање (unbundling) преноса енергије као инструмент као инструмент структурне регулације у праву ЕУ". *Правни живот*, часопис за правну теорију и праксу, број 12/2011, 453.

Јањић–Лимари и др. 2017: Душан Јањић – Сабри Лимари – Милан Радуновић. „Енергетски сектор Србије и Косова: прелиминарна анализа". Beograd/Priština: Fondacija Henrich Bőhl Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, <http://fer.org.rs/wp-content/uploads/2018/01/forum-ENERGETSKI-SEKTOR-KOSOVA-I-SRBIJE-PRELIMINARNA-ANALIZA-Finalna-Miki-2-3.pdf>. [13. 03. 2019].

Касунић Перис – Милићевић Пезељ и др. 2011: Марина Касунић Перис – Ана Милићевић Пезељ – Јагода Милидраг Шмид – Дарко Шеперић. *Анализа законодавног оквира на подручју енергетике и социјалне скрби.* Загреб.

Кецман–Марковић 2003: Драго Кецман – Аца Марковић. „Модели могућег организовања Електропривреде Србије сагласно Директиви ЕУ". *26. саветовање JUKO CIGRE.* Бања Врућица.

Koenig–Kühling etc. 2003: C. Koenig – J. Kühling – W. Rasbach. "Das energierechtliche Unbundling – Regime". *Recht der Energiewirtschaft.* C. H. Beck. München, 119.

Künneke–Fens 2007: Rolf Künneke – Theo Fens. "Ownership unbundling in electricity distribution: The case of The Netherlands". *Energy Policy 35/2007*, 1920.

Majchrzak–Purchała etc. 2015: Henryk Majchrzak – Konrad Purchała – Kamil Smolira. "New European Electricity Market Regulations and their Impact on the Domestic Market". *Acta Energetica* 3/24 (2015), 39–43.

Марковић 2011. *Менаџмент у енергетици.* Београд.

Стефановић 2005: Ненад Стефановић. „Регулаторни подстицаји за инвестиције у нове прекограничне преносне капацитете". *CIGRE Srbija*, Р Ц5 05.

Haucap 2007: Justus Haucap. "The Costs and Benefits of Ownership Unbundling". Forum: Vertical Unbundling in the EU Electricity Sector. *Intereconomics* 6/2007.

Dragana A. BARJAKTAREVIĆ

THE APPLICATION OF COMMUNITARIAN RULES ON THE REGULATION OF ELECTROENERGETIC SECTOR IN THE TERRITORY OF KOSOVO*

Summary

The paper analyses the need for the harmonization of domestic regulations with the ones of the European Union in the field of energy due to the fact the importance of this topic is growing both for the national policies and for the European Union as well. In particular, we should take into account the fact that all countries observe the security of energy supply as their strategic issue.

The Kosovo* energy system has developed within the frames of the unified state of Yugoslavia, and today there are many areas of co-operation and interdependence of the electric power systems of Serbia and Kosovo*. This co-operation should be based on the economic interests of equal partners and ensuring the security of both systems.

The EU energy policy is a process that is in a constant motion and the process is characterized by constant changes, on one hand, and as well as by difficult and slow harmonization and resistance of national policies, on the other hand.

Certainly, the objective of harmonization of the regulations in the field of energy is to raise one's own standards in this area in order to enable a better quality of life. The regulation in the field of energy has also got great importance for the protection of consumers, the development of social relations, the reduction of poverty and in general the ability of states to developing their social systems.

Key words: Electroenergetic Sector, Annual Report on the Implementation of the Secretariat of EU 2017/2018, the Third Energetic Package of Regulations.

Рад је предат 15. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94(497.115-89)"1911"
323(497.115-89)"1911"
94(560)"1911"
321.61:929 Мехмед Решад V"1911"
doi:10.5937/bastina1947287Z

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

СУЛТАНОВО ПУТОВАЊЕ ПО СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ**

Апстракт: У раду се говори о султановим припремама и посети Старој Србији и Македонији која представља дело младотурског комитета. Његово седамнаестодневно путовање током којег је посетио Скопље, Приштину, Битољ и Солун имало је за циљ да умири Арбанасе и придобије их за себе. На том путу је организована и заједничка молитва одржана приликом посете Муратовог турбета, где је прочитан указ о амнестији свих политичких криваца у земљи и ван ње. Овај и други слични уступци нису у потпуности задовољили арбанашке зликовце који су наставили са својим „старим занатом", чије су последице најбоље осетили Срби. Арбанашки захтеви су се свакодневно умножавали и водили ка аутономији, што ће, уз залагање Аустроугарске и Италије, резултирати стварањем Албаније 1912. године.

Кључне речи: Османско царство, Стара Србија, Македонија, султан, путовање, Срби, Арбанаси.

Дугогодишња криза која је захватила Османско царство кулминирала је крајем прве деценије XX века. Почетком јула 1908. године дошло је до бројних убистава људи оданих султану, што је проузроковало слање трупа од 18.000 војника из Анадолије у Македонију да се обрачунају са побуњеницима. Уместо да се боре, они су прешли на супротну страну, а такав неочекивани обрт навео је султана да им се приклони и 22. јула за великог везира постави Саид-пашу. Већ наредног дана султан је објавио царску ираду којом је враћен Устав из 1876. године, најавио расписивање избора и сазивање Скупштине која се није одржавала пуних тридесет година (Мантран 2002: 696–697). Априла месеца 1909. године у Цариграду је дошло до неуспелог државног удара. Безуспешни покушај султана Абдул Хамида да свргне младотурке довео је до промене на престолу, а за новог султана је проглашен

* научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

његов брат Махмуд V Решад (Батаковић 1989: 274). Кад су младотурци дошли на власт, први и основни задатак им је био да у пракси спроведу прву реч из свог слогана – „уједињење" (Мантран 2002: 718).

Код младотурских вођа преовладала је паносманска струја која је све поданике прогласила једним недељивим османским народом. Власт, која је била централизована, погађала је на простору Старе Србије и Македоније и Србе и Арбанасе. Прве зато што је било забрањено деловање српских друштава, одузимана је црквена и манастирска земља и ометан рад школских и верских одбора. Српско становништво је највише погодила мера која се односила на одузимање земље и то на основу Закона о замени тапија и убаштињењу имања. Долазак младотурака на власт изазвао је узнемирење код Арбанаса, који су се, навикнути на привилегије добијене од ранијег султана Абдул Хамида, противили увођењу редовне војне обавезе и новој пореској политици. Они су на годишњицу револуције, 1909. године, у Дебру одржали конгрес на којем су одбацили захтев за редовно служење војног рока и покренули питање стварања посебне аутономне области која би обухватала све територије на којима живе Арбанаси (Батаковић 1989: 275; Богдановић1985: 159–160).

Упорна настојања младотурака да своје замисли спроведу у дело изазвала су додатну нетрпељивост код Арбанаса, па је зато 1910. и 1911. године на простору Старе Србије и Македоније дошло до побуна и отворених сукоба са турским властима. Резултат тих сукоба представља велики број мртвих и рањених Арбанаса, оштећених кућа, процесуираних побуњеника и одузимање оружја (Зарковић–Савић 2018: 291–313; Зарковић 2018: 213–229).

Прилике у западном делу Османског царства су биле лоше, а ситуација је претила да угрози опстанак државе. Знајући да Арбанаси представљају битан фактор у очувању Царства, у Цариграду, у султановим окружењем, почели су да размишљају о његовој посети тим крајевима. По њима, султанова посета Старој Србији и Македонији је донекле могла да утиче на даљи развој догађаја и допринесе јачању државе и опстанку уопште. Гласине о таквом путовању су почеле да се шире, а неки листови и да их објављују. Тим вестима у почетку није придавана нека значајнија пажња, али од оног момента када су потврђене од стране првог секретара Зија-беја, постале су главна тема не само у дипломатским и војним круговима, него и међу обичним становништвом. По речима првог секретара, посета је била планирана за мај 1911. године и предвиђено је било да султан обиђе Солун, Скопље и Приштину. Такође, било је замишљено и полагање темеља за изградњу медресе у близини места погибије султана Мурата I.[1]

1 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914 (=ДСПКС)*, књ. IV, св. 3/1, Београд 2009, док. 152, 408. .

План је захтевао и бројне припреме, након којих је био направљен коначни програм који је предвиђао да султан након тродневног боравка у Солуну посети Скопље, а затим и Приштину, одакле би обишао Муратово турбе. Из Приштине би отишао у Солун, а затим у Битољ. Иако је раније било планирано да султан из Битоља обиђе Албанију и посети три највеће вароши, од ове идеје се одустало због побуне у северном делу. Такође, било је предвиђено да на том путу султана прате бројне познате личности, међу којима су и двојица његових синова, велики везир Хаки-паша, министар војни Махмуд Шефкет-паша, министар унутрашњих дела и министар марине, први секретар султанов, први дворски маршал и још многи други цивилни и војни великодостојници. Присуство престолонаследника Јусуф Изедин-ефендије није ни разматрано, због одласка у Лондон на крунисање Ђорђа V (*Политика*, 02. 04. 1911: 1).

Султаново путовање по Старој Србији и Македонији било је непознаница за многе представнике страних земаља у Османском царству, па и за Живојина Балугџића, генералног конзула Краљевине Србије у Солуну. Он је сматрао да путовање представља реализацију идеје, осмишљене од стране Хилми и Шефкет-паше, која би имала за циљ да умири арбанашке прваке и придобије их за себе. Овакво Балугџићево мишљење заснивало се на сазнању да је Парламент одобрио два милиона гроша за подизање арбанашких кућа које су уништене приликом гушења побуне од стране војске и званичних турских власти. Арбанашко становништво у Старој Србији и Македонији је било прилично непријатељски расположено према султану и новом режиму, уопште. Такве тврдње је износио и аустроугарски конзул Пара, који је располагао информацијама о могућим арбанашким протестима, што потврђује да су представници Двојне монархије у Османском царству с великим интересовањем пратили догађаје и неретко били директно или индиректно укључени у збивања на терену.[2] За разлику од Арбанаса, Турци су веровали да би им султанова посета Старој Србији и Македонији донела неке позитивне резултате, пре свега умирила арбанашко становништво у тим крајевима. Међутим, ситуација на терену је била врло компликована, нарочито „с оне стране Качаника". Као илустрација расположења на том простору може нам послужити легенда, потекла од католичких свештеника, која се све чешће могла чути. „Кад је први Султан дошао у Арбанију он ју је добио и умро, а кад други дође у њу изгубиће је а остаће жив".[3]

Поред Арбанаса, незадовољство су испољавали и Бугари који су намеравали да приликом султанове посете организују демонстрације и употребе их као средство за наметање свог питања пред Европом. Турске власти, упознате са ситуацијом у Старој Србији и Македонији, пажљиво су планирале

2 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/1, док. 181, 460.
3 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/1, док. 232, 542.

султаново путовање, па су мобилисале две дивизије из Мале Азије, једну из Сиваса, а другу из Амасије.[4] Планом је било предвиђено да војска крене према Скопљу и учествује у дочеку. Као претходница пут Скопља, а касније и Приштине, требало је да отпутује министар војни Махмуд Шефкет-паша.[5] Вести о планираним протестима Арбанаса и Бугара, које су долазиле до Цариграда, нису битно утицале на план султановог путовања. Идеја о путовању није напуштана, а ширење информација о демонстрацијама само је могло да користи младотурском режиму, који је и раније намеравао да концентрише већи број војника на простору Старе Србије и Македоније. Ипак, коначана одлука о повећању војске зависила је од извештаја Махмуд Шефкет-паше који је имао задатак да процени ситуацију на терену.[6]

Султанова посета је оживела поједине крајеве. У Приштини и Феризовићу се почело са подизањем нових касарни, а у Бресју, недалеко од Приштине, радило се на изградњи нове железничке станице. За разлику од ових места, остале крајеве су обележили сиромаштво и беда праћени разним зулумима (*Политика*, 02. 04. 1911: 2).

Припреме за дочек султана су највише биле приметне у самој Приштини. Највећи радови су били на згради хућумата у којој је султан требало да одседне, као и на улици којом би ушао у варош. Међутим, поједини радови, попут скидања покривене чаршије и сечење стреха изазивали су негодовање код становника Приштине који нису са одушевљењем прихватали султанов долазак. Све послове у самој вароши и око ње контролисали су и надзирали чиновници, чланови главног одбора за дочек. Они су сазвали конференцију на којој су представницима српске општине дали посебна упутства која су подразумевала: да своје домове украсе заставама и увече осветле, да деца буду прикладно и свечано одевена за ту прилику, с посебним нагласком да приликом одабира боје ђачких униформи буде изузета плава боја, која је могла да утиче на формирање српске тробојке.[7] Радило се и на изградњи новог пута који је повезивао Газиместан и Муратово турбе са друмом Приштина–Глободерица (данашњи Обилић) (Микић 1988: 279). Иначе, преко железничке станице у Глободерици је требало да стигне велики број војника, планираних за ову прилику.

4 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко-просветно одељење (=ПППО), 1911, ред 373, ППП Бр. 83, Конзул Живојин Балугџић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 8/21. март 1911; За разлику од извештаја генералног конзула Краљевине Србије у Солуну Живојина Балугџића у којем наводи да ће бити мобилисане две дивизије и упућене у Скопље и Приштину, *Политика* пише да ће бити присутне четири дивизије из Мале Азије (*Политика*, 02. 04. 1911: 2).

5 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ППП Бр. 83, Конзул Живојин Балугџић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 8/21. март 1911

6 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/1, док. 244, 555.

7 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/1, док. 336, 714–715.

У припреме за султанов долазак су били укључени и представници српског народа. Тим поводом архимандрит Сава је разговарао са приштинским мутесарифом који је исказао потребу за ангажовањем српских ђака и изразио жељу за учешће оних из Призренске богословије.[8] Срби су планирали да султаново присуство искористе као згодну прилику која би им послужила да поједина питања, битна за њихов опстанак на тим просторима, изнесу пред њега. Генерални конзул Краљевине Србије у Скопљу Јован Јовановић предлагао је да тај посао буде поверен архимандриту Сави који би одредио људе из свих крајева рашко-призренске епархије да пред султана усмено или у писаној форми изнесу жалбе. То је подразумевало да се акценат стави на многобројна насиља вршена над српским живљем, као и на одузимање манастирских имања и протеривање чифчија са земље.[9]

Турске власти су изражавале жељу да приликом султановог боравка у Скопљу и Битољу буду, у што већем броју, заступљени представници српског народа. Њихово бројно присуство би ослабило ефекат истицања бугарског елемента.[10] О овим жељама турских власти посланик Србије у Цариграду Ј. М. Ненадовић је обавестио Владу у Београду, која је дописом захтевала од конзулата у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини да узму активно учешће у збивањима на терену.[11] Конзул Краљевине Србије у Битољу имао је већ разрађени план, који је подразумевао присуство епископа Варнаве и десетине свештеника из његове епархије, присуство делегације од два до три члана са управником из свих школских управа, присуство до стотину сељака из најближих села, затим присуство великог броја ђака, од којих би 170 било из битољске гиманзије. Конзул је планирао и уручење пригодног поклона за чију израду би био задужен директор гимназије Јотић. Замишљено је било да се направи један албум српских и турских школа у Битољу који би садржао око 50 фотографија и чија би израда износила 250–300 динара. Трошкови пута ангажованих, гардероба за ученике, израда декорације и поклона изискивали су одређену суму новца, па је зато од Министарства иностраних дела затражено 6.000 динара за ту намену.[12]

Конзуларно одељење Министарства иностраних дела у Београду је располагало информацијом да је султанов полазак из Цариграда био планиран

8 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 257, Конзул Милан Ракић – Министарству иностраних дела у Београду, Приштина 27. април/10. мај 1911.

9 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 966, Конзул Јов. М. Јовановић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 28. април/11. мај 1911.

10 **АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 312, Посланик Ј. М. Ненадовић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Цариград 3/16. мај 1911.**

11 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 966, Министар иностраних дела М. Ђ. Миловановић – Конзулатима у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини, 5/20. мај 1911.

12 **АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 548, Конзул Љуб. М. Михаиловић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Битољ 3/16. мај 1911.**

за 16. мај.[13] Зато су министру иностраних дела дате инструкције којима се захтевало учешће српског народа у том догађају и то преко мешовитих делегација, школских и црквених власти. Држање српског народа требало је да, с једне стране, искаже лојалност, а с друге, искористи прилику за упућивање молби и жалби, које би биле дефинисане у форми присталица новог режима. Планирано је било да у молбама и жалбама буду садржана општа и питања појединаца, а не и она велика, која су се односила на питање о народности, независној цркви, школска и многа друга која су се решавала на вишем нивоу. Општа питања су подразумевала помиловање затвореника, поступање са чифчијама, неправилан рад за оцењивање и класификацију земљишта, заузимање цркава, манастира, њихових имања и парнице око њих, питање о дозволама за школе по епархијама ван рашко-призренске епархије, као и незаконитост и самовољу административних органа. У овим инструкцијама је било наглашено да се у жалбама о арбанашким зулумима избегава директно оптуживање Арбанаса, као и да се не тражи помоћ у спорним питањима између Патријаршије и Срба. Такође, било је наглашено да ће се сви трошкови рефундирати из поверљивог буџета конзулата Краљевине Србије у тим деловима Османског царства.[14]

На седници Синода одржаној 6. маја било је одлучено да митрополити заједно са општинарима и народним првацима дочекају султана. Према овој одлуци требало је да, поред митрополита, и све школе учествују у дочеку. Поред тога, у Патријаршији су размишљали и о месту које би заузели митрополити, народни прваци и ученици и одлучили да то, као и до тада, буде одмах до турских представника народности, вере и просвете. Сходно одлукама донетим у Патријаршији, конзул из Скопља Јован Јовановић је предложио да се оснује одбор за дочек који би чинили: митрополит (председник) и чланови Глигорије Глиша Елезовић, Ал. Станишић, Ђр. Х. Костић, Петар Лекић.[15] Са одлукама из Патријаршије био је упознат и архимандрит Сава. Поред наведених учесника, архијерејима, члановима општина и ученицима је било наглашено обавезно присуство на железничким станицама у местима у којима она постоји, а тамо где не постоји, архијерej је био дужан дужан да иде у валилук и заједно са месним и осталим архијерејима у епархији дочекају султана.[16]

За разлику од Срба који су активно учествовали у припремама за дочек, Турци су невољно прилазили том послу. Иако је постојала разлика и јаз између присталица старог и новог режима, били су јединствени када је реч о истицању муслиманства и отоманства. У појединим ситуацијама су младоруци

13 Сви датуми у тексту су навођени по старом календару.

14 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 2771, Концепт Конзуларног одељења Министарства иностраних дела – Министру иностраних дела, Београд 5/18. мај 1911.

15 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, Београд 2009, док. 485, 932–933.

16 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 337, Конзул Милан Ракић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 20. мај/2. јун 1911.

предњачили у односу на своје представнике. На то нас упућују и наредбе из Цариграда које су се односиле на фес, заставе и учешће турских жена у султановом дочеку. Ношење феса је било обавезно, а свака друга капа „којом би се могла изазвати сумња да све што је изашло да поздрави љубљеног владара није мусломан" била је забрањена. Иако је на први поглед ова наредба изазивала подсмех, изазвала је позитивне коментаре присталица старог режима, којима се није допадало ношење других капа код немуслиманског становништва, посебно у градовима. Поред забране ношења капа, била је забрањена и употреба застава других држава, осим турске. Са оваквом одлуком нису били сагласни страни представници, пре свега Италије и Француске, чије су школе учествовале у дочеку. Они су успели да преко амбасада издејствују употребу својих застава, поред турске. Разматрано је било и питање о учешћу турских жена, посебно донма, удатих за потурчене Јевреје. За разлику од осталих Туркиња које су прекривале лице, донме нису носиле јашмаке. То је навело валију у Скопљу да одржи састанак са представницама донми и предложи им прикривање лица за ту прилику. Валијин предлог је изазвао противљење јер је био у супротности са њиховим, већ утврђеним, обичајима. Ови и слични предлози имали су за циљ да што више истакну муслиманство, чак и у оним случајевима где су поједини народи имали своје представнике.[17] Колико су турске власти водиле рачуна о истицању муслиманства говори нам и чињеница да је у Скопљу програмом било предвиђено груписање свих школа заједно, по степену и струци, а не једне народности одвојено. Ношење феса било је изричито, а посебно се ова одлука односила на хришћане који су били заступљени у служби, попут учитеља, наставника, лекара, инжењера и осталих.[18]

Султанов воз је стигао 29. маја, тачно у 4 сата после подне на станицу у Скопљу, на којој су већ биле присутне царска гарда, коњица и један шпалир пешадије (*Политика*, 31. 05. 1911: 2). Поред њих, дочеку су присуствовали и представници турских школа, српске гимназије, учитељске школе, соколског друштва,[19] Женске раденичке школе, грчке и бугарске школе. Распоредом је било предвиђено да на перону добију своја места и чланови конзуларног кора и то најпре из Скопља са својим колегама из Митровице, Призрена и Приштине. Из Призрена су били присутни аустроугарски конзул Прохаска и италијански вицеконзул Цукулин, док руски вицеконзул Зујев није дошао. Из Митровице су допутовали руски конзул Лобачев и аустроугарски

17 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 512, 969–971.

18 АС, МИД ПО, 1911, ред 373, ПП Бр. 1178, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 24. мај/6. јун 1911.

19 **Соколско друштво је основано почетком 1909. године на иницијативу конзула Милана Ракића.** Главни организатор је био Рајко Караклајић, учитељ гимнастике српске гимназије у Скопљу, а први начелник учитељ Димитрије Синадиновић, родом из Призрена (Поповић 2007: 343).

вицеконзул Тахи, а из Приштине конзул Краљевине Србије Милан Ракић. Иза њих су стајали верски представници, на првом месту муфтија, до њега митрополит и архимандрит Сава из Приштине, затим грчки архимандрит, бугарски Неофит и католички бискуп. Они су претходили изасланицима мецлис идаре из каза. Војска је била распоређена по улицама којима је султан пролазио и на којима су се налазили многобројни људи, обучени у разна одела. Након бројних поздрава и клицања, султан је од железничке станице до идадије (своје палате) стигао у пратњи двојице синова, Зије Етин и Омера Хилми, великог везира, министра унутрашњих послова, просвете и неколико чиновника двора. Поред њих у пратњи су били Нијази-бој, ресански јунак, Хаџи Адил-бој и секретар Централног Одбора „Јединство и Напредак" Галиб-паша, ранији шеф полиције у Цариграду.[20] Иначе, програмом је било превиђено да конзули из Призрена, Митровице и Приштине отпутују у Скопље, где је и био планиран њихов пријем код султана. Ова одлука се односила и на конзула Ракића, који је о томе благовремено био обавештен од косовског валије (Перуничић 1989: 531). Поједини новинарски кругови су пласирали информацију да ће српски престолонаследник Александар доћи у Скопље и поздравити султана. Таква вест је изазивала одушевљење код српског народа у Старој Србији, који је прижељкивао његову посету и Приштини.[21] Међутим, овај пут краља Александра није реализован.

Султанов боравак у Скопљу обележило је присуство осамнаест клубова младотурака из румелијских вилајета, међу којима су били најбројнији из Косовског. Поред њих били су присутни и изасланици из Смирне, Ангоре, Ерзерума, Самсуна, Трапезунта, Магнезије и Курдистана, међу којима су већину чинили официри. Током вечери је у беледијском позоришту одржана конференција коју је отворио неки хоџа из Курдистана. Међу говорницима су били бег из Ерзерума и Омер Наџи, секретар солунског комитета. Суштина оба говора је указивала на препород Османског царства, његових циљева и резултата, као и значај уједињења Турака из Мале Азије и оних из Европе. За разлику од муслимана, хришћани су били присутни у малом броју и то углавном попови. Значај ове конференције је у томе што је на њој присуствовао и велики везир.[22]

Султан је током боравка у Скопљу примао бројне делегације и то најпре народне посланике из Косовског вилајета које је предводио Хоџа

20 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 1258, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 3/16. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 575, 1061–1062.

21 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 2906, Телеграм конзула Милана Ракића –Министарству иностраних дела, 14/27. мај 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 492, 941.

22 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 1246, Конзул Јован Ј. Вучковић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Скопље 31. мај/13. јун 1911.

Саид, посланик скопски. За њима су на аудијенцију били примљени: шефови одељења скопског хућумата, виши официри, представници беледије, шеици и улеме, изасланици џемијета Косовског вилајета на челу са Хаци Али-бејом, изасланства из каза, међу којима су били митрополит и архимандрит Сава са свим намесницима, изасланство из Пљеваља и представници конзуларног кора. За разлику од њих, поглавари вера били су поздрављени од стране великог везира. Током пријема султан је поделио разне поклоне и то: турским посланицима златне сатове, а хришћанским накит за жене. Сава Стојановић је добио брош за жену, а бугарски Павлов дугмад за манжетне. Бугарски и српски митрополит и архимандрит грчки су добили по златни сат са ланцем. Неколико одабраних Арбанаса добило је по једну лиру на којој је писало „Косово".[23]

Међу виђенијим арбанашким првацима који су дошли да поздраве султана налазили су: Сулејман Батуша, Хасан Феровић и посланици Нециб Драга, вучитрнски Хасан-бег и призренски Шериф-ефендија. Сусрет са њима и срдачан пријем од стране султана наговестио је општу амнестију, која је требало да претходи помирењу са Арбанасима. У ствари, султаново путовање по Старој Србији и Македонији је имало чисто муслимански карактер. О томе се говорило и међу простим Турцима који су понављали: „Ове земље још мало па су биле изгубљене за Турску, и сад падишах иде на Косово да их сасвим освоји и сачува Турцима". Можда су ова тумачења била заснована на сазнању да је мерћез кајмакам, уочи султановог доласка, пред бројним виђенијим Турцима и представницима других народности на једној конференцији изговорио: „Овај султанов пут значи ново освојење ових земаља".[24] Овакво тумачење потврђују и речи самог султана који је као циљ путовања наводио зближење разних народности, нарочито Арбанаса и истицао: „Срећан ћу бити ако у томе успем".[25]Колико је султлану било битно међусобно зближавање припадника разних народности, најбоље илуструје пример ђака од којих је захтевао да један другом пруже руку, као знак уједињења, љубави и слоге. Након тог чина даривао је четворицу ученика са по пола турске лире. Током боравка у Скопљу султан је, поред ученика, даривао и школе. Тако је на име поклона турској занатској школи уручио 300 турских лира, разним народносним школама 500, медресама и текијама 150, муслиманским и немуслиманским добротворним установама 200, сиротињи

23 АС, МИД ПО, 1911, ред 373, ПП Бр. 1258, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 3/16. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 575, 1062–1063.

24 АС, МИД ПО, 1911, ред 373, ПП Бр. 1255, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 2/15. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 570, 1050–1051.

25 АС, МИД ПО, 1911, ред 373, ПП Бр. 1258, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 3/16. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 575, 1063.

у Скопљу 500, болници 300, текији дервиша из секте „мевлеви“ 200 и Комитету „Јединство и Напредак“ 5.000, у чије име је новац примио Хаци Адил-бej.[26]

Султанов дочек у Скопљу, разне свечаности, манифестације и изложбе које су протекле без иједног инцидента, пратили су бројни дописници страних агенција. Били су присутни новинари Тајмса, Тана, Руског Слова, Дејли Телеграфа и других. Карактеристично је да међу њима није било представника ниједног листа из Србије.[27]

Посета султана седишту вилајета није импресионирала тамошње становништво, нарочито хришћане. Он је, окружен својом пратњом, након Скопља кренуо пут Приштине. Тим поводом је у правцу Косова кренуло више од 2.000 људи, а о овом броју се у самом граду говорило да представља резултат притиска, вршеног од стране клуба „Јединство и Напредак“.[28]

Султана је у Приштини дочекало више од 20.000 људи.[29] Међу њима је било житеља Приштине, војске, званичних делегација, сељака из околних каза, Срба и Арбанаса. Било је присутно 4.000 Арбанаса из Дренице, предвођених Хасан-бегом, послаником из Вучитрна. Поред њих, дочеку су у великом броју присуствовали и Срби и Арбанаси из моравског краја, док су Арбанаси из Лаба били малобројни. Међу присутнима није било представника из Призрена, Пећи и Ђаковице.[30] Чињеница која пада у очи је мали број присутних из Лаба, с обзиром на близину, као и изостајање представника из Пећи и Ђаковице, у којима су сукоби Арбанаса и турских власти били најжешћи у претходној години.[31] Срби су се окупљали у митрополији, одакле су, предвођени призренским богословима, ишли према хућумату. Окупљене богословске ђаке, којих је било 46, предводио је ректор Призренске

26 АС, МИД IIIIО, 1911, ред 373, К IIII Бр. 1258, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 4/17. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 579, 1066–1067.

27 АС, МИД IIIIО, 1911, ред 373, К IIII Бр. 1258, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 4/17. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 579, 1068.

28 АС, МИД IIIIО, 1911, ред 373, К IIII Бр. 1258, Конзул Јован Ј. Вучковић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 4/17. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 579, 1069.

29 **Број Арбанаса који су дочекали султана се разликује у зависности од извештаја.** Политика је у два наврата писала да је султана дочекало 100.000 Арбанаса (*Политика*, 04. 06. 1911: 2; *Политика*, 01. 06. 1911: 2). Сматрамо је да је овај број претеран у односу на извештај конзула из Приштине Милана Ракића који говори о присуству 20.000 АС, МИД IIIIО, 1911, ред 373, IIII Бр. 377, Конзул Милан Ракић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 4/17. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 580, 1069; (Ракић 1985: 245–246).

30 АС, МИД IIIIО, 1911, ред 373, IIII Бр. 377, Конзул Милан Ракић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 4/17. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 580, 1069; (Ракић 1985: 245–246).

31 Детаљније о арбанашким побунама видети: Зарковић–Савић 2018: 291–313.

богословије Стева Димитријевић. Српској делегацији се придружио и архимандртит Сава Протић који је искористио пријем код великог везира и упутио му молбе које су се односиле на железницу и Пећку патријаршију, а усмено изложио проблеме настале решавањем чифчијског питања. Поред тога, архимандрит је и министру просвете предочио значај и упутио молбу за отварање пољопривредне и других занатских школа и истовремено указао на недостатак појединих ствари, неопходних за српске народне школе.[32] Током вечери архимандрит Сава је био примљен од стране султана који га је дариивао златном табакером на којој је на француском било исписано његово име Решет у брилијантима.[33]

Боравак султанов у Приштини је био веома кратак, свега дан и по. Али, с обрзиром на даљи развој догађаја, с правом се може тврдити да је ова посета имала превасходно муслимански карактер. Од главног циља, посете Муратовог турбета, се није одустало. Султан је од Приштине до Муратовог гроба пролазио улицама запоседнутим војском, пошто је грађанству био забрањен излазак. Након разгледања Муратовог гроба уследила је молитва, којој је према информацијама конзула Милана Ракића присуствовало око 30.000 људи. Ракић је сматрао да то и није велики број, с обзиром на чињеницу да је у тим крајевима живео велики број Арбанаса. После молитве присутнима се обратио велики везир и истакао значај султанове посете, која је имала за циљ да оповргне разне гласине о Арбанасима као бунтовницима и одметницима од власти, подложним страном утицају. Он је нагласио да се султан уверио у супротно и као доказ љубави према Арбанасима прочитао ферман о амнестији свих политичких криваца, у земљи и ван ње. Саопштио је и да је султан из своје приватне касе издвојио 30.000 турских лира за мирење међу Арбанасима. Истовремено, није пропустио прилику да подсети Арбанасе на султанове речи изговорене у парламенту годину дана раније: „Да су они најлепши дијамант у круни отоманској. Отаџбина гледа у њих као најбоље синове своје и све су очи упрте у њих. С тога они треба да се окану међусобних зађевица и убистава, па да, сложни и снажни, стану на браник отаџбине".[34]

Знајући да Арбанаси доста значаја придају ордењу и одликовањима, било је дозвољено подношење спискова у којима су се налазила имена од преко хиљаду предложених. Зато је било одлучено да се формира посебна комисија са задатком да поброји све учеснике ратова 1876–1878. године против Србије и одликује их за храброст и војничке врлине. О посети

32 Архив Југославије (=АЈ), Збирка Јована Јовановића Пижона, 80, кут. 48, с 420–422а.

33 АЈ, 80, кут. 48, с 420–422а.

34 АС, МИД ПППО, 1911, ред 373, ППП Бр. 380, Конзул Милан Ракић – Миловану Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 4/17. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 582, 1074; (Ракић 1985: 248).

Муратовог турбета телеграфским путем су из Приштине послате депеше у све делове света у којима је било муслимана.[35]

Овом, за Османско царство значајаном догађају, када је султан први пут посетио простор Старе Србије и Македоније, код Муратовог турбета су присуствовали бројни арбанашки прваци. Међу њима су били Хасан Феровић, Сулејман-ага Батуш, Асан Хусеин са друговима из Лесковца и синови Исе Бољетинца. Упркос напору Турака, Идриз Сефер и Иса се нису одазвали позиву.[36] Иса Бољетинац је био један од истакнутијих Арбанаса који се настањен у својој кули, у близини Митровице, није предао, пркосио је и у арбанашком духу исмевао султана поредећи га са „мечком коју воде тамо амо и непрестано мувају, а јадна мечка, само урличе и мумла" (Перуничић 1988: 451).

Султанова посета Приштини је трајала краће од предвиђеног и он је 4. јуна кренуо према Солуну. Конзул Краљевине Србије Милан Ракић је располагао информацијама да је на такву одлуку утицала вест о могућим арбанашким протестима којима би се осудило држање Џемијета и његово мешање у административне и судске послове. Сматрало се да су на промену плана путовања утицали Нази-бej и Омер Наџи, који су у томе видели начин да се избегну могуће непријатности.[37]

На путу према Солуну султан се задржао у Битољу, у којем је био приређен свечани дочек. Улицама којима је пролазио било је подигнуто осам тријумфалних капија, од којих су три припадале вароши, а осталих пет је било урађено на рачун Бугара, Румуна, Грка, Срба и Јевреја. Као и у осталим местима, дочекали су га представници конзуларног кора, виши официри, чиновници, турско свештенство, сви егзархијски и патријаршијски митрополити из вилајета, међу којима је био и српски Варнава, разне делегације из унутрашњости, представници свих народности и ђаци. Биле су присутне и разне групе Арбанаса из различитих крајева које су дефиловале градом, на чијем се челу налазио Нијази који је предводио кола слободе и окићени топ са којег је објављена уставност 10. јула 1908. године. Као и у Скопљу, султан је даривао поклонима. Међу бројнима који су имали ту привилегију били су грчки и бугарски митрополит, један румунски свештеник и један јеврејски првак. Да ли случајно или намерно, не зна се, али је епископ Варнава био изостављен. Ипак, на исистирање посланика др Димитријевића, добио је златни сат. Султанову посету Битољу, започету 7. јуна, обележила је посебна пажња која је посвећена члановима старог младотурског комитета и као

35 Исто.

36 АС, МИД ПППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 380, Конзул Милан Ракић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 4/17. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 582, 1076.

37 АС, МИД ПППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 381, Конзул Милан Ракић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 6/19. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 586, 1082.

потврда таквог понашања додељења су бројна одликовања или унапређења.[38] Срби који су живели и радили у Битољу били су активно укључени око свих припрема за дочек. У томе су се нарочито истакли професори и ученици битољске гимназије. Ову, за Србе важну установу, посетио је министар просвете Абдурахман, бивши директор Галата Сараја у Цариграду, који је и те како био упознат са школским пословима. Приликом обиласка школе био му је показан албум са фотографијама српских и турских школа у Битољу, који је касније у име чланова гимназије уручен султану од стране Ксенофона Шаховића, одличног ученика III разреда.[39]

Након свечаног дочека и уручених поклона с обе стране, султан се упутио према Солуну. Осим учешћа школа није било већих уличних манифестација и овација, а свечани говори су изостали. Велики напори младотурског комитета да посету овом граду учине што топлијом нису уродили плодом. Варош је, по речима вицеконзула Краљевине Србије Јевр. Симића, била окићена у источњачком стилу, с неколико укусних и неукусних капија и својом шареноликошћу пружала је слику неког вашара. Полицијске мере су биле појачане, али је младотурски комитет сматрао да су недовољне, па је поред званичне, формирао и своју нарочиту полицију која је упоредо радила на султановој безбедности.[40] У Солуну га је, поред разних делегација, поздравила и српска војна делегација коју су чинили генерали Соларевић и Јовановић. По доласку у Солун су их сачекали султанов ађутант Зија-бег, пуковник Џавер-бег са неколико војника и почасном четом, као и шеф политичког одељења Кара Бибер. Иако се у почетку мислило да српска војна делегација неће наићи на пријатељски пријем, понашање султана и осталих представника османске државе је оповргло такво мишљење. Наиме, двојица највећих моћника, министар војни Махмуд Шефкет-паша и најистакнутији члан у младотурском комитету др Назим били су најзаслужнији за такав пријем српске делегације. Они су слање српске војне делегације тумачили као израз пријатељских односа између Србије и Османског царства, што је било и те како битно у том тренутку, када су били заоштрени односи између Турске и Црне Горе.[41]

По повратку из Старе Србије и Македоније султану је био приређен свечани дочек, исто онако како је и био испраћен. Подаци из различитих

38 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 684, Конзул Љуб. М. Михаиловић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 10/23. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 607, 1117–1118.

39 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, Бр. 79, Директор Српске гимнатије А Ст. Јотић – Настојатељу српске гимназије, Битољ 12/25. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 613, 1127–1128.

40 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 276, Вицеконзул Јевр. Симић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Солун 12/25. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 616, 1135.

41 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 631, 1158.

извора којима је располагао посланик Краљевине Србије у Цариграду Ненадовић нису уливали оптимизам нити су будили наду да ће се Арбанаси примирити и да ће завладати мир у тим крајевима. Султанова посета је имала за циљ да код Арбанаса пробуди осећај припадности исламској заједници, па је управо из тог разлога била организована заједничка молитва калифе са верницима, врло ретка у османској историји и великог религиозног значаја. Међутим, прави циљ није ни изблиза био постигнут, што се могло наслутити по разочарењу код владиних кругова и у турској штампи.[42]

Још се нису стишале приче о султановом одласку, а комисије за процену штете које су Арбанаси претрпели у сукобима са турским властима претходне године, формиране током његове посете, увелико су радиле. Раније донета одлука да најмања надокнада износи пет, а највећа педесет турских лира, због незадовољства виђенијих Арбанаса, пре свега Исе Бољетица, измењена је подизањем горње границе којом се није ограничавала надокнада (Перуничић 1988: 459). Ова, као и друге сличне повластице које су турске власти чиниле, нису у потпуности задовољиле Арбанасе.

Иако су се организатори овог путовања на све начине трудили да придобију Арбанасе и у неку руку их задовоље новцем, поклонима и амнестирањем политичких криваца, нису постигли жељени ефекат. Међу њима је и даље постојало незадовољство које је претило да прерасте у отворене сукобе са турским властима. Арбанаси су били много захтевнији и нису се задовољавали понуђеним. Према речима Хасан-бега, посланика из Вучитрна, који је имао велики утицај на арбаншко становништво нарочито на Дреничане, они су захтевали: постављање за административне, војне и судске чиновнике у областима насељеним Арбанасима, служење војске у својој земљи, отварање школа у „целој Албанији" у којима би се учило на албанском језику са латинском азбуком, изградњу путева и железнице кроз Албанију. Иако су ови захтеви представљали зачетак аутономије, Хасан-бег је наглашавао да је из њиховог програма искључена аутономија и тврдио да „су они свесни тога да не могу живети слободни и независни ван граница турске државе".[43]

Посета султана Махмуда V Решада није испунила свој циљ. Арбанаси нису били у потпуности задовољени и стално су истицали своје захтеве, а амнестија која им је дата негативно се одразила на српско становништво. Уследила су нова убиства, отмице, пљачке, паљевине и протеривање Срба. Од султановог доласка, тачније од јула до новембра 1911. године у Старој Србији забележено је 128 крађа, 35 паљевина, 41 разбојништво, 53 отимачине, 30 уцена, 19 застрашивања, 35 убистава, 37 покушаја убистава, 58 оружаних напада на имовину,

42 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 620, 1141.

43 АС, МИД ПО, 1911, ред 373, ПП Бр. 401, Конзул Милан Ракић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Приштина 12/25. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 615, 1131; (Ракић 1985: 251–254).

27 примера туче и злостављања, 13, покушаја турчења и 18 примера наношења тешких повреда (Батаковић 1989: 277; Задужбине Косова 1987: 716).

Замисао младотурског комитета, захваљујући којој је ово путовање организовано, није била само тежња да учврсти своју власт и позицију, него и да скрене пажњу великим силама и одврати их од даљих мешања у збивања на овој територији. Иако је султан пре овог путовања обишао Бурсу и Једрене, много већи значај је имала посета Старој Србији и Македонији, које су непрекидно биле предмет интересовања великих сила. Младотуци су мислили да директан контакт са Арбанасима, посебно са оним муслиманске вероисповести, и заједничка молитва могу много утицати на њих, па је зато ова посета углавном имала верски карарктер. Уједно, свечани дочек је требало да пред Европом прикаже како се Арбанаси добровољно потчињавају султановој вољи и на тај начин спречи свако друго мешање споља, које је за Османско царство било непотребно и сувишно.[44] Упркос таквом мишљењу младотурака, бројни поклони, повластице и уступци учињени од стране султана нису испунили очекивања и жеље Арбанаса који су све више потпадали под страни утицај, пре свега Аустроугарске и Италије, што ће резултирати стварањем Албаније 1912. године.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Збирка Јован Јовановић Пижон.
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Алексић Пејковић–Џамбазовски 2009: Љиљана Алексић Пејковић – Климент Џамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књига IV, свеска 3/I, Београд: Српска академија наука и уметности.

Алексић Пејковић–Џамбазовски 2009: Љиљана Алексић Пејковић–Климент Џамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књига IV, свеска 3/II, Београд: Српска академија наука и уметности.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Поповић 2007: Јанићије Поповић. *Живот Срба на Косову 1812–1912*. Грачаница: Никанор.

Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Београд: Просвета.

ШТАМПА

Политика, 1911. 2. 4; 31. 5;

44 АС, МИД ППО, 1911, ред 373, ПП Бр. 276, Вицеконзул Јевр. Симић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Солун 12/25. јун 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 616, 1133–1134.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 1989: Душан Т. Батаковић. „Анархија и геноцид над Србима 1897–1912“. *Косово и Метохија у српској историји*. Београд 1989: Српска књижевна задруга, 249–280.

Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа 1989. Призрен: Епархија рашко-призренска; Београд: Богословски факултет у Београду.

Зарковић 2018: Весна Зарковић. „Побуне Арбанаса у Косовском вилајету 1911. године“. *Баштина*, св. 46. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу, 213–229.

Зарковић–Савић 2018: Весна Зарковић – Александар Савић. „Арбанашке побуне у Косовском вилајету 1910. године“. *Баштина*, 45. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, 291–313.

Мантран 2002: Робер Мантран. *Историја Османског царства*. Београд: Clio.

Микић 1988: Ђорђе Микић. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Vesna S. ZARKOVIĆ

SULTAN'S JOURNEY THROUGH OLD SERBIA AND MACEDONIA

Summary

Dissatisfaction of the Albanian population in Old Serbia and Macedonia during 1910 and 1911 turned into open conflicts with Turkish authorities. These conflicts resulted in a large number of wounded and killed, and a lot of houses were burnt and destroyed. Turkish authorities, knowing that the Albanians represent a fortress in the preservation of the Ottoman Empire in the Balkans, decided to organize a sultan's visit to this part of the state. The visit represents the achievement of the idea of Youth Turkish Committee which had the intention to calm down the Albanian population from one side, and to avoid the interference of great powers in internal questions of the state from another side. During his seventy days journey through Old Serbia and Macedonia sultan visited Thessaloniki, Skopje, Pristina and Bitolj, where he was receiving religious and civil representatives of all nationalities including the representatives of foreign countries in those places. Preparation which were done for the arrival of sultan supposed, among other things, the participation of the Serbs. The presence of the Serbian military delegation in Thessaloniki was for Turks the expression of peaceful politics of the Kingdom of Serbia toward Ottoman Empire.

Sultan's visit to Old Serbia and Macedonia and touring of Murat's turbet, where the decree on amnesty of all political culprits being in the country or outside was read, did not completely satisfy the Albanians. Their dissatisfaction affected Serbs the most. The Albanian fury increased every day and the requests multiplied. They included the appointment of the Albanians for administrative, military and judicial officers in the areas where they live, doing military service in their country, opening of schools in "the whole Albania" in which the teaching process will be conducted in Albanian language with Latin alphabet, building of roads and railways through Albania. These requests openly led toward the autonomy and creation of new state, which will come true after the First Balkan War in 1912 with dedication of Austria-Hungary and Italy.

Key words: Ottoman Empire, Old Serbia, Macedonia, sultan, journey, Serbs, Albanians.

Рад је предат 1. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.014.22:355.233(497.115)"1918/1941"(093.2)
doi:10.5937/bastina1947305V

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

АНАЛФАБЕТСКИ КУРСЕВИ НА ТЕРИТОРИЈИ КОСОВСКЕ ДИВИЗИЈСКЕ ОБЛАСТИ 1918–1941**

Апстракт: Рад урађен на основу грађе, похрањене првенствено у Архиву Југославије, приказује напоре војних власти на територији Косовске дивизијске области у описмењавању регрута у периоду између два светска рата. Обрађено је стање у гарнизонима, статистички посматрано, као и поређење са курсевима у грађанству. Спровођење аналфабетских курсева један је од показатеља улоге војске као значајног фактора у модернизацији друштва и у подизању културног нивоа становништва, у овом случају на територији Косова и Метохије.

Кључне речи: Војска Краљевине СХС/Југославије, Косовска дивизијска област, аналфабетски курсеви, Косово и Метохија, описмењавање

Рад на истраживању описмењавања регрута на територији Косовске дивизијске области морамо спровести у оквирима проучавања општег стања и спровођења аналфабетских курсева на нивоу читаве војске. Сам територијални оквир не подразумева изузетак од остатка државе с обзиром на чињеницу да су овакве активности заједнички спровођене у свим гарнизонима у земљи. Територија Косова и Метохије значајна је за сагледавање утицаја који би дотично окружење са својим степеном културног развитка имало на рад војних јединица, као и због сарадње војних и цивилних власти у подизању културног нивоа становништва. Ово стога упућује на питање улоге војске у модернизацији друштва, нарочито у домену развоја писмености (опширније: Бјелајац 1994: 355–359).

Сама територија Косова и Метохије важила је за једну од привредно и културно неразвијених области у Краљевини Југославији, што се и огледало и у начину живота (Димић 1997, I–II; прир. Ристовић 2007; Чалић 2004; Јовановић

* научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2011; Славковић Мирић 2018). С обзиром на чињеницу да градови на територији Косова и Метохије[1] нису били организовани у једну административну целину, већ су били у саставу појединих бановина – Вардарске (Призрен, Урошевац, Приштина), Зетске (Нови Пазар, Ђаковица – према попису из 1931. године, Пећ, Косовска Митровица) и Моравске (Вучитрн), посматраћемо их и упоређивати појединачно. Након завршетка Првог светског рата и сређивања прилика у земљи, урађен је 1921. године попис становништва на теритирији читаве Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Упоредивши тај попис са каснијим из 1931. године уочићемо следеће кретање становништва:

Табела: Поређење броја становника према пописима из 1921 и 1931. године[2]

	Број становника 1921.	Број становника 1931.
Приштина	14.338	16.358
Призрен	16.414	18.955
Урошевац	3.174	5.318
Косовска Митровица	10.045	11.295
Пећ	14.772	13.338
Ђаковица	14.293	13.819
Вучитрн	4.667	4.760
Нови Пазар	11.185	10.361

Структура становништва по вероисповести одговарала је положају одређеног града на Косову и Метохији. Примера ради, у Вучитрну је 1931. године од 4.760 становника било 3.368 муслиманске вероисповести, Приштини 9.585 (од 16.358 становника), Призрену 12.184, Ђаковици 11.366, Пећи 8.737, док је у Митровици била присутна нешто већа концентрација православаца (4.067 православаца, 693 римокатолика, 6.388 муслиманске вероисповести, а остали су се изјашњавали као евангелисти и други).[3] Ово наводимо и зато што је на овој територији пре балканских ратова, од стране Србије и српске цркве поклањана пажња побољшању културно-просветних прилика. Носиоци овог задатка углавном су били учитељи и православно свештенство, те се тежило развоју српских школа у складу са потребама и могућностима, с обзиром на негодовање турских власти. Након ослобађања ових области, рад на том пољу се наставио, иако је код албанског становништва приметан знатан проценат неписмених. Као проблем се наводило незнање језика

1 **Иако Нови Пазар није био на територији Косова и Метохије, његов гарнизон се налазио у саставу Косовске дивизијске области, па ће и овај град ући у разматрање.**

2 Табела урађена на основу: *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1929,* Београд, 1932, 60–62; *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године,* I, Београд, 1937, 75, 100–105, 117–119.

3 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931,* II, 75–121.

или незаинтересованост средине. У Косовској Митровици је ситуација означена као веома лоша јер добар део ђака арнаутске популације не зна језик, мада је изнета замерка и на учитељски кадар (Димић 1997, II: 88). За Приштински округ су лекари извештавали о немогућности држања хигијенских предавања, јер је становништво арнаутско, па се са њима може разговарати само преко тумача, што је непрактично.[4] У Новом Пазару је директор гимназије тражио искусну болничарку која би ученицима, али и родитељима, држала предавања из хигијене јер: „у маси овдашњих становника, тако је страшно незнање хигијенских прописа, да је у великој опасности живот и здравље свакога који овде живи, па ма колико он пазио и знао све хигијенске прописе."[5] За градове који су улазили у састав Вардарске бановине економска неразвијеност је утицала на лоше спровођење просветне политике. Сиромаштво и непросвећеност су били забрињавајући, а стање школских објеката било је лошије него у осталим крајевима (Димић 1997, II: 96–102). Истраживања Момчила Исића која се односе на Јужну Србију, показују низак проценат писмености, нарочито код женске популације (8,3%) (Исић 1993: 97), док Владан Јовановић за читаву Вардарску бановину даје податак од 70% неписмених (Јовановић 2011: 410). Према попису из 1921. године, примера ради, наведено је да од укупно 170.897 становника мушког пола старијих од пет година којима је матерњи језик албански, 8.248 (4,8%) зна да чита и пише, 534 (0,3%) само чита, док је 162.115 (94,9%) неписмено. За жене је наведено да од 179.560 њих 1.479 (0,8%) чита и пише, 244 (0,1%) само чита, а 177.837 (99,1%) је неписмено.[6] Подаци пописа из 1931. године конкретније говоре о алармантном стању. На читавој територији Косова и Метохије 25,5% мушкараца било је писмено, а жена само 6,14% (Исић 1993: 99). Статистика за поједине крајеве такође потврђује ове цифре. Примера ради, у срезу Вучитрн, ако посматрамо становништво (невезано за вероисповест и националну припадност) од 11 до 19 година старости (што иначе представља резултате просветног рада у претходној деценији), неписмено је било 80,8%, од чега далеко већи број девојака него момака (од укупног броја женског становништва 90,9%, а мушког 72,5).[7] Стање је слично и у срезу Гњилане. За исти распон година, од 1.599 становника, неписмено је било било 85,2% (92,7% од укупног броја девојака, 79% од укупног броја момака). У срезу Грачаница стање је било далеко боље. Од 9.649 становника, неписмено је било 64,1% (74% од укупног броја девојака и 55,6% од укупног броја момака). Слично је и за срез Шар планина у коме је од

4 АЈ, 39-3, Извештај окружне болнице у Приштини Министарству народног здравља бр. 56, од 23. октобра 1919.

5 *Исто*, 39-7-17. Извештај директора гимназије у Новом Пазару Министарству просвете Бр. 275 од 9. априла 1920.

6 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1929,* 78–81.

7 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931,* III, 64.

6.811 становника 68,7% било неписмено (80,7 % од укупног броја девојака и 58,3% од укупног броја момака).[8] Већу пажњу у описмењавање младих полагале су власти у Зетској бановини, тако да је у срезу Косовска Митровица било 57,9% неписмених, а у срезу Пећ 69,3%.[9] У сваком случају, упркос ангажовању на пољу описмењавања, изостали су жељени резултати. Са великим процентом неписмености (преко 80%, а у чисто албанским и турским крајевима и преко 90%) (прир. Ристовић 2007: 575) ове покрајине су значајно заостајале за остатком земље. Изразита одбојност према школовању била приметна је код албанског становништва. Према подацима, до 1929. године петина изграђених школа била је намењена крајевима са албанском већином, док је само 2% Албанаца похађало те школе (прир. Ристовић 2007: 575). Као илустрацију наводимо писмо Ибрахима Љутвића из Призрена упућено краљу Александру 1933. године у коме се наводи да је он једини муслиман који је похађао призренску гимназију и матуру положио са одличним успехом.[10] Колико су ова подручја заостајала за осталим деловима земље видимо из података да је 1921. године у срезовима Дравске бановине било 8,9% неписмених, у Дунавској 34,1%, Савској 33,1%,[11] док је 1931. проценат неписмених међу младима од 11 до 14 година у Дравској бановини био 1,4%, Дунавској 1,8%, Савској 11,7%.[12]

На територији Косова и Метохије након Првог светског рата установљена је команда Косовске дивизијске области са седиштем у Приштини потчињена команди III армијске области (Скопље). Успостављањем нове војно-територијалне поделе јединице Косовске дивизијске области распоређене су у три војна округа – Приштински, Косовомитровачки и Призренски округ, који су и формирали пешадијске пукове. У саставу Косовске дивизијске области налазили су се (Бјелајац 2004: 337; ur. Gažević 1972, IV: 113):[13]

– 24. пешадијски пук (Косовска Митровица) са батаљонима у Косовској Митровици, Пећи и Новом Пазару,

– 30. пешадијски пук (Призрен) са батаљонима у Призрену и Ђаковици,

– 31. пешадијски пук (Приштина) са батаљонима у Приштини, Вучитрну и Урошевцу и

– 56. пешадијски пук (Ђаковица), формиран 1930. године од 3. и 4. батаљона 30. пука.

Поред тога, у саставу дивизијске области налазила су се и два артиљеријска пука (12. и 28.) са седиштем у Косовској Митровици и Приштини и деловима у Призрену и Ђаковици, као и друге мање јединице, као што су

8 *Исто*, 101–109.
9 *Исто*, 123–125.
10 АЈ, 74-56-264. Писмо Ибрахима Љутвића краљу од 14. јула 1933.
11 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1929*, 70–71.
12 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, III, 3–8.
13 *Британци о Краљевини Југославији*, I, приредио Живко Аврамовски, Београд, 1986, 688.

болничарска чета, неборачка чета, возарски ескадрон, убојно, инжињеријско и интендантско слагалиште, војна музика. Војно-територијална подела није се поклапала са административном, тако да су гарнизони Косовске дивизијске области у свој састав укључивали и Нови Пазар, где је био стациониран један пешадијски батаљон.

Формирање јединица на територији Косовске дивизијске области одвијало се у условима ратног стања (побуна Албанаца) (опширније Тасић: 2008), што је свакако отежавало посао војним властима, али не треба губити из вида ни чињеницу да су свакодневне активности биле спутаване лошим условима у погледу смештаја и обезбеђења квалитетније обуке регрута. Одмах након ослобођења установљено је да су војни објекти у прилично лошем стању, тако да су, изузев у Косовској Митровици, војници били смештани по приватним зградама или шаторима.[14] Овакво стање у самим гарнизонима кочило је не само свакодневно функционисање и обуку, већ и додатне активности, какве су били аналфабетски курсеви. Услед болести или ванредног стања велики број регрута је одсуствовао са наставе, тако да је, статистички гледано, било случајева, по појединим местима и годинама, мањег процента описмењених, или убрзаног држања курсева и прераних испита, што је директно утицало на квалитет наставе.

У сваком случају, иако у војсци узета као ванредна активност, спровођење аналфабетских курсева схваћено је прилично озбиљно и његова реализација ишла је напоредо са гарнизонима у другим крајевима Југославије. Значајнија је, међутим, чињеница да се у војсци одржавао далеко већи број курсева него у грађанству, што је нарочито карактеристично за територију Косова и Метохије, где је код становништва албанске националности, оптерећеног племенским наслеђем, постојала одбојност према било каквој врсти модернизације и културног уздизања. Статистика за целокупну територију Југославије говори да је број курсева у грађанству на нивоу целе земље у 1921. години био далеко већи него у војсци (194 курса у грађанству са 4140 обучених наспрам 35 у војсци са 895 обучених), да би се тај однос у наредним годинама прилично изменио. Тако је према подацима за 1927. годину у војсци одржано 199 курсева, док је у грађанству тај број износио 150, а за 1930. годину војска је на 282 курса описменила 14.697 регрута, а грађански курсеви (198) 7.700.[15] Овакав пораст броја описмењених у војсци треба приписати, пре свега, одговорности јединица и команди, али и чињеници да

14 *Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине СХС 1920–1926,* Београд, 1926; *Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине СХС 1926–1927,* Београд, 1928; *Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине Југославије 1928–1930,* Београд, 1932; *Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине Југославије 1931–1933,* Београд, 1934.

15 АЈ, 38-64-169. Развој аналфабетских курсева у војсци и грађанству.

регрути нису могли избећи извођење наставе, што је курсевима омогућило континуитет у раду са сталним бројем полазника.

Конкретни примери са територије Косова и Метохије показују мање курсева одржаних у грађанству у односу на војску, са далеко нижим процентом описмењених аналфабета. Примера ради, у Приштини су на курсу одржаном у грађанству почетком 1920. године обучена само двојица неписмених, а пет година касније 15.[16] У периоду од 1928. до 1930. године на територији Јуника обучено је 38, у Ђаковици 28, у гњиланском срезу 24 аналфабете.[17] Тешкоће на које се наилазило током одржавања курсева у грађанству односиле су се, пре свега, на савладавање српског језика код албанске популације, али и незаинтересованост за описмењавање. У срезу Вучитрн 1922. године слушаоци нису желели да посећују курс, тако да није ни одржан. У митровачком срезу је исте године одржано 10 курсева на којима је описмењено 150 слушалаца, од којих једна жена. У неким селима је, због брдског терена, било потешкоћа са превозом, нарочито зими, тако да је број полазника био знатно мањи од очекиваног. У жеровничкој школи код Митровице уписано је те године 46 мушкараца и једна жена старости од 12 до 30 година. Од свих полазника отпала су четворица муслимана, док су остали завршили курс.[18] На напред поменутом курсу у Јунику од 43 Албанца старости од 19 до 25 година петорица су одмах отпала услед незнања језика. У Огошту код Гњилана 1929. године од уписаног 41 полазника Албанца положило је само 19. Већина њих је курс похађала нередовно, или није знала језик.[19] Постоје и примери добровољног доласка на наставу и већег процента описмењених, што се већином приписивало иницијативи учитеља. У околини Ораховца 1919. године учитељ је самоиницијативно, а по жељи мештана, одржао аналфабетски курс са 37 неписмених. У Призрену су 1923. године, од укупно 44 уписана, испит полагала 33 полазника, са стопроцентним успехом.[20] У Новом Пазару три године касније од укупно 50 уписаних, углавном муслимана, 39 је положило први курс (читање и писање), а 34 други.[21] За Ђаковицу се у извештају из 1933. године наводи да су од 31 курсисте 28 положили (углавном Албанци). Нарочито се истиче успех полазника у познавању историје и географије.[22] Алармантно стање у погледу описмењавања, не само на територији Косова и Метохије, већ и у читавој земљи, као и последице економске кризе, утицали су на Министарство просвете да 1936. године затвори све аналфабетске курсеве, а остави

16 АЈ, 66-562. Извештај Министарства просвете О. II. Бр. 33379 од 29. јуна 1925.
17 *Исто*, 66-563, 66-2219.
18 *Исто*, 66-2221.
19 *Исто*, 66-2219.
20 *Исто*, 66-2227.
21 *Исто*, 66-2224.
22 *Исто*, 66-2219.

оне које су курсисти посећивали добровољно. Нови курсеви могли су бити пријављени уколико имају најмање 15 полазника.[23]

Напред наведени примери представљају само исечак из општег стања које је пратило описмењавање аналфабета у грађанству. Курсеви одржани у војсци одликовали су се, пре свега, бољом организацијом, али и додатним новчаним издвајањима које је одобравало Министарство војске и морнарице. За сектор просвете годишње је из државног буџета издвајано између 5 и 7% (Бецић 2014: 201–218), док су саме бановине такође финансирале део трошкова око аналфабетских курсева. У војсци су јединице из буџета Министарства војног добијале одређене суме за набавку средстава за извођење наставе и исплату хонорара учитељима. Предвиђена сума износила би за сваки пешадијски пук, команду инжињерије, ауто-команду, ваздухопловну и железничку команду по 7.500 динара, за сваки коњички и артиљеријски пук по 3.500 динара, За команде армијских области по 10.000, за команде дивизијских области по 2.000 динара, сем за Дунавску која је добила 5.000 и за команде коњичких дивизија по 1.000 динара.[24]

Ангажовање војних власти на описмењавању регрута било је тесно повезано са напорима Министарства просвете у доношењу законских регулатива. Поред тога, сарадња са цивилним структурама подразумевала је систематски рад месних учитеља са сваком новом генерацијом војника и прибављање наставних средстава.[25] Решењем министра војног из 1921. године наведено је:

> „Наставним планом за поједине родове оружја и струке предвиђене су мере за обуку у писмености војника. Да би се обука појачала, министар просвете вољан је ставити на располагање наставнике у обуци неписмених војника и поједине учитеље основних школа у местима гарнизона. Избор ових учитеља вршиће команданти јединица у споразуму са школским надзорником дотичног места. Хонораре тим учитељима одредиће министар просвете."[26]

Висина хонорара учитељима у војсци првих година није пратила оне у цивилству. Тако је већ 1920. године прописана награда за Велес, околину Призрена, Приштине, Скопља, Штипа у износу од 60 динара, док се за Крагујевац, Ниш, Београд, Зајечар и места у Зетској бановини кретала од 40 до 50 динара

23 *Исто*, 66-2215. Телеграм министарства просвете бановинским управама О. Н. Бр. 97230 од 26. децембра 1936.

24 АЈ, 66-2242. Извештај Министарства војске и морнарице, општег војног одељења ђенералштабног одсека пов. ф. ђ. бр. 1954 од 19. фебруара 1923.

25 Стратегија на дужи рок могла би се илустровати наредбом да се оспособе учитељи који би наставу са војницима држали стално. *Исто*, 66-2234. Наредба Министарства просвете О. II. Бр. 21917 од 18. маја 1921.

26 *Исто*. Телеграм министарства војног минисарству просвете Ф. Ђ. Бр. 12337 од 7. априла 1921.

по обученом курсисти.[27] У војсци је та цифра износила 40 динара, с тим да се и официрима који раде као предавачи уместо учитеља исплаћује исти износ, док би подофицирима, уколико су ангажовани, исплаћивано 5 динара по обученом војнику.[28] Од стране самих команди предлагано је повећање износа награде учитељима, као и увођење посебних бонуса за успешан рад.[29] У сваком случају, остало се на поменутој цифри, тако да су тек тридесете године донеле повећање издатака за награде, која је тада износила 60 динара по обученом војнику.

Првих година након завршетка Првог светског рата јединице са територије Косова и Метохије налазиле су се у ванредном стању с обзиром на граничне сукобе, што се одразило на обуку регрута, а нарочито на курсеве описмењавања. Упркос томе, обуци аналфабета поклањана је нарочита пажња, тако да су команде биле у обавези да омогуће њихово несметано одржавање. У гарнизону Косовска Митровица од 15. јуна до 19. августа 1921. године одржан је курс са 148 аналфабета од којих су сви положили са добрим успехом из читања, писања и рачунања.[30] Две године касније наводи се за исти гарнизон, тачније 3. батаљон 24. пешадијског пука, да је од 58 неписмених испит положио 51. Напоменуто је да је, услед борбених дејстава на граници, добар део војника послат у Нови Пазар и Скопље, а доста регрута је дошло из Пећи.[31] У 28. артиљеријском пуку у Ђаковици на курсу одржаном 1924. године свих 18 полазника је положило испит. Већина неписмених регрута било је из Новог Сада, Бјељине и Пожеге. У 3. батаљону 30. пешадијског пука од 48, положили су 23 војника, углавном из тузланског и карловачког округа. Две године касније овај батаљон имао је 33 аналфабета, родом из околине Тузле и Бихаћа.[32] На курсу који је трајао нешто више од 6 месеци, тачније од 17. марта до 30. септембра 1923. (не наводи се разлог, али смо склони претпоставци да је због сукоба на граници) у приштинском 31. пешадијском пуку, 2. дивизиону 12. артиљеријског пука и пекарској чети Косовске дивизијске области од 76 неписмених испит је положило 53, из округа Мостар, Тител, Огулин и Кикинда, као и тројица Арнаута.[33] У 1929. години на курсу одржаном од 1. маја до 1. августа у 3. батаљону 24. пешадијског пука у Новом Пазару регистровано је 57 аналфабета, родом из

27 *Исто*, 66-562. Наредбе Министарства просвете за отварање аналфабетских курсева.

28 На тражење Министарства војске и морнарице да се одобри сума у износу од 586.500 динара за набавку наставних средстава, министар просвете је одговорио да, услед великог броја курсева, као и већих награда учитељима у грађанству (50 динара), није у могућности да тражену цифру одобри. *Исто*, 66-2234. Писмо министра просвете министру војном о. н. бр. 8575 од 22. фебруара 1923.

29 *Исто*. Дописи Министарства војске и морнарице Министарству просвете пов. ф. ђ. бр. 1954 од 19. фебруара 1923. и ђ. бр. 36936 од 15. октобра 1924.

30 *Исто*, 66-2240. Месна команда Косовске Митровице Бр. 1773 од 20. августа 1921.

31 *Исто*.

32 *Исто*, 66-2238.

33 *Исто*, 66-2249.

околине Великог Бечкерека и Тузле.[34] Исте године је у призренском 30. пешадијском пуку обучено 69 аналфабета. Штаб овог пука је у свом извештају предвидео долазак око 200 неписмених регрута у кадар, тако да се побринуо да благовремено обезбеди учитеље, који ће са наставом почети 10 дана након доласка војника.[35]

Ванредно стање на граници и сређивање прилика након тога учинили су да се описмењавање војника у косовским гарнизонима стави у други план. Министарство војске и морнарице је почетком тридесетих година, углавном због стања у читавој војсци, посебним наредбама регулисало одржавање курсева, одабир учитеља и набавку наставних средстава.[36] Већ 1931. године наређењем министарства просвете регулисано је време почетка, трајања курсева, начин испитивања, као и план и програм. Предвиђено је да одмах након доласка регрута на одслужење војног рока буду организовани курсеви, који би код ваздухопловства трајали три, у пешадији, коњици и артиљерији три и по, а у инжињерији четири месеца. У току седмице настава би се радним данима изводила по један час, а недељом по два, с тим што се број часова по потреби може повећати или смањити. План и програм обухватали су народни језик (читање и писање), рачун (писање бројева до 1.000 и рачунске операције), историју (национална) и географију.[37]

Законска регулатива, али и одобрене новчане суме на годишњем нивоу утицали су на све гарнизоне у земљи да се озбиљније позабаве проблемом описмењавања регрута. У јединицама Косовске дивизијске области такође је тридесетих година приметан пораст броја аналфабетских курсева са већим процентом описмењених регрута. Као конкретне примере навешћемо неке од одржаних курсева по гарнизонима, са бројем описмењених и, по могућству, местом одакле регрути долазе.

У гарнизону Приштина је у мају 1930. године почео курс у 1. пољском хаубичком дивизиону 28. артиљеријског пука на коме је било 69 аналфабета, углавном из царибродског, нишавског и сврљишког среза. Наредне године је у 3. батаљону 31. пешадијског пука одржан курс од 3. маја до 13. августа са 69 неписмених од којих је 58 успешно завршило. Неписмени војници долазили су из околине Новог Сада, нишавског среза и Славонске Пожеге, а успешно су одслушали оба нивоа (читање, писање, рачун, историју и географију). За два нивоа учитељу је исплаћена сума од 60 динара по обученом војнику. У 2. батаљону истог пука од 40 аналфабета, положило је 38.[38] На курсу одржаном

34 *Исто*, 66-2246.

35 *Исто*, 66-2227.

36 Примедбе су се односиле на недовољну ангажованост од стране команди и недостатак књига. *Исто*, 66-2234. Министарство војске и морнарице Ђ. Бр. 36936 од 15. октобра 1924.

37 *Исто*, 66-2204. Министарство просвете О. Н. Бр. 43624 од 9. јуна 1931.

38 *Исто*, 66-2249.

од 4. јуна до 30. септембра 1933. године у 28. артиљеријском пуку и возарском ескадрону обучено је 40 аналфабета, а у 2. батаљону 31. пешадијског пука од 75 положило је 63. За 3. батаљон овог пука статистика је нешто повољнија, будући да је од 84 полазника отпао само један. Аналфабете су долазиле углавном из Беле Паланке, Сврљига и Бабушнице. У наредне две године на курсевима одржаним у 28. артиљеријском пуку успех је био готово стопроцентан, док су пешадијске јединице имале успеха 80–90% описмењених.[39]

У гарнизону Косовска Митровица у периоду мај–септембар 1930. одржан је курс са 76 аналфабета из састава 12. артиљеријског пука. Број обучених износио је 50, док је наредне године од 68 положило 55. За 24. пешадијски пук 1931. године забележено је да је од 70 уписаних курс до краја похађало 62, а положило 43 војника.[40] Две године касније од 89 неписмених из пешадијских јединица обучено је 64, а из артиљеријских од 22 обучено је 15. Занимљив је поступак локалног учитеља, који је, иако упознат са недостатком новца за исплату хонорара, наставио курс и извео га до краја. Године 1936. у пешадији је од 133 обучено 94 војника.[41] Наредних година потешкоће у обуци неписмених односиле су се на одсуствовање војника и недостатак новца за хонораре учитељима. У артиљерији је 1938. године од 87 курс завршило 64 војника, с тим што је прекинут на 10 дана због одласка јединице на маневре, тако да су уместо једног држана два часа дневно. У јединицама 24. пешадијског пука учитељи нису новчано награђени (није одобрен кредит), тако да су им касније уручена одликовања за успех у настави и снабдевање војника буквари ма. Године 1940. курс је такође раније завршен услед ванредног стања на граници.[42]

У Ђаковици је, мимо обичаја, 1930. године курс војницима 56. пешадијског пука држала учитељица.[43] Године 1934. у 3. батаљону 56. пешадијског пука и деловима 28. артиљеријског пука било је укупно 76 неписмених војника. Услед прекоманди и болести изостало је 13, а испит су положила 52. Регрути у пешадији су углавном били из крушевачког и четињског округа, а у артиљерији из пожаревачког и сомборског. Две године касније на курсу код пешадијских јединица од 76 аналфабета положило је 54, а 1937. од 79 положио је 61.[44] Године 1938. у јединицама 56. и 28. артиљеријског пука укупно је било 169 неписмених (подељених у три групе), од којих је 128 обучено, док је годину дана касније регистровано 66 аналфабета (47 обучених). Војници су углавном долазили из тузланског, бањалучког, травничког и мостарског округа.[45]

39 *Исто*, 66-283.
40 *Исто*, 66-2240.
41 *Исто*, 66-278.
42 *Исто*, 66-2472.
43 *Исто*, 66-2238.
44 *Исто*, 66-277.
45 *Исто*, 66-2474.

У Новом Пазару је од јуна до септембра 1932. године одржан курс на коме је описмењено 82 аналфабета, при чему је око 90% њих долазило из тузланског среза. У периоду 1933–1935. одржана су три курса за војнике 2. батаљона 24. пешадијског пука на којима је обучено 61, 58 и 48 регрута. Порекло регрута углавном је са територије Дринске и Дунавске бановине.[46] Занимљиво је да су и у наредним годинама у овој јединици аналфабете регистроване са истих подручја. Године 1938. обучено је 48 од укупно 72, а 1940. регистрован је мањи број неписмених, тачније 48, од којих је описмењено 38.[47]

У призренском гарнизону курсеви су одржавани радним данима од 14 до 15 часова, без обзира на празнике, док је недељом настава трајала од 9 до 11 часова. У 30. пешадијском пуку 1930. и 1932. године регистровано је по 196 неписмених са којима су радила тројица учитеља. Године 1931. јединице 28. артиљеријског пука имале су успех од 89% обучених.[48]

Напред наведени примери представљају извод из статистике одржаних курсева на територији Косовске дивизијске области. Заједно са курсевима у осталим јединицама и командама југословенске војске они представљају прилично успешан покушај да се описмени мушка популација. У односу на описмењавање у грађанству на Косову и Метохији, курсеви по гарнизонима бележе, пре свега, већи број полазника, са већим процентом описмењених, али и константно одржавање и бољу организованост, као резултат озбиљног схватања овог сегмента обуке.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије

– Фонд 38 Централни пресбиро министарског савета
– Фонд 39 Министарство социјалне политике и народног здравља
– Фонд 66 Министарство просвете Краљевине Југославије
– Фонд 74 Краљев двор

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Британци о Краљевини Југославији, I, приредио Живко Аврамовски, Београд, 1986.
Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине Југославије 1928–1930, Београд, 1932.
Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине Југославије 1931–1933, Београд, 1934.
Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине Југославије 1934, Београд, 1937.
Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине СХС 1920–1926, Београд, 1926.
Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине СХС 1926–1927, Београд, 1928.
Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, I–III, Београд, 1937.

46 *Исто*, 66-281.
47 *Исто*, 66-2478.
48 *Исто*, 66-2249.

Статистика индустрије Краљевине Југославије, Београд, 1941.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1929, Београд, 1932.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934–1935, Београд, 1936.

СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ

Бјелајац 2004: М. Бјелајац. *Генерали и адмирали Краљевине Југославије.* Београд: Институт за новију историју Србије.
Димић 1997: Љ. Димић. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941,* I–II. Београд: Стубови културе.
Јовановић 2011: В. Јовановић. *Вардарска бановина 1929–1941.* Београд: Институт за новију историју Србије.
прир. Ристовић 2007: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку.* Приредио Милан Ристовић. Београд: Клио.
Тасић 2008: Д. Тасић. *Рат после рата, Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији и у Македонији 1918– 1920.* Београд: Утопија.
Славковић Мирић 2018: Б. Славковић Мирић. *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941.* Београд: Просвета.
Чалић 2004: М. Ж. Чалић. *Социјална историја Србије 1918–1941.* Београд: Клио.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

ur. Gažević 1972: *Vojna enciklopedija*, Urednik Nikola Gažević. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Бецић 2014: И. Бецић. „Рад на описмењавању регрута краљеве гарде 1933–1937". *Војноисторијски гласник,* 2/2014, 202–218.
Бјелајац 1994: М. Бјелајац. „Војска као фактор модернизације". *Србија у модернизацијским процесима XX века.* Београд, 1994, 355–359.
Исић 1993: М. Исић. „Писменост у Србији у првој половини XX века". *Токови историје,* 91–103.

Dalibor Z. VELOJIĆ

ANALPHABETICAL COURSES IN THE TERRITORY OF KOSOVAR DIVISION AREA 1918–1941

Summary

The literacy courses of soldiers in the territory of Kosovar Division Area were organized in the scope of the efforts of military authorities in the spread of literacy among male population. Difficulties which accompanied the running of the analphebetical courses were mostly of financial order, but it should not be neglected the fact of a constant emergency condition in the border with Albania due to which a lot of soldiers gave up the tuition. In comparison with the civilians, courses in the army had by far greater success due to the organization and continuity. Besides, any kind of cultural activities, and especially literacy, had invaluable importance in this area, and the military organization itself was ranked among modernization holders in the society.

Key words: The Army of the Kingdom of SCS/Yugoslavia, Kosovar Division Area, analphabetical courses, Kosovo and Metohija, literacy.

Рад је предат 7. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.11)"1918/1941"(093.2)
doi:10.5937/bastina1947319B

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПОЛОЖАЈ КРАЉЕВАЧКИХ НОВЧАНИХ ЗАВОДА У БАНКАРСКОМ СИСТЕМУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Апстракт: У последњој четвртини XIX века у Србији се појавио велики број малих новчаних завода на акционарској основи. Сваки град и велики број вароши добио је своје локалне банке, а у Краљеву су основана три новчана завода. После Првог светског рата банкарство се развијало још интензивније, поготово у првој послератној деценији. Анализа финансијске моћи краљевачких новчаних завода и њихово поређење са банкама у другим градовима у источном делу Краљевине Југославије даје сазнања о могућностима краљевачких банака за финансијску подршку привредном развоју града.

Кључне речи: Краљевска акционарска штедионица, Краљевска привредна банка, Краљевски трговачки кредитни завод, главнице банака, економска криза.

У унутрашњем и спољном трговачком промету значајно место у Кнежевини Србији заузимали су вашари (панађури). Најпознатији су били у Ваљеву (три пута годишње по седам дана), а постојали су и у Неготину, Шапцу, Пожаревцу и Бањевцу. У току 1835. и 1836. године установљени су вашари у Ивањици, Ћуприји, Крушевцу, Зајечару и Пожеги (Љушић 2004: 107). Уредбом о држању панађура од 13. јула 1839. године законски су установљени вашари у Србији, потврђени традиционални и основани нови. Захваљујући великом промету стоке на карановачком (краљевачком) панађуру, овај вашар омогућио је да се Карановац развије у значајан привредни центар Србије. Према попису из 1863. године у Карановцу је радила 71 трговачка радња, 33 механе и 114 занатских радњи (Матијевић–Бишевац 2000: 116).

Са стицањем политичке независности 1878. године, у Србији се могла уочити појачана жеља да се уђе у савремене европске токове привређивања. У последње две деценије XIX века трговина је била једна од најзначајнијих

* научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

привредних грана, па је Србија већ 1879. и 1880. године закључила трговинске уговоре са Италијом, Русијом, Швајцарском, Белгијом и Великом Британијом, а наредних година са Аустроугарском, Француском, Немачком, Бугарском, Османским царством и Румунијом (*Историја српског народа* 1994: 16). У овом периоду започео је и нешто живљи индустријски развој Србије, а пораст робног промета повољно је утицао на развој новчаног тржишта и омогућио стварање нових финансијских установа и завода.

Појава већег броја локалних новчаних завода била је олакшана оснивањем *Привилеговане Народне банке Краљевине Србије*. Основана на основу пројекта закона о оснивању српске емисионе установе, потврђеног 6. јануара 1883. године, *Народна банка* отпочела је са радом 2. јула 1884. године (*Народна банка 1884–1934* 1934: 5–7). Четири године након почетка рада емисионе установе, у Србији је већ радило 37 новчаних завода, са капиталом од 8,7 милиона динара и укупним обртом од око 251,5 милиона и оствареном добити од 926.000 динара (*Историја српског народа* 1994: 17).

Краљевска акционарска штедионица основана је 1885. године, а одбор за израду статута и потребних радњи за оснивање чинили су: Мијат Ђ. Радосављевић, Јован Новаковић, Јован П. Сарић, Никола Кнежевић, Илија Колаковић, Љуба Новаковић и Милош Ристић (Секулић 2000: 120). Предвиђени капитал банке износио је 250.000 динара у сребру (*Српске новине* 4. април 1885: 368), али је до 1902. године уплаћена главница од 100.000 динара, подељена на 2.000 акција од по 50 динара (*Правила Краљевске акционарске штедионице – основана 1895 год.* –1902; 4–5). Попут највећег броја новчаних завода и код *Краљевске акционарске штедионице* предност приликом тражења зајма имали су акционари банке. Да би била у могућности да изађе у сусрет свима који су били у некој потреби за новцем, Банка је предност давала оним клијентима који су тражили кредит до 500 динара, без обзира на то да ли су њихови захтеви поднесени касније у односу на захтеве за суме веће од 500 динара. Максимални износ кредита био је лимитиран на 15.000 динара, а у току једног дана било је могуће подићи до 5.000 динара одобреног кредита. За Краљевчане су зајмови давани на менице, са два жиранта и на заложне папире од вредности (државне рачуне). Клијентима ван Краљева, зајмови су одобравани само на акције Народне банке и државне папире (*Исто*: 7–8). Тиме је *Краљевска акционарска штедионица* суштински била слична са базичним обликом земљорадничког задругарства у Србији – кредитним задругама. Број ових задруга нарастао је на преко 900 до избијања Првог светског рата и оне су се заснивале на начелу самопомоћи (Исић 1995: 142).

У Краљеву је од 1. марта 1902. године отпочео са радом и други новчани завод – *Краљевска акционарска задруга*. Оснивачи ове банке били су: Сима Томић, Светозар Ж. Буњак, Петар П. Богавац, Милутин Веснић, Коста Мицић, Стеван М. Милосављевић, Саватије Божић, Коста Петровић, Јеврем

Златић, Божидар Р. Пантовић, Крсман С. Дугалић, Филип Вукотић, Тодор Томић, Филип М. Цветић и Милентије Божовић. Основни капитал и овог завода био је 100.000 динара (Секулић 2000: 136–137).

Како се у време Анексоне кризе осећала оскудица новца, створени су повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. Са престанком Царинског рата број банка у Србији нарастао је на 179, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара (*Алманах 1921–1922* 1922: 125). *Краљевска привредна банка за трговину и индустрију* основана је 15. јула 1912. године, а разлог за појаву новог новчаног завода образложен је тиме да су постојећа два краљевачка новчана завода располагала малим капиталом. Зато је оснивачки капитал нове банке предвиђен на 300.000 динара, а уплата би се извршила у два кола по 150.000 динара. Оснивачи новог новчаног завода били су: Петар П. Богавац, Стеван Милосављевић, Крсман С. Дугалић, Филип М. Цветић, Милан Ковачевић, Љуба Г. Радовић, Димитрије Ивковић, Рафаил А. Бијерани и Велисав Т. Маловић.[1]

Приметно је да су поједина лица били акционари сва три новчана завода или су чак били оснивачи две банке. Петар Богавац, Стеван Милосављевић, Крсман Дугалић и Филип Цветић били су међу оснивачима новчаних завода из 1902. и 1912. године, док су Петар Богавац и Стеван Милосављевић били акционари и *Краљевске акционарске штедионице*.[2] Из овога се може закључити да је група финансијски моћних Краљевчана, пре свега трговаца, желела да контролише финансијске токове у граду, обезбеди себи што јачи економски, а тиме и политички и друштвени положај.

Да је капитал којим су краљевачке банке располагале био недовољан, било је јасно и члановима управе *Акционарске штедионице*, па је 2. фебруара 1912. године донета одлука о повећању главнице за још 100.000 динара.[3] Међутим, балкански ратови прекинули су нормалан привредни живот и економски развитак на простору Србије. У банкарству је то значило смањење могућност пласирања кредита, али и повлачење дела штедних улога. Започето повећање капитала *Акционарске штедионице* после Балканских ратова било је онемогућено избијањем Првог светског рата.

Ратне операције у јесен 1915. године и окупација Србије прекинуле су рад банака, а основни задатак акционара постао је чување банчине имовине

1 Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, фонд 65, ф.1313, а.ј. 2297, (у даљем тексту АЈ, 65–1313–2297), Извештај Оснивачког управног одбора Краљевске привредне банке поднесен претходном збору акционара 8. јула 1912.

2 Архив Србије, (у даљем тексту АС), Фонд Министарства народне привреде, Т–Ф–XII–п. 6–1906, Списак присутних акционара Краљевске акционарске штедионице на XV редовној скупштини акционара одржаној 6. фебруара 1906.

3 АЈ, 65–1313–2297), Извештај Краљевске акционарске штедионице министру трговине и индустрије од 5. јануара 1921.

од пљачке. Како три краљевачка новчана завода нису била у могућности да свој портфељ прикључе железничком транспорту *Народне банке*, преостало је да или сами организују евакуацију банчиног портфеља (што саобраћајни услови и путешествије преко Албаније нису дозвољавали) или да прибегну сакривању вредности, са надом да их окупатор неће пронаћи.

Менични портфељ, залоге и кауције чланова управе *Акционарске штедионице* биле су сакривене у подруму председника управног одбора Николе Кнежевића. Пронађену документацију аустроугарска војска је уништила, док је менице у вредности од 480.000 динара и залоге за зајмове у вредности од 5.000 динара, однела.[4] *Привредној банци* уништене су све књиге осим Књиге залога, која је са сачуваним меницама, вредносним папирима и кауцијама, оставама и решењима интабулисаних дужника сачувана захваљујући Петру Богавцу и његовој супрузи Бисенији.[5]

У периоду непосредно по склапању примирја па до половине 1920. године банке су прикупљале своје ресурса (пословне књиге, обнова уништеног канцеларијског намештаја и материјала) и чекале закон о ликвидацији мораторног стања да би кренули са обављањем послова. Током мораторног стања банке нису могле да рачунају на средства која су пласирала пре рата својој клијентели, а укинута је и наплата камате од момента проглашења ратног стања. Многи од банчиних клијената су преминули или настрадали у рату, а да иза себе нису оставили имовину или је она у рату пропала, тако да је наплата и након укидања мораторијума била немогућа. Са друге стране банке су имале обавезе према својим упосленицима. Биле су дужне да својим службеницима исплате половину плате за време које су они провели на војној дужности до 1. јануара 1916. године, ако је установа за то време била отворена. Новчани заводи могли су да избегну ову обавезу једино уколико су били у могућности да докажу да им је услед ратних догађања вредност имовине смањена за трећину (*Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920. године* 1920: 35). Овакву могућност новчани заводи готово никада нису могли да искористе, будући да су им судови за ратну одштету драстично редуцирали процењене суме. Спровођење закона оптеретило је финансијски и *Акционарску штедионицу* и *Привредну банку*.

Стање у коме су се банке у Србији нашле и промењени услови пословања учинили су да оне нису располагале средствима са којима су успешно могле да обављају своју функцију. У 1919. години, од целокупног капацитета новчаних завода отпадало је на Хрватску и Славонију 60,43%, Словенију 20,72%, Србију 5,84%, Војводину 5,05%, Босну и Херцеговину 4,58%, а Црну Гору 0,85% (Đurović 1986: 40). Зато се у управама краљевачких банака

4 AJ, 65–1313–2297, Извештај Краљевске акционарске штедионице суду Општине Краљевске од 10. маја 1919.

5 AJ, 65–1313–2297, Допис начелнику Чачанског округа од 15. маја 1919.

јавила идеја о фузији и стварању једног финансијски моћног завода који би могао да одговори потребама послератне конјуктуре и донесе својим акционарима и градској привреди корист. До фузије сва три новчана завода није дошло, али су зборови акционара *Краљевске привредне банке за трговину и индустрију* и *Краљевске акционарске задруге* једногласно усвојили предлог фузије. Нови завод назван је *Краљевска привредна банка*, а с обзиром на састав управних одбора ова два завода може се рећи да је та одлука очекивана. Разлози за одустајање од фузије *Краљевске акционарске штедионице* нису познати, може се претпоставити да су акционари најстаријег завода у Краљеву били противни да се име овог завода изгуби приликом стварања новог, а још вероватније је да су се акционари *Штедионице* плашили премоћи групе око Петра Богавца и Стевана Милосављевића, будући да су они били председници управних одбора и истовремено чланови управа других двеју банака, а уз то и акционари *Штедионице*.

Први Управни одбор *Краљевске привредне банке* чинили су: Петар Богавац, председник, Стеван Милосављевић, Милован С. Томић, Љубомир Радовић, Велисав Матовић, Филип Цветић и Димитрије Ивковић. Чланови Надзорног одбора били су: Милан Ковачевић, Крсман Дугалић, Милан Пауновић, Миливоје Л. Сарић и Стаменко Јоксимовић.[6] Сви чланови банчине управе били су трговци. Предвиђена главница новог завода износила је милион динара, а уплата би се извршила у два кола од по 500.000 динара. Осим свесности да је за успешан посао био неопходан већи капитал, зацртани износ од милион динара био је и због тога што је *Народна банка* давала повољне кредите новчаним заводима чија је главница износила најмање толико.

Без обзира на скромне финансијске могућности, велика потражња за кредитима у првим послератним годинама омогућавала је пласман капитала по високим каматама, тако да је већина новчаних завода пословала успешно. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више. У наредне две године кретала се 18–20%. Од 1927. године приметна је тенденција опадања каматне стопе и она је код већих новчаних завода износила 14–18%. У 1928. и 1929. години давани су кредити и по 12%, али се у том тренутку за нормалну камату сматрало 14% (Поповић–Мишић 1929: 60–61). Уз камату, банке су на одобрени износ кредита зарачунавале и провизију, која се кретала од 0,5% до 1% месечно, што је значило још 6% до 12% камате на ону која је уговором била предвиђена.

Банке у Србији биле су власници низа грађевинских предузећа, фирми, угоститељских објеката, магацина за трговину намирницама, пивара итд.

6 АЈ, 65–1313–2297, Записник ванредног збора Краљевске привредне банке и Краљевске акционарске задруге одржаног 24. јула 1921.

Овакво пословање готово свих банака намеће закључак да у Србији није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто банкарске установе. У власништву *Краљевске акционарске штедионице* налазили су се хотел „Париз", његов плац и штале непосредно уз зграду хотела.[7] Да би повећала основни капитал, *Акционарска штедионица* покушала је да 1921. године прода свој хотел, проценивши га на 500.000 динара, али је од тога одустала услед неадекватне понуде.[8] *Привредна банка* поседовала је више некретнина у центру града: на тргу Краља Александра и улицама Рајићева и Цара Лазара: у улици Цара Лазара бр. 4, у улици војводе Путника бр. 34 и у улици Цара Лазара бр. 3.[9]

У неколико етапа, капитал *Акционарске штедионице* је до краја 1925. године достигао милион динара, док је *Привредна банка* од краја 1924. године располагала са 2 милиона динара капитала, који је две године касније повећан на 3 милиона динара.[10]

У 1924. години у Краљеву је основан нови новчани завод – *Краљевски трговачки кредитни завод*. Оснивачи банке били су: Лазар П. Кузмановић, трговац; Милан Ј. Јовичић, трговац; Никола Чукулић, опанчар; Алекса Н. Јелесијевић, трговац; Велисав Томовић, трговац; Миодраг Јовановић, пекар; Тодор Шевић, инжењер; Милан Тодосијевић, хотелијер; Бранислав К. Паштровић, адвокат и Радомир Ј. Јовичић, трговац.[11] Главница овог завода износила је 2 милиона динара, а седиште је било на Тргу краља Александра, на броју 30.[12] Најважнији посао *Трговачког кредитног завода* било је улагање у *Акционарско друштво Матарушка бања*. Ово предузеће, основано 1907. године, располагало је главницом од 2 милиона динара, која је до краја 1925. године повећана на 3 милиона динара. Половину акција докапитализације поседовао је *Трговачки кредитни завод*, а како су чланови Управног одбора завода били и у управи *Друштва Матарушка бања* (председник Управног одбора био је Милан Јовичић), јасно је да је првенствени циљ највећих акционара *Трговачког кредитног завода* био обезбеђивање средстава за даљи развој *Друштва Матарушка бања*. Друштво је располагало великом зељишном површином на којој су била подигнута купатила са зградама, што је, према тржишној вредности, представљало велики капитал за локалне појмове.

7 АЈ, 65–1313–2297, Извештај Управног одбора Краљевске акционарске штедионице поднет на скупштини акционара одржаној 12. децембра 1920.

8 АЈ, 65–1313–2297, Извештај Управног одбора Краљевске акционарске штедионице поднет на скупштини акционара одржаној 19. фебруара 1922.

9 АЈ, 65–1313–2297, Захтев Надзорног одбора за процену банчиних имања од 13. јуна 1936.

10 АЈ, 65–1313–2297, Рачун изравнања Краљевске акционарске штедионице на дан 31. децембра 1925. и Записници са зборова акционара Краљевске привредне банке од 17. фебруара 1924. и 14. фебруара 1926.

11 АЈ, 65–1313–2297, Уверење Суда краљевске општине од 12. априла 1924.

12 АЈ, 65–1313–2297, Пријава фирме Краљевског трговачког кредитног завода од 20. маја 1932.

Успешност пословања *Друштва Матарушка бања* уочљива је према добити за 1925. годину, која је износила 566.200,09 динара.[13] Остварена добит није дељена већ је служила као резерва за даља улагања у развој бање и средства помоћу којих је вршена докапитализација *Друштва*.

У Краљевини СХС се од 1925. године осетила стагнација у пословима, која је смањила потребу за кредитима. У краљевачком крају економска криза осетила се у јачој мери у 1927. години, која је и на државном нивоу оцењена као једна од најтежих. Суша је утицала на пад извоза, забележен је велики број стечајева, обустављања послова, редукције персонала и промета. Обиље новца на тржишту постало је свакодневница, а тумачено је опадањем увоза и извоза, неуposленошћу многих индустријских и спекулативних капитала, који у општој стагнацији послова нису могли наћи пласман, стабилношћу валуте чиме се подстицала штедња итд. Иако је непласираног капитала било доста, и даље се за позајмице морало рачунати на високу каматну стопу. Висока камата 18–20% била је последица скупе режије банака и њиховог превеликог броја, али и коришћења прилика да се акционарима деле дивиденде од 10, 15, па и 20% (Стакић 1927: 387–388). Просечна дивиденда у Србији 1925. године износила је 13%, а могућност зараде у краљевачком крају уочљива је преко дивиденде акционара *Штедионице* која је те године достигла 20%.[14] Услед кризе тзв. градске привреде, главни клијенти банака постали су земљорадници.

Смањен обим послова изазвао је раст улога на штедњу, што је довело до промене структуре односа између властитих и туђих средстава којима су банке располагале. Док је тај однос 1920. године био 43:57% у корист туђих средстава, због знатног пораста улога износио је 1929. године 24,1:75,9% у корист туђих средстава (Lakatoš 1933: 216).

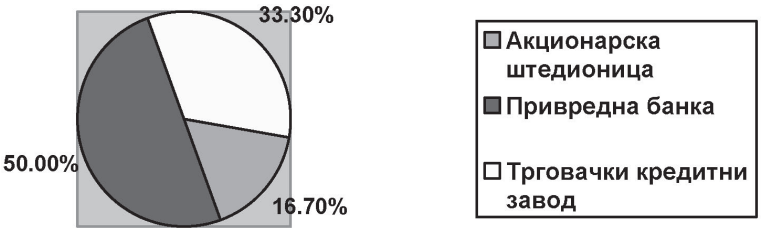
Потребе привредника и земљорадника за кредитима омогућавале су водећим личностима банака да, осим финансијског, имају и политички утицај у својој средини. У међуратном периоду, партијска припадност водеће личности банке одређивала је, у највећој мери, и политику кредитирања клијената. У Србији тога времена добро се знало која је банка „радикалска", а која „демократска" и према политичким критеријумима за банке су се опредељивали и клијенти. Користећи потребу привредника за кредитима, а земљорадника поготово од 1925. године, услед „маказа цена", зајмовима неопходним за преживљавање, припадници финансијске елите обезбеђивали су себи бирачко тело. Међуратну политичку сцену Краљева обележили су председници управних одбора два најјача новчана завода, Петар Богавац и Лазар Кузмановић.

13 АЈ, 65–1313–2297, Извештај Краљевског трговачког кредитног завода министру трговине и индустрије од 5. марта 1926.

14 АЈ, 65–1313–2297, Рачун изравнања Краљевске акционарске штедионице на дан 31. децембра 1925.

На листи Народне радикалне странке Богавац је однео апсолутне победе на парламентарним изборима 1923, 1927, 1931. и 1935. године, док је Кузмановић у више наврата био кандидат у Жичком срезу, а за народног посланика биран је 1927. и 1931. године (Виријевић 2006: 125, 150).

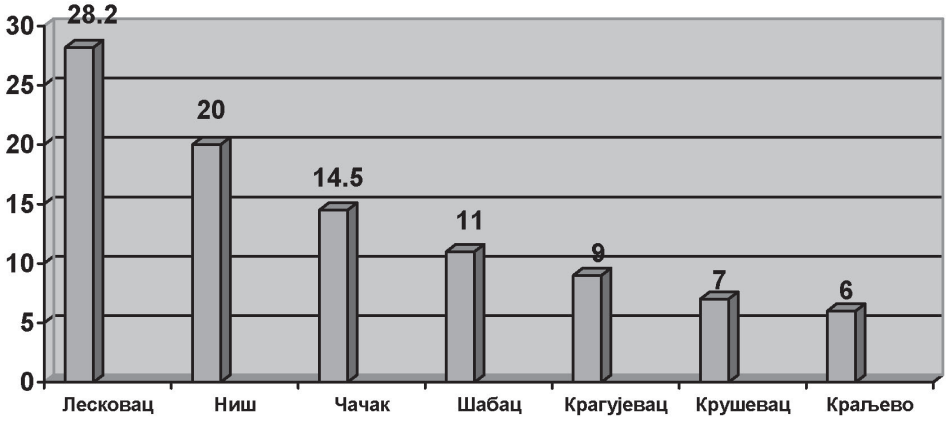
Графикон 1. Процентуално учешће у укупном основном капиталу банака у Краљеву

Иако је *Акционарска штедионица* била новчани завод са најдужом традицијом пословања у Краљеву, њен основни капитал био је најмањи. *Привредна банка* поседовала је половину од 6 милиона динара колико је била укупна главница краљевачких банака, али то не значи да је највише профита доносила својим акционарима. Пословна политика банака се доста разликовала и док су се наведене две банке бавиле есконтом меница и давањем зајмова на основу залога, *Трговачко кредитни завод* доносио је зараду својим акционарима преко *Друштва Матарушка бања*. Начин пословања, поседовање и трговина некретнинама, пружање угоститељских услуга јасан су показатељ да су водећи акционари управљали политику банака према пословима којима су били вични, будући да је преко 90% оснивача и најјачих акционара банака припадало трговачком слоју.

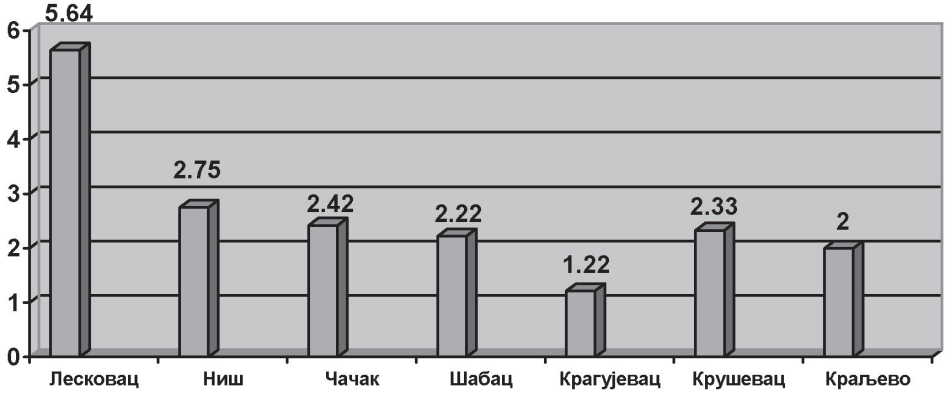
После Првог светског рата Краљево је почело интензивније да се привредно развија, тако да је деценију по завршетку рата у граду било: 6 лекара, 3 ветеринара, 1 стоматолог, 4 адвоката, 18 абација, 1 апотекар, 2 бачвара, 11 берберина, 6 бојација, 3 часовничара, 3 фирмописца, 3 фотографа, 3 грађевинара, 6 инжењера, 2 јорганција, 1 кобасичар, 9 колара, 14 ковача, 10 кројача, 4 лимара, 2 механичара, 8 месара, 14 обућара, 24 опанчара, 14 пекара, 1 поткивач, 4 бравара и 5 столара. Град је располагао са: 7 гвожђара, 3 циглане, 4 велетрговине брашна (једна у власништву *Чачанске банке*), једним биоскопом, једном трговином црева, 35 гостионица, 7 хотела, 5 увозничко-извозничких фирми, једном фабриком леда, 22 трговине мануфактурне робе, једном трговином машина, 23 трговине мешовите робе, једним обавештајним заводом, једном производњом пекмеза, 2 стоваришта пива, 3 велетрговине ракије, једном продавницом шиваћих машина, једном трговином угљем, 5 трговина пољопривредним производима и 6 зидара (*Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 1928: 707–708).

Графикон 2. Финансијска моћ банака по одређеним местима 1928. године (у милионима динара)[15]

Представљене главнице банака показују финансијску моћ одређених градова ван престонице. Са највећим основним капиталом биле су банке у Лесковцу, док се за Крагујевац може приметити да, иако је био други град по броју становника, финансијска моћ његових банака није била много јача од Крушевца или Краљева, који су имали више пута мањи број становника.

Графикон 3. Количина уплаћеног капитала у односу на број банака (у милионима динара)

Са Графикона 3. додатно је уочљива уситњеност капитала на подручју источног дела Краљевине Југославије. У погледу Краљева уочљиво је да је просечна

15 АЈ, 65–1281–2265, Рачуни изравнања Чачанских банака на дан 31. децембра 1928; АЈ, 65–1281–2266, Рачуни изравнања Чачанских банака на дан 31. децембра 1928; АЈ, 65–1281–2267, Рачуни изравнања Чачанских банака на дан 31. децембра 1928; АЈ, 65–1315–2299, Рачуни изравнања Крушевачких банака на дан 31. децембра 1928; АЈ, 65–1315–2300, Рачуни изравнања Крушевачких банака на дан 31. децембра 1928; Здравковић 2014: 252.

количина основног капитала банака била веома слична осталим градовима (осим Лесковца), док је Крагујевац у овом погледу највише заостајао.[16]

Табела 1. Количина основног капитала банака по глави становника 1931. године[17]

Град	Главнице банака	Број становника	Динара по глави становника
Лесковац	28.200.000	17.632	1.599
Ниш	20.000.000	35.465	564
Чачак	14.500.000	9.115	1.591
Шабац	11.000.000	12.566	875
Крагујевац	9.000.000	27.208	331
Крушевац	7.000.000	11.037	634
Краљево	6.000.000	7.022	854

Графикон 4. Количина основног капитала по глави становника 1931. године (у динарима)

Упоређивање висине бančиних главница са бројем становника градова даје доста измењену слику у односу на претходна поређења. Краљево и Чачак су били градови са најмањим бројем становника, па су главнице банака у том погледу биле „вредније" јер су омогућавале располагање са већом количином новца по глави становника. Штавише, Чачак је практично у том погледу био изједначен са Лесковцем, док су краљевачке банке располагале новцем готово колико и шабачке, које су на трећем месту, док су се иза краљевачких банака нашле крушевачке, нишке и крагујевачке. Овај податак јасно ставља до знања да су центри у Србији располагали са веома мало капитала да би могли да се јаче привредно развију.

16 У Лесковцу је 1928. године пословало 5 локалних новчаних завода, у Нишу 9, у Чачку 6, у Шапцу 4, у Крагујевцу 7, у Крушевцу 3.

17 Израчунато према: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I 1937: 39–102.

Половином 1929. године завршио се период привредног раста у највећим светским државама (осим у СССР), да би оне потом кренуле у рецесију. Рекордан ниво производње у САД (63 милијарде долара) праћен је и рекордном свотом инвестиција, али и рекордном количином непродате робе (Попов 1995: 30). Хиперпродукција производа довела је до краха њујоршке берзе октобра 1929. године, што је због повезаности светске привреде изазвало наредних година жестоку кризу у водећим европским и лоатиноамеричким државама, као и у Аустралији. Криза је довела до наглог опадања цена пољопривредних производа, чија се производња није могла прилагодити новонасталој ситуацији попут индустријске. Услед масовне беспослице и снижавања дневница радницима, цене пољопривредних производа доживљавале су свакодневни пад. Друга област финансијских поремећаја били су кредити, што је још негативније утицало на однос производње и потрошње. Банкарство је била трећа област поремећеног финансијског пословања јер су смањење инвестиција и кредита и инсолвентност дужника оставиле банке без зараде и повраћаја уложених средстава, што је изазвало панику код штедиша и власника рачуна и масовну навалу на шалтере.

Број банкарских стечајева 1931. године у Сједињеним Америчким Државама достигао је рекордни ниво (Вучо 1968: 139),[18] док је највећу финансијску кризу у Европи изазвао слом бечког *Oesterreichische Kredit-Anstalta* 13. маја 1931. године (Попов 1995: 32). Ова банка обављала је послове у низу земаља (Мађарска, Југославија, Чехословачка, Румунија, Немачка, Велика Британија итд), тако да је њен крах изазвао низ стечајева и пропасти индустријских предузећа и банака. Повлачење пласмана *Кредит-Аншталта* у Краљевини Југославији изазвало је оскудицу новца на тлу Словеније, Хрватске и Војводине. Када су банке у Немачкој и Мађарској средином јула увеле мораторијуме за исплату штедиша и одређени број њих банкротирао, то је додатно појачало кризу поверења у Југославији (Бецић 2012: 474). Процена финансијских кругова била је да је од повученог новца из банака у октобру 1931. године неких 750 милиона динара било тезаурисано, тако да је недостатак новца на тржишту утицао на поновни скок камата које су се кретале у распону од 16% до 24%.[19]

Катастрофалан пад цена житарица и осталих пољопривредних производа довео је презадужено сељаштво до ивице пропасти, чиме аграрна криза није више представљала само економски проблем, већ и проблем који је дубоко задирао у све друштвене односе, како на селу тако и у граду. Да би заштитила сељаштво, Влада је донела Закон о заштити земљорадника, који је ступио на снагу 19. априла 1932. године. Овим законом уведен је мораторијум на исплату сељачких дугова, чиме је рад највећег броја банака био паралисан. Држава је

18 Број банкарских стечајева у САД 1929. године износио је 659; 1930. године 1.352, а 1931. године 2.294.

19 АЈ, 65–1605–2632, Извештај Управног одбора о раду Скопске продуктне берзе у 1931. години од 29. маја 1932, 3; „Стање банкарства код нас", *Политика*, 8.554, 3. март 1932, 4.

предвидела и заштиту банака, посебно оних највећих, па је одмах сутрадан по ступању мораторијума на отплату земљорадничких дугова заштиту затражила *Прва хрватска штедионица*. Са штедним улозима од преко 2 милијарде динара ова загребачка банка имала је на штедњу 13% свих улога у држави и санација њеног пословања била је од виталног значаја (Mirković 1950: 61).[20]

Одлив средстава из банака и немогућност пословања услед кризе условио је највећи број банака да пређу у стање ликвидације дотадашњих послова. Вести које су се ширили земљом о краху великог броја банака изазивале су панику међу штедишама, коју су ширили поједине новине или појединци са жељом да подрију рад одређених банака.[21] Мораторијум на отплату дугова константно је продужаван, а тенденција *Народне банке* и Министарства трговине и индустрије да се каматна стопа максимизира ограничавала је могућност зараде која је могла бити постигнута на основу тржишних кретања.

Од 1934. године држава се трудила да интензивније помогне и новчаним заводима. Ове године број завода под заштитом за одлагање обавеза попео се на 291 акционарски новчани завод и 20 штедионица, што је чинило 49% приватних банака и 40% штедионица (Гајић 1965: 114). Питање земљорадничких дугова решено је уредбом која је донета 26. септембра 1936. године. Посао око ликвидације према новчаним заводима и кредитним задругама поверен је *Привилеґованој аґрарној банци*. Банка је преузела од завода менични портфељ земљорадника и обавезала се да исплати у висини од 50% од главнице дуга у року од 14 година у једнаким годишњим ануитетима, а за 25% издала је 3% обвезнице за ликвидацију земљорадничких дугова. Приликом процеса пријављивања потраживања евидентирано је 652.000 дужника и 4.098 установа, док је пријављено потраживање достигло суму од 2 милијарде и 747 милиона динара, што јасно говори о величини проблема и обиму посла (*Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938* 1938: 260).[22]

Попут највећег броја новчаних завода у земљи и за краљевачке банке 1931. година била је последња завршена са пословним успехом. У наредним годинама банке су се нашле у вртлогу кризе којој се није видео крај, тако да су биле принуђене или да се ставе под заштиту или да своје пословање

20 Овом могућношћу у почетку су се служиле искључиво велебанке које су располагале великим свотама туђих новчаних средстава и имале велики број подружница. (AJ, Фонд Централног прес бироа, 38–576–743, Jugoslavenski Lloyd, 16. maj 1932, Ljubljanska kreditna banka).

21 У напетој ситуацији било је довољно да се помене да је одређена банка „пропала" и да то изазове праву навалу штедиша на шалтере дотичне или чак других градова у истом месту. Са таквим проблемима сусрела се и Приштинска банка јуна 1933. године (Бецић 2014: 275).

22 Утврђивањем висине задужења земљорадника престало је и преувеличавање укупне суме задужења, која је у Народној скупштини процењивана на шест, чак и седам милијарди динара. (*Стеноґрафске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, II Редован сазив за 1933/34, излагање Богољуба Кујунџића 1934: 30).

обављају са крајње скромним учинком. Услед немогућности да одговори обавезама, прва је заштиту потражила *Краљевска привредна банка*. Ова установа стављена је под заштиту одлуком министра трговине и индустрије од 7. јула 1936. године.[23] Пословање *Краљевске привредне банке* било је отежано и услед непровођења извршења од стране извршних власти и по оним предметима чији су предлози већ годинама лежали и за које је Завод имао велике трошкове за тужбене таксе. Осим штедишама, банка је највећа дуговања имала према *Поштанској штедионици*, *Народној банци* и *Државној хипотекарној банци*. Без обзира на пад цена некретнина, Привредна банка продала је један њихов део и успела да скине заштиту 23. октобра 1940. године.[24]

До 1938. године *Краљевски трговачки кредитни завод* исплаћивао је штедише новцем који се нашао у банци до избијања кризе и смањивањем основног банчиног капитала. Понестајање средстава принудило је ову банку да потражи заштиту и она је ступила на снагу 13. априла 1938. године.[25]

Једини краљевачки новчани завод који се ни једног тренутка није користио заштитом била је *Краљевска акционарска штедионица*. Колико је то био редак случај у Краљевини Југославији најбоље илуструје податак да је 1938. године нормално радило само 28,3% новчаних завода.[26]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије
Архив Југославије, Фонд Централног прес бироа.
Архив Србије, Фонд Министарства народне привреде.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1928.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, I, Beograd, 1937.
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922, Загреб, 1922.
Правила Краљевске акционарске штедионице – основана 1895 год. – Београд, 1902.
Стеногрaфске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, II Редован сазив за 1933/34, Београд, 1934.
Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920. године, Београд, 1920.

ШТАМПА

Политика, Београд, 1932.
Српске новине, Београд, 1885.

---

23 AJ, 65–1313–2297, Биланс Краљевске привредне банке на дан 31. мај 1936.
24 AJ, 65–1313–2297, Одлука министра трговине и индустрије од 23. октобра 1940.
25 AJ, 65–1313–2297, Решење министра трговине и индустрије од 13. априла 1938.
26 AJ, 38–577–744, Zagrebački Lloyd.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2012: Иван М. Бецић. *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.

Бецић 2014: Иван М. Бецић. „Финансијске установе у Приштини до Другог светског рата". *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*. Лепосавић: Инситут за српску културу – Приштина, 265–277.

Виријевић 2006: Владан Виријевић. *Краљево, град у Србији 1918–1941*. Краљево: Народни музеј – Историјски музеј Краљево.

Вучо 1968: Никола Вучо. *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*. Београд: Просвета.

Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторска дисертација на Економском факултету у Београду.

Đurović 1986: Smiljana Đurović. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Здравковић 2014: Слађана Здравковић. „Финансијска моћ Власотинца у међуратном периоду". *Лесковачки зборник*, LIV. Лесковац: Народни музеј Лесковац, 243–256.

Исић 1995: Момчило Исић. *Сељаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Историја српског народа 1994, VI-1. Београд: Српска књижевна задруга.

Lakatoš 1933: Joso Lakatoš. *Jugoslavenska privreda*. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd.

Љушић 2004: Радош Љушић. *Кнежевина Србија 1830–1839*. Београд: Завод за учбенике и наставна средства.

Матијевић–Бишевац 2000: Милан М. Матијевић – Благомир Бишевац. „Карановац –значајан трговачки центар Србије". *Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првих помена до Првог светског рата)*. Београд: Балканолошки институт САНУ; Краљево: Народни музеј Краљево, 105–117.

Mirković 1950: Mijo Mirković. *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.

Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938. Београд: Министарство финансија Краљевине Југославије.

Народна банка 1884–1934. Београд: Народна банка Краљевине Југославије.

Попов 1995: Чедомир Попов. *Од Версаја до Данципга*. Београд: Службени лист СРЈ.

Поповић–Мишић 1929: Новак Поповић – Душан Мишић. *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*. Београд: Геца Кон.

Секулић 2000: Милован Секулић. „Акционарске штедионице и банке у Краљеву до 1915. године". *Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првих помена до Првог светског рата)*. Београд: Балканолошки институт САНУ; Краљево: Народни музеј Краљево, 119–144.

Стакић 1927: Милутин Стакић. „Висока каматна стопа и проблем скупоће". *Српски књижевни гласник*, књ. XX, 5, 386–389.

Ivan M. BECIĆ

THE POSITION OF KRALJEVO'S MONETARY INSTITUTES IN THE BANKING SYSTEM OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

Banking business activity in Kraljevo stretches back from 1885, from the foundation of the Kraljevo's Shareholder Saving Bank and until the WWI three local monetary institutes were doing their business activity. Sufferings in the war and altered labour conditions caused that Kraljvo's Economic Bank for Commerce and Industry and Kraljevo's Shareholder Economic Bank carry out the fusion, and that new institute was called the Kraljevo's Economic Bank. During the first after war years, the institutes constantly increased their principal funds, and where in 1924 the third institute had been founded – the Kraljevo's Commercial Credit Institute, the possibility of the financing of city's economy was facilitated.

In comparison with other centres in Serbia, Kraljevo's banks from collective point of view disposed of the least basic capital funds, but relations of the amount of capital funds as per the bank numbers makes us knowledgeable that Kraljevo's banks disposed of similar amounts of capital funds as the largest number of banks in other cities. In case we compare the amount of capital funds with the number of citizens, it is noticeable that the residents of Kraljevo disposed of more resources in comparison with the centres as Niš or Kragujevac. Although this data may point out at first sight greater possibility of Kraljevo's banks for the economic development of the place, it is the fact that all cities and towns, even the centres in Serbia, disposed with insufficient capital funds in order to be able to develop more intensively from economic point of view.

The prosperity in the operation of Kraljevo's banks lasted until 1931 after that the banking crisis in the Kingdom of Yugoslavia disabled normal work of monetary institutes. The main clients of Kraljevo's banks were, starting from 1925, farmers so that the moratorium on the repayment of agricultural debts in 1932 paralyzed the work of banks. In that way Kraljevo's banks are found in the position as the largest number of the banks in the state, thus they were found under the protection as per the Regulation on the Protection of Monetary Institutes or their bailers or they reduced their business activity tithe repayment of old saving deposits.

Key words: Kraljevo's Shareholder Saving Bank, Kraljvo's Economic Bank, Kraljevo's Commercial Credit Institute, bank's principal funds, economic crisis.

Рад је предат 11. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)-523.6-524/.526(497.115)"192"(093.2)
321.61:929 Карађорђевић А. I"192"(093.2)
doi:10.5937/bastina1947335D

Стручни рад

*Вељко ЂУРИЋ МИШИНА**
Музеј жртава геноцида – Београд

*Милош П. ЦРНОМАРКОВИЋ***

КРАЉ АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ И МАНАСТИР ВИСОКИ ДЕЧАНИ

Апстракт: Краљ Александар Карађорђевић гајио је посебан однос према манастиру Високи Дечани. Међутим, сачувана и доступна архивска грађа не може да допринесе стварању комплетније слике тог односа, па овај текст представља само мали допринос реконструкцији истог. Своје добротворство према овом манастиру краљ је показивао на разне начине. Тако је, на пример, платио набавку манастирских звона у износу од 36.000 динара. У знак захвалности за сва добротворства, портрет краља Александра постављен је у једну од манастирских одаја.

Кључне речи: Александар Карађорђевић, Високи Дечани, звона, портрет, путир, скривнице.

У припремама велике свечаности проглашења обнављања Патријаршије 1920. године у београдској Саборној цркви планирано је, између осталог, доношење неколико реликвија од посебног историјског значаја из различитих сакралних објеката.[1] Поштујући ту препоруку, архиепископ и митрополит пећски Гаврило Дожић је 14/27. августа 1920. године обавестио Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца да је одредио игумана Леонтија Нинковића, настојатеља манастира Високи Дечани, да носи „крст цара Душана, најстарије евангелије дечанске Лавре и епитрахиљ, орар и кадионицу из доба Црнојевића".[2]

* доктор историјских наука, office@muzejgenocida.rs
** магистар историјских наука, crnomarkovic.milos.1962@gmail.com

1 О овоме видети у: Вељко Ђурић Мишина. „Избор и устоличење патријарха Димитрија (Павловића)". *Прилози за историју Српске православне цркве*. Књига 1. Лепосавић 2006, стр. 9–97.

2 Архив Југославије, фонд 69, 1-1 (у даљем тексту: АЈ,...) – Писмо архиепископа и митрополита пећког Гаврила Дожића, број 1261 од 27/14. августа 1920, Министарству вера.

После свечане интронизације патријарха Димитрија, на Велику Госпојину (28. августа 1924) у Пећкој Патријаршији, краљ Александар Карађорђевић се упутио у манастир Високи Дечани, према коме је гајио посебна осећања.[3]

МАНАСТИРСКА ЗВОНА

Краљ је своје добротворство показивао на разне начине. Тако је, на пример, платио набавку манастирских звона, што је, по свему судећи, обећао приликом свог боравка у манастиру (1924). На основу краљевог наређења, управник Двора је затражио понуду од београдске филијале „Адиса", Акционарског друштва за саобраћајне, рудничке и пољопривредне потребе из Суботице. Из понуде тог предузећа види се да је цртеж урађен у Београду, да ће звоно бити тешко 400 килограма и да ће на њему бити утиснут грб и натпис. Цена је износила 47,50 динара по килограму. Понуђач се обавезао да посао обави у року од четири до шест недеља. На крају понуде нагласио је да је у потпуности свестан – што се тиче квалитета, израде, звука итд. – високог места, којем доставља понуду.[4]

Управа Двора је одлучила да се понуда прихвати и да плати 36.000 динара.[5]

Тешко је утврдити шта се десило па ово решење није одмах достављено понуђачу, већ је то урађено тек 14. јануара 1926. У одговору „Адиса" Управи Двора било је нешто ново:

> „Част нам је потврдити Вам пријем Вашег акта бр. 4368/26 од 14. јануара т. г., којим смо извештени, да је наша понуда за испоруку једног звона од 300 кгр., и једног од 400 кгр. са прибором од конструктивног гвожђа прихваћена, те нам је част известити Вас, да ће звона 2. априла т. г. бити предата у Суботици на Вашу адресу."[6]

Вршилац дужности управника Двора обавестио је, 31. марта 1926. године, старешину Високих Дечана да је звоно које је даровао краљ Александар већ готово и да ће 2. априла послати из Суботице за Косовску Митровицу. Нагласио је „да се о превозу звона од Косовске Митровице до Дечана изволите побринути".[7]

---

3 *Гласник Српске православне Патријаршије*, бр. 17 од 1/14. септембра 1924, стр 271. О односу краља према манастиру писао је и дечански игуман: Леонтије Нинковић. *Краљ и краљица у Лаври Високи Дечани*. Пећ 1925.

4 АЈ, 74, 344-218, Понуда Адиса, Акционарског друштва за саобраћајне, рудничке и пољопривредне потребе из Суботице, од 23. новембра 1925, Управи Двора.

5 АЈ, 74, 344-218. – Решење Управе Двора, бр. 4368 од 23. новембра 1925. године

6 АЈ, 74, 344-221– Писмо Адиса, од 27. марта 1926, Управи Двора.

7 АЈ, 74, 344-220 – Писмо Управе Двора, бр. 1352 од 31. марта 1926, старешни манастира Високи Дечани.

Архимандрит Леонтије је 4. маја/20. априла 1926. године, одговорио да је звоно „у реду примљено и на своје место постављено".[8] Судећи по белешци на маргини коју је саставио вршилац дужности управника Двора, о овоме је обавештен и краљ Александар.[9]

ПОРТРЕТ КРАЉА АЛЕКСАНДРА У ДЕЧАНИМА

Тешко је утврдити ко је први предложио да се уради портрет краља Александра и постави у манастирске одаје. Да је краљ прихватио тај предлог, показује и посао који је убрзо кренуо својим током. Потоња преписка казује да је прво одређена соба, потом је договорено да се за њуураде сто и столице, да се наручи велики портрет и постави у раскошан рам.

Управник Двора је писао игуману Леонтију о току послова и обавестио га да сто који је урађен није био онакав каквог су замислили па ће наручити нови по предлогу архитекте Пере Поповића. „За слику Њ. В. Краља издао сам налог да се ради. Добро би било да се пошаљу размере зида, где би та слика дошла, па према томе да наручи у којој ће се величини радити."[10]

У наставку писма управник Двора је одговорио да у дворском споменару нема фотографија о боравку краља у Дечанима и нагласио да ће их радо послати у случају да их нађе. На крају је замолио игумана да му достави један примерак књиге о Дечанима.

Сачуваним документима тешко је утврдити нешто више детаља о томе ко је радио портрет краља и још понеким проблемима везаним за остварење обећања.

Сачувана документација не може да помогне у одговору на питање зашто се реализација договореног посла отегла месецима, па и годинама.

Управник Двора је 20. децембра 1928. писао управи манастира Дечана: „Молим да јавите Управи Двора тачне димензије собе односно зида на којем ће висити слика Њихових Величанстава како би се према томе могла одредити величина слике."[11] Игуман Леонтије је одговорио 25. децембра написавши да је висина собе 3,5 метара.[12] Наредне године сликар је сликао портрете краља и краљице, предао их Управи Двора, Управа је о томе обавестила манастир и послала их.

---

8 АЈ, 74, 344-219 – Писмо старешине манастира Високи Дечани, бр. 58 од 4. маја/20. априла 1926, Управи Двора.

9 Писмо је заведено 10. маја у деловодни протокол под бр. 1988.

10 АЈ, 74, 229-230 – Писмо управника Двора, бр. 1914, старешини манастира Високи Дечани.

11 АЈ, 74, 344-231 – Писмо Управе Двора, бр. 7472 од 20. децембра 1928, старешни манастира Високи Дечани.

12 АЈ, 74, 344-232 – Писмо архимандрита Леонтија Нинковића, бр. 376 од 11/25. децембра 1928, Управи Двора.

Почетком априла 1930. игуман Леонтије је писао Управи Двора о новостима у манастиру:

> „Са дубоком благодарности извјештава се Управа Двора да је г. Чедомир Дедић, дворски тапетар са актом Управе Двора број 2479 од 5. о. м. предао Управи св. Лавре двије слике Њ. В. Краља и Краљице и да је бавећи се у Дечанима и радећи ревносно, по жељи Њ. В. Краља, дивно и на опште задовољство украсио Краљев сто.
>
> Учтиво се моли Г. Управник Двора да изволи поднијети Њиховим Величанствима Краљу и Краљици, у име св. Лавре, настојатеља и братства, најсрдачнију благодарност на високој пажњи према св. Лаври и благонаклоном дару слика и обнове историјског краљевског стола св. Немањића, који Његовом Височанству насљедно припада.“[13]

МАНАСТИРСКИ ПУТИР

Краљ је пожелео да се стари путир допреми у Двор у Београду. Тешко је закључити чему је требало да послужи. Како се краљевска жеља мора испунити, старешина манастира Леонтије је 29. новембра/12. децембра 1925. обавестио управу Двора да је „Управа Лавре упутила поштанским пакетом стари путир од сребра богато позлаћен, прилог В. Дечанима од некога Радивоја из 7076 (1568) године на углед и употребу, са молбом да потврду пријема“.[14]

После пријема пакета, министар Двора је забележио да се путир „прими и по употреби има се одмах да врати манастиру“.[15] Одговор управи Високих Дечана је написан тек 16. јануара 1926. године.[16]

Тешко је утврдити шта се догађало у потоњим месецима и годинама јер нема сачуване грађе. Прва сачувана документа потичу из средине 1931. године. То је писмо архимандрита Леонтија управи Двора:

> „Према Високом акту Управе Двора Њ. В. Краља бр. 4666 од 15/12 – 1925, Управа Л. В. Дечани послала је један стари сребрени путир са натписом приложника, да се према њему изради путир за краљеву цркву. Управа Двора Њ. В. Краља потврдила је пријем путира бр. 4768 16/1 – 1926.
>
> Моли се Управа Двора Њ. В. Краља да изволи известити Управу Лавре, да ли ће се путир повратити, јер је записан у инвентар Лавре.“[17]

13 АЈ, 74, 344-233 – Писмо архимандрита Леонтија Нинковића, бр. 144 од 14/1. априла 1930, Управи Двора.

14 АЈ, 74, 344-217 – Писмо архимандрита Леонтија Нинковића, бр. 183 од 29. новембра/12. децембра 1925, Управи Двора.

15 АЈ, 74, 344-218 – Белешка министра Двора, бр. 4768 од 22. децембра 1925. године.

16 АЈ, 74, 344-216 – Писмо управе Двора, бр. 4768 од 16. јануара 1926, Управи манастира Високи Дечани.

17 АЈ, 74, 344-235 – Писмо архимандрита Леонтија Нинковића, бр. 261 од 28. маја 19315, Управи Двора.

Управник Двора је одговорио архимандриту Леонтију:

> „У одговору на акт Управе Царске Лавре В. Дечана бр. 261 од 29. V. 1931. године част ми је известити, да је путир, који је послат 15. децембра 1925. године из те Управе за Краљеву цркву, потребан још Управи Двора, те се умољавате да га држите у инвентару Лавре.“[18]

СКРИВНИЦЕ У МАНАСТИРУ ВИСОКИ ДЕЧАНИ

Краљ Александар Карађорђевић наредио је 1927. године да се испитају тврдње по којима се у зидовима манастира Високи Дечани налазе скривнице.[19] На основу краљевог наређења, вршилац дужности управника Двора је покренуо уобичајени поступак: најпре је о свему обавестио архитекту Перу Поповића, потом је писао Среском поглаварству у Пећи.

> „По наредби Његовог Величанства Краља г. Пера Поповић, архитект и начелник Министарства Грађевина у пензији има да сврши неке поверљиве послове у Дечанима. Моли се Поглаварство да г. Поповићу у свему буде на услузи а да г. Поглавар са г. Архимандритом Дечана и г. Поповићем образују комисију, која ће по упутствима г. Поповића свршити посао и о томе поднети извештај овој Управи за Њ. В. Краља.
>
> Трошкови, у колико их буде било, платиће старешина манастира, а накнадне може тражити попуну своје касе од ове Управе.“[20]

Истога дана написао је писмо и старешини манастира:

> „По наређењу Његовог Величанства Краља упућује се г. Пера Поповић, архитекта-начелнк Министарства Грађевина у Дечане ради отварања скривница.
>
> Молим Вас да у свему изађете у сусрет г. Поповићу који ће руководити послом.
>
> Све потребне трошкове изволите измирити и по том рачуну доставити Управи Двора ради попуне масе повереног Вам Манастира.“[21]

Средином септембра 1927. архимандрит Леонтије је упутио „комисијски извештај о тражењу скривнице“.[22]

---

18 АЈ, 74, 344-234 – Писмо управника Двора, бр. 3622 од 2. јула 1931, архимандриту Леонтију.

19 О скривницама и отимању рекликвија видети у: Душан Т. Батаковић. *Дечанско питање*. Друго издање. Београд 2007, 252–253. О драгоценостима и реликвијама видети и у: Вељко Ђурић Мишина. „Неколико детаља о судбини повеље краља Стефана Дечанског“. *Баштина*, 20/2. Приштина – Лепосавић 2006, 323–329.

20 АЈ, 74, 344-224 – Писмо вршиоца дужности Управника Двора, од 7. септембра 1927, Поглаварству среском у Пећи.

21 АЈ, 74, 344-225 – Писмо вршиоца дужности Управника Двора, од 7. септембра 1927, старешини манастира Високи Дечани.

22 АЈ, 74, 344-227 – Писмо старешине манастира Високи Дечани, бр. 228 од 15. септембра 1927, Управи Двора.

„По наређењу Управе Двора од 7. ов. М. бр. 4434, потписати чланови Комисије прегледали смо по казивању г. архимандрита Леонтија сва места за која је имало веровање да су скривнице, па смо нашли:

I.

У западном црквеном зиду, код првог пиластра јужнога где је била празна фуга у сокленој облати, констатовали смо вадећи малтер и засецајући необрађене комаде камена, да је све пуно зидано, и да према том нема никакве оставе.

II.

Прављени су улази у све кровове црквене, сем кубета и олтарске апсиде, па је констатовано да никакве оставе нема. У северном делу крова главне цркве нађен је само један празан, као куфер, израђен као сепетка и опшивен споља кожом а и изнутра постављен и снабдевен резом. Облика је више јајастог а величине 80/70/60 см. Овај је куфер предат г. Архимандриту на чување.

На завршетку додајемо да је олово у крову било попрскало, о чему ће г. Поповић, као стручњак, засебно референсати.

Потписати чланови Комисије најлепше захваљујемо на поверењу и стојимо и даље на услузи.“[23]

Архитекта Поповић је саставио посебан извештај:

„Стављајући Вам овај извештај част ми је напоменути да и ако је што било на крову, однето је приликом поправке око 60 тих година прошлога века, а могуће и касније када су руски калуђери управљали овим манастиром, јер су они направили и лепе сталне прилазе на црквене кровове чак до кубета. Прича о сандуцима с утварима на тавану цркве Дечанске донекле могу бити истините судећи по нађеном куферу.

На завршетку додајем да је олово местимично на крову много попрскано због повреда или рђавог ливења (ливено је у Пећи) и да га треба претопити.

Приликом препокривања треба редиговати сву кровну конструкцију израђену од кестеновог дрвета, јер има и трулих делова.

Осим овог треба малтером залити веће фуге и преклопник у камену на фасади, пошто се претходно исчисте од засуте прашине и растиња, јер све то влажи зидове скроз и квари дивне фреске.

И најпосле треба двориште нивелисати на првобитан, класичан, терен, јер је од тзв. културног наноса црква затрпана и вода слабо одведена.

Прелазећи преко индиректне сплетке, које ми је правио госп. архимандрит Пећски и поред одређене наредбе Њ. В. Краља за овај специјални посао, ја вас молим Господине Управниче да изволите референсати узвишеном Ктитору Њ. В. Краљу о овом мом извештају а нарочито о оправкама манастира В. Дечани, које треба предузети још одмах на пролеће, за зимус је олово на крову мало покрпљено.

Захвалан на поверењу, стојим вазда на услузи.“[24]

---

23 АЈ, 74, 344-228 – Извештај су потписали архимандрит Леонтије, архитекта Пера Поповић и начелник Пећког среза.

24 АЈ, 74, 344-222 – Извештај Пере Поповића, од 18. септембра 1927, вршиоцу дужности управника Двора.

Управник Двора је реферисао краљу о овом извештају и о томе оставио службену белешку на крају писма.[25]

ИЗВОРИ

Архив Југославије – Београд:
– фонд Министарства вера (69)
– фонд Краљев двор (74)

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 2007: Душан Т. Батаковић. *Дечанско питање*. Друго издање Београд: Чигоја штампа.

Ђурић Мишина В. 2006: В. Ђурић Мишина, „Избор и устоличење патријарха Димитрија (Павловића)". *Прилози за историју Српске православне цркве*. Књига 1. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Ђурић Мишина В. 2006: В. Ђурић Мишина. „Неколико детаља о судбини повеље краља Стефана Дечанског". *Баштина*, 20/2. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, 323–329.

ШТАМПА

Гласник Српске православне Патријаршије, бр. 17 од 1/14. септембра 1924.

25 Извештај Пере Поповића је заведен 20. септембра у протокол под бројем 4640.

Veljko ĐURIĆ MIŠINA
Miloš P. CRNOMARKOVIĆ

THE KING ALEXANDAR KARADJORDJEVIĆ AND THE MONASTERY VISOKI DEČANI

Summary

The king Alexandar Karadjordjevic kept up a special relationships with the monastery Visoki Dečani. However, the saved and available archival material cannot contribute to the complete creation of the image of that relationships so that this text represents just a small contribution of the reconstruction of the same. The charity to this monastery was shown on various ways by the king. In that way, for example, he paid the purchase of monastery bells, in the amount of about 36.000 dinars. As a symbol of the gratitude for all his charities the portrait of the king Alexandar is put in one of monastery rooms. On the other hand, the king used the authority of the ruler to serve himself with some things from the monastery's inventory, as it was the case with the old wealthy gold plated, silver chalice with the aim to make the same chalice for the king's church, and to order the investigation to check the claims that there were monastery's hiding place inside the monastery.

Key words: Alexandar Karadjordjevic, Visoki Dečani, bells, portrait, plate, hiding place.

Рад је предат 18. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 32:929 Стојадиновић М."1941/1948"
327(497.1:410)"1941/1948"
doi:10.5937/bastina1947343S

Стручни рад

*Бојан В. СИМИЋ**
Институт за новију историју Србије, Београд

У „СРЕБРНОМ КАВЕЗУ" – МИЛАН СТОЈАДИНОВИЋ НА МАУРИЦИЈУСУ (1941–1948)**

Апстракт: На основу доступне грађе, дневничких забележака и релевантне литературе, у раду се реконструише период изгнанства Милана Стојадиновића на острву Маурицијус, односно период када је, како се наводи, био „заточеник Његовог британског величанства". Паралелно ће бити представљен његов живот на острву и његова борба, као и ангажовање његове породице на ослобађању.

Кључне речи: Милан Стојадиновић, Маурицијус, Други светски рат, изгнанство, британско-југословенски односи.

Априла 1940, Милан Стојадиновић, некадашњи председник владе и министар спољних послова Краљевине Југославије, ухапшен је од стране владе свога наследника и некадашњег партијског колеге Драгише Цветковића. Тада нико није слутио, а најмање сам Стојадиновић, да ће тек после пуних осам година бити поново потпуно слободан. Поводом лишавања слободе издато је кратко саопштење да су приликом претреса нађени подаци о „недозвољеном раду именованог" и да се у складу са Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави (члан 12а) он шаље на принудни боравак (*Политика*, 20. 4. 1940: 7; *Време* 20. 4. 1940: 7). Никаква допунска објашњења нису понуђена. Тек када су се у страним новинама појавила тумачења о томе да је Стојадиновићева спољна политика била узрок хапшења, издато је допунско саопштење преко полузваничне агенције „Авала". Деманти са „надлежног места" садржао је допунско објашњење да је Стојадиновић ухапшен „како би му се онемогућила даља акција против унутрашње политике Краљевске владе" (*Политика*, 24. 4. 1940: 6; *Време* 24. 4. 1940: 6; Стојадиновић 1970: 608).[1] Оба саопштења била

* виши научни сарадник, smcbjn@yahoo.com

** Чланак је резултат рада на пројекту Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

1 У каснијем сведочењу, Стојадиновићев брат Драгомир даје детаљан приказ како је изгледао претрес просторија Српске радикалне странке, хапшење и касница интернација. Према његовом исказу „докази" су подметнути, а радило се пре свега о тврдњама да

су кратка и објављена негде у средини новина, како се самом хапшењу не би дало на значају. Никакве допунске коментаре, разуме се, цензура није допустила. Јасно је, такође, да је друго саопштење изнуђено како би се Немачка и Италија некако убедиле да се ради о чисто унутрашњеполитичким разлозима.

Стојадиновић је био интерниран прво на Руднику, па у Карановцу поред Ужица и на крају на Илици. Неколико дана пред приступање Југославије Тројном пакту, 18. марта, он је спроведен до грчке границе и насупрот важећем уставу[2] предат Енглезима који су га преко Солуна, Атине, Каира, Суеца и Адена пребацили на Маурицијус, острво у Индијском океану. Тамо је провео наредних готово седам година. О том периоду Стојадиновићевог живота постоји неколико радова који покривају различите временске оквире и који су базирани на архивској грађи која се налази у Лондону (Павловић 1975; Бибер 1976; Димић 2012). Најважнији извор за сам Стојадиновићев живот на Маурицијусу представљају изводи из његовог дневника објављени у Мелбурну (Стојадиновић 1976). Поменути дневник слабо је познат и коришћен од стране домаћих историчара, осим неких краћих извода (Ђурковић 2012). У овом раду ћемо коришћењем и комбинацијом поменутих извора и литературе покушати да реконструишемо Стојадиновићев живот на Маурицијусу и његову борбу за ослобођење из интернације.

У наредби Форин офиса од 28. марта упућеној гувернеру Маурицијуса Клифорду речено је да се са Стојадиновићем поступа „пристојно" али да он мора бити под сталним надзором. Објашњава се да се сумња да су га Немци поткупили и да је он „несумњиво могућан југословенски квислинг". Храна и удобност предвиђена је „као за пуковника" (Павловић 1975: 75). Што се тиче британских власти, посебно је председник владе Черчил имао негативан став према Стојадиновићу. То је демонстрирао у више наврата. Тако је 10. септембра, иако је дозволио да има контакте са одабраним појединцима у присутву стражара, додао да он „не заслужује некакво изузетно ублажавање. Он је душман и варалица" (Павловић 1975: 82; Бибер 1976: 276).[3] Месец дана касније био је још оштрији тврдећи да се према њему мора бити без милости, „узевши у обзир његову прошлост у јавном и приватном животу, зло које је учинио и још веће зло које би учинио да је имао власт" (Павловић 1975: 84; Бибер 1976: 276). Што се тиче правне основе овог чина, у Британији су од почетка Другог светског рата била на снази „Генерална одбрамбена правила 18б" по којима је влада добила право да „грађане проглашене опасним по националну сигурност Велике Британије може заточити без отпужбе и суда" (Димић 2012: 501).

кнез Павле уопште није Карађорђевић. Изјава Драгомира Стојадиновића пред Титовим иследницима од 7. 9. 1945. (http://www.27mart.com). Ту причу касније је пренео и Милан Стојадиновић у својим мемоарима.

2 Члан 9. Устава из 1931. у својој првој реченици гласи: „Ниједан грађанин не може бити изгнан из државе."

3 У оригиналу: "He is a foe and a crook".

С друге стране, највећу подршку Стојадиновићу из британске администрације пружио је Ђулијан Емери, син државног секретара за Индију и Бурму. Са њим се Стојадиновић познавао од раније, и Емери млађи је био гост у његовој кући у пролеће 1940. Емери старији[4] подржао је сина и проследио је Стојадиновићево писмо министру спољних послова Идну, притом додавши своје чуђење зашто се Черчил окомио на њега. Навео је да је он сишао са власти давно пре него што је кнез Павле „отворено кренуо погрешним путем". Притом је споменуо да се ограђује уколико обавештајна служба располаже другачијим обавештењима. Након месец дана и извршене провере, добио је писмо од Идна. У одговору од 11. октобра писало је следеће:

> „Укратко, изгледа да уопште немамо никаквих доказа да је Стојадиновић стварно сплеткарио са Осовином ради повратка на власт или да је намеравао да игра улогу Квислинга у случају инвазије. На другој страни нема сумње да су Немци, а још више Италијани, доста пре напада, јако наваљивали на Југословенску владу да се он врати, свакако верујући да би тиме одвојили Србе од Хрвата и, на тај начин, постигли без крви победу над разбијеном Југославијом. Да ли би Стојадиновић лично пристао да се пода оваквим смицалицама, јасно је да би било нагађање, али, како је јасно да је био могућан квислинг, главно је било да отклонимо све сумње тиме што ћемо га се на време отарасити. Према томе, правичности ради, његов принудан боравак има да се сматра као превентивна мера безбедности и не бисмо стварно имали оправдања да га кажњавамо за поступак који, у најбољем случају, можемо само да речемо да би можда могао постати одговорним." (Павловић 1975: 83)

Боравак Милана Стојадиновића на Маурицијусу може се поделити у три фазе. Прва под нешто строжим режимом од доласка на острво 14. априла 1941, када су га у шетњама пратили службеници гувернера Маурицијуса, која је трајала до јануара наредне године. Друга, са цивилним пратиоцима до 1946, и трећа када је потписао изјаву да неће напуштати острво без пристанка гувернера и када је био слободан да се креће по целом острву, која ће трајати до 11. марта 1948, када је коначно напустио Маурицијус. Након доласка на острво Стојадиновић је био смештен у Редви који се налазио неких 15 километара од Порт Луја, највећег града са око 50 000 становника.[5]

У прво време Стојадиновић је боравио у делу гувернерове палате у Редвију. Ту је живео најкомфорније. Поред спаваће собе имао је и трпезаријусалон, предсобље и радну собу. Степеницама је био повезан са огромним вртом. У њему је шетао у прво време, а већ од 8. јула 1941. имао је могућност да иде са својим пратиоцима на излете по острву. На те излете су путовали

4 Leopold Stennett Amery (1873–1955), познатији као Лео Емери, био је британски новинар и политичар, који се истакао као противник Чемберленове помирљиве политике према Немачкој. Био је и први лорд адмиралитета (1922–1924) и секретар за Колоније (1924–1929).

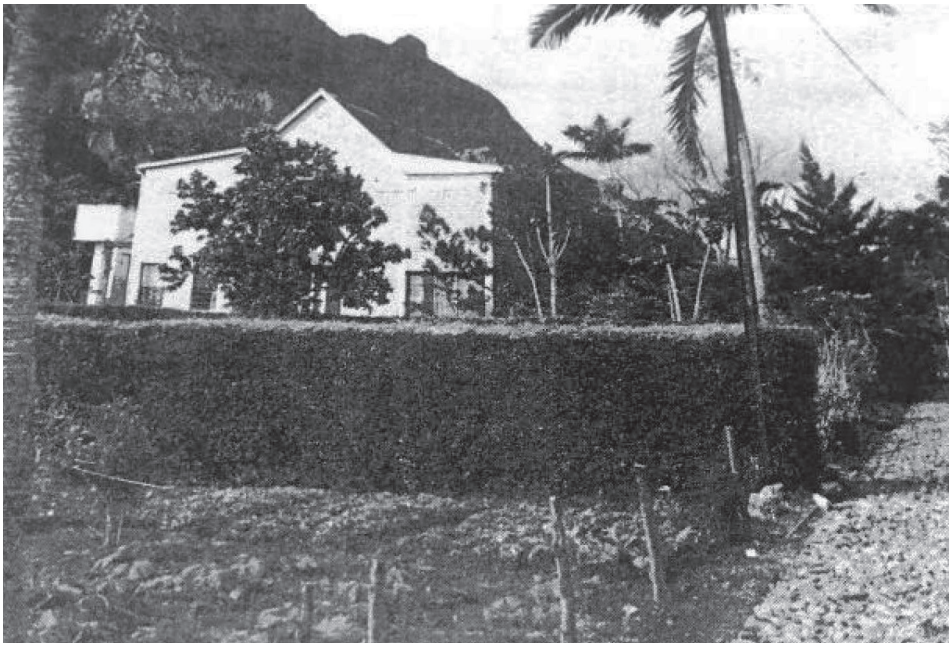
5 Маурицијус је стекао независност од Велике Британије 1968. године, а Порт Луј је постао главни град.

аутомобилом. Ти обиласци дали су му прилику да упозна острво којим је био све задовољнији иако је, како каже, пренето на околину Београда личило на простор „почев од Београда, на северу, преко Гроцке, Младеновца, Рудника, на југ, па на Уб и Обреновац до Београда“ (Стојадиновић 1976: 24). Увече се враћао у свој „сребрни кавез“, како га је називао у својим писмима.

О томе како је изгледао један обичан Стојадиновићев дан у првим годинама боравка на Маурицијусу најбоље говори и следећи одломак из дневника:

> „Одмах по доручку, доста обилном, по енглеском обичају прелазим у собу за рад. Читам, пишем, до 11 часова, када правим кратку шетњу по парку, у друштву дежурног пратиоца. Нешто пре један час, ручак, било сам или са неким од пратиоца. По подне кратка сијеста, а онда дужа шетња до чаја, праћена партијом билијара, домина или ређе шаха. Пред вече и после вечере, слушам радио вести. Лежем око десет часова, у нади да ћу у сновима провести који тренутак са својима, тамо, далеко [...]“ (Стојадиновић 1976: 25).

У гувернеревој палати у Редвију остао је нешто дуже од годину дана, када му је наређено да се пресели у оближњу Моку. Премештај се десио највероватније септембра 1942. Кућа је била скромнија, а башта мања. Такође, била је и изолованија. Ту је Стојадиновић провео најдуже време током свог боравка на Маурицијусу. Иселио се тек почетком марта 1947, када је прешао у оближњи Вакоас, у „Породични хотел“, један пансион у коме је закупио две собе на првом спрату. Ту је живео до свог напуштања острва.

Слика 1. *Кућа у Моки у којој је живео Стојадиновић (Стојадиновић 1976: 81)*

Током боравка на Маурицијусу главни извор Стојадиновићевих сазнања, поготово у прво време, био је радио. Један апарат је понео са собом и користио већ током путовања бродом. Већ од 5. маја 1941. добио је дозволу да може да слуша радио, а што је још битније све станице које је могао да ухвати, без разлике. Током боравка слушао је све од Радио Лондона, преко Берлина и Москве па до Радио Сајгона. Ово му је омогућило да из више различитих углова посматра Други светски рат и да сам процењује колико је шта истинито у датом моменту. Тек у лето 1944. када је Радио Берлин почео да емитује вести на српском и српску народну музику, први пут је слушао и домаћу музику после више од три године. Његове белешке о ратним дешавањима биле су прилично сумарне и често се није дало наслутити какве се емоције крију иза тих записа. Касније је информације почео да добија и од својих пратилаца чија је предвиђања о току и крају рата често записивао. Тек након завршетка рата почео је да добија вести о ратним дешавањима у Југославији и од породице, односно цензура таквих вести је укинута.

Иначе, Стојадиновић није био једини бивши државник који је уживао у британском „гостопримству" на Маурицијусу. Наиме, од 16. октобра 1941. на острву је боравио и бивши шах Ирана, Реза Кан Пахлави I.[6] Он је био настањен у Моки. У његовој пратњи било је његово осморо деце, док је девети син са мајком остао у земљи као шах. Са њима је дошла и њихова послуга. Иако су били веома близу, Стојадиновић га никада није видео. Када се он преселио у Моку током јесени 1942, шах је већ био премештен у Јужну Африку.

Цивилни пратиоци Стојадиновићеви, или како их је називао „анђели чувари", били су углавном Енглези. Они су се ротирали и на смену проводили време са њим. У једном периоду било их је осморица. Током маја 1942. ту „екипу" чинили су три директора шећерана, по један бактериолог, ботаничар, хемичар, адвокат и директор фабрике дувана (Стојадиновић 1976: 53). У свом дневнику готово да није забележио ниједну непријатност коју је са њима имао. Једном је записао „моји цивилни дружбеници опходе се веома љубазно према мени; као да сам какав угледан гост а не заточених Његовог Британског Величанства!" (Стојадиновић 1976: 66). Често је позиван на чај у њиховим домовима и представљан породици. Третман је био далеко бољи од оног на Илици када је по његовим речима било „шиканирања" и „загорчавања живота". Генерално, Стојадиновић је успоставио контакте са већином угледнији грађана са острва. Посебно је добар однос имао са представницима Католичке и Англиканске цркве, нарочито са католичким бискупом

6 Реза шах Пахлави (1878–1944) био је војник који се временом уздигао до министра, председника владе и на крају до шаха 1925, оснивајући сопствену династију на месту старе. Увео је читав низ реформи у државној управи. Лавирао је између Велике Британије и Совјетског Савеза. Под притиском поменутих држава абдицира у корист сина Мухамеда. Иако је желео да оде у Канаду послат је у Африку. Умро је у Јоханесбургу (https://www.britannica.com).

монсињором Џемсом Лином, пореклом Ирцем, који се школовао у Риму. Припадници цркве су били прве особе које је Стојадиновић смео да посећује и то већ од средине 1942. године. Током боравка на острву говорио је енглески и француски, веома ретко немачки, када је за то било могућности.

Што се тиче финансија, Стојадиновић је у прво време имао издржавање на нивоу плате једног енглеског пуковника, као што је било и предвиђено. Половином 1942. тај износ био је 700 рупија. Занимљиво је да је приређивач дневника у напомени дописао да је то одговарало износу од 10.500 предратних динара „односно тачно и колико и плата претседника владе" (Стојадиновић 1976: 61). Од поменутих 700 рупија за храну је било предвиђено 180, за послугу 176, док је некадашњем председнику владе остајало 344 рупија за све остале потребе. И сам је признавао да се радило о суми сасвим довољној за пристојан живот. Тај износ је касније мењан у пар наврата па је био на нивоу плате вишег чиновника. Занимљиво је да је Стојадиновић код себе приликом доласка на Маурицијус имао око 16 000 југословенских динара које је предао на чување. Када их је приликом спремања за одлазак затражио назад, није их добио. Предочено му је да би он требало да плати своје издржавање од половине 1946. Његов коментар био је оштар:

> „Држе ме овде упркос свих протеста с моје стране, не пуштају да одем и још траже да сносим трошкове тог присилног и незаконитог боравка! Поврх свега хтели би да ми одузму и оно мало готовине, неизвесне вредности, уколико је уопште имају" (Стојадиновић 1976: 174).

У интернацији Стојадиновић је открио своју нову страст – сликарство, за које је остао везан до краја живота. Од маја 1942. почео је са цртањем под надзором једног свог пратиоца ботаничара који се дуже бавио сликарством. Већ половином 1943. имао је 150 цртежа. Касније је овладао и техникама уља и акварела. Да су слике имале неку вредност говори и чињеница да су их Британци касније приликом транспорта проценили на 20 000 рупија (Стојадиновић 1976: 185). Поред сликарства, играо је голф и билијар, а имао је могућност да иде у биоскоп два пута месечно. Често је посећивао библиотеке и локалне књижаре.

Током боравка на Маурицијусу, Стојадиновић је посебно пазио на своје здравље. Острво је било познато по маларији, и то је оно што је изазивало посебан опрез. Срећна околност била је што се налазио на висоравни, а не у зони пристаништа где је обољевање било чешће. Посебно је обраћао пажњу на исхрану. Већ након неколико месеци дошао је на 85 килограма што је било чак 18 мање него у времену када је био председник Владе.[7] Чуо је да сви европски службеници проводе шест месеци у Европи након три године на острву. Сматрало се да је то максимално време које један организам навикнут

7 Стојадиновић је био висок 181 центиметар.

на другачије услове може да издржи. Из предострожности, Стојадиновић се никад није купао у океану. Сваки убод комарца мазао је амонијаком. Све је то допринело да током седам година на Маурицијусу није имао озбиљнијих здравствених проблема.

Без обзира на услове у којима се налазио, Стојадиновић није престао да се интересује за политику. Посебно га је занимало ко су чланови владе у Лондону а касније и Недићевог кабинета. Чак се званично и обратио Енглезима по том питању већ у мају 1941. Они су то питање поставили представнику југословенске владе у Лондону, помоћнику министра иностраних послова Владимиру Ј. Милановићу, који им је препустио одлуку о тој ствари, ипак додајући да југословенска влада „не види потребу да г. Стојадиновићу саопштава где је седиште владе" (Павловић 1975: 80). Он се још раније током пута писао краљу Петру, када је у Адену сазнао да је преузео престо и пробао да га упути у свој проблем изражавајући му своју лојалност. С обзиром на то да је то било непосредно пред Априлски рат, питање је да ли је то писмо икад и предато. Југословенској влади у Лондону обраћао се само једном и то током 1941. Одговор је добио у октобру и он је гласио: „Ваш положај је последица игре догађаја, о чему се по мишљењу краљевске владе не може расправљати" (Бибер 1976: 276; Стојадиновић 1976: 36).[8] Након тога осим редовних честитки краљу Петру поводом рођендана и венчања није се обраћао југословенским властима.

Јако га је интересовала и домаћа штампа. У неколико наврата је тражио да му се доставе новине, што од Британаца, што од породице. Како то није успевао слао је и званичан допис гувернеру. Одговор који је добио јуна 1942. био је негативан. Ипак, није одустајао. Поновио је захтев и наредне године. Исход је био исти. Све што је могао да чује из домаће штампе били су неки цитати из *Новоī времена* које је водио његов брат, а понекад преносио Радио Берлин. То се посебно односило на информације у вези с посетама генерала Недића Берлину.[9] Тек касније је од супруге почео да добија неке информације, више техничке природе, о српској штампи под окупацијом.

Домаћа штампа у окупираној Србији ретко је објављивала нешто у вези са Стојадиновићем. За то су постојала два разлога: недостатак информација и оштра цензура свих новина. Изузетак чине два чланка објављена у првим годинама рата. Први је написао Миодраг М. Савковић, уредник *Малих новина*, јуна 1941. Чланак је насловљен „Ко је предао др-а Милана Стојадиновића Енглезима" и изашао је у *Оūшūинским новинама*. Аутор жестоко оптужује Драгишу Цветковића за предају Стојадиновића „против писаног и неписаног права", за гажење стриктне неутралности земље, зато што је он предат једној

8 У оригиналу: "Your position is a consequence of inter-play of events which in the opinion of the Royal Governement could not be discussed at this moment".

9 До посете је дошло 18. септембра 1943.

ратујућој сили и зато што је власт у Београду предао Драгомиру Дринчићу.[10] О њему Савковићу користи веома увредљиве речи називајући га „бившим макроом париским". Што се тиче самог Стојадиновића, о њему се у суштини мало говори осим да је он схватио да је „једини пут и једини интерес наш: рад са Немачком и мир са Немачком!" (*Ошпштинске новине*, 17. 6. 1941, 2). О томе где се Стојадиновић тренутно налази, осим да је у рукама Енглеза, нема никаквих информација. Делује да је сам чланак и написан против Драгише Цветковића а да је Стојадиновићев случај послужио само као пример да се докаже, како се у тексту каже његов, „несрпски рад" и затражи казна.[11]

Други чланак, међутим, далеко је опширнији, детаљнији, и на њему се ваља задржати. Наиме, ради се о чланку „Др. Милан Стојадиновић на острву Маурицијус" који је објављен марта 1942. у листу *Коло*. Објављен на целој страници, са три Стојадиновићеве фотографије са лица места. Чланак доноси информације како о њему тако и у острву на којем се налазио. У њему могу да се прочитају детаљне информације о томе како је текао процес његовог одласка до Маурицијуса, као и о условима живота који су га тамо затекли. Наведено је да се и поред тропске климе и „једноличног" живота Стојадиновић добро држи, а да „здравље и познати јаки нерви и даље га одлично служе". Такође је написано да „ниједног момента није клонуо духом" и да верује да ће се „тешка неправда која му је нанета једног дана исправити" (*Коло*, 7. 3. 1942, 9). На фотографијама (једна док седи, једна док шета и једна на тераси гувернерове палате) се види да је Стојадиновић видно ослабио, што се приписује климатским условима. Можемо закључити да се ради о првом сету фотографија које су послате породици крајем 1941.

Слика 2. *Милан Стојадиновић у Редвију 1941. (Коло, 7. 3. 1942, 9)*

Други део текста је историјат Маурицијуса, његова демографија, као и подаци о биљном и животињском свету. Оно што је несумњиво јесте да су прибављене информације и фотографије добијене од породице, а базиране су на Стојадиновићевим писмима

10 Драгомир Дринчић (1897–1970) био је правник и судија. Током марта 1940. ступио на дужност Управника града Београда и потписао акт о Стојадиновићевом интернирању. Након пуча 27. марта је смењен. После рата живео у емиграцији.

11 Драгиша Цветковић је стварно нешто касније и ухапшен и одведен на Бањицу. Тамо је провео око два месеца где је испитиван у вези са 27. мартом.

која су до тада пристигла. То недвосмислено потврђују и његове дневничке забелешке чији су делови пренесени, рецимо запажања да је величина острва приближно као Београдски округ или да је Редви сличан београдском Кошутњаку (Стојадиновић 1976: 11). Јасно је да је он те опсервације пренео и у писма која је породици слао.

И кнез Павле се у једном од својих писама упућеним британским званичницима из интернације у Кенији током 1941. дотакао Стојадиновића. Говорећи да ниједан шеф стране државе никада није предао више информација Енглезима од њега, позивајући се на посланика у Београду Кембела као сведока, наводи како је његово положај сада вероватно исти као и Стојадиновићев на Маурицијусу. Кнез је у писму посебно оштар и користи израз „та свиња" за свог некадашњег пријатеља и председника владе. (Бибер 1976 б: 34). Информацију да има исти третман као и кнез, Стојадиновић је добио нешто касније од једног британског званичника који је био шеф његове надзорне службе, а исту дужност обављао је неко време и код кнеза крајем 1943. у Јоханесбургу. Стојадиновић се, наравно, знатижељно распитивао да ли је спомињан и како је кнез образложио његово рушење. У том разговору се вероватно зачела и теорија да је паду кумовала амбиција књегиње Олге која је желела да њен супруг буде „једини" и „неоспорни" господар у земљи (Стојадиновић 1976: 148–149). Та теза је касније додатно разрађена у мемоарима (Стојадиновић 1970: 529–576).

Свој бес према кнезу Стојадиновић је почео да исказује тек када је из једног писма добио детаље из објављених дневника грофа Ћана у којима се помиње разговор у Венецији маја 1939. када, је Павле као разлог за смену поменуо велико богатство које је Стојадиновић нагомилао у иностранству (Ћано 2010: 296).[12] Стојадиновић је тада, почетком 1947, написао да има само 50 фунти стерлинга у једној лондонској банци и око 2 000 франака у једној парискоj. „Све то не би било довољно ни за месец дана живота", закључио је тада (Стојадиновић 1976: 165; Ђурковић 2013: 39). И неколико пута касније, кад би размишљао о својим или породичним финансијским недаћама, сећао би се кнежевих речи и жалио што нису биле истините.

Главна Стојадиновићева преокупација током боравка на Маурицијусу била је његова породица, пре свега ужа, супруга Аугуста и две ћерке, Иванка и Љиљана. Раздвојеност је тешко подносио, јер је контакт, услед удаљености од 10 000 километара и светског рата који је беснео, био веома отежан. После телеграма из марта месеца, дуго није имао никаквих вести. Редовно је

12 Кнез је поменуо велику количину богатства које су Стојадиновић и његови најближи сарадници нагомилали „сумњивим пословним активностима", нарочито у иностранству. Павле је чак наговестио и могућност судског процеса по том питању. Ћано га је саветовао против те идеје, али није био сигуран да су његове речи узете у обзир. Исте информације кнез намесник је саопштио и Мусолинију.

писао, али одговори нису стизали. Поред кратког обавештења у јуну да су сви чланови породице преживели Априлски рат, других информација није имао. Прва писма добио је 6. октобра 1941, дакле скоро шест месеци после доласка на Маурицијус. Било је датирано 4. августа, што значи да је путовало око два месеца. Углавном се дешавало да писма стигну по групама, чак и десетак, па је тако неко било написано два месеца пре пријема, а неко три или више месеци. Телеграми су стизали много брже, али је и њима каткад требало по двадесетак дана.

Од почетка је договорено да се писма пишу на француском, у то време најраспростањенијем језику, да би брже пролазила цензуру. Иначе, прво писмо на српском добио је половином 1946. од ћерке Љиљане. Дешавало се да из писама од породице избаци неколико редова или целе стране. Радило се о случајевима када су цензори проценили да послате информације нису личне природе већ говоре о политичкој ситуацији у земљи. Индикативан је случај да је брату Драгом забрањено од стране Немаца да пише од половине 1941, и да се преписка може само одвијати између Стојадиновића, супруге и ћерки. Разлог је био тај што је у својим писмима писао политичке вести, а нарочито у вези са страдањем Срба у НДХ (Стојадиновић 1976: 78). Прво писмо од брата након тога добио је тек после свршетка Другог светског рата. Наравно, то је важило само за личности које су биле у Окупираној Србији. Драган Протић,[13] бивши шеф кабинета, писао му је несметано из Лондона. Прави ратни извештај из Србије добио је тек августа 1945. када му је стигло писмо од брата који се тада налазио у Немачкој. Дугачак списак страдалих пријатеља посебно га је погодио.

Превише слободног времена терало га је на размишљање. Често се враћао на основно питање због чега му се све десило. Једном је записао:

> „Зашто је све ово морало да буде, зашто? Питање без одговора. Кад не бих веровао у неку вишу правду до које мора доћи једног дана, не знам шта би било од мене. Али као што после најцрње ноћи долази светлост дана, исто тако верујем да ће после ове олује доћи лепо време[...]“ (Стојадиновић 1976: 122).

Веза са породицом поново је прекинута у другој половини 1944, када су се водиле борбе за ослобођење Србије. Стојадиновића су посебно бринула савезничка бомбардовања Београда и могуће жртве. Пауза је трајала пуних годину дана. Писмо од супруге стигло је у јуну 1945. из Аустрије. Током јула, породица се пребацила у Рим. Већ након завршетка рата у Европи, Стојадиновић је сматрао да су разлози, ако их је уопште и било, за његово

13 Драгослав (Драган) Протић је био шеф Стојадиновићевог кабинета као министра спољних послова док је Јован Гашић био шеф кабинета председника владе. Протић је након Стојадиновићевог пада остао уз нову владу али се није „одрекао“ ни бившег шефа. Током рата био је саветник краљевског посланства у Лондону.

задржавање прошли, и да је време да он буде пуштен. Таква уверевања добио је већ августа 1945. и од званичника на острву (Стојадиновић 1976: 140). Од тада почиње борба породице Стојадиновић за његово пуштање на слободу која ће трајати безмало три године.

Стојадиновић је прво писао новом британском премијеру Атлију. Писмо је написао 2. августа 1945. У њему је тражио повратак слободе и спајање са породицом. Стојадиновић је подвукао да никад није потписао никакав политички и војни споразум са Немачком и да је „спољна политика Југославије била у потпуној хармонији са британском спољном политиком у оно време". Обраћање је завршио изјавом да, и ако је несвесно направио неку грешку, „пет година интернације је довољна казна" (Бибер 1976: 277; Димић 2012: 498).

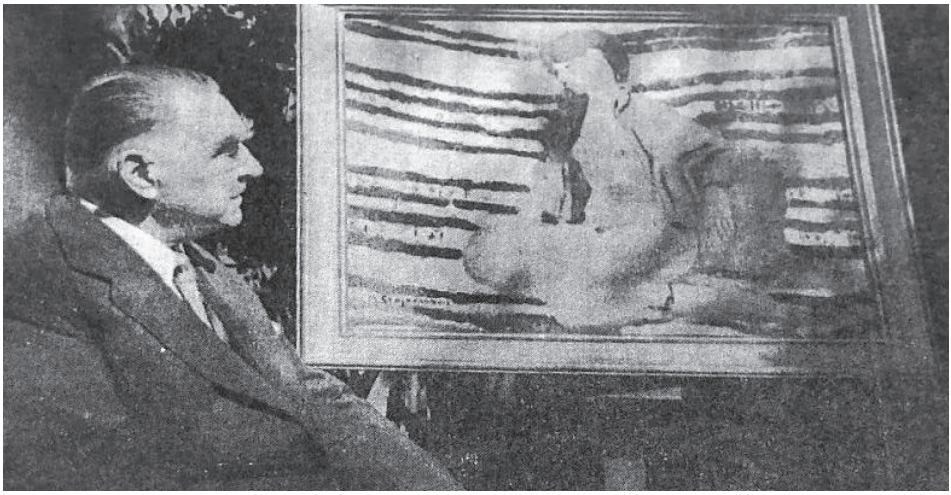
Британске власти на Маурицијусу су му формално вратиле слободу 21. јуна 1946, када је примљен у Порт Лују од стране заменика гувернера. Тада му је речено да може да иде „кад хоће и где хоће", осим у Италију и Енглеску (Стојадиновић 1976: 152). Одушевљено је телеграфисао супрузи. Почела је да га хвата „путна грозница", размишљао је о паковању, условима на броду... Сликао се за пасош 11. јула. Формуларе за укрцавање у Јужној Африци на путу за Бразил испунио је у новембру. Све је то било, показаће се, и више него преурањено. За Стојадиновиће су нови заплети тек почињали. Већ крајем 1945. тадашњи секретар спољних послова Ернест Бевин[14] сматрао је да би пуштање Стојадиновића у том тренутку могло да доведе до неразумевања у Совјетском Савезу и Сједињеним државама па је одлучио да се интернација продужи за још шест месеци. Радило се о времену када су се супротности између дојучерашњих савезника заоштравале, па је процењено да би то могла постати још једна тема размимоилажења (Бибер 1976: 277; Димић 2012: 503).

Током јуна 1946, Стојадиновићев случај је поново узет у разматрање. Жеља је била да то буде нека држава ван територија Велике Британије и њених поседа. Као прва опција за земљу у коју би се он иселио фигурирао је Бразил. И Аугуста је са ћеркама од септембра исте године живела у тој земљи, не би ли некако убрзала процедуру. На притисак САД тај захтев је одбијен. Наиме, Американци су били противни да особе које су биле у контакту са Немачком трајно населе у „западној хемисфери". Отказивање гостопримства је формално правдано непотпуном документацијом. Британски званични су почели да размишљају о другим опцијама, као што су Кенија, Јужна Африка, Ирска, Португалија, Шведска... Стојадиновићи су наставили да врше притисак из оба правца. Милан писмима са Маурицијуса а Аугуста ангажовањем угледних адвоката („Хауард, Кенеди и Џенес" и М. Х. Бреш), па и претњом самоубиством пред вратима британске амбасаде јуна 1947.

14 Ернест Бевин (1881–1951) био је политичар Лабуристичке партије, синдикалац, дугогодишњи посланик у Парламенту, министар за рад (1940–1945) и државни секретар Министарства спољних послова (1945–1951).

Током поменуте године она је окренула свој фокус ка Аргентини где је на власти био Хуан Перон. После почетног одбијања, на притисак САД, виза је одобрена крајем 1947. године (Димић 2012: 504–517).

Након додатних перипетија око проналажења одговарајућег превоза, Стојадиновић се укрцао на брод 11. марта 1948. Британци су платили трошкове целокупног путовања, виза и осигурања. Према Стојадиновићевим речима, цариници нису ни прегледали његове ствари. У Кејптаун је стигао 22. марта. Тамо су обављени бирократски послови у бразилском и аргентиском конзулату. У транзиту према Бразилу пристао је неколико дана у Буенос Ајресу. Тамо су га дочекали снаха Коса и братанац Микица. За тих неколико дана већ је обавио бројне разговоре са емигрантима из бивше Југославије. Схватио је брзо да је Аргентина земља у којој жели да остане. Већ док је био у Јужној Африци писао је неком пријатељу кога није именовао да му помогне да ступи у контакт са Пероном. Деветнаестог априла 1948. први пут је чуо супругин глас након седам година. Почињао је нов период његовог живота.

Слика 3. *Милан Стојадиновић у Аргентини (Стојадиновић 1976: 96)*

На крају се поново треба осврнути на питање Стојадиновићеве кривице, односно због чега је, према мишљењу Британаца, он био интерниран на Маурицијусу и на њему провео безмало пуних седам година. Сви објављени и представљени документи до којих су дошле уважене колеге историчари слажу се да Енглези нису имали никакве конкретне доказе за било какав преступ учињен од стране Стојадиновића против Велике Британије. Означаван је прво као „несумњиво могућан југословенски квислинг", па нешто касније као „могућан југословенски квислинг", да би 1945. закључили да он „није био квислинг или колаборациониста јер није имао прилике да то постане, али би скоро сасвим сигурно то био, да је имао шансу" (Бибер 1976: 277;

Димић 2012: 499–500). Дакле, радило се о једној превентивној мери која је једног човека без доказане кривице одвојила од породице седам година. Милан Стојадиновић је на Маурицијусу живео прилично комфорно, али је тај живот био прожет свакодневном неизвесношћу, бригом и надом.

МЕМОАРИ

Стојадиновић 1970: Milan Stojadinović. *Ni rat ni pakt*. Rijeka: Otokar Keršovani.

Стојадиновић 1976: Милан Стојадиновић. *Заточеник његовог британског величанства*. Мелбурн: Српска мисао.

Ћано 2010: Galeazzo Ciano. *Diario 1937–1943*. Milano: BUR Rizzoli.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

http://www.27mart.com: <http://www.27mart.com/main.php?pages_id=215>. [11. 02. 2019].

https://www.britannica.com: <https://www.britannica.com/biography/Mohammad-Reza-Shah-Pahlavi>. [11. 02. 2019].

ШТАМПА

Време
Коло
Општинске новине
Политика

ЛИТЕРАТУРА

Бибер 1976: Dušan Biber. „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike". *Fašizam i neofašizam*: [zbornik izlaganja na Međunarodnom znanstvenom simpoziju, Zagreb, 13–15. studenoga 1975], 265–277.

Бибер 1976б: Dušan Biber. „Knez Pavle u britanskoj konfinaciji". *Časopis za suvremenu povijest*, god. 8, br. 2/3 (1976), 19–46.

Бибер 1966: Dušan Biber. „O padu Stojadinovićeve vlade". *Istorija XX veka*, VIII, 5–67.

Димић 2012: Љубодраг Димић. „Одлазак са Маурицијуса: Британци и Милан Стојадиновић (1945–1948)". *Глас*. Том 420, књ. 16, 495–518.

Ђурковић 2013: Миша Ђурковић. „Увод: Енигма Милана Стојадиновића". У *Милан Стојадиновић: Политика у време глобалних ломова*. Зборник радова. Миша Ђурковић (ур.). Београд: Завод за уџбенике, 7–26.

Павловић 1975: Коста Ст. Павловић, „Југословенско-британски односи 1939–1945.". *Гласник Српског историјско-културног друштва Његош*, св. 34 – јуни 1975, 73–103.

Bojan V. SIMIĆ

IN THE "SILVER CAGE" – MILAN STOJADINOVIĆ IN MAURITIUS (1941–1948)

Summary

Milan Stojadinović, Prime Minister and Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia from 1935 until 1939, was arrested in April 1940 under the suspicion that he undermined the internal policy of the new government. He had been held in Yugoslavia for almost a year and then just before the singing of Tripartite Pact he was handed over to the British for "safe keeping". They transferred him to Mauritius, an island in the Indian Ocean, under their jurisdiction. He spent there almost seven years, between April 1941 and March 1948. According to the British official documents his only guilt was that he was "possible German collaborator" if given chance.

Stojadinović's life on Mauritius was quite monotonous. He read, wrote, walked and listened to radio. Afterwards he developed a tendency for painting that remained his passion for a lifetime. All the costs were paid by the British. He was allowed to write to his family in occupied Serbia. Due to a distance and war circumstances letters often travelled for months. During this period Stojadinović has civil companions, British citizens, who were instructed to keep an eye on him. They were polite and friendly and Stojadinović did not have any complaints. Only in 1946 he was declared free within the island.

The fight for Stojadinović's liberation after the Second World War ended lasted almost three years. After many sideways, ups and downs, thanks to good lawyers and persistence of his wife Augusta, the battle was won. Only in March 1948 Stojadinović was allowed to leave Mauritius in order to join his family in Argentina.

Key words: Milan Stojadinović, Mauritius, Second World War, exile, British-Yugoslav Relations.

Рад је предат 18. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 329.15:929 Нешковић Б.(093.2)
94(497.11)"1941/1945":070(497.11)(093.2)
doi:10.5937/bastina1947357M

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПОЛЕМИКЕ У ПЕРИОДИЦИ О БЛАГОЈУ НЕШКОВИЋУ**

Апстракт: У раду се анализира однос Благоја Нешковића према натписима у штампи и периодици у периоду од 1952. до 1984. године. Благоје Нешковић је био истакнута личност комунистичког покрета, за време Другог светског рата био је секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију. Након ослобођења обављао је низ значајних функција, али је 1952. године, под оптужбом спровођења опортунистичке политике и сарадње са Информбироом, приморан да дâ оставку на све партијске функције. Иако је у политичком смислу био потпуно маргинализован након 1952. године, редовно је пратио дешавања, штампу и приодику. Нарочито је читао издања која су се тицала Другог светског рата и у којима се помињало и деловање ПК и њега лично као секретара: коментарисао је текстове Јована Марјановића, Светозара Вукмановића Темпа, Моме Марковића и Владимира Дедијера, кога је тужио суду за клевету у штампи. У раду смо настојали да ове коментаре изнесемо и објективно анализирамо из угла историјске науке.

Кључне речи: Благоје Нешковић, Србија, штампа, периодика, Комунистичка партија Југославије.

Др Благоје Нешковић (1907–1984) рођен је у Крагујевцу 1907. године (ур. Бихаљи-Мерин 1978: 660). Завршио је гимназију 1926. у Београду, а потом и Медицински факултет у Београду 1933. године.[1] Као студент придружио се Удружењу студената марксиста. Члан Месног комитета Комунистичке партије Југославије за Београд постао је 1935. године (Глишић 2011: 12). Пријавио се као добровољац у Шпански грађански рат (Нешковић 1971: 7). Учествовао је као борац и лекар у батаљону „Ђура Ђаковић"

* истраживач сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Историјски архив Београда (=ИАБ,), фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Нешто из генеологије породица Илић и Нешковић, К-1, 2.

129. интернационалне бригаде (Udovički 1997: 112). Био је постављен за председника Централне медицинске комисије интернационалних бригада, која је давала стручну оцену способности појединих бораца за напоре који их очекују на ратишту.[2] По повратку из Шпаније провео је две године у логорима у Француској радећи као лекар (Дапчевић 1981: 10). После расформирања логора, вратио се у Југославију, кратко време боравио у логору у Билећи да би након тога био прогнан у родни град.

Крајем јануара 1941. године дошао је у Београд и прешао у илегалу. Убрзо је био изабран на место секретара Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију. Већи део рата је провео у илегали у Београду (до изласка на слободну територију 1943. године), где је организовао отпор против окупатора у Србији.[3] Био је члан Главног народноослободилачког одбора, члан Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (Mitrović 2006: 257).

На оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије, маја 1945. године, изабран је за секретара Централног комитета и ту функцију је обављао до 1948. године. У периоду од 1945. до 1948. године налазио се на функцији председника Владе Народне републике Србије.

Године 1952. постао је потпредседник Владе Федеративне народне републике Југославије, али је убрзо, под оптужбом спровођења „опортунистичке политике" и сарадње са Информбиром, приморан да дâ оставку на све партијске функције. Истовремено, искључен је из Централног комитета.

Благоје Нешковић је био приморан да напусти политички живот и посветио се научној каријери, али је и даље редовно пратио дешавања у политичком животу. Нарочито је читао издања која су се тицала Другог светског рата и у којима се помињало и деловање ПК и њега лично као секретара: коментарисао је текстове Јована Марјановића, Светозара Вукмановића Темпа, Моме Марковића и Владимира Дедијера, кога је тужио суду за клевету у штампи.

Благоје Нешковић је написао рецензију чланка Моме Марковића *Пресудна прекретница – како се живело и борило у Србији 1942. години*, на захтев Војноиздавачког завода ЈНА, који му је послат 20. јула 1971. године, а на основу сугестије Петра Стамболића и уз сагласност аутора.[4]

2 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, О раду у неким санитетским установама у Интернационалним бригадама у републиканској Шпанији и у концентрационим логорима за интербригадисте и Шпанце у Француској, К-8, 2.

3 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Сећања Благоја Нешковића, К-8, 2.

4 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Рецензија Благоја Нешковића написа Моме Марковића „Пресудна прекретница – како се живело и борило у Србији 1942. године", К-24, 1.

Имао је коментаре на поједине пасусе у којима се помиње деловање ПК у току рата и његов лични ангажман, а везано за цео чланак каже: „Све би било логично са оценама Марковића да није у највећем делу свог написа усмерио своје напоре да криво представи улогу и рад ПК и секретара ПК КПЈ за Србију, чиме негира и улогу ПК у извршавању 'пресудних' задатака 1942. године."[5]

Мома Марковић у чланку описује ситуацију у Београду након одласка једног дела ПК на слободну територију:

> „После одласка једног дела ПК на слободну територију, у Београду је остао само Благоје Нешковић, најпре као пункт ПК, а касније као секретар ПК. Готово до пред крај 1942. године он не само да је остао потпуно сам у Београду, већ је био у ситуацији да сам у име ПК издаје директиве (и то не само политичке него и војне) оним политичким и војним телима и руководствима у Србији са којима је успео да успостави везу. Треба при томе истаћи да нису биле увек редовне везе које је он у најтежим данима окупације био у стању да успостави са члановима ПК који су се налазили на терену Србије. Те везе су много значиле не само за размену искуства и преношење директива већ и за слање партијског материјала штампаног у илегалним штампаријама у Београду, којима је непосредно руководио Нешковић."[6]

Благоје Нешковић је коментарисао овај пасус, наглашавајући да он сâм никада није био пункт ПК јер је половином септембра изабран за секратара ПК КПЈ за Србију и члана ЦК КПЈ, о чему смо пронашли потврду у изворима. У наставку рецензије каже:

> „Логика би захтевала да се резонује другачије, а не као што то Марковић чини, тј., ако је ПК одиграо у 1942. години тако 'пресудну' улогу и ако је тада ПК КПЈ за Србију био представљан пред организацијама, партијама и НОП-ом само делатношћу секратара ПК, онда и њему (секретару) припада бар део те улоге, онај део који припада не самом по себи ауторитету ПК као партијском форуму, већ и који припада делатности човека који је у име тог форума радио."[7]

Благоје Нешковић је сматрао да Мома Марковић намерно минимизира његову улогу у самом ПК, чему се оштро успротивио приликом рецензије текста. Чињеница да је између њих двојице у току рата било нетрпељивости које су касније, у моменту искључења из Партије, Благоју Нешковићу стављане на терет, говори да постоји могућност да су ове нетрпељивости продужене и у каснијем периоду.

У даљем тексту он оштро напада тврдњу Моме Марковића да је „изгубљена читава једна година" у очекивању да се у Србију врате из Санџака и Босне два члана Политбироа ПК и Главни штаб Србије:

5 Исто.
6 Исто.
7 Исто, 2.

„Јер секретар ПК није 'чекао' њихов повратак, већ је без прекида настављао с радом повереним њему и Бироу ПК од стране Политбироа ЦК КПЈ половином септембра 1941. без обзира што је био обавештен да је требало да се из Санџака у Србију врате неки кадрови за рад у Бироу ПК. Још је мање некога 'чекао' Марковић, који је о одласку из Србије са два члана ПК сазнао тек крајем 1942. године."[8]

Он потом поставља питање како је ПК могао да обавља пресудне задатке ако се његова политика сводила на политику чекања и негира да су постојала два дела ПК:

„Марковић пише о 'два дела ПК', о једном у Санџаку и о другом у Србији. То је груба неистина. Почетком 1942. у Политбироу ПК су били: Нешковић – секретар, и чланови – Марковић (Мома Марковић – прим. Е. М.), Буха (Василије Буха – прим. Е. М.), Мамић (Милош Мамић – прим. Е. М.)[9] и Томић (Мирко Томић – прим. Е. М.), а Бабовић (Цана Бабовић – прим. Е. М.) и Љ. Милосављевић то више нису биле као и три новоизабрана члана у Санџаку, јер се нису вратили у Србију, већ су били распоређени у Босни на друге дужности [...] Требало је да прође 30 година, па да се ствари 'забораве', да би се ондашња историја писала према садашњим жељама неких чланова ПК."[10]

Благоје Нешковић у овом делу јасно закључује да је натпис политички обојен, у жељи да се догађаји намерно лажно представе и да се првенствено његова лична улога прикаже другачијом него што је била. Благоје Нешковић се, критикујући писање Моме Марковића, још једном осврнуо на рад београдске организације и спорно питање слања кадрова ван Београда.

„Посебно тешко Марковић клевеће београдску партијску организацију, МК, ОК и ПК, који, тобож, нису 'чували кадрове'.

Марковић прелази преко чињенице да ПК никада није добио писмо ЦК од октобра 1941. године због хапшења др Левија, који је то писмо носио.

Али је основно: онда када је требало слати компромитоване из Београда, није било безбедног места нигде у Србији ни ван Србије где би било могуће да се они шаљу. У то време београдска партијска организација је била презаузета скривањем партизана из Србије, Баната, Босне и избеглица комуниста из Хрватске и Војводине. И то оних који су преживели разбијање њихових одреда или организација, или оних који су избегли усташко и мађарско клање и дављење."[11]

8 Исто.

9 Милош Мамић (1918–1942) рођен је у Приједору, био је радник по занимању, а постао је члан КПЈ 1937. године. Био је члан МК Београд, а нешто касније постао је и члан ПК за Србију. Најпре је био ангажован на партијском раду у Земуну, а затим је прешао у Београд. Крајем 1941. године био је упућен да организује Озренски НОП, а затим да то исто учини са Јабланичким. На путу за Јабланички одред је био опкољен од бугарског батаљона и погинуо је у борби (ur. Bulajić 1980: 641).

10 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Рецензија Благоја Нешковића написа Моме Марковића „Пресудна прекретница – како се живело и борило у Србији 1942. године", К-24, 3.

11 Исто, 6.

Мома Марковић у свом напису пише о размимоилажењима у врховима ПК децембра 1942. године, истичући како су он и Мирко Томић инсистирали на томе да политичко руководство Србије мора да напусти Београд, као и да сви они који су компромитовани, било чланови Партије било симпатизери НОП-а, морају бити послати што пре из Београда, и да се форсирају веће војне јединице:

> „Нешковић и Буха су у тим стварима имали супротне ставове. Сматрали су да ПК мора да остане у Београду, а нарочито Нешковић, који је за себе рекао да има и других обавеза, о којима тада није могао да говори јер су ван домашаја рада ПК Србије, али због којих мора да остане у Београду. Поред тога, заступали су и став да се кадрови из два разлога не могу слати из Београда: прво, јер би у том случају морале да се предузму систематске провере с обзиром да је партијска организација у Београду 'инфицирана провокаторима и сумњивим људима', а за такве провере није било тада услова, и друго, зато што се у самом Београду мора формирати јака партијска организација и да у том циљу треба предузети управо супротне кораке од оних које смо Мирко Томић и ја предлагали – доводити људе у Београд (иако се касније испоставило да су на тај начин масовно падали у руке полицији)."[12]

Благоје Нешковић је инсистирао да ни он лично ни ПК нису задржавали намерно чланове у Београду уколико су они желели да оду на слободну територију и додаје:

> „Марковић заборавља да је ПК у Београду представљао, поред свега осталог, и партизански 'генералштаб' насупрот 'генералштабу' полиције и Гестапоа, у том смислу да је ПК имао своје другове у срцу непријатељског 'генералштаба', Јанка Јанковића, Цветка Црњака и Владу Мирковића, да је преко њих свакодневно обавештаван о акцијама, плановима и концепцијама непријатеља усмереним против Партије и НОП-а у Београду и Србији, а да непријатељски 'генералштаб' никада није успео да се убаци у наш 'генералштаб', чак ни у месна и рејонска, као ни у среска и окружна руководства за све време рата. Чак није знао ни имена чланова нашег 'генералштаба'. Свакодневна се борба водила између та два непријатељска 'генералштаба', невидљива, упорна, успешна са наше, а неуспешна с њихове стране, борба за разбијање планова непријатеља (начина рада, рација, блокада, покушаја убацивања изврбованих издајника у наше организације, справљање личних карата и других докумената које непријатељ није могао да препозна ни почему као фалсификоване, штампање 'Гласа' у више боја, изградња ванредних конспиративних склоништа и уређаја за илегално преношење материјала итд.). Овај тип борбе се води не кроз организације већ директно у самом ПК-у, најконспиративније. ПК је све знао шта се ради у Специјалној полицији и слао одговарајуће потребне инструкције ОК-у, МК-у и организацијама.

12 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Бранислава Бране Перовић, Рецензија Благоја Нешковића написа Моме Марковића „Пресудна прекретница – како се живело и борило у Србији 1942. године", К-24, 4.

> Зар је требало да одласком ПК из Београда у најтежим данима, НОП у Београду буде лишен његових интервенција за спасавање свакога у Београду коме је претила опасност, када је то било могуће, због других околности?"[13]

Премда је свакако улога људи који су радили у ПК техници несумњива, ипак не можемо рећи да није претрпела велике губитке од стране Гестапоа и Специјалне полиције у провалама које су се дешавале.

Пишући рецензију чланка Моме Марковића, Благоје Нешковић је још једном искористио прилику да истакне значај деловања ПК у Београду и оправда своје дуго неизлажење на слободну територију, које му је касније често замерано у историографији. Он наглашава колико је била важна улога ПК и његова лична у ратним данима у Београду, супростављајући се оштро сваком покушају њеног умањивања.[14]

Осуђујући овакве покушаје он пише:

> „Ни Марковић ни други неки 'историчари' нису успели да уоче ове методе рада ПК – ратне методе, технике и тактике у раду у партијској организацији, у СКОЈ-у (у 1942) у НОП-у Београда, у борби са непријатељем, у 'штабу' и на улици у установама и предузећу, у Београду се користила географска карта, као у партизанским одредима, од стране илегалаца не само чланова ПК[...].
>
> Ни београдска партијска организација ни МК, ни ОК, ни ПК нису слали људе у ситуације које их угрожавају, о томе постоје и писмени докази. Али су сви они, као део Партије позивали комунисте и све људе у борбу за спас Срба које су Немци хтели да униште, циљ борбе је био да се људи спасу уништења."[15]

Благоје Нешковић је врло оштро коментарисао и књигу Јована Марјановића *Београд*, сврставајући га у историчаре који приказују ситуацију на неадекватан начин. Осврћући се на део где се говори о односу ПК према лицима која су пуштана из затвора, он каже:

> „Монструозна је клевета, којом се служи Ј. Марјановић када пише у 'Београду', да је ПК проглашавао 'сумњивим' сваког ухапшеног борца: такву лаж је ширио по Београду непријатељски 'генералштаб' у борби с нашим. Уствари се радило (а то и документат показује) о ухапшеном, терећеном борцу, који је пуштен на слободу као заврбован, а о томе није обавестио Партију: али и без тога је ПК знао шта се у тим случајевима догађало, те није било нужде да се Партија панично упозорава да је 'сваки ухапшен' сумњив. Само се једном погрешило, на наваљивање МК Београда, када се дозволило да се Л. Дожић, ухапшен и пуштен, поново 'повеже' и ради у IV рејону: та наивност се скупо платила."[16]

Он даље наставља:

13 Исто, 7.
14 Исто.
15 Исто.
16 Исто, 8.

„У 'Београду' је брига о кадровима постала свој антипод, јер се настојало да нико из града не оде и да се што више комуниста у њега доведе. Чињеница да је већина била позната полицији имала је свој епилог у провалама кроз које се тај кадар систематски топио."[17]

Ни други текст Јована Марјановића, „Прогласи и писма", није промакао Благоју Нешковићу, који је оставио коментар и на њега; значајан је јер се између осталог помиње поново спорно писмо од 19. октобра 1941. године, а које према његовим речима никада није добио:

„Али ово писмо ми никада нисмо добили. Касније сам чуо да је из Ужица послато једно писмо нама по др Левију, али је он ухваћен од четника и стрељан касније.

Према томе, то је клевета и лаж. Да је поштења, то је требало рећи, а не цитирати то писмо, а о том писму смо расправљали 1952. када су га изнашли као оптужбу против мене (а упућено је и С. Б. (Спасенији Бабовић – прим. Е. М.)). Тада присутни нису могли да докажу да смо писмо добили, а С. Б. је ћутала. Једино добијено писмо је оно на основу кога сам С. Б, Љ. М. и М. Поп. (Спасенија Бабовић, Љубинка Милосављевић, Мирослав Поповић – прим. Е. М.) и друге послао 11. 11. 1941. у Ужице. Ја никада нисам позиван да дођем у Ужице или друго место, сем 11. 1943. преко 'Сл. Југославије'"[18]

Благоје Нешковић је подвукао да у јануару, фебруару, марту и априлу није било одреда у Србији и да због тога није могао да шаље чланове из Београда, а непостојање слободне територије у западној, јужној и источној Србији само су га учврстили у том ставу:

„Одреди у Србији су били разбијани, или су се разбијали у мање групе, тројке, петорке, сем, углавном, Расинског и Топличког (Јастребачког) одреда. Штабови одреда, уз сагласност чланова ПК на терену и ОК или без ње, распуштали су одреде у времену од јануара до почетка лета 1942. јер пролећа те године није ни било. Тада су чланови ПК на терену и ОК-и губили везу са ПК, те је ПК (Михаило), упоредо са помагањем и активним непосредним радом на сређивању месне партијске организције, слао курире по окрузима да би успоставио прекинуте везе, и одмах од чланова ПК, инструктора ПК и чланова ОК тражио да се одреди обнове прикупљањем разбијених партизана по терену и да омогуће прихватање бораца из Београда. ПК је наилазио на велики отпор код неких руководилаца који су одговарали ПК: да није могућно поновно оснивање одреда (рецимо, у западној Србији) без упада наших јединица из Босне, или без спуштања совјетских падобранаца, или без отварања другог фронта на западу."[19]

Не слаже се ни са мишљењем Јована Марјановића да су „задржани стари методи илегалног рада" и подвлачи још једном како је преко Јанка Јанковића

17 Исто.

18 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Одговор на текст Јована Марјановића „Прогласи и писма", К-24, 3.

19 Исто, 36.

сваког дана знао о држању ухапшених и како је те информације одмах прослеђивао, и зато поставља питање: „Да ли је ово била мера из предратног периода, ова дневна инфомација о ухапшенима? Али није само то новина. Уведено је као закон правило да илегалци одмах напуштају стан, ако се курирска веза или онај ко зна стан не врати са закашњењем од 10 минута после заказаног времена."[20]

Благоје Нешковиће критикује и однос Јована Марјановића према Василију Бухи, „чије је име неправедно избрисао са списка ПК у писму које је Јосип Броз упутио Благоју Нешковићу крајем 1941. године, а у коме је име Василија Бухе било наведео као члана, а име Моме Марковића изостављено.[21]

Он каже да се:

> „по изворном материјалу не би смело, без објашњења да се име М. Марковића уноси у састав тог Бироа, нити да се име В. Бухе брише, а још мање да се тврди да је он кооптиран у Биро крајем 1941. године, када је истина да сам га ја као члана Бироа ПК затекао фебруара 1941. када се састанак Бироа, први на коме сам присуствовао, одржао у Кумановској 19, на V спрату, у стану мог брата Боре Нешковића.
>
> Нечасно је, или крајње је злонамерно овакво извртање чињеница. Не само да се не користе материјали у којима сам, у своје време верујући у поштење, износио горње чињенице, већ се прелази преко тога и тенденциозно користи, опет неистинито, један документ из краја 1941, јер у њему нема М. Марковића као члана Бироа ПК, а има В. Бухе. Значи, историјске чињенице нису важне, већ произвољно кројење чињеница. Али ма како се стручно 'кројило' у лажи остају 'кратке ноге'. Нису чланови Биро ПК до октобра седели са провалником – издајником Бухом, већ са човеком, који се, до тада, поштено борио за ствар Партије и српског народа, а у Биро су га бирали, не Михаило, већ они који га 'бришу'. Али и пре него што је почео полицији да издаје тајне Партије и народноослободличке борбе бар се три дана трудио, муке подносио и није ништа издавао. Данас посматрано, и то је нешто значило!"[22]

Он подвлачи да је ПК био јединствен и да „никада није било 'два дела' Бироа ПК, један у Београду и један у Ужицу, Санџаку или Босни!"[23]

Он наводи да:

> „Одласком А. Ранковића из Београда на слободну територију није отишао 'секретар' ПК КПЈ за Србију, нити је функционисао неки 'део' ПК у Ужицу и Санџаку, јер је према закључку на седници Бироа ЦК КПЈ, на којој сам примао директиве за рад са новим функцијама, ЦК директно требало да руководи партијским организацијама у Западној Србији, а Биро ПК Србије са осталих ¾ организација у Србији. Тако је стварно и било. Ни један дрокуменат на слободној територији 1941. није потписан од стране 'дела' ПК већ само од стране

20 Исто, 18.
21 Исто, 22.
22 Исто, 22.
23 Исто, 23.

ЦК КПЈ, Врховног штаба Главног штаба, Народноослободилачког одбора Србије и од стране месних организација."[24]

Још једном разматра питање свог остајања у Београду

„Зашто је Михаило остао у Београду док је био сам, зашто одмах није окупио све чланове, зашто одмах са њима није пренео седиште ПК негде ван Београда? Пре свега Биро ЦК КПЈ је Михаила оставио у Београду, с тим да остане у њему до ослобођења Београда, заједно са новоформираним ПК-ом, око половине септембра 1941. А када је остао сам због, описаних догађаја у октобру и новембру 1941. било је неопходно да остане у Београду без обзира на одлуку ЦК, које је измењена, донекле, тек јануара 1942, а које је Михаило примио, преко ОК Ваљева крајем феруара 1942. Пре добијања тог писма, једно кратко време је очекивао долазак у Србију С. Баб, Љ. М, М. Т, и М. М.[25] да би им се придружио 'негде између Медведњака и Повлена', али када је већ почетком јануара 1942. ПК добијао извештаје од ОК Ваљева, било је очигледно да је непријатељска офанзива опустошила Западну Србију, да је тамо немогућ опстанак наших оружаних снага и да су са тог терена отишла сва партијска руководства и чланови Партије, сем ОК Ваљева, који се делом налазио у то време и у самом граду"[26]

Благоје Нешковић истиче да је он лично био на врло ризичној позицији као секретар ПК и закључује:

„ПК није седео у 'бункеру' у Београду. Михаило је био на улици када год је требало, не само по кукурузима већ и до Калемегдана, и када је био сам у Београду и кад су ту дошли током 1942. М. Томић, В. Буха, Драги Стаменковић, М. Марковић и П. Стамболић. На улицу је почео да излази Буха, а затим и Томић тек крајем 1942., а дотле је само Михаило излазио, који је, сем тога, одлазио и ван Београда (1942. у Болеч на састанак са Р. Јовановићем, а јула–августа 1943. у Шумадију), откуда се поново враћао у Београд."[27]

Благоје Нешковић је поводом писања Моме Марковића и Светозара Вукмановића Темпа о неслагањима у ПК желео да изнесе суштину тих неслагања и према његовим речима спречи „фабриковања клевета". Стога он о ситуацији у ПК пише:

„Прва неслагања почела су одмах по доласку Томића у Београд, око политичке линије борбе. Томић је сматрао да се изменила линија Партије, да више Партија не спроводи народноослободилачку борбу, већ класну борбу, да спроводи 'пролетерску револуцију'. Збиља се радило о фундаменталној ствари, судбоносној за Партију, радничку класу, народ. Михаило му је објашњавао и убеђивао га

24 Исто.

25 Светлана Бабовић, Љубинка Милосављевић, Мирко Томић, Мома Марковић.

26 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Одговор на текст Јована Марјановића „Прогласи и писма", К-24, 27.

27 Исто, 31.

је да се није променила линија Партије, да се и даље спроводи народноослободилачка борба против окупатора и издајника свих врста, да народоослободиличку борбу воде сви људи без обзира на класну, верску или националну припадност, јер су сви људи угрожени, као и свака нација у Југославији. Томић је своје тврдње заснивао на закључцима неког саветовања одржаног почетком 1942. на Романији, а као доказ о промени линије борбе наводио је чињеницу о образовању пролетерских бригада крајем 1941. у Санџаку. С таквим концепцијама, које је упорно заступао, Томић је доводио у питање свој опстанак у Бироу ПК и уопште учешће у борби, ако би остао на својим накарадним концепцијама, чије ширење кроз Партију би нанело велике штете. Доласком Бухе у Београд Томић је донекле напустио те концепције, али је углавном био окупиран догађајима које је преживео у Сувоборском одреду [...]

Томић је сматрао да је сва београдска партијска организација 'избушена провокаторима' и да од ње треба дићи руке. Нешковић је бранио став супротан и Марковићевом и Томићевом, а то је: да сада није способна, нити је таква ситуација, нити су задаци београдске партијске организације онакви као у лето 1941., већ, напротив, њу треба опрезно, пажљиво обнављати и учвршћивати [...].

Томића је Нешковић усмеравао да није београдска партијска организација 'избушена провокаторима', да ми знамо како су провале текле и како су појединци хватани од полиције, да знамо ко су провокатори, који су били у Партији, па у полицији по хапшењу завербовани, а затим, пошто су одмах откривени од стране ПК, били су изоловани од Партије, али су наставили агентско-провокаторску улогу, отворено или прикривено, под заштитом полиције. Нешковић је упозоравао на опасност од оних које је полиција пуштала на слободу иако су било откривени као комунисти, али уз такву будност нема опасности да се они увуку у организацију"[28]

Благоје Нешковић наглашава како није могао члановима Бироа да одаје своје везе у полицији и Гестапоу (Јанка Јанковића, Цветка Црњака, браћу Митровић, Владу Мирковића и др.) и да није хтео да им преда те везе под притиском.[29] Он наводи да је:

„упозоравао окружне комитете да се не односе лакомислено у захтевима да се људи из Београда шаљу у одреде, пошто тада сељаци нису долазили у одред, сем ретких појединица, јер ПК не би могао да дозволи да се понови прошла зима, у којој су се ОК-и повукли на терену у базе, а одреде и борце послате из Београда остављали на немилост зими и непријатељу, јер већина ОК-а у тим ситуацијама није ишла са одредима и није делила њихову судбину."[30]

Поводом писања Јована Марјановића, Благоје Нешковић је коментарисао и спорно писмо ПК ЦК од јуна 1943. године, у коме између осталог наводи да „ко уђе у Главњачу не изађе из ње као поштен човек!".

Писмо се у историографији посматра као један од доказа да секретар ПК није веровао никоме ко је пуштен из полиције и Гестапоа и да је не само

28 Исто, 40.
29 Исто.
30 Исто, 41.

наређивао да се на такве људи будно мотри, већ је у појединим случајевима наређивао ликвидације истих.

Благоје Нешковић је тврдио да је таква тврдња била: „бесрамно, апсолутно неосновано клеветање ПК, који је, тобоже заузимао 'фронтално' став неповерења према свим члановима Партије и СКОЈ-а", и закључио да: „ако је које руководство бринуло о сваком човеку, испитујући месецима све могуће да се дође до истине о осумњиченим комунистима и грађанима, то је радило руководство ПК у Београду."[31] Он објашњава да се горња реченица није односила

> „на таоце, нити на логораше, већ само на оне који су терећени, признавали терећење и пуштани из Главњаче, а не из логора [...] Горња реченица ('не изађе из ње') је само драстично упозоравала да ти 'пуштени' активисти не смеју бити 'повезани' у рад без детаљног испитивања свих околности и саслушавања пуштеног, да би МК, уз помоћ ПК, доносио дефинитивну одлуку да ли да се 'повезују' или не. Ова мера се прилично спроводила, сем ретких изузетака, сем једног ретког изузетка, што се после страшно осветило Партији и народноослободилачкој борби [...].
>
> Крајем 1942. и 1943. врбовање не само бораца већ и хапшених грађана поприлило је карактер правила без изузетака, на шта је Јанко упозоравао ПК, што је ПК био дужан да поштује и о томе обавести ЦК. Али то се односило не на ухапшене уопште, већ на ухапшене и пуштене, а организацијама је само скренута пажња да такве, ако су били ма на који начин блиски народноослободилачком покрету, саслуша и обавести ПК, да би се преко Јанка у архиви Специјалне полиције проверила изјава пуштеног."[32]

Благоје Нешковић се уједно осврће и на „Октобарску провалу" 1943. године, за коју каже:

> „да је дело Дожића; он се сетио да је у 'Боричу' (?) пре рата био активан Мирко Парезановић, а пошто у рату није био активан у народноослободилачкој борби, предложио је полицији, која је упорно трагала за централном штампаријом Партије у Београду, да опсервира стан Парезановића, у Ластиној улици, и да упадне у њега ако буде шта сумњиво. Дожић је то предлагао полицији на бази логике да су у 'технику' Партије повлачени проверени, а 'некомпромитовани' људи, који су се повлачили с месног рада чим би били ангажовани у техници. Он је то знао из сопственог искуства. Када је полиција упала у стан Парезановића, одвела је у полицију њега и његову другарицу Оливеру, који су раније и били 'експедитори материјала' који је штампан у Централној штампарији, а убрзо су пронашли и Веру Милетић у склоништу у стану Парезановића. Дан-два касније В. Буха је наишо на стан Парезановића и ухапшен је и он, а обоје (В. Б. и В. М. (Василије Буха и Вера Милетић) – прим. Е. М.)) су после неколико дана почели да проваљују, Буха стан ПК на Авалском друму, В. М. Јанка Јанковића и друго што је знала, мада је врло мало успела да упозна београдску месну организацију."[33]

31 Исто, 46.

32 Исто, 49.

33 Исто, 51. Лазар Дожић је био курир између ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Црну Гору, а од 1942. године је био укључен у месну партијску организацију на Карабурми. Ухапшен је

На крају рецензије Благоје Нешковић закључује:

> „Како се у написима Ј. Марјановића и М. Марковића клевеће Београд тако се клевеће и Србија, јер баш та 1942–1943. су одлучиле судбину српског народа по слому Немаца. Борба у тим годинама је обезбедила да се сем Београда и остали део Србије 'сам' ослободи по жртвама које је дао 1941. г., јер су те године, 1942–1943., одлучиле да те жртве не буду узалудне, да се спречи геноцид над Србијом, да се онемогући геноцид над Србијом. Марковић је донекле свестан тога, али га нешто тера да омаловажава рад чланова ПК самим тим што закључује да је било лакше у Србији и да би борба била успешнија да су у Србији остали они који су је напустили. А не види да су чланови управо тог ПК били ти који се нису колебали ни часа, већ су видели чему би водило напуштање Србије у најтежим данима, упорно су подизали патриотски борбени дух српског народа, борили се као комунисти несебично против окупатора и братоубилачког самоуништавања. [...] Несрећа је у томе за данашње тзв. историчаре да су присиљени да упиру да баш то раздвоје што је нераздвојиво: НОБ у Србији од ПК Србије и његових чланова, који су руководили том борбом."[34]

У *Политици* су октобра 1981. године почели да излазе чланци поводом објављивања књиге Владимира Дедијера *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, у којима се говори између осталог и о ситуацији у Србији у току Другог светског рата и критикује рад ПК и Благоја Нешковића као секретара. Владимир Дедијер је изразио сумњу да је Благоје Нешковић одуговлачио излажење на слободну територију јер је био на линији Коминтерне и борбе у градовима, а не у селима. Благоје Нешковић је 29. октобра 1981. године упутио писмо *Политици* као одговор на овај текст, које је објављено у рубрици „Писма читалаца" и у коме између осталог каже:

> „Истина је да ја никада нисам примао директиве од Коминтерне, нити сам икада имао било какве веза са њом. Док је Коминтерена постојала, сама је одржавала везе са ЦК КПЈ, из којих се може видети да је она подржавала народноослободилачку борбу коју су народи Југославије, а на првом месту народ Србије, под руководством ЦК КПЈ, повели 1941. године против фашистичких окупатора. О овоме постоје писмени докази у архиву ЦК КПЈ. [...]
>
> Наведене сумње у исправност линије коју сам заступао у току рата Дедијер 'поткрепљује' наводном изјавом Александра Ранковића датом 'у поверењу' како сам ја 'покушавао' да уништим поједина документа у архиву ЦК КП Србије која су се односила на овај проблем. Из ове ноторне неистине произилази да инкримисана документа нису уништена, већ да се могу наћи у архивима.
>
> Дедијерво мишљење да је 'постојала борба за власт у Србији, нарочито између Ранковића и Благоја Нешковића', сматрам провидном интригром, која не заслужује никакав коментар.

---

15. јануара 1942. године када је пристао да сарађује са полицијом и под псеудонимом Сотир Сотировић је давао податке полицији о НО покрету (Божовић 2014: 474).

34 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Одговор на текст Јована Марјановића „Прогласи и писма", К-24, 9.

Најзад, позивајући се на 'неке доказе', Дедијер пише да сам ја 'наређивао распуштање појединих партизанских одреда у Србији 1942. и 1943. године'. Мада се позива на неке доказе, чињеница је да их Дедијер ни једном речју не специфицира. Сматрам да Дедијер, да би био уверљивији у овим потпуно неистинитим тврдњама, злоупотребљава нека упутства Покрајинског комитета окружним руководствима у западној Србији, из којих се може видети само то да је ПК КПЈ за Србију током зиме 1942. године давао сагласност да се неки одреди привремено раздвоје на мање групе како не би били уништени, али с циљем да се поново обједине у одред чим то прилике дозволе. Тако се увек поступало у тешким моментима у пратизанском рату, када је претила опасност уништења одреда, као што се то десило крајем 1941. године и почетком 1942. године са неколико одреда у западној Србији." (1981: 19).

Владимир Дедијер је у *Политици* од 26. новембра 1981. године дао одговор на ово писмо Благоја Нешковића:

„Прво, његово саслушање пред партијском комисијом поводом његовог повлачења услед борбе с Коминформом. То је дугачак документ где је од њега тражено да одговори и на многа друга питања из предратног, ратног и послератног периода своје активности, а не само она која сам ја отворио. Историчар мора да прими овај документ ипак са резервом, јер је то однос оног ко се испитује.

Друго, такође, мислим за историју од великог су значаја и сведочења неких чланова комисије који су још живи, као и сведочења низа другова који су сарађивали са др Нешковићем у оно доба. Нека од тих сведочења стављена су и на папир.

Треће, документи о састанку друга Тита са неким члановима ПК КП Србије на Вису, у пролеће 1944 године. Четврто, и ја сам имао више разговора са др Нешковићем још док је био на функцијама о неким историјским питањима, којом приликом је он критиковао писање историје само на основу грађе о делатности Врховног штаба и друга Тита у оним крајевима где су се они највише кретали за време рата. Ја сам се слагао с тим његовим погледом, јер историја се мора писати на основу свих извора.

Пето, када је др Нешковић нагло напустио наше редове усред борбе са Стаљином разговарао сам о узроцима тог његовог поступка са другом Титом и његовим најближим сарадницима. О томе имам доста забележака.

Шесто, од посебних питања, распуштању одреда у Западној Србији, одговорности за то, постоје у нашим архивима изјаве преживелих личности које су те директве примали и спроводили, као и личности које су се томе супротстављале.

Седмо, тврдња највиших руководилаца Србије у оно доба је да је др Нешковић уништавао поједине документе. Ја сам о томе још онда, по својој хроничарској дужности, направио забелешку коју сам сада поново проверавао и коју ми је поново један од тих људи сада ауторизовао. И другоме сам послао писмо о тој забелешки." (1981: 20).

Ми нисмо пронашли, осим ових тврдњи Владимира Дедијера, да је Благоје Нешковић заиста уништавао нека архивска документа која би га компромитовала. Владимир Дедијер је прилично неодређен и осим Александра Ранковића не именује ниједно друго лице које му је поверило да је било уништавања докумената, па се ова његова тврдња мора узети са великом резервом.

Благоје Нешковић је отишао и корак даље па је одлучио да тужи Владимира Дедијера и Миодрага Маровића, новинара који је објавио ове чланке у *Политици*, за клевету. Први општински суд у Београду је 8. априла 1982. године одбацио тужбу Благоја Нешковића против Владимира Дедијера и Маровић Миодрага „због кривичног дела клевета", а као предмет тужбе наведен је текст објављен у листу *Политика* од 19. октобра 1981. године са насловом: „Владимир Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, том II, 1942–1945" и поднасловом: „Коминтерна и интегритет Југославије". Спорно је било што је аутор поставио питање: „Да ли је Благоје Нешковић спроводио директиву Коминтерне о борби у градовима, а не у селима у Србији?"[35] Спорни пасуси су били:

> „Још током рата у руководству ЦК КПЈ појавила се сумња да су поједини руководиоци из ПК КП Србије, а у првом реду др Благоје Нешковић, спроводили догматску линију Коминтерне према којој у градовима треба да буде главни отпор окупатору, а не истовремено и у читавој Србији, нарочито у селима. Сматрало са да су овакви ставови др Благоја Нешковића супротни Титовој стратегији Југословенског револуционарног рата.
>
> О овим сумњама још се не може дати научна оцена, пошто се не располаже са довољно докумената. Али, Александар Ранковић је, још одмах после рата, у поверењу говорио да је Нешковић покушавао да уништава поједине документе у архиву ЦК КП Србије који се односе на овај проблем. Чињеница да се за време борбе са Стаљином др Благоје Нешковић одвојио од руководства ЦК КПЈ, да је у неколико махова бранио Стаљинову линију, као, нпр., у разговорима са Мошом Пијадом и Светозаром Вукмановићем Темпом, појачале су сумњу да је ова хипотеза могућа.
>
> Моје је мишљење да је у овој хипотези велику улогу играла борба за власт у Србији, нарочито између Ранковића и Благоја Нешковића. Тачно је да има неких доказа да је др Благоје Нешковић наређивао распуштање појединих партизанских одреда у Србији 1942. и 1943. године, али коначна историјска оцена моћи ће се дати тек кад се отворе архиви Коминтерне из доба рата."

Суд је одбацио оптужбу истичући да аутор текста у *Политици* није Владимир Дедијер већ Миодраг Маровић, тако да он не може бити крив због клевете.[36]

У образложењу оваквог решења је наведено:

> „О његовој кривичној одговорности могло је бити речи када би му се оптужбом ставило на терет да је у његовој књизи 'Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита' изнео предметне инкриминације односно одређене неистине, на штету прив. тужиоца.

35 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Решење суда о тужби против Владимира Дедијера и текст пресуде, К-24, 1.

36 Исто, 2.

> Међутим, у конкретној ствари окр.(ивљеном) Дедијеру се ставља на терет да је путем написа у штампи („Политике“ од 19. 10. 1981 год.), оклеветао прив. тужиоца, иако он није аутор написа.“[37]

Кривице је ослобођен и Миодраг Мавровић јер је грађу узео из књиге Владимира Дедијера и цитирао одређене делове уз одговарајући коментар, тако да је износио његове ставове, а не своје личне, како стоји у решењу поводом тужбе.[38]

> „Окривљени Мавровић не може бити крив и одговаран ни за увреду будући да је иступао као новинар дајући одређени приказ садржине поменуте књиге Владимира Дедијера, а из начина изражавања и чињеница да је инкримисани текст о прив. тужиоцу Благоју Нешковићу само један мањи, узгредни део укупног написа о коме је реч, произилази да окривљени Мавровић није имао намеру да вређа прив. тужиоца Благоја Нешковића.
>
> За крив. одговорност за увреду, у конкретном случају вређање би морало бити мотив који би побудио окривљеног да напише и објави инкримисани текст. Морало би бити доказано да је окривљени тежио таквим злонамерним успехом, т. ј. умишљај би морао добити облик намере, а све то у конкретној ствари, није случај“.[39]

Благоје Нешковић након овог случаја није поново подносио пријаву против Владимира Дедијера, иако је могао да га оптужи за клеветање у самој књизи, можда обесхрабрен решењем које је претходно добио. Њихова полемика се на овом завршила, а Благоје Нешковић је до краја свог живота остао одлучан у томе да није следио догматску линију Коминтерне и да није намерно уништавао документа у архивима.

У часопису *НИН* 1988. године изашла је серија чланака поводом одржаног научног скупа *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији*, у којима је између осталог коментарисан и рад Благоје Нешковића као секретара ПК за Србију. Светозар Вукмановић Темпо је, пишући о свом доласку у Србију 1942. године, истакао посебно своје залагање да се изађе на терен и рекао следеће:

> „Предложио сам да се хитно формира главни штаб који би са ПК КПЈ за Србију руководио народноослободилачким покретом (и оружаном борбу) са терена. Такође сам изразио мишљење да треба ’испразнити градове’ од комуниста и свих који желе да се оружјем боре против окупатора, да се не треба бојати како ће одреди ’презимити’ и како ће се прехранити ако се омасове. Наравно било би тешкоћа, али оне се могу пребољети ако омасовљавање одреда буде ишло напоредно са непрекидним и успјешним нападима на непријатељске снаге.

37 Исто.
38 Исто.
39 Исто.

Два члана ПК су се одмах сложила с тим мишљењем. Није случајно да су обојица непосредно прије овог састанка били повучени са терена. Али секретар, подражан од четвртог члана ПК, супротставио се, истичући да не би могао руководити организацијама комуниста у западној Србији. Одговорио сам да би могао руководити толико колико је и тада руководио. [...] Изнио сам и предлог да се војно и политичко руководство смести на територији југоисточне Србије, посебно у рејоне Топлице и Јабланице. Чињеница да су се наше снаге успјеле ту одржати указивала је да је становништво било на страни партизана. А ако је тако, онда би долазак војног и политичког руководства морао довести до поновног оживљавања оружаног устанка (у прво вријеме на том подручју, а затим и у другим крајевима Србије).

Мој предлог није добио сагласност ни два члана руководства који су сматрали да треба изаћи на терен. А разлози таквог држања ми нијесу били јасни“ (1988: 50).

Благоје Нешковић је поводом текста у *НИН*-у дао свој коментар, у коме каже:

„У присуству Вукмановића, кога сам довео у седиште ПК да нам прича о борбама у Босни, сви присутни чланови Бироа ПК највише су захтевали да им Михаило преда све конспиративне везе, које је добио од ЦК и претходног секретара ПК, правдајући то потребом да се не погубе те везе ако би Михаило пао. Вукмановић није смео нити је био овлашћен да подупре њихове захтеве, а ја сматрам да С. В. ничим није допринео да се неспоразуми, настали углавном у моменту његовог проласка кроз Београд, с једне стране између Михаила, а с друге стране између М. М. и М. Т и В. Б. реше, нити је С. В. носио неке друге поруке за ПК од стране ЦК и Врховног штаба, нити је он сам био у стању да намеће неке своје ставове; његово присуство на састанку Бироа ПК, на коме су се расправљале ’несугласице’, ипак је нешто значило, јер су чланови Бироа видели да Михаило брани своје ставове у присуству једног члана и делегата Врховог штаба и да при својим ставовима остаје, после чега су морали да повуку своје захтеве и да измене погрешне ставове.“[40]

Бранислава Брана Перовић, супруга Благоја Нешковића и активисткиња КПЈ у Београду за време рата, одговорила је у *НИН*-у поводом ових текстова. Она у чланку од 4. септембра 1988. године наводи:

„Овде бих хтела да кажем – колико је мени познато из мога рада за четири године, па и касније, Покрајински комитет, односно његов секретар (Благоје Нешковић) решио је да остане у Београду не због неког комодитета или због неког опуртунизма, него зато што је проценио да је једино из Београда могуће успешно руководити НОБ-ом у целој Србији, и западној и источној, и не само у целој Србији него је Београд био најпогодније место да се из њега одржавају редовене везе са Војводином, са Македонијом, са пунктом ПК КПЈ. То се није могло из Топличког одреда или из неког бункера у Шумадији.

Хоћу да подвучем то да је ЦК решио да тако треба и да је тако боље, унаточ томе што је постојала идеја да би требало ићи у унутрашњост.

40 **ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, Одговор на текст Светозара Вукмановића** у *НИН*-у од 21. августа 1988. године , К-24, 43.

> Из свега онога што сам преживела и што сам касније сазнала, могу да потврдим да је то била права одлука и била би велика несрећа и штета да се Покрајински комитет везао уз неки одред у јужној или источној Србији. Управо избор Београда огромно је допринео равномерном развитку НОБ-а и партијске организације у целој Србији.
>
> Можда би на југу и истоку Србије покрет био развијенији да се ишло тамо али зато би апсолутно заостала западна Србија, тада много значајнија. Значи, баш захваљујући тој такорећи дневној вези са западном Србијом пре свега омогућено је да се преброде кризе које су наступиле у НОБ-у после повлачења из Ужица у току 1942. године, а да је Покрајински комитет тежио јачању партијских организација округа и одреда које је везане за њих, не својим непосредним учешћем него јачењем ОК и одреда, успео да се преброди у 1943. та страховита криза партијских организација у западној Србији, о чему је овде било много више речи" (1988: 52).

Историчар Венцеслав Глишић такође се слажио са мишљењем да је Београд био у току 1942. године најпогоднije место за седиште Покрајинског комитета „јер су се одатле најлакше могле обновити покидане везе с партијским организцијама и партизанским одредима" (Глишић1988: 47). Ипак, и он је сматрао да у организационом погледу у партијским организацијама ништа није мењано што је имало за последицу да велики број чланова падне у руке Специјалне полиције и Гестапоа, а што је тек промењено након мартовске провале 1942. године (1988: 47).

Пратећи редовно штампу и литературу која се бавила НОП-ом, посебно улогом ПК, Благоје Нешковић је користио прилику да се „одбрани од критика" и да дâ своја тумачења и виђења ситуација. Није оклевао да, понекад на врло оштар и груб начин, одговори на текстове у штампи или у књигама које су третирале његову улогу у народноослободилачком покрету. Истовремено је истицао значај постојања илегалне организације у Београду и његове улоге на челу те организције. Полемике у штампи су се првенствено односиле не деловање Благоја Нешковића и ПК током рата и издвојило се више питања: однос Благоја Нешковића према Коминтерни, предуго задржавање ПК у Београду, касно излажење на слободну територију и, у ускоj вези са тим, слање бораца ван Београда у одреде, неслагање у ПК и однос према комунистима пуштеним на слободу из Гестапоа и полиције.

Благоје Нешковић је негирао да је следио догматску линију Коминтерне о борбама у градовима, већ само да је обављао задатке како је то од њега тражио ЦК КПЈ. У односу на питање борбе у градовима значајно је сећање Милована Ђиласа који каже:

> „Тачно је да смо на почетку имали извесних илузија да најпре покренемо борбу против окупатора у градовима, јер се у њима налазила целокупна партијска структура, која није постојала у селима. То најбоље показује пример да чланови ЦК тако дуго остају у Београду, док се у провинцији није почела стварати слободна територија. Ми смо тек после првих окршаја и хапшења у градовима, а замаха устанка на селу, схватили да треба ићи на терен" (Glišić 2012: 15).

Према томе, почетна идеја развоја борбе у градовима је постојала на почетку рата, али је убрзо напуштена. Извесно је да је у тренутку када су Јосип Броз и остали чланови Политбироа напустили Београд, Благоје Нешковић остао тамо јер је то од њега захтевао ЦК КПЈ и да су му предате везе са Хрватском, Македонијом, Војводином и Косовом и Метохијом.

Рад Благоја Нешковића у току 1942. године није био критикован од стране Јосипа Броза; немамо доказа да је добио писмо од 19. октобра 1942. године, у коме му се саветује да изађе на слободну територију. С друге стране, извесно је да је Јосип Броз похвалио његово држање до октобра 1943. године. У писму од 23. октобра он пише: „У првом реду због свега морам да те похвалим што си успео упркос свих тешкоћа да некако прогураш кроз све то време што се нисмо видели." Али га у даљем тексту саветује да извлачи људе из Београда:

> „Код нас је био делегат из Албаније и ми смо по њему послали доста материјала не само за К. П. Албаније већ и за Македонију. Добро је што сте послали Бобија (Добривоја Радосављевића – прим. Е. М.) тамо и чим дође његов извештај, пошаљи га нама. С обзиром на силни терор који се последњих дана догађа у Б[ограду] за који чујемо преко радио-емисија сматрамо да је потребно да ви уложите максимум напора да што више људи спасите и извучете из Б. Исто тако треба предузети и у провинцијским варошима, јер није искључено да ће у свим градовима као и у Б. немачки фашистички разбојници предузети сличне мере."[41]

Не можемо рећи да је Благоје Нешковић желео да пренебрегне ову директиву узимајући у обзир врло тешку и комплексну ратну ситуацију у којој се налазио. Извесно је да је након изласка на слободну територију, у лето 1943. године, желео да се што пре врати у Србију и у Београд и да је сматрао да је тамо његово улога много кориснија. Међутим, нема никакве потврде у изворима да је разлог била нека његова посебна веза са Коминтерном, коју је одржавао мимо ЦК КПЈ, већ је пре последица његових личних ставова да оданде има бољу контролу над ситуацијом. Он је веровао у београдску партијску организацију и није се устручавао да пред својим сарадницима брани свој став, при чему је улазио у оштру дискусију са њима. Неслагања око оваквих схватања су свакако постојала, али не можемо рећи да су била погубна за само деловање ПК. Хијерархија у ПК је била таква да је позиција Благоја Нешковића свакако била најутицајнија и као секретар имао је право одлучивања. Питање предавања конспиративних веза осталим члановима ПК, нарочито са Јанком Јанковићем, не може се приписати његовој самовољи и неповерењу према другима већ праћењу директива које је добио приликом пребацивања истих.

Међутим, када је одлазио из Београда, септембра 1943. године, Благоје Нешковић је направио грешку, предавши везу са Јанком Јанковићем Вери

41 ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Бранислава Бране Перовић, Фотокопија директиве секретара ЦК КПЈ, друга Тита, од 23. октобра 1942. године, К-8, 29.

Милетић, која је, након што је била ухапшена, попустила пред тортуром полиције и одала своје везе, између осталих и Јанка Јанковића, који је касније стрељан. Због тога је сносио део одговорности као онај који је доносио одлуке са места секретара ПК за Србију и који је одлучио да доведе Веру Милетић у Београд и повери јој све везе. Ипак, не може се говорити о потпуној одговорности Благоја Нешковића за овај случај пошто је кључно лице у тренутку када се провала догодила био Петар Стамболић.

Тачно је да је Благоје Нешковић био врло опрезан са својим сарадницима, да није потпуно веровао ни Јанку Јанковићу, али је такво понашање било нормално и оправдано за ситуацију у којој се налазио и улогу коју је имао. Сумњичавост се нарочито манифестовала у односу на оне чланове које су пуштани из затвора, који су, дакле, били познати полицији и за које је постојала могућност да су били завербовани. Они су будно праћени, слати у одреде, а у случајевима када би се приметила нека „непријатељска активност" од стране ових лица, бивала је наређивана њихова ликвидација. Ова сурова метода, посматрана у контексту суровог рата, атмосфере неповерења, чињенице да је много симпатизера и чланова НОП-а на најбруталније начине убијено и мучено у затворима полиције и Гестапоа, да су „провалама" нанете велике штете београдској илегалној организацији, имала је своје историјско оправдање. Није могуће до краја утврдити, услед недостатка извора, да ли су сва лица настрадала на овај начин заиста била одговорна за „издавање сарадника" и да ли је и колико њих неправедно страдало на овај начин.

На Вису 1944. године усвојен је извештај Благоја Нешковића, а ако је и био критикован том приликом, та критика није била довољна да буде смењен са места секретара ПК. Чињеница је да је након завршетека рата политичка каријера Благоја Нешковића била у успону, све до сукоба са Јосипом Брозом, што говори да његов рад током рата није могао бити оцењен негативно. Критике и анализа тог рада покренуте су тек накнадно, приликом искључења из Партије и у каснијем периоду, када више није био политички активан.

ИЗВОРИ

Историјски архив Београда, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, кутија 1, 8, 24.

ШТАМПА

Вукмановић 1988: Светозар Вукмановић Темпо. „Полемика у покрајинском комитету". *НИН*, 21. август, 50.

Глишић 1988: Венцеслав Глишић. „Београд на првом месту". *НИН*, 7. август, 47.

Дедијер 1981: Владимир Дедијер. „Одговор Владимира Дедијера". *Политика*, 26. новембар, 19.

Маровић 1981: Миодраг Маровић. „Владимир Дедијер: Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, том II 1942–1945". *Политика*, 19. октобар, 19.

Нешковић 1981: Благоје Нешковић. „Поводом писања В. Дедијера о народноослободилачкој борби у Србији". *Политика*, 24. новембар, 19.

Перовић 1988: Бранислава Перовић. „Није то било 'Коминтерна'!". *НИН*, 4. септембар, 52.

ЛИТЕРАТУРА

ур. Бихаљи-Мерин 1978: „Нешковић Благоје". *Мала енциклопедија* Просвете. Отон Бихаљи-Мерин (ур.). Београд: Просвета, 660.

Божовић 2014: Бранислав Божовић. *Специјална полиција у Београду*, Београд: Завод за уџбенике.

ur. Bulajić 1980: „Mamić Miloš". *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji (1941–1945)*. Danilo Bulajić (ur.). Beograd: Narodna knjiga; Ljubljana: Partizanska knjiga, 641.

Глишић 2011: Венцеслав Глишић. *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Београд: Службени гласник.

Glišić 2012: Venceslav Glišić. *Revolucionari.* Beograd: Službeni glasnik.

Дапчевић 1981: Пеко Дапчевић. *Од Пиринеја до Цетиња*. Београд: Просвета.

Mitrović 2006: Momčilo Mitorvić. „Dr Blagoje Nešković – ibeovac". *Tokovi istorije*. 1–2, 257–264.

Nešković 1971: Blagoje Nešković. „Španija sa trideset godina udaljenosti". *Španija 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu.* Ur. Čedo Kapor. Beograd: Vojnoizdavčki zavod, 7– 25.

Udovički 1997: Lazar Udovički. *Španija moje mladosti: pismo mojoj deci.* Beograd: Čigoja štampa.

Ena S. MIRKOVIĆ

POLEMICS IN THE PRESS ABOUT BLAGOJE NEŠKOVIĆ

Summary

The paper analyses Blagoje Nešković's relationship, according to press inscriptions and periodicals in the period from 1952 to 1984. Blagoje Neskovic was a prominent figure of the communist movement, and his party career began as an upward path when he was elected secretary of the Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Serbia during the Second World War. After the liberation he was Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Serbia and Prime Minister until 1948. In 1952, he became deputy prime minister of the Federal People's Republic of Yugoslavia, but soon he was accused of conducting opportunistic politics and cooperation with Inform biro, forced to resign to all party functions and excluded from the Central Committee of Yugoslavia. Blagoje Nešković was forced to leave political life and dedicate himself to a scientific career, but he continued to keep up with events in political life. Although he was completely marginalized in political terms, after 1952 he responded to comments and inscriptions in the press and periodicals. In particular, he read the editions dealing with the Second World War, including the operation of the PK and himself, as a secretary: he commented on the texts of Jovan Marjanović, Svetozar Vukmanović Tempo, Mome Marković and Vladimir Dedier, who sued the libel in the press. He always tried to answer the controversial parts in which his work and engagement were negatively evaluated and remained persistent until his death in 1984. In this paper, we tried to present these comments and objectively analyse them from the point of view of historical science.

Key words: Blagoje Nešković, Serbia, press, periodicals, the Communist Party of Yugoslavia.

Рад је предат 4. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.115 Приштина)"1915"
doi:10.5937/bastina1947379A

Оригинални научни рад

*Јован Ј. АЛЕКСИЋ**
Филозофски факултет у Косовској Митровици

ПРИШТИНА ТОКОМ ОДСТУПАЊА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ЈЕСЕН 1915. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се приказује опис општих прилика у Приштини и околини током јесени 1915. године, са посебним осврtом на повлачење српског државног врха, војске и избеглица. Покушали смо да представимо најважније догађаје који су се одиграли на овом простору, њихове најважније актере и свеукупну атмосферу која их је окруживала. Хеуристичку основу чланка чине доступни извори, штампа и релевантна историографска литература.

Кључне речи: Приштина, Косово и Метохија, јесен 1915. године, Краљевина Србија, војска, повлачење, егзодус.

После великих војних победа на Церу и Колубари у првој години Првог светског рата, епидемије пегавог тифуса која је трајала скоро до половине 1915. године, те великих дипломатских активности и искушења на међународном плану, Краљевина Србија је закорачила у неизвесну и суморну јесен. Предосећала се поновна агресија Централних сила, а намучена и изнурена Србија никако се није могла сама бранити са три стране, дуж граничне линије од око 1.290 километара. Рачунало се на конкретну помоћ Антанте, чије је прве тријумфе у Великом рату остварила управо Србија. Међутим, до ње није дошло на адекватан начин, што је изазвало велико огорчење и разочарење целокупне српске јавности.

Као што се очекивало, тачно у подне, 6. октобра 1915. године почео је општи напад немачких и аустро-угарских трупа, страшном топовском канонадом по српским положајима (Радојевић–Димић 2014: 178). Њихов циљ био је заузимање Београда, што из војно-стратешких, што из моралних и пропагандних разлога. Упркос натчовечанским напорима војника Одбране Београда

* асистент, aleksicjovan@rocketmail.com

** Реферат са истоименим насловом презентован је на Четвртом међународном интердисциплинарном скупу младих научника друштвених и хуманистичких наука „КОНТЕКСТИ", који се одржао у Новом Саду 1. децембра 2017. године.

и њиховом херојском отпору, оличеном у легендарном говору мајора Драгутина Гавриловића, српска престоница је након тродневних борби пала у руке вишеструко надмоћнијем непријатељу. Тактика српске Врховне команде подразумевала је постепено повлачење, уз пружање жестоког отпора, али без улажења у велике, одсудне битке. То је била својеврсна „куповина времена", за искрцавање Савезника у Солуну и њихов продор кроз Македонију до српског фронта, где би у садејству са српском војском заједничким снагама извршили противудар и одбацили непријатеља.[1] Када се схватило да од тога неће бити ништа, српска војска је намеравала да се долином Мораве и Вардара пребаци у Грчку и да се придружи савезничким снагама (Радојевић–Димић 2014: 181). Међутим, тај план покварио је бугарски напад са истока и југоистока 14. октобра 1915. године.[2] Одморни и добро опремљени бугарски војници су врло брзо пробили српску одбрану и већ 22. октобра заузели Скопље, а четири дана касније и Качаник, заједно са побуњеним Арбанасима. Тиме је пресечен пут српској војсци ка вардарској долини. Српска Врховна команда била је принуђена да одреди нови правац одступања – ка Косову и Метохији.

Двадесет седмог октобра 1915. године из Ниша се хитно евакуисала влада Краљевине Србије,[3] а са њом и народни посланици, дипломатски

1 Српска влада и Врховна команда су од Савезника захтевале помоћ од 120.000–150.000 војника, коју Савезници нису могли омогућити. Источна армија Антанте, формирана од француских и британских војника који су се искрцали у Солуну, није много помогла српској војсци. Упућивање једног пука и једног дивизиона ка Ђевђелији и Демир Капији осујетила је влада Велике Британије, која није дала дозволу својим војницима из Источне армије да пређу грчко-српску границу (Tomac 1973: 288–289, 295–297).

2 Иако су дипломатски представници Антанте малтене отворено нудили делове тадашње српске територије Бугарској (значајни делови Вардарске Македоније), то није задовољило њене апетите, па је она 6. септембра 1915. године потписала Уговор о пријатељству и сарадњи са Централним силама. Паралелно са овим споразумом, Бугарска је потписала и војну конвенцију са Немачким царством и Аустро-Угарском, која је подразумевала заједнички војни ангажман све три земље у ратној кампањи против Србије. Споразумом је предвиђено да Бугарска у року од 15 дана започне војну мобилизацију и нападне Србију из правца истока и југоистока са четири дивизије и три бригаде, пет дана након почетка заједничке немачко-аустро-угарске офанзиве преко Дунава и Саве. Поред Војне, потписана је и Тајна конвенција, према којој су Централне силе Бугарској обећале део Србије западно од Велике Мораве и линије Јастребац – Копаоник – Скопска Црна Гора, као и целу Македонију, без Дојрана и Ђевђелије, о којима би се разговарало после успешног напада на Србију (Mitrović 1981: 257–270).

3 У том моменту њом је председавао Никола Пашић, који је уједно био њен министар спољних послова. Осим њега, Министарски савет сачињавали су још и Милорад Драшковић, министар грађевина, Љубомир Јовановић, министар унутрашњих послова, Љубомир М. Давидовић, министар просвете и црквених послова, др Војислав Маринковић, министар народне привреде, др Лазар Пачу (до своје смрти у Врњцима, 25. октобра 1915. године, када је на његово место постављен др Момчило А. Нинчић), министар финансија, и пуковник Радивоје Бојовић, министар војни (према једној тврдњи, после одласка пуковника Бојовића у Солун, његову дужност министра војног у пракси је обављао министар грађевина Милорад Драшковић) (Храбак–Јанковић 1976: 5).

представници страних земаља, ратни заробљеници, рањеници и избеглице (Боп 1918: 10). Упркос ранијој одлуци да се у случају повлачења из Ниша седиште Владе премести у Косовску Митровицу, она се ипак 28. октобра 1915. године пребацила у Крушевац, где је наредног дана одржала седницу на којој је одлучено да Србија остане на курсу своје дотадашње политике, упркос свим тешким околностима (Храбак–Јанковић 1976: 21). Истог дана, увече, влада се преместила у Краљево, у коме је дан касније одржала седницу на којој је одлучено да се заједно са Врховном командом повуче у Рашку, а да се министарства сместе у Нови Пазар или Косовску Митровицу (према нахођењу министара), као и да се бензин и динамит хитно отпреме из Ниша, укључујући и муницију из угрожених места (Исто: 22).

За разлику од Владе, Врховне команде и његовог сина, регента Александра, краљ Петар I Карађорђевић се заједно са другим деловима војске, државног врха и народа повлачио ка југу потпуно другим правцем. У раним поподневним сатима, 30. октобра 1915. године, напустио је Рибарску бању (иначе једну од његових омиљених дестинација, где је ранијих година често долазио ради одмора, лечења и рекреације) и кренуо у правцу Ћуприје. У овој варошици сусрео се са генералом Павлом Јуришићем–Штурмом, који му је говорио о тешком стању на фронту, великом броју војника који су се предавали непријатељу, рањеницима, оскудици у основним животним намирницама и страшној артиљеријској ватри непријатеља која је наносила велике губитке. Ипак, и поред тих чињеница, генерал Јуришић–Штурм је покушавао да „стиша" старог краља, који је очајавао због ситуације у којој се нашла његова земља (Карађорђевић 1984: 135–136). Сутрадан, последњег дана октобра 1915. године, отишао је до положаја Лепе Воде који су бранile јединице под командом пуковника Миливоја Анђелковића Кајафе. Тамо се није дуго задржао. Вратио се назад у Ћуприју, где се већ чула топовска канонада. Постало је јасно да се мора ићи даље. Следећег дана, краљ Петар се дислоцирао у Јагодину, одакле се аутомобилом одвезао до Липара и Церјака, значајних положаја које је бранио Деветнаести пук (Исто: 137). Храбро и непокорно држање ове војне јединице против вишеструко надмоћнијег непријатеља му је улило наду и подигло расположење. Одатле се вратио у Ћуприју, која још увек није била у рукама непријатеља. Тамо му је од стране генерала Јуришића-Штурма јављено да су српске трупе напустиле линију фронта код Алексинца, што је за собом повлачило и напуштање необично важних положаја код Дренове, Витишта и Аништа (Исто: 137). Јагодина и Ћуприја су тиме практично изгубљене. Морало се повући даље.

Трећег новембра око шест сати ујутру кренуло се у правцу Параћина. Саобраћајнице су биле закрчене, како пруге, тако и путеви. Огроман број избеглица и војске у повлачењу учинили су их непроходним. Око 15:20 сати, краљ Петар се из Параћина возом упутио за Крушевац, где је стигао

сат времена касније (Исто: 138). У свом вагону водио је разговор са Добросавом (Добром) Ружићем, дворским библиотекаром и својим великим пријатељем, током којег га је овај марљиви, честити човек, обавестио да је пронашао и сачувао Мирослављево јеванђеље. По његовим речима, најзначајнији споменик српске писмености предао је у руке регенту Александру (Исто: 138). То је била једина добра вест тог дана. Сутрадан се упутио према положају који је држао генерал Михаило Живковић Гвоздени, командант јединица Одбране Београда. Међутим, блато га је онемогућило да стигне до првих линија. Краљев аутомобил се заглавио, па је било потребно шест волова да га извуку. Одатле се вратио назад у Крушевац. Јутро петог новембра 1915. године донело је хаотичне и трагикомичне сцене на улицама некадашње престонице кнеза Лазара. „Око 8 почело је грабљење брашна и конзерви. Смешне сцене. Највише жене истичу се зле, па и ударају песницама, retrousses jusqua nombril (фр. 'засукале сукње до пупка')" (Исто: 138–139). Велики број руских топова био је без затварача, практично неупотребљив, јер су Руси једном експедицијом послали само топове, а другом само затвараче, које су Бугари конфисковали (Исто: 139). Крушевачко небо парали су аероплани, а у даљини се чуле детонације од топовске паљбе. Краљ Петар је добио вест од генерала Јуришића-Штурма да ће команда његове Треће армије наредног дана приспети у Рибарску бању. Фронт српске војске налазио се под неиздрживим притиском, са више страна. Положај по положај је падао, а број мртвих и рањених повећавао. Шестог новембра у шест сати ујутру, генерал Живковић је послао вест да је пало Краљево. То је значило да је даље повлачење нужно. Истог јутра краљ Петар са пратњом се упутио пут Прокупља (Исто: 139).

Неповољни временски услови, киша, суснежица, први мразеви, лоше саобраћајнице и огромна маса избеглица која се пешице кретала целим друмом додатно су отежавали повлачење. До Златара и Штитара стари владар се пробијао аутомобилом, али одатле се даље није могло од блата и великог броја људи који су закрчили пут. Ту је започело његово путовање на обичној топовској кари коју су вукли волови. Тај призор је фотографијом овековечио Владимир Бецић, а скромност српског владара инспирисала је француског песника Едмона Ростана да напише чувену поему „Краљ–Петрова четири вола" (Ростан: 1919). Тако је, на топовској кари, путовао краљ Петар све до Блаца, где је поново ушао у аутомобил, који је у међувремену стигао (Живојиновић 2003: 95). У касним поподневним сатима колона предвођена српским сувереном приспела је у Прокупље.

У највећој топличкој вароши краљ Петар је провео седам дана. За то време је стари владар често одлазио на ватрене положаје, обилазио војнике и рањенике, разговарао са официрима, политичарима, интелектуалцима, „обичним" људима, избеглицама. И њега и све друге онеспокојавале су

лоше вести са ратишта: пало је Краљево, пао је Крушевац, пао је Лесковац, заробљено је на хиљаде српских војника, остављено на десетине топова, вагона са муницијом и другим ратним материјалом, дезертерство је постало масовно, дефетизам захватио и војнике и командни кадар, пљачкана је државна имовина, разбијани магацини, развлачене вреће с брашном, канте са уљем, каце са сиром... Расуло је постало опште. Србији је претио колапс (Карађорђевић 1984: 140–141).

Услед надирања непријатељских трупа, крак повлачења српске војске и народа који је предводио краљ Петар био је принуђен да 13. новембра 1915. године напусти Прокупље и дислоцира се у Куршумлију. Почетак пута започет је случајним инцидентом, који се лако могао претворити у трагедију. Шофер није на адекватан начин управљао краљевим аутомобилом, који је био натоварен са преко 300 литара бензина. У једном тренутку, бензин се запалио, а само правовременом реакцијом пратилаца није се догодила експлозија и вероватно сигурна смрт свих којих су се налазили у аутомобилу и око њега. Пламен је некако угашен, а краљ Петар је одатле на коњу наставио ка Куршумлији. Сматрао је да је за несрећу одговоран његов шофер Сретен Крстић, који није затворио довод бензина приликом повремених заустављања. Наредио је да се поменути шофер исплати, отпусти и да му се приликом његовог доласка у команду удари двадесет пет батина (Исто: 142). Исте вечери, војници Другог немачког рајха заузели су Прокупље. То је условило да се колона краља Петра свега један дан задржи у Куршумлији. Сутрадан је наставила своје повлачење у правцу Приштине, где је стигла 15. новембра 1915. године, у раним поподневним сатима (Исто: 142).

Приштина је у то доба била град оријенталног типа, „велика турска варош", како каже један страни санитетски мајор који се повлачио заједно са Србима (Томпсон 1986: 577). Са свих страна била је опасана висовима и омањим брежуљцима, међу којима се истицао Драгодан са својим виноградима. Са десне стране градског насеља протиче река Ситница, а кроз саму Приштину Велика Река, у коју се испод последњих кућа улива Велуша, од којих настаје Приштевачка река (Нушић 1903: 4, 6). Од главног железничког чвора у селу Глободерица (потоњи Обилић) Приштина је била удаљена пет километара. До железничке станице у овом месту Приштину је повезивао солидно изграђен пут који се спуштао низ драгоданско поље. Осим железничке пруге која је повезивала Скопље са Косовском Митровицом, близу Приштине је пролазио врло важан друм Скопље – Косовска Митровица – Нови Пазар, који је највише погодовао трговцима.

Као многи други градови који су векове провели под османском управом, и Приштина је представљала збијени тип насеља. Куће су се готово додиривале зидовима, нису имале пространа дворишта, махом су имале оронуле, неокречене, блатом облепљене фасаде. Изграђене од лошег материјала,

недовољно осветљеног ентеријера, без патоса, са земљаним подом, најчешће само једном просторијом и огњиштем, нису представљале комфорно место за живљење. У њима се спавало на поду, слами, ћебадима или простиркама, а ручавало седећи на земљи. Такви услови живота су, уз лоше хигијенске навике, стварали плодно тле за разне болести. Према подацима из 1913. године, против њих се у Приштини борило свега два лекара (Јагодић: 2013, 478).[4] Сем Диван-јола, једине дугачке, главне улице, све остале су биле уске, мале, изукрштане бројним сокацима. Оне су водиле ка тринаест мањих махала од којих се састојала Приштина: Јарар, Пирнас, Алаедин, Хасан-бег, Јунуз-ефенди, Асан Емин, Рамаданије, Хатуније, Мехмед-бег, Јусуф-Челеби, Џами-ћебир, Џами-сагир и Хамидије. Свих 13 поменутих махала спадало је у четири главна градска кварта – Панађуриште, Варош, Локач и Циганлија (Нушић 1903: 6, 8).

Приштина је након ослобођења Старе Србије у балканским ратовима постала седиште Приштинског округа, у чијем су се саставу, осим самог града, налазили и Вучитрн, Гњилане и Урошевац (Феризовић). На територији целог округа живело је укупно преко 240.000 становника (Јагодић 2013: 126). Национална и верска структура овог краја била је хетерогена, како у округу, тако и у самој вароши. Годину дана пре почетка Великог рата, у Приштини је живело 18.174 становника (Исто: 132), од којих су 57.3% били Турци (10.419), 18.3% православни Срби (3.318), 13.1% Арбанаси (2.378) и 9.3% Цигани (1.694) (Исто: 126).[5] У Вароши су живели само Срби, у Циганлији Срби и Цигани, а у Панађуришту и Локачу измешано Срби, Турци и Арбанаси (Нушић 1903: 8).

Од јавних грађевина у центру града истицао се тзв. „конак" или сарај, троспратна зграда са 44 просторије у којој је до друге половине октобра 1912. године столовала османска државна управа (Зарковић 2006: 137). Ту је била смештена канцеларија приштинског мутесарифа, суд, полиција и сва друга надлештва, пошта, телеграф и штедионица. Од лепших, уређенијих и модернијих зграда истицала се и војна болница, изграђена 1894. године, велика касарна и зграда у којој је боравио председник општине (Исто: 137). Може се рећи да је у ту категорију спадао и хотел „Косово", близу трговачке чаршије, који је током лета 1901. године отворио локални предузетник Јован Симоновић (Цариградски гласник, бр. 37, 6. 9. 1901, 2). Стотинак метара од војне болнице налазила се и кућа у којој је било седиште конзулата Краљевине

4 Министарски савет Краљевине Србије је посебну пажњу посвећивао побољшању здравствених прилика у новоослобођеним областима. Зато је државним буџетом за 1914. годину било предвиђено 288.040 динара за реновирање, опремање и снабдевање медицинским материјалом тријe болница у овим крајевима, и то у Приштини, Скопљу и Битољу (Буџет 1914: 101–102).

5 Треба рећи да није познато колико је становника Приштине страдало током Другог балканског рата и прве године Првог светског рата. Зато немамо поуздане податке о томе колико је људи живело у овом граду током октобра и новембра 1915. године (прим. аут.).

Србије од јесени 1889. године до јесени 1912. године (Нушић 1903: 9). За то време је у њој боравило једанаест српских конзула: Лука Маринковић, Тодор П. Станковић (у два наврата), Милан Новичић, Бранислав Нушић, Светислав Симић, Сима Аврамовић, Михаило Марковић, Мирослав Спалајковић, Милован Миловановић Пећанац, Милан Ракић и Милан Ђ. Милојевић. Иако конзулат није имао моћ ефективне заштите угроженог српског становништва у тадашњем Косовском вилајету, имао је врло значајну улогу, пре свега на морално-психолошком плану, али и на пољу дипломатије. Конзули су се бавили прикупљањем конкретних података о разним зулумима над српским цивилима, које су, уз многобројне протесте, прослеђивали властима Османског царства, али и другим великим силама, обавештавајући тадашњу српску и европску јавност о изузетно тешком положају својих сународника на овом подручју (Преписка: 1899). Колико је делатност конзула била „трн у оку" свима који Србима у Косовском вилајету нису мислили добро показује и чињеница да је први српски конзул у Приштини, Лука Маринковић, убијен од стране Арбанаса у центру ове вароши јуна 1890. године, после само пола године свог службовања (Зарковић 2011: 105).

Од верских објеката постојале су три велике и десет малих џамија, пет или шест месџида и свега једна православна црква. Три највеће исламске богомоље биле су Царска џамија, Таш-џамија и Јашар-пашина џамија, израђене од тесаног камена и врло богато украшене. Остале џамије су, према речима Бранислава Нушића, биле такве грађе и облика да „подсећају као да су биле цркве па им је после дозидано минаре" (Нушић 1903: 10). То, иначе, није било ништа необично у време вишевековне османске владавине. Многи хришћански храмови су претварани у џамије, као што је то, примера ради, био случај са Бањском или Богородицом Љевишком. Нушић каже да је у Пирнас-махали постојала џамија у чијем дворишту, у једној кућици „лежи неки светац", а поред тога и четвртаст камен који називају „Лазаревим", док једну џамију Срби називају „Светом Петком".[6]

Једина православна богомоља била је црква Светог Николе, која се налазила у Варош-махали. Саграђена је 1830. године на темељима старије цркве. До тада локални православни хришћани нису имали своју цркву, већ су се сабирали у једној кући и у њој молили, а на месту олтара негдашње, срушене

6 „Око гроба је пуно остављених кончића, крпица и т. д. што свет откида од хаљина и оставља крај свечева гроба. Турци ни мало не крате Србима да овом свецу долазе на гроб. Као и сви свеци по тећама што видају, тако се и овде ради видања на гроб долази. У дворишту лежи и један велики четвртаст камен испод којега провире бистра вода врло лековита. Извор је води под самом црквом, односно џамијом. Срби шапћући причају да је то Лазарев камен; да је Лазар на њ положио главу кад му је одрубљена. То је причање у неколико магловито, нејасно, ретко ко га и зна али ипак постоји. И камен је лековит. Сем ове џамије има и једна коју Срби зову Св. Петка а за коју утврдо држе да је црква те да се и сад налазе у подруму под њом старе иконе и књиге" (Исто: 11–12).

цркве, подигли су неку врсту крова и палили свеће. Споља је изгледала као обична кућа, узидана у земљу, тако да се у њу није улазило, већ силазило, преко четири степеника. Зидана је тесаним каменом, а са западне и јужне стране била ограђена припратом под ниским кровом. Унутрашњост цркве није била нарочито украшена, изузев богато израђеног дрвореза на олтару. У црквеној порти налазила се и зграда Рашко-призренске митрополије, коју су приштински Срби подигли о свом трошку 1869. године, највише захваљујући залагању трговца Косте Филиповића (Нушић 1903: 12–14).

Септембра 1913. године Приштина је постала један од центара административно-просветних области новоослобођених крајева. Под својом ингеренцијом имала је више просветних срезова, којима су управљали надзорници основних школа, постављени из редова учитеља у „старим", претку-мановским областима Краљевине Србије (Јагодић 2013: 457–458). На територији Приштинског (Косовског) округа постојала је 41 основна школа са 70 одељења (Политика, бр. 3646, 7. 03. 1914, 1). Поред тога, радила је и једна непотпуна гимназија. Међутим, велики проблем представљао је наставни кадар. Од укупно 41 основне школе на овом подручју, свега 30 је било са учитељима, што значи да се у преосталих 11 настава није могла одржавати (Исто: 1). Тај проблем покушано је решити премештањем учитеља и учитељица из „старих" у „нове" области. Зато је током октобра и новембра 1913. године на територију Косовске просветне области дошло 25 нових учитеља и учитељица (Јагодић 2013: 465).

Школске зграде биле су различитог квалитета. Оне које су се налазиле у самој Приштини биле су солидне, изграђене од чврстог, релативно доброг материјала, за разлику од оних које су се налазиле у околним селима, које су углавном биле локалне куће, преправљене за потребе наставе. Књиге, географске и историјске карте, рачунаљке и друга наставна средства набављала су се нередовно, током школске године, онда када пошаље Министарство просвете. Свесни незавидног стања у школском систему овог краја, државни просветни чиновници трудили су се да га подигну на виши ново и ускладе са развијенијим деловима Србије. Буџетом Министарства просвете за 1914. годину било је предвиђено 80.000 динара за помоћ и развој школства, културе и науке у новоослобођеним областима (Буџет 1914: 57–58).

Поред српских, секуларних, у Приштини је постојала и засебна државна муслиманска школа, као и у неким другим местима у којима су живели становници исламске вере – у Пријепољу, Новом Пазару, Новој Вароши, Косовској Митровици, Вучитрну, Призрену, Броду, Рестилици, Качанику и Ђевђелији (Шематизам 1914: 107, 108, 134–136, 138, 144). Бивши турски учитељи наставили су рад у државним основним школама, углавном предајући турски језик и исламску веронауку. Арбанашка и турска деца су почетком школовања похађала припремни разред како би научила основе

српског језика. Петком нису морала да иду у школу. С друге стране, муслиманска деца којима је српски језик био матерњи, радила су по истом програму као и српска деца (Јагодић 2013: 467–469). Учитељи су акценат свог васпитно-образовног рада стављали на тзв. „националним предметима", као што су српски језик, историја и географија. Очигледно се тежило ка томе да се код ученика развије осећај патриотизма и оданости држави чији су део поново постали након неколико векова. С тим у вези, карактеристична је констатација школског надзорника за Грачанички срез да је код деце српске националности у Приштини „одушевљење за Отаџбину и Српство тек у развитку, пошто сва ова деца, тако рећи, до јуче нису смела јавно казати ни своју народност којој припадају" (Исто: 466–467).

Према војно–територијалној подели новоослобођених крајева Србије, установљеној августа 1913. године, Приштина је постала седиште штаба Косовске дивизијске области. Пре избијања Великог рата у њој је био смештен 18. дунавски пук са по једном деташованом четом у Косовској Митровици, Урошевцу и Гњилану. У Приштини је задржан један пољски артиљеријски дивизион, једно одељење од 15 кола и једно аутомобилско одељење (Јагодић 2013: 199). Слично је било и у другим варошима Старе Србије и Вардарске Македоније. Безбедносна ситуација у „новим крајевима" захтевала је константно значајно присуство војних снага, пре свега због честих оружаних инцидената на демаркационој линији између Србије и Албаније, као и субверзивних делатности качака и бугарских комитских група. Након објаве рата Аустроугарске Краљевини Србији извршена је мобилизација војно способних мушкараца, а одзив нових регрута у Косовској дивизијској области био је половичан: хришћани су се одазивали редовно, док са муслиманима то није био случај.[7] Хришћански регрути из Косовске дивизијске области

7 Регрутација муслимана из „нових области" уследила је након документа који је министар војни Радивоје Бојовић упутио српској Врховној команди 18/31. децембра 1914. године, којим је одлучено да се са те територије регрутују и војни обвезници исламске вероисповести првог позива, и то рођени 1892, 1893. и 1894. године (Војни архив (ВА), Пописник (II) 3 кутија (к) 81, фасцикла (ф) 4, број документа (док. бр.) 8/28, Министар војни, пуковник Р. Бојовић – Врховној команди 18/31. 12. 1914. године у Нишу). Међутим, та одлука показала се као мач са две оштрице. Иако је потреба за изједначавањем свих својих становника у правима и обавезама била сасвим оправдана и, са правне тачке гледишта, неопходна, она се показала као врло нереална, погрешна, и у крајњој линији, опасна (Шаљић 2015: 351, 362). Регрутација војних обвезника исламске вероисповести без већих проблема обављена једино у Ибарској дивизијској области. У другим крајевима долазило је до протеста, супротстављања, диверзија, дезертирања, па и сукоба. Регрути муслимани и њихове породице су врло често са несимпатијама и подозрењем гледали на српску војску. Такво уверење додатно је утврдила чињеница да је Османско царство стало на страну Централних сила, као и фетва шеих-ул-ислама из Истанбула која је позивала муслимане у свети рат против Антанте и њених савезника. Објављен је и својеврсни „Додатак светој фетви", прилагођен муслиманском становништву Србије, у којем је, између осталог, писало:

упућивани су у Скопље, док су регрути исламске вероисповести упућивани у Ниш. Од избијања Првог светског рата, Косовска дивизијска област нашла се под командом Трупа нових области, на чијем је челу стајао генерал Дамјан Поповић. Међутим, до 6. октобра 1915. године Трупе нових области нису биле део оперативне војске. То су постале тек са почетком нове непријатељске офанзиве на Краљевину Србију. Шеснаест дана касније, генерал Дамјан Поповић је смењен, а на место команданта Трупа нових области постављен је генерал Петар Бојовић (Исто: 209).

Османско царство почетком 20. века није много улагало у своје саобраћајнице, посебно оне на државној периферији. Зато је Краљевина Србија после балканских ратова наследила углавном лоше друмове, којима је била потребна оправка. Оно што је представљало отежавајућу околност је чињеница да су се путеви најчешће пружали правцем исток – запад, а не север – југ, као што је био случај са српским саобраћајницама. Развијање путне инфраструктуре у новоослобођеним крајевима био је врло битан задатак за тадашњу Србију; и то не само због повезивања државне територије, већ и због развоја привреде и економије (*Политика*, бр. 3541, 20. 11. 1913, 1). Зато је израђен посебан елаборат, којим су обухваћени друмови у целој земљи и одређене су деонице које је приоритетно требало изградити. Једна од њих била је и Скопље – Урошевац – Приштина –Косовска Митровица (Јагодић 2013: 346). Међутим, и пре плана за изградњу нове саобраћајнице, Приштина је због свог географског положаја била права раскрсница путева: ту су се рачвали друмови за Ђаковицу, Призрен, Куршумлију, Подујево, Преполац и Врање (Нушић 1903: 6). Управо је једним од наведених путних праваца, Куршумлија – Приштина, у овај град половином новембра 1915. године пристизало на хиљаде људи из разних делова Србије.

У тим данима је ова варош подсећала на комбинацију великог војничког логора и народног збега. У њој су се нашле јединице Трупа нових области, Одбране Београда, делови Тимочке војске, као и Друге и Треће армије (Павловић 1968: 576–577). Временски услови су се погоршавали. Хладна киша је прелазила у сузнежицу и снег, који је 17. новембра „већ доста нападао до послеподне“ (Карађорђевић 1984: 143).

Заједно са српским сувереном Петром и војском, у Приштину су стигли и многи народни посланици, црквени великодостојници, интелектуалци, чиновници, културни посленици, познате личности тадашњег јавног живота

„Муслимани! До јуче се лепршала османлијска застава са светим знамењем полумесеца у нашој драгој отаџбини, а данас се вије прљава застава Срба који својим гнусним ногама газе свети гроб султана Мурата на Косову... Овај ниски народ шаље вас у борбу против Аустро-Угарске и Немачке који су савезници муслиманског калифата... Убијајте више и ниже официре, бацајте у ваздух магацине са муницијом, рушите железничке и остале мостове, јер ћете на тај начин извршити заповест пророковог пуномоћника – нашег честитог падишаха“ (Шаљић–Стијовић 2015: 459).

Србије, страни дипломатски посланици, рањеници и велики број избеглица. Врло скромни и ограничени прихватни капацитети Приштине нису били довољни за све. Смештао се где је ко стигао.[8] Имућнији и сналажљивији су проналазили собе у гостионицама, хотелима или кућама локалних становника, док су они са „плићим џеповима" обично боравили по ћошковима улица и спавали под кровињарама и надстрешницама.

Међу људима су се проносиле разне, углавном лоше и онеспокојавајуће вести. Свакакве информације и дезинформације које су колале међу онима који су тих дана невољно боравили у Приштини стварале су атмосферу конфузије и потпуне неизвесности. А било их је на претек.[9] Једна од њих је говорила да је Врховна команда већ напустила простор Косова, њих практично остављајући на милост и немилост непријатељу. Чувши за ту информацију, која се ширила „од уста до уста", велики број грађана са разних страна је у групама долазио пред начелство, желећи да провере да ли је она тачна. Један од очевидаца тог призора био је и Бранислав Нушић, који је те моменте живописно овековечио у свом чувеном књижевном остварењу „Деветстопетнаеста: трагедија једног народа":

„Глас о проласку Врховне команде прелетео је дуж главне улице од ћепенка до ћепенка, од дућана до дућана, и од кафане до кафане. Па и даље још: зашао је кроз све махале, кроз све уличице и сокачиће, ушао је на све капије и капицике, и уједанпут се крете свет са дењчићима и бошчама у руци и са товарима на леђима, и све се то сручи на тесни простор пред начелством да, приправно за бекство, са стварима крај себе, дрежди ту и чека потврду вести. Те гомилице почеше да расту, пробирајући се са разних страна, и већ

8 „У Приштини много света као на вашару, аутомобил једва мили. Стигнемо на пијацу, где је стари турски конак, у коме се сада налази један штаб. Не треба ни казати да је све било пуно по хотелима. Било је и по кућама. Питао сам се, куда ће ова гомила, која још лута по улицама, сместити" (Томпсон 1986: 577).

9 Слично је било и у другим градовима. Немачки слависта Герхард Геземан бележи сличне призоре у Косовској Митровици, где је боравио током прве половине новембра 1915. године:
„Овде се човек може бавити психологијом маса. Они при повољном ветру чују са севера грмљавину немачких хаубица а са истока јеку бугарских топова. Онда себе сматрају изгубљеним. Али, довољно је да добошар бучно прође улицом, и стојећи у блату до колена, прочита следећи телеграм: 'Руска влада је синоћ Бугарима објавила рат. Руски ратни бродови бомбардују Варну. Руске трупе нападају преко Румуније Бугаре с леђа' – онда је зачас све добро и сви ови оптимисти одмах знају да ће Софија пасти за четрнаест дана. [...] 'Француске и енглеске дивизије потукле су Бугаре код Бабуне' – ништа не помаже. Каква Бабуна! Они су хтели од Митровице преко Тетова и Битоља у Грчку, а Битоль је пао! Сат касније ти исти људи смеше се надмоћно; сваки говори са висине као нешто што се само по себи разуме: 'Да би нас одсекли од Грчке, морају узети Тетово, а Тетово ће бити брањено'. У овом 'бити брањено' скрива се нека чудна утеха. Као да није све брањено од Београда до Рашке. Али довољно је да неко нешто каже у правом тону. Онда је свима јасно да је положај који се брани неосвојив: и путеви за Грчку одмах су опет отворени" (Геземан 1984: 54).

за један сат то је био читав логор очајних. Ту су били људи који су раније избегавали из Београда, из Ниша, из Скопља, па знају колика је то невоља ако се човек за времена не уклони; ту су биле жене које нису знале где су им мужеви, те немају кога ни да их поведе ни да их усаветује. Ту су биле мајке које немају начина ни себе да умире, а треба децу своју да утеше и охрабре. Све то спустило ствари крај зида од ограде начелства, савило се крај ствари својих и брижно пита: шта је, и хоће из очију да прочита одговор и савет. Поједине породице, које су се већ до Приштине напатиле, и не питају и не чекају одговора: нису раде да истину сазнају сувише доцкан; не верују више ни у чији савет и крећу" (Нушић 2014: 212–213).

Сазнање да се Врховна команда дислоцирала у Призрен, а краљевска влада из Рашке у Косовску Митровицу, још их је више узнемирило. И краљев долазак у Приштину су многи од њих протумачили као крајњу нужду, као последњи час, те „место да их охрабри, та их је вест још више застрашила" (Исто: 215, 217).

Краљ Петар био је смештен у кући адвоката Љубомира Нешића, у којој се раније налазио некадашњи конзулат Краљевине Србије. Док је боравио у Приштини разговарао је са многим политичарима, генералима, чиновницима, свештеницима, угледним грађанима. Редовно је обилазио градске улице и места у околини. У кућу у којој је привремено одсео долазили су његови пријатељи, међу којима су најчешће били пуковник Чеда Михајловић, бивши министар грађевина Јован Јовановић и професор Илија Ђукановић. Једно време је заједно са њим био и његов син, регент Александар (Димић 1982: 190–191). Моменти које су провели заједно били су испуњени непријатном тишином и дубоком забринутошћу. Туробна атмосфера која је тих дана владала на „приштинском двору"[10] била је проузрокована изузетно неповољном ситуацијом у којој се налазила њихова земља. Очекивана помоћ од савезника није стизала, стање на фронту било је тешко, непријатељ је са три стране све јаче притискао, војници су били уморни, гладни, промрзли, топови остајали заглављени у мору блата, путеви лоши, безброј избеглица... Стање је, према речима војводе Степе Степановића, деловало готово безизлазно, „сем ако Бог не учини какво чудовиште" (Карађорђевић 1984: 144). Седамнаестог новембра

10 О томе сведоче записи професора Илије Н. Ђукановића, који је присуствовао заједничким обедима оца и сина, краља Петра и регента Александра Карађорђевића: „У подне је ручак био заједнички, тј. ако један од Њих није тада био на фронту. Краљ је увече раније вечеравао и легао, да би по обичају за беле зоре устао и место у шетњу отишао би на фронт. Уопште, за време ручка или вечере била је брижна и несносна тишина. Само је послуга нечујно и брзо као духови промицала. Ако се случајно додирне чаша или тањир, одмах се руком угушује звук. У нас се за овакве случајеве каже да је веселије и кад је мртвац у кући. Престолонаследник је ову тишину најчешће прекидао и заподевао разговор. Краљ је то ређе чинио. Видело се да разговор не тече од срца, брзо се свршавао. После обеда још се мало задржи за столом, затим краљ и престолонаследник иду у своје собе" (Ђукановић 1922: 6–7).

почела је битка за Скопље, којом је српска војска желела направити контраудар кроз Качаничку клисуру, потиснути Бугаре и поново отворити пут ка Грчкој. Иако су Срби у почетним фазама битке остварили успех и нанели осетне губитке непријатељу, ипак нису повратили овај град, па је Врховна команда четири дана касније, 21. новембра 1915. године, издала наредбу за повлачење (Tomac 1973: 297). Неуспех ове операције дефинитивно је одредио даљи ток повлачења српске војске и државног врха. Једини преостали пут био је – Албанија.

У међувремену, у Приштини се осећала глад. На пијаци је лутала „изгладнела гомила" и тражила „нешто за јело" (Томпсон 1986: 577). Завладала је несташица хлеба, брашна, уља, соли, шећера, млека и других основних животних потрепштина. Сналазио се ко је како умео. Ратни профитери, црноберзијанци и ликвидатори диктирали су цене по свом нахођењу, не обазирући се на околности.[11] „Скупоћа скаче. Банкнота пада. Нигде сребрног и никленог новца!" (Поповић 1921: 8). Продавао се и „крушевачки плен", како је опљачкану робу из државних магацина у Крушевцу назвао Бранислав Нушић (Нушић 2014: 213). Није било ни сточне хране. Коњи су, без сена и зоби, губили снагу и малаксавали. Осим недостатка хране, велики проблем представљале су вашке, с којима су људи водили праве борбе уз помоћ шака, густих чешљева, дебелих хартија и других предмета. По неколико пута дневно морала се требити ћебад и одећа од ових малих, бројних, непријатних паразита. Хигијенске прилике су, такође, биле на врло ниском нивоу. То је погодовало развоју инфективних болести, које су, у условима глади, хладноће и недостатка медикамената, биле узрок смрти немалог броја људи.

Двадесетог новембра 1915. године краљ Петар је аутомобилом отишао до манастира Грачанице. Након обиласка једног од најзначајнијих симбола немањићке епохе, наставио је аутомобилом до Сливова и Лабљана, одакле је, са пратњом, на коњима отишао до положаја Врбица, који је бранила чета Шеснаестог пука „Цара Николе" (Карађорђевић 1984: 144). После тога се коњем, а потом и аутомобилом, вратио до сењака на ободу Приштине, а онда упутио кући адвоката Нешића у којој је био смештен. Тамо је затекао писмо регента Александра којим је он тражио да професор Илија Ђукановић остане непосредно у краљевој пратњи, што је он и прихватио. Око 23 сата краљу је саопштено да ће се српске трупе повући са свих линија

11 Слично је било и у другим варошима у којима је боравила српска војска у повлачењу. Према сведочењу санитетског мајора Луја Л. Томпсона од 6. новембра 1915. године, цена хлеба у Косовској Митровици је била шест до седам пута већа у односу на цену хлеба у Рашки. Слично је и са осталим намирницама: „Црни хлеб два динара килограм; свињско месо 5 динара килограм; свињче које се пре могло добити за 5 динара сада је 25 динара; пиле је 11 динара; сено грош килограм; овас (ако се још може добити) 0, 50 килограм" (Томпсон 1986: 570).

одбране исте ноћи и сутра ујутру (Исто: 144). Чинило се да је повлачење из Приштине постало неминовност.

Сутрадан, двадесет првог новембра 1915. године, на Аранђеловдан, краљ Петар је присуствовао служби у приштинској Цркви Светог Николе. На листовима његовог дневника могу се прочитати оштре речи љутње и прекора упућене на рачун епископа шабачког Сергија, који се није удостојио присуствовати служби на тако велики празник, у тако битним моментима за судбину његовог народа, „и ако је прездрав и угојен" (Исто: 145).[12] Оставивши прилог приштинској цркви у износу од сто динара, изашао је напоље где су га сачекале све саме „новости хрђаве": „Јучерашњим даном и ноћас имали смо на 1000 бекства! Сва војска повлачи се" (Исто: 145). Око 17 часова у посету му је дошао генерал Јуришић–Штурм са молбом да се сутра повуче из Приштине у правцу Призрена. Истакао је да су на том становишту и сви остали генерали.[13] Краљ Петар је, након убеђивања, тешка срца на крају на то пристао. Сат времена касније, преко извесног потпуковника Бериславa послао је 300 динара неименованом свештенику из Крушевца, који га је, оставши без новца, а с троје деце, замолио за помоћ (Карађорђевић 1984: 145). То је било последње што је краљ Петар урадио у Приштини. Сутрадан, 22. новембра 1915. године, у 7 сати ујутру, кренуо је пут Призрена, преко Штимља и Урошевца (Феризовића) (Исто: 145).[14] По наређењу Врховне команде, у Приштини су и после повлачења краља, војске и избеглица остали капетан I класе др Милосав С. Петровић, резервни капетан I класе Станиша Симић, резервни поручник др Клемес Моравац и војни обвезник др Мита Манојловић, сва четворица лекари. Њихов хумани позив налагао је да ризикују, препусте себе на милост и немилост Немцима, Бугарима и Аустроугарима, и остану да брину о болеснима и рањенима у приштинској болници (Недок 2006: 95).

Напуштање Приштине и постепено одступање преко Косова представљало је посебно тешку етапу на страдалничком путу Србије ка Албанији, и то не само због очајне ситуације на фронту, временских неприлика, недостатка хране и основних животних намирница, болести и огромних људских губитака, већ и због историјског, културног, духовног и симболичког значаја

12 „Срамота да је осуствовао богослужењу један Владика, и то у Приштини; место владике добар је само бик" (Карађорђевић 1984: 145).

13 То је био необично важан моменат, јер постоје подаци који говоре да краљ Петар није хтео напустити територију Србије, иако је то у тим моментима деловало као једина преостала опција. Стари суверен није желео поделити судбину свог деде Карађорђа. Једва су га умолили да из Приштине крене у даље повлачење ка Призрену (Живојиновић 2003: 101).

14 Иако је генерал Петар Бојовић пре тога предузео нарочите мере да се пут Приштина – Урошевац поправи (Бојовић 1922: 43), он је, услед лоших временских услова, огромног броја кола, запрега, артиљеријских оруђа, војника и избеглица, био јако лош, тако да је путовање овим друмом било поприлично споро.

Косова за Србију и српски народ.[15] Посебно упечатљиве, живописне и трагичне сцене великог мучног хода преко овог дела српске територије забележио је и пренео француски књижевник и новинар Анри Барби:

„Ниједна слика која показује одступање Француза из Русије не даје ни приближну слику очаја као ова, која представља повлачење Срба. Један цео народ, старци, жене, деца крећу се по блатњавом путу под пљуском снега. Наједанпут, ја наилазим на препону, леш једног старца. Он је склоњен ван пута и остао напуштен. Овде једна жена опружена на једном камиону који се заглавио, она је држала једно мало дете од 2 године на леђима сасвим укочена. Она умире, умире од глади и од зиме. Једна девојчица, највише од 8 година, цвокотајући под шалом од дроњака, покушавала је да је пробуди. Најзад скрушена изненадном тужном мирноћом мајке, отпоче да јеца и паде на колена. Мало даље један дечко клекнуо на ивицу шанца. Сузе су кипатле на бледо лице и његови зуби цвокотаху. Ја га упитах. Он је изгубио разум, јер није јео више од два дана. Он не може више да иде. Шта да радим, ја сам му дао све што ми је остало од кукурузног хлеба, па сам се удаљио, стегнута срца, не могући да зауставим сузе“ (Барби 1984: 598).

Српска војска, државни врх и огромна маса избеглица повлачили су се ка Призрену, својој средњовековној царској престоници, одакле су, крајем новембра и почетком децембра, кренули ка својој Голготи. Приштина је остала иза њих. Следећег дана, 10/23. новембра 1915. године, пала је у руке непријатеља (Поповић 1921: 9). Отпочела је њена окупација, која је окончана победоносним повратком српске војске три године касније.

---

15 „Има ли што теже од тога, него Косово и по други пут напустити! Зар то наше најсветије знамење опет туђа рука да обделава и душманска нога гази његове древне костурнице!

’Па, ко је тај сада, који од нас тражи
То крваво поље ко отмицу сваку,
Који је тај кога дивљи нагон дражи,
Да скрнави ову освештану раку?
Могу ли Ситница и Лаб исполински,
Бити чији други до само Србински!’“ (Динић 1922: 13).

Путујући возом заједно са српским министрима од Косовске Митровице, преко Вучитрна и Приштине, до Липљана, француски историчар и дипломата Огист Боп бележи слично расположење, верно описујући туробну атмосферу која је владала међу њима: „Воз наставља полако. Пролазимо кроз Косово. Стојећи на прозорима, дуж целог ходника, министри гледају: цела историја Србије пролази им испред очију: јуначко доба Немањића; легендарна битка 1389, која је учинила крај царству Душанову; читави векови ропства, под турским јармом, које ублажава песма гусала славећи јуначка дела цара Лазара и његових витезова; затим Младо-Турци, који у ова тако дуго занемарена места доводе султана Мехмеда и сазивају сто хиљада Арнаута да се на гробу султана Мурата закуну на верност Падиши; и најзад, после толиких промена, Србија, која се, после победе на Куманову, враћа победоносно у ову равницу, у којој данас њени изнурени војници напрежу своје последње силе. Стојећи на прозорима, министри гледају замишљено; ми стојимо поред њих, делећи њихово узбуђење, и они нам тужним покретом показују светиње српског родољубља, гроб цара Лазара и цркву Грачаницу“ (Боп 1918: 35).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Војни архив, Пописник бр. 3: Ратна архива Врховне команде српске војске од 1914. до 1920. године.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Буџет државних расхода и прихода Краљевине Србије за 1914. годину (1914). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Записници седница министарског савета Србије 1915–1918 (1976). Драгослав Јанковић и Богумил Храбак (приредили). Београд: Архив Србије.

Карађорђевић 1984: Петар Карађорђевић. *Ратни дневник 1915–1916.* Београд: Народна књига.

Преписка 1899: *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији / Correspondance concernant les actes de violence et de brigandag e des Albanais dans la Vieille-Serbie (Vilayet de Kossovo): 1898–1899* (1899). Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Шематизам Краљевине Србије за годину 1914. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

ШТАМПА

Политика – Београд

Цариградски гласник – Цариград

ЛИТЕРАТУРА

Барби 1986: Анри Барби. „Из наде у очајање". *Голгота и васкрс Србије 1914–1915.* Ур. Силвија Ђурић и Видосав Стевановић. Београд: Београдски издавачко-графички завод; Партизанска књига, 582–604.

Бојовић 1922: Петар Бојовић. *Одбрана Косовога поља и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе.* Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Боп 1918: Огист Боп. *За српском владом од Ниша до Крфа.* Женева: Штампарија Уједињења.

Геземан 1984: Герхард Геземан. *Са српском војском кроз Албанију.* Београд: Српска књижевна задруга.

Димић 1982: Љубодраг Димић. „Повлачење кроз Србију и Албанију у Дневнику Петра I Карађорђевића". *Зборник историјских музеја Србије,* бр. 19, 189–223.

Динић 1922: Сретен Динић. *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу: ратни путопис и забелешке.* Лесковац: Штампарија Ж. Д. Обреновића.

Ђукановић 1922: Илија Н. Ђукановић. *Краљ Петар I ван отаџбине.* Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Живојиновић 2003: Др Драгољуб Р. Живојиновић. *Краљ Петар I Карађорђевић: рат и последње године 1914–1921. године.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Зарковић 2006: Весна Зарковић. „Неки подаци за историју Приштине на почетку XX века". *Баштина,* св. 20, 135–151.

Зарковић 2011: Весна Зарковић. „Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века". *Баштина,* св. 30, 105–116.

Јагодић 2013: Милош Јагодић. *Нови крајеви Србије (1912–1915).* Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Mitrović 1981: Andrej Mitrović. *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918.* Beograd: Nolit.

Митровић 2004. Андреј Митровић. *Србија у Првом светском рату (допуњено издање)*. Београд: Стубови културе.

Недок 2006: Александар С. Недок. *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916: рад војно–санитетске службе*. Београд: АМД систем.

Нушић 1903: Бранислав Ђ. Нушић. *Косово (опис земље и народа), св. II.* Нови Сад: Матица Српска.

Нушић 2014: Бранислав Нушић. *Деветстопетнаеста: трагедија једног народа.* Талија: Ниш.

Павловић 1968: Живко Г. Павловић. *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године.* Београд: Научно дело.

Поповић 1921: Јанићије Поповић. *Косово у ропству под Бугарима.* Лесковац: Штампарија Ж. Д. Обреновића.

Радојевић–Димић 2014: Мира Радојевић – Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914–1918.* Београд: Српска књижевна задруга; Београдски форум за свет равноправних.

Ростан 1919: Едмон Ростан. *Краљ-Петрова четири вола.* Београд: „Југославија"; Сава Раденковић и брат.

Tomac 1973: Petar Tomac. *Prvi svetski rat*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Томпсон 1986: Луј Л. Томпсон. „Часови искушења". *Голгота и васкрс Србије 1914–1915.* Ур. Силвија Ђурић и Видосав Стевановић. Београд: Београдски издавачко-графички завод; Партизанска књига, 570–582.

Шаљић 2015: Јована Шаљић. „Срби и Први светски рат 1914–1918". *Муслимани нових области Србије у српској војсци током Првог светског рата*. Зборник радова. Ур. Драгољуб. Р. Живојиновић. Београд: САНУ, 349–363.

Шаљић–Стијовић 2015: Јована Д. Шаљић – Милун С. Стијовић. „Регрутација Албанаца у српску војску 1915: узроци и последице". *Век српске Голготе: (1915–2015). Књ. I.* Далибор Елезовић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 455– 470.

Jovan J. ALEKSIĆ

PRISTINE DURING THE DEPARTURE OF THE SERBIAN ARMY IN THE AUTUMN OF 1915

Summary

The joint offensive of the Austro-Hungarian Empire, Germany and Bulgaria against the Kingdom of Serbia, exhausted by the Balkan wars, the war destruction during the first year of World War I, and the typhus epidemic that killed over 130,000 people, forced the Serbian Supreme Command to order a departure from the north of the state territory to the south, or to the area of Kosovo and Metohija. One of the 'stage stations' on the painstaking withdrawal of the Serbian army, state leadership and people was also Pristina, where the Serbian king Petar I Karađorđević was staying from November 15th to 22nd of November 1915. Along with him, many people's deputies, religious dignitaries, intellectuals, clerks, cultural workers and well-known figures of Serbia's public life, foreign diplomats, the wounded and a large number of refugees arrived in Pristina. The Serbian ruler was placed in the house of the lawyer Ljubomir Nešić, in which formerly was the former consulate of the Kingdom of Serbia. While he was in Pristine, he talked with many politicians, generals, clerks, priests and prominent citizens. He regularly visited the city streets and the surrounding areas. There were gloomy and chaotic circumstances in the city itself. There was a lack of bread, flour, oil, salt, sugar, milk and other basic living necessities. War profiteers, blackberries and lifeguards dictated the prices at their discretion, without considering the circumstances. Branislav Nušić, Ilija N. Djukanović, Anrija Barbija, Luj L. Thompson and so on... The failure of the Serbian counter-offensive aimed at counterbalancing through the Kačanik's gorge, suppressing the Bulgarian army and opening the way to Greece, definitely determined a further course of withdrawal of the Serbian army. Priština had to be left. The Serbian army, state leadership and a huge mass of refugees retreated to Prizren, its medieval capital of the empire, from where, at the end of November and early December, they headed towards Golgotha, so Pristina remained behind them. On the next day, November 23rd 1915, it fell into the hands of the enemy. Its occupation began, which ended with the victorious return of the Serbian army three years later.

Key words: Pristine, Kosovo and Metohija, autumn 1915, Kingdom of Serbia, army, departure, exodus.

Рад је предат 8. јуна 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.115)"1915"(093.3)
821.163.41:929 Костић Т.(093.3)
doi:10.5937/bastina1947397M

Оригинални научни рад

*Урош Д. МИКЕТИЋ**
Филозофски факултет у Приштини

КОСОВСКО ИСКУСТВО НИШКОГ ПРОТЕ ТАДИЈЕ КОСТИЋА 1915. ГОДИНЕ – ДНЕВНИК**

Апстракт: Аутор дневника, нишки прота Тадија Костић, у својим белешкама описује искуство избегличке групе у којој се и сам нашао концем 1915. Она, најпре, преко Прокупља улази на Косово и Метохију, суочивши се са једним сасвим новим и дотле непознатим искуством. Протин текст је примарни извор консултован приликом израде рада; он је, најпре, критички анализиран, те закључујемо да пружа одређену вредност о личној драми аутора, али и колективном страдању српског народа и цркве. На крају рада приложен је текст ауторовог дневника, који је, услед врло нечитког рукописа, претходно био пажљиво протумачен.

Кључне речи: Први светски рат, 1915. година, дневник, прота Тадија Костић, повлачење српског становништва у Првом светском рату, Косово и Метохија.

Дневничке белешке у садржинском смислу одликују и недостаци и предности. Наиме, врло је извесно да аутор уноси одређену субјективност у текст, али и поред таквих ограничења овај тип историјског извора често представља прворазредно, понекад и једино писано сведочанства о догађају (Делетић 2012: 78–79). Дневничка грађа из Првог светског рата српске провенијенције није историографска непознаница. У датом контексту дневник Тадије Костића *Од Ниша до Никшића, утисци из бежаније*, чији део о боравку на Косову и Метохији овде анализирамо, представља важан прилог. Изворни текст броји нешто мање од стотину страна – заправо, реч је о свесци малог формата, врло нечитког рукописа са бројним нејасноћама, прецртавањима текста, исписивањима по маргинама и сл. Могуће је да је текст писан након смрти познатог песника Милутина Бојића 1917. („сада већ непрежаљен"), премда је могуће и да су само поједини делови накнадно унети или је текст редигован. Народна библиотека Србије у посебној збирци *Архива Тадије Костића*

* истраживач-приправник, urosmiketic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (ев. бр. 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

баштини овај дневник, а учинила га је доступним и у електронској форми („Дигитална библиотека Велики рат" као резултат међународног пројекта *Еуройеана колекција 1914–1918.*).

Скицирали бисмо за почетак врло интересантну личност проте Тадије Костића (1863–1927). Он се, наиме, из ужичког краја преселио у Горњи Милановац, где се релативно успешно, поред свог духовног позива, бавио и писањем. Врхунац духовног и књижевног рада достигао је преласком у Ниш 1904, где постаје члан Духовног суда препоруком нишког епископа Никанора. Овде остаје до 1915, а остатак рата је провео у заробљеништву. Умро је помало заборављен у Београду, где је и провео послератне године (Челиковић 2003: 5–7).

Досадашња истраживања показују да је аутор оставио богат траг као писац (Радовић 1995: 143–154), премда су његов рад и деловање постали познатији широј јавности тек крајем прошлог века. Чак ни модерна српска књижевна критика дуго није била упућена у његов живот и поред постојећих критика Јована Скерлића (Скерлић 1955: 182–184). Можда је чињеница да га сâм Скерлић није уврстио у *Исшорију нове срйске књижевносши* утицала да његов књижевни рад буде заборављен (Радовић 2003: 40). У сваком случају, историјски заборав живота и дела овог човека од пера, уредника појединих листова (*Таково, Кића и Глас ейархије нишке*) и преданог националног радника представља неправду (Радовић 1995: 129–140). Овај писац закаснелог реализма остаће, пре свега, упамћен по богатом опусу (14 књига, 46 наслова у периодици) и доминантним мотивима српског села (Томић 2004: 9–12).

Историографска вредност његовог опуса постала је, такође, предмет истраживања релативно скоро (Радовић 2014: 143–152). Прота је поједине делове и из свог дневника парцијално објављивао као радове (чланке) у књижевним часописима и новинама (Томић 2004: 213).

Остављајући за почетак познате историјске факте о српском војном слому 1915, нишки прота нашао се крајем године у избеличкој групи из Ниша ка Косову и Метохији. Његова казивања приказују Бугаре и Албанце као доминантну физичку сметњу по наставак пута: „Један судија из Лесковца, који је стигао вечерас, прича да су Бугари, предвођени Арнаутима, провукли се једним планинским венцем и негде код Лисица опколили наше коморџије и заклали 184 војника (Костић 1915: 1–43; о ратном страдању Срба: Бојковић–Пршић 2000: 205–457).

Прота ће своје косовско искуство започети са „Малог Косова" 28. октобра. Журба је неизоставна – требало је, што је могуће пре, стићи у Подујево, наћи конак и наставити ка Приштини. У овој журби прота није пропустио да спомене и свој разговор (анегдоту) са сапатником Милутином Бојићем. Наиме, у једном моменту од песника је тражено да отпева неку песму са Косова. Бојић је глатко одбио предлог, рекавши да треба чекати до повратка кућама и срећног краја. Долазак на Косово упознаће аутора са

присуством већинског албанског елемента, а нарочито изненађење представљао је страни менталитет ових крајева насељених Албанцима: „И кад им назовемо Бога, ћуте, не одговарају, ни речима ни покретима."

Даље кретање настављено је ка Подујеву. Наиме, препуно свакојаке робе („вашар") овде се пазарило доста хране, али је и било тешко пронаћи смештај „јер има свега 2–3 куће, хан бурдељ". Наоружана група продужила је пут ка Приштини, где је, по кишовитом времену, стигла пред сумрак истог дана (Костић 1915: 43–49).

По доласку у Приштину аутор бива изненађен страном архитектуром краја (ниске куће, бројне џамије, турско гробље). И овде је био присутан недостатак стамбеног простора, али је прота преко свог пријатеља нашао скроман смештај (Исто: 49–50). У препуној Приштини вести су су кружиле невероватном брзином. Протине саговорнике највише је бринуло држање Албанаца и Турака након одласка српских избеглица и војске. Ратне прилике проузроковале су и велики број непроверених информација: „Прича се, лаже се, свак на свој начин, како се већ може замислити сада", сумирао је аутор (Исто: 50–64).

Избеглице су, свакако, биле упознате са реалном ситуацијом на фронту, немогућношћу повлачења ка Солуну преко Скопља (Батаковић 2016: 59) и суморним здравственим приликама у земљи (Хантер 2016: 70, 263–264). Како је са врха решено да се државни апарат, војска и избеглице евакуишу за Скадар, Љеш и Елбасан у Албанији (Радојевић–Димић 2014: 185), протина група морала је одабрати пут којим ће стићи до ових одредишта. Постојале су само две опције: ићи на Призрен или преко Ибарског Колашина. Призрен је, пак, био интересантнији због стратешког положаја. Међутим, јављала се и опозиција таквом предлогу: „За Призрен! Па тамо су тек Турци опасни, а Арнаути још гори [...]." Рута преко Ибарског Колашина правдала се етничким саставом становништва (махом Срби) и врло карактеристичним патриотским расположењем: „Тамо живе чисти Срби, нема ни Турака ни Арнаута. Срби су познати јунаци одвајкада" (о приликама у митровачком крају: Алексић 2016: 1–22; Бишевац 2016: 77–98). Потенцирано је, притом, да од нарочите помоћи може бити локални трибун поп Вукајло Божовић. Ипак, група се определила за пут преко Призрена, дакле већински албанске крајеве (Костић 1915: 64–65).

Последње ноћење у Приштини датирано је 31. октобра, а група се сутрадан упутила ка Призрену. Већ кад „се одмакне од Приштине наступа се кроз Велико Косово", записаће аутор. Легендарно косовско поље испунило је протин поглед, али га и није одушевило понесеним националним романтизмом: „Као дете замишљао сам Косово као велико непрегледно поље, равно као тепсија, у који су се крвиле две силне војске. Возећи се равним, добро убијеним друмом ја сам се извиривао и погледао то поље, кад ћу се наћи и изгубити у њему... Али не беше."

Разгледање манастира Грачанице произвело је, пак, касније супротан осећај и неко „струјање телом". Преко „Липља" (Липљан) пут је водио даље ка Штимљу. Липљан, пак, није био интересантан аутору, али је зато Штимљу посвећено више простора. Физички опстанак избеглица био је и овде доведен у питање. Прота је пронашао скромни смештај преко свог „земљака" из Ариља и локалног председника општине Петка Даничића. Аутор је имао прилику да се у разговору са домаћином боље упозна са локалним приликама, пре свега односом Срба и Албанаца. Страх од албанских напада, нарочито албанске војске која је напустила српске јединице (о албанским војницима у српској војсци Шаљић–Стијовић 2016: 455–470), неће престати ни по приспећу још веће избегличке групе. Штимље ће бити само успутна станица на путу ка Призрену (Костић 1915: 66–70).

Овај међупростор није детаљније пропраћен у дневничким белешкама, изузев ауторовог наглашавања природних лепота краја. Дуго замишљани и непознати Призрен нашао се убрзо пред групом. У Призрену се, пак, стицајем околности лакше нашао смештај (Исто: 70–73; уп. о Призрену тих дана: Виријевић 2016: 129–146; Славковић 2016: 339–364). Аутор је својим казивањима употпунио историографска сазнања о овом граду крајем 1915: много обичног народа, чиновника, свештеника, војника, политичара збијених на малом простору уз непрестано пристизање нових људи претворило је Призрен још једном, макар кратко, у српску престоницу. Избеглице су биле сувише измучене лошим условима, неадекватно одевене, промрзле, али и психички напрегнуте до тачке пуцања (о психолошком аспекту избеглиштва: Влајковић 2000).

Несрећна маса кретала се „у тесним улицама, по каљавим сокацима", а немаштина се поклапала са растућом инфлацијом. Неслога је додатно отежавала боравак – аутор бележи, описујући подробније сваку ситуацију, више примера свађа и раздора. У једној од таквих сцена био је и сам актер. Наиме, свештеници су остали прекорени од стране министра што нису остали са паством. Прота је дописао да би то представљало чисту погибију, а имајући у виду каснији статус свештеника СПЦ уопште (Слијепчевић 2002: 556), био је и у праву. Такође, аутор је указао на још један негативан феномен као последицу ратних услова – нелегално богаћење. Све ове негативне околности биле су у сенци највеће дилеме – куда даље? Гласине су биле бројне, а могућности ретке: остати у Призрену, или се, пак, определити за пут преко Албаније, евентуално за Битољ или Црну Гору. Прота се заједно са сапутницима одлучио за другу опцију. Ни у овом случају протин избор није био погрешан – Црна Гора је, иначе, упркос више него скромним могућностима, учинила све да се српске избеглице преко њене територије прихвате на најбољи начин (Ракочевић 1969: 119). Међутим, требало је, најпре, прећи кроз опасан „арнаутлук" ђаковичког и пећког краја (Костић 1915: 70–88).

Боравак у Призрену трајаће најмање од 1. до 4. новембра, али није искључено да је трајао и дуже због праве збрке коју је аутор направио са датумима. Напуштање Призрена тематски се поклопа са одељком „На опасном путу". То се, пре свега, односило на деоницу од Призрена ка Ђаковици. Избегличка група наставила је по врло лошем путу даље кретање. Средина је била доминантно насељена албанским живљем, па не зачуђује да су за три сата хода наишли „на једног Србина". И они Срби на које су наилазили били су слични њима – избеглице, распуштене групе војника, радника и сл. Крајем излагања аутор уноси лик црногорског жандарма Радула Чукића – био је то „човек у белим арнаутским чакширама, шињелу и арнаутској капи". Његово познавање локалног терена било је од користи кроз Подримље. Аутор ће, пак, бити изнервиран Чукићевим ставом о карактеру „српске" управе у Подримљу. Ова зла коб српског народа да се и у судбоносним моментима дели последњи је опис у дневнику, па можемо сматрати да је понешто остало и недоречено (Исто: 87–92). У наставку ради приказивања целокупне слике прилажемо изворни текст.

Кроз мало Косово

28 октобар 1915 г.

Рано, у 6 сати изјутра, кренусмо се даље. Намера нам је да стигнемо до подне у Подујево, да раније нађемо конак, а сутрадан, опет раније, да стигнемо у Приштину.

Време лепо, доста топло, али пут хрђав. Скоро прокопаван и насипан [...]. Масе заробљеника, овде онде поред пута застајемо, кано проширују пут, крче га, чисте и насипају [...].

Мало одмакосмо а сустигосмо дуг ред коморџијских кола. Селе штаб шумадијске дивизије. Иду, иду па стану и читава поворка застане. Затим почеше испрезати волове и појити, проћи их не можеш, обићи их не можеш, и онда стој, од беспослице вади торбу из кола и једи што имаш. Тако смо читав сат издангубили, те једва у 10 часова изађосмо у Мердаре.

Пењање на Мердаре, доста подсећа на пут уз Јелицу идући од Чачка само што је овде мањи вис и нема оних окука.

Са Мердара јавља се нов свет: пространа равница око Лаба: Мало Косово. Лак уздах оте ми се из груди, погледах по избеглицама и спазих младог, признатог песника Бојића.

Певајте песму са Косова! – довикнух му ја.

– У име Бога кад се вратимо! – одговори сада већ непрежаљен песник наш он.

Пространо поље отишло на пут уз Лаб има изглед једне пустаре. Поље необрађено са мало кошених ливада а више утрине и употребљених пашњака са дугог власастом травом. По пољу говеда, кржљива стока [...]. Ретко, врло ретко, може се видети стадо оваца [...].

Што дубље кроз Лаб све више их сретамо: промичу путем за Подујево или стоје поред [...] и посматрају нас мутно. Понегде седе по 5–6 у групицама, извалили се и налактили, укрстили ноге и пуше. За ове рекао бих да су им прваци, јер су отреситији, лепо избријани, људи средњих година, мрка ока и погледа. Понеко од њих нешто проговори [...].

У Подујеву, срецком месту среза лабског, читав вашар. Још из далека спазисмо како се беле арнаутске кашице и таласа светина као на сабору. Арнаути из околних села донели штошта на продају: сира, јаја, сувих крушака, јабука, хлеба. Већином проје. Питам једног пошто проја, а он пружи три прста и само рече: динара. Има их разних доба и узраста: младића, деце, зрелих људи, стараца с белом брадом. Сви ови што продају већином су простији људи [...]; дочим, од отреситијих Арнаута ретко да можете кога смотрити да што продаје. Женскиња нема. Успут свега сам видео једно арнауче, девојче од 12–13 година, у шареним димијама. Брзо као веверица, промаче преко равне ливаде кући. Иде, осврне се, па удвоји корак, баш као зверка, као да је неко јури, док не утече у авлију.

Поворка од кола стаде и ми се измешасмо по оном свету: купујемо, једемо [...]. Видимо да овде немамо где ноћити, јер има свега 2–3 куће, хан бурдељ и два три дућана. У једном раде ортачки Србин и Арнаутин и заједничку фирму имају [...].

Што смо се приближавали Приштини, небо се поче мрштити, а на сат пред Приштином осу страховит пљусак и киша нас је терала непрестано...

Пред сумрак угледасмо и варош. Велика варош и збијене начичкане сниске куће по једној падини и долини, од којих су одвајале [...] десетак џамија.

Силазимо низ брег у варош а с десна, на брегу, и у сумраку [...] остаде нам веома пространо турско гробље. (Она су увек велика јер се не прекопавају и увек на најугледнијим местима) Доле ниже хучи вода, крче кола, пршти блато, чује се ларма. Улазимо у варош, у тесне кривудаве улице којима већ јуре потоци, а кола већ застају и коче саобраћај. Закрчио свет и измешали се и путници и мештани и видиш једно шаренило од војника, [...] Срба мештана, Турака, Арнаута и Цигана. Ларма на све стране: „Терај тамо! Држи десно! Шта си се ту укочио?“. Путници питају за станове, војници за команду... А киша пљушти, блато, (...) стока и људи спотичу се по излоканој калдрми псујући све до неба.

– Има ли овде каква механа? – питам ја једног старог Турчина што стајаше под стрехом, на кашији.

– Има, џаним, град је ово, неје село – одговори он само толико, па окрене главу у страну.

Ми продужисмо и даље трускајући се неравном калдрмом. [...] У Приштини имао сам свега једног познаника и пријатеља Драгољуба Јовановића, грађевинског чиновника.. Срећом становао је у близини поште, те сам га, распитујући, на једвите јаде и после читав сат тумарања, могао наћи. Његовом добротом нађемо стан код једног Србина.

– Кажем ти, ипак смо сретни! Колико ће људи бити ноћас без стана, а ми га нађосмо! вели ми Сотир спуштајући се на миндерлук једне приземљасте собе.

– Бог се о нама стара! – додадох ја.

Једна млада удовица, у димијама [...], избелица из Куманова, а гошћанка наше нове газдарице, она и њена мати пословаху око нас. Метну [...] на сред собе и скуваше каву. Затим млађа послужница донесе душеке и простре.

„О – оф!“ – послује она и, час по час, уздише.

„О – оф!“ – понових ја Сотиру, подсмевајући се удовици, која, по мом рачуну, није ни сама знала за чиме уздише.

Печена глава рачанског крмка, коју смо сачували у [...] торби, и парче арнаутске проје, добро нам дође те вечерасмо.

И увек кад бих хтео да га расположим, узданую би малко: „О – оф“, шта би се он слатко насмејао, сећајући се кумановске удовице [...]...

Приштина, 29 октобар 1915

Освану леп дан, небо ведро, сунце греје топло. Обукосмо се и изађосмо.

У [...] дворишту са доста цвећа и неколико равних воћака, још две сниске, доста лепе куће. У једној станује газда, а у другој његов брат, фотограф, који је скоро дошао из Америке.

Разгледамо двориште и хтедосмо проћи мимо газдину кућу, кад газдарица се појави на вратима и рече:

– Изволте на кафу.

Уђосмо у кућу, она стоји до врата, [...] и понавља: „изволте". Тек кад ступисмо унутра, и прођосмо преко [...] собе и седосмо на миндерлук, она приђе и рукова се. Тако је обичај да се пре не рукује.

[...] Са источне стране велика слика на мушеми. Изглед Јерусалима. Слику и зову „Јерусалим". Ту су: кандило, иконе, крстови, бројанице. Све са Христова гроба.

Послужи нам по кафу. Ми пијемо, а она седи према нама на сред собе. Не седи но клечи тако, да седи на листовима [...] Тако овде госте дворе.

– Шта се ово направи, господине... О, Бошке, Бошке, наше проће за кратко време.... Буле ће нам се смеју и крс' ће нам изеду – жали се газдарица.

– Ко зна како ће све испасти... Још нема опасности за вас... Није то све тако како свет прича – велимо ми и тешимо је, да би и себе утешили.

Изађосмо у варош кроз главну улицу „Краља Петра", кроз коју једва једна кола могу да промичу.

Свет, свет, свет... кола, аутомобили, коњаници. Сусрећемо се с познаницима: „Куда ти?" – „Не знам ни ја. А ти?" „Да видимо. За дан, два знаће се".

„Еда каквог удобног места да се [...] поједе и попије? Видех свега два локала која су личила на кафане али у њих не можеш ући, Уђосмо у кавеџиницу хоће Рецепа, у један тесан дућан, са уским клупама прикованим уза зид. [...] У дну дућана оџак и ту Рецеп у фесу са белом чалмом, кува каву у жутим џезвицама. Донесе је, дохвати руком до слепог ока и удаљи се. Кава лепа и јевтина.

На пијацу, пред Дивизијом, по п. д не можеш проћи од света. Свак унезверено лута, тражи сроднике и познанике, упознаје се, [...] еда би дознао какву новост, еда би га ко научио шта је најпаметније у овим приликама. Нађосмо се и нас десетину свештеника.

Видим сеобу свих могућих надлештава: дивизије, гарнизони, начелства, дуг низ муниционих и коморџијских кола.

Прича се, лаже се, свак на свој начин, како се већ може замислити сада.

Ја и Сотир посетисмо цркву, која је на узвишенијој страни вароши. [...] Завеса дрвена. Више ње велико гробље, у коме се више не сахрањује, а испод ње црквена кућа. Газде лесковачке, бегунци, ограбили су [...] ове куће док неки попови (поп Коста из В. Бање и сл.) седе по слепачким становима.

У Приштини станује пензионисани рашко призренски митрополит Нићифор. Распитасмо за његов стан и посетисмо га. Он има своју кућу тамо ниже цркве при крају чаршије, коју је купио од неког Турчина. Као и остале турске куће, и она је повучена унутра у двориште, и пошто прођосмо кроз цвећну алеју, ступисмо унутра.

– О, о, откуд Ви? Куд ћете ако Бога знате, кад немате куд! – ослови нас он с врата.

У лепо топлој собици намештеној са канабетима и фотељама сеђаше високи домаћин и његов гост епископ Сергије, који је такође овде приспео.

– Куд сви ту и ми!

Митрополит нам рече да је приволио и Сергија да остане овде, па саветује и нас да никуд не идемо. Овде су Турци мирни, неће нам ништа фалити. Ако се чега плашимо, он ће ме наместити код једног Турчина, његовог доброг пријатеља и чуваће нас у своме дому док се не поставе власти. Њему је он поверио све драгоцености своје и неке крстове и панагије.

Сотир виче: „Јес', дабогме. Можемо." А ја рекох да ћемо бити дан, два овде и (...) слићемо се.

– Ја сам вам на услузи – вели митрополит: – имам добру кујну и дрва, донесите меса па овде пеците или [...] скувајте. Имам каве и ракије, изволте увек. Један чиновник [...] дође и моли да пече хлеб.

Владика Сергије се жали како је дошао волујским колима у Приштину. У Прокупљу дали му аутомобил и возио се до Преполца, ту га угледа неки мајор и одузме му аутомобил и да волујска кола...

Познавао сам одлучног начелника Васу Алексића, мог давнашњег пријатеља и познаника. Начелство је у највећој и најлепшој двоспратној згради што су Турци у Приштини оставили. зданије, у правом смислу Сад је овде и дивизија [...].

Васа је необично подесан за ове прилике: млад, енергичан, здрав. Сав црвен и знојав, као да се послом рве. Час потписује, наређује, одговара на наша питања, [...] поручује кафе, трчи на телефон. Некакав [...] Сава тражи обавештење преко телефона и он га извештава о успесима наше војске на Качанику и Гиљанима.

– Каква си ти и војни и грађански старешина овде – приметих му ја.

– Ја сам мутасериф – одговори Васа.

Овде, у дивизијској управи, заседава преки војни суд коме је председник пуковник Петар Мишић. Кога год војника ухвате без објаве, изводе пред суд и [...] стрељају. Пре подне проведоше четири војника на губилиште у два фијакера. У сваком фијакеру по двојица и два жандарма. У последњем седи свештеник, затурио се и покрио лице шакама. [...] Како ми рече један из суда, до данас су једанаест стрељали.

Неке батинају. Мајке стоје пред дивизијском зградом. Батинали су данас и једног управника, што није хтео да прими банку (српску кованицу).

Приштина 30 октобар 1915

Данас освануло лепо време, а још лепше новости круже чаршијом. Српске и француске трупе састале су се код Зеленикова (ту, у Скопља), руска војска заузела Лом Паланку и надире ка Софији... Војвода Степа извештава да се Бугари повлаче из Нишке околине. Грчка објавила рат Бугарској...

Од овог часа истина је веле то: да су француске трупе заузеле Велес, да су Бугари сузбијени код Гиљана и да се наши на Качанику држе добро. Пола Качаника у бугарским је рукама, а пола у нашим. Велики Качаник је њихов [...].

Цео дан пристижу избеглице. Телеграфисти и телеграфисткиње попунили двоспратну зграду њиховог надлештва. Како ко долази, не тражи другог стана, већ ту као у својој кући. Спавају па иду.

Улицом виде се законити-незаконити разноврсни парови [...], демобилисане болничарке и чиновници. Тиска се једно поред другог, мокро у похабаном оделу, кањаво.

„Част ми је... моја жена" – вели један чиновник новом познанику и представља даму што му стоји испод руке.

„Мило ми је“ – клања се онај.

А ђаво, другар, пришуњао му се иза леђа и шапће му на уво: „Што лажеш, бре, зар не познајем ја твоју жену, госпа Персиду.“

Пред ноћ стигоше, у аутомобилима министар војни и унутрашњих дела. Влада се премешта из Рашке у Призрен, па њих двојица навратили овуде. На ту страну, Призрену, крећу се и избеглице [...].

Приштина, 31 октобар 1918

Куша и суснежица. Сељаци све пунији, кола натоварена и претоварена, закрчила сокак. „Одакле идете?“ – питали једног рабацију, коморџију – „из Кладова, господине.“ – Буди Бог с нама, одакле ли се свет не прибира овде, и одакле се не транспортује државна имовина.

Протиница из Сарајева, која је становала у Пантелеју и од дивизије добила [...] – рабацијска кола – стиже овде. Видим је на једној клупи [...], са својом децом... „Бегасте још?“ – „Бегам... Али куда? Докле?“ – За слепог заменика „За сваки случај узела сам уверење да сам интернирана... Не бојим се за нас, већ за сина (гимназисту од 18.)“

Не вреди више чекати овде и седети у страху. Могу нас изненадити или Бугари или Аустријанци; треба измицати док је чистији пут и мање галаме. Са поп Сретом из Б. Паланке и његовим шураком поп Ђорђем из С. Бање запоговарасмо се да идемо у Митровицу. Али каква вајда кад ће се бегати и отуд. Боље је у Призрен, па ако не буде ништа боље, одавде у Битољ [...].

Одосмо митрополиту Нићифору да му саопштимо одлуку и да се поздравимо. Митрополит нерасположен. Чим уђосмо, а он се поче жалити:

– Помислите шта су урадили... Какву су глупост учинили: ухапсили четрдесет најбољих Турака одавде. Хоће да их интернирају. Каква им је то политика? Ја с тим људима новим толико [...] и познајем их скроз. Они би да су у слободи, настали да се одржи ред, и узели би наш живаљ у заштиту... с већином од њих разговарао сам о томе и дали су ми тврду реч... А сад? Бог зна шта ће бити!

Мене моли да идем министру г. Љуби Јовановићу, а он ће ићи код дивизијара г. Чеде Марковића, те да би се ти људи ослободили. Замолих га да ме од те дужности ослободи, пошто мислимо да путујемо за Призрен.

– За Призрен! Па тамо су тек Турци опасни, а Арнаути још гори [...].

Саветује, кад смо се већ решили на бежање, да идемо у Митровачки Колашин. Тамо живе чисти Срби, нема ни Турака ни Арнаута. Срби су познати јунаци од ваикада. Тамо је чувени јунак поп Вукајло, који би нам умео наћи склониште.

Владика Сергије, у топлој хаљини љубичасте боје, са лепом очешљаном косом, час по час приноси ћилибарку пуначким и као кармин усницама и [...] прича нам: како је владика Доситеј интерниран, како је бугарски епископ Борис позват из Цариграда да иде за Ниш....

– Нека иде како иде... Благословите! – поздрависмо се и одосмо.

Штимље, 1 новембар 1915

[...] Штимље је под једним брегом на коме се из далека види лепа, нова црквица, а одмах под њом, у арнаутском селу џамија. Цркву је подигло о своме трошку наше друштво „Кнегиње Љубице“ [...].

У Штимље стигосмо у 2 часа по подне. Хоћемо овде да коначимо, а не знамо где ћемо. У Приштини препоручили су нам да се обратимо учитељу Чемерикићу.

[...] Срећа ме намери на вредна и ваљана човека, мога земљака Петка Даничића, из Ариља, који председникује у овој општини.

Председник нас дочека лепо и посла нас на стан код гостољубивог Србина Лазара Перића [...].

Призрен, 2 новембра 1915

Из Штимља кренусмо се у 7 часова изјутра [...].

У Сувој Реци, среском месту, где стигосмо у госте нисмо ништа могли добити. То је као нека варошица, са неколико кућа и дућана [...]. Грађевине све под плочом; живаљ арнаутски. Одморисмо се и пожурисмо се даље.

Одавде ка Призрену пут је такав да се бољи не да замислити: широк, насут и убивен. Овакав сам видео само у једном делу прокупачког среза.

Није много требало, па из даљине да угледамо варош [...].

Срећом ми нађосмо стан без ичије помоћи, код једног Србина, занатлије.

Призрен, 3 новембар 1915

[...] Свак се брине само о себи и својима.

„Где би што јели?“ [...] Пригурасмо се и заузесмо једно месташце у хотел „Краљевић Ђоре“. Може се добити нешто јела, али ако си донео хлеба. За једним столом седе две женске, обучене по моди, и два француска официра. Свет пролази с поштовањем мимо њих. Док ето ти једног Нишлије, из занатлијске чете, попио неку више и накривио шајкачу.

Један војни благајник нуди бозацији сандук шећера. Поздравише се, шапућући, по банку килограм. При отварању магацина није заборавио да метне у кола и који сандук шећера. Загледа се у женско, па викну:

– Ти ли си, Мицо, гугутко нашка.

На се окрете другом [...]:

– Једна је била у „Касини“ а друга код „Цара“, а сад су ванцирале високо... за ове што ће да нас ослободе...

А затим пође говор о савезницима, како чекају [...] брда од бисквита и [...] бурад коњака, па ће предузети офанзиву...

Призрен, 4 новембар 1915

[...] Купују се коњи, магарци, самари, [...] бисаге [...].

Заробљеници и наши војници пресрећу, пружају српске банке да им се размене, јер поред новаца не могу ништа да купе. Многи мештани од јутрос затворили радње, само да не би били приморани да примају српски папирни новац.

Лутамо улицама, погледамо где би могли ући да седимо и одморимо се.

Угурасмо се у једну мало отменију млекацијницу, и добисмо по чашу млека од једног Турчина. Један мајор, за суседним столом, прича једном господину како је потписан указ за више официре, и жали се како није добио за шуковника.

– Нисам добио ја, а он, који му је као ордонанс само отварао врата, добио...

– Тај указ изашао је највише стога, да би се произвели неки што су изгинули, да би им породице имале веће пензије, објашњава [...].

[...] Међутим митрополит Вићентије и ректор Богословије Стева Димитријевић остају овде и саветују свештенике да останемо и ми. Ректор је хтео да води богослове за Битољ, али је одустао од намере, сигурно бојећи се каквих недаћа на тако опасном путу [...].

Треба ићи, неизоставно ићи, а једини нам је сигуран пут за Црну Гору. Међутим, упорно се проносе вести како је црногорска влада забранила избеглицама улазак у своју државу због оскудице у храни. И ако сам знао да нису увек били најсрдачнији односи између наше и црногорске владе, ипак нисам могао замислити да ће влада једне братске земље забранити избеглицама да се склоне под њен кров – па ако је гладовати, нек се има бар крова и безбедности над главом.

– Да идемо, па нека нас врате с границе. Бар да се уверимо! – рекох ја.

Срећом сретох и Л Мијушковића, црногорског посланика, с којим се познајем из Ниша, и упитах га: шта је у ствари по тим гласовима.

– То су некакве сплетке, господине –

[...] Одосмо у окр. начелство да тражимо пасоше. Начелник министарства [...] врло предусретљиво ме прими и нареди да се изда пасош за нас тројицу свештеника, за Пеђ. Из оно неколико речи које с њим прозборих и образложих, не приметих да нам предстоје какве сметње на том путу, нити каквог нерасположења према Црној Гори. То сам запазио стога, што сам на улици слушао да се из владиних кругова протурају гласови да Црна Гора не прима избеглице из Србије.

– А митрополит остаје у Студеници? – рече један од тројице виших чиновника што сеђаху устурени на канабету.

– Тако и ја чујем.

– Да, влада је решила да он остане тамо – потврди господин [...].

5 новембар 1915

Спремамо се за пут, изађемо у чаршију да узмемо још шта нам је најпотребније (од једне сироте слушкиње, грађанке, узех двоје нове вунене чарапе по 8 гроша) и у оној војничкој ужурбаности сретох и заузетог старог познаника Мику [...] пуковника.

– Шта је ово Мико? Шта се ово збива?

– Прво.

– Не личи ли ово на капитулацију? – запитах ја.

– Што би то било? Боље је повлачити се и сачувати живу снагу.

– Куда?

Он слеже раменима.

– Шта је са савезницима?

Он се намршти.

– Бију ли се Французи?

– Бију, али су у одрамбеном положају. Бугари су навукли јаке снаге против њих, а њих свега до 120.000.

– А Руси?

– Они ће се искрцати од 10 до 15 ов. месеца.

Сад видех како је дебела лаж да су одавно у Бугарској, и колико се можемо надати да ће се ситуација поправити.

Сваке вести дају ми још више пострека да треба ићи, измицати из опасности док је извесније време за путовање.

На опасном путу

Јутрос је освануо ведар дан с мразом; бар нам неће ништа досађивати из неба. Како имамо да пропутујемо крајеве најљућих Арнаута, то нас тројица свештеника (придружио нам се и Божа Поповић, свештеник [...] Гиљанац) нађосмо за паметно да свратимо у берберницу да се подшишамо и ширцујемо, затим упрегосмо кола и

кренусмо се. Наш домаћин, Сима Стојановић абаџија, даде нам дете да нам покаже пут док изађемо из вароши.

У сокаку поред Богословије нађох се с Ацом Станојевићем, који вићаше са Стојаном Протићем. Одвоји се и застаде. Питам га куда намерава одавде.

– Хтели смо за Битољ. Јуче смо ишли ја, Стојан и [...] до Лум. Куле, па смо се синоћ вратили. Тамо је просто непроходиво; и око пута што је било киша је искварила. Не знам ни ја куд ћемо и шта ћемо.

Рекох му да смо пошли за Црну Гору, преко Ђаковице.

– Чујем да тамо не примају.

Испричах му шта сам разговарао са Мијушковићем.

– Добро би било да и ми идемо тамо – рече Аца [...].

И, збиља, овде с ове стране од Призрена, ми смо били први који смо се одважили за Црну Гору.

Дете нас проведе кроз чаршију, преко моста, па кроз „Гуска малу" изведе на крај вароши, те ухватисмо пут за крај.

На опасном путу

Било је девет и по часова кад смо се кренули из Призрена. Пут из вароши јес' раван, али неудесан, помрзло се блато па заглавило, хладно, кључе неће да каса. А треба нам стићи за Ђаковицу, путовати пуних шест сати са добрим коњима. Шта ли ће бити од нас данас? Да не омркнемо где на путу, у каквом арнаутском селу? Сетих се да сам чуо на путу да је заклан један железничар [...] у арнаутском селу. Идемо, па шта нам Бог да. С леве стране, тамо далеко планински висови. Ту почиње злогласна Албанија. С десне стране раван. Одатле почиње плодна Метохија. Поред пута по нека њива, ливада, па тек шеварице, шеварице. По нека бела капица промакне кроз њих [...]. Мало, мало, па усретнемо кога; иду у чаршију. Затим дуг низ волујских кола. Арнаути пролазе, ћутке, загледају нас, осврћу се за нама. Ја назовем Бога, [...] а они ћуте, и не дају никаква знака отпоздрава.

– Узалуд им се јављате, не разумеју они то; а и ко разуме, неће да вам одговори – вели нови сапутник поп Божа, добар познавалац Арнаута.

Идемо, [...] да ли ће пронаћи у нама свештенике. На свакоме [...] на глави шубара, седимо у колима те нам се не виде мантије. Не познају, види се не познају.

Од Призрена за читавих три сата хода наишли смо свега на једног Србина – неког војника из тих крајева, рањеника, који је био у чаршији на превијалишту. Тек на помак Вел. Круше, почесмо сретати аустријске заробљенике. Евакуисали их из Ваљева и спроводе их преко Приштине за Призрен, и даље. Управо, пустили их па иду путем како ко може, без страже и строгости. Много бедно изгледају радници: боси или у каквим тражама или завили ноге у крпе од џакова. Мокри и кажави. Гладни па траже хлеба, неки загризли непечен дулек или једу семе из њега. А неки набили дулеке на шиљке па носе. На крају ове поворке, која се отегла ½ часа, видех неколико трећепозиваца да их прате.

Три Рудничанина, познаника и два жандарма затекосмо у сниском и мрачном хану у Вел. Круши, где отпочинусмо. Ханџија, арнаутски, услужи нас са сиром и хлебом те ручасмо.

Док већ нагиње, подне превалило и ми се вајкамо можемо ли стићи за Ђаковицу и какав је пут.

– А да можемо, у Божје име; и ја ћу с вама – рече један из буџака. Погледах: човек у белим арнаутским чакширама, шињелу и црногорској капи. Затим дода брзо:

– Ја сам црногорски џандар.

Окуражисмо се као да смо добили вод коњаника, почастисмо га ракијом и стависмо му се на расūоложење да заūоведа кад се треба кренути. Одавде одваја ūут за Ораховац десно, којим се иде за Ūриштину. Лево иде се за Ђаковицу.

На сниском коњићу, на самару, са остраūушком о рамену, крене се с нама верни нам ūратилац Радуле Чукић. Како је било већ два часа ūо ūодне, кьусе заморено, а ūут све рђавији, очевидно је да ћемо омукнути на ūуту! Срећа те ūотрефисмо овог човека, а ко зна шта би с нама било. Иде наūред, каса, одмакне, ūа застане.

Идемо уз Бели Дрим, кроз равно и ūлодно Ūодримье.

Видиш, господине, тамо ūреко Дрима има седам села у којима је и наша и ваша власт. Разграничили се леūо, к'о браћа, к'о што и јесмо, а ūосле Србијанци намјестили власти и у тих седам села – ūоче Радуле. Као хтео би да се жали, као не би; не може да удари у образ.

Ми забашуримсо, и то какьиво ūитање збацисмо у страну. Дадосмо му дувана, ūитамо га колика му је ūлата, је ли му тешка служба, мирују ли Арнаути и је ли далеко граница.

ИЗВОРИ

Костић 1915: Тадија Костић. *Од Ниша до Никшића, утисци из бежаније*. Архива Тадије Костића. Преузето са <http://velikirat.nb.rs/items/show/4457>. [1. 09. 2017].

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2016: Јован Алексић. „Косовска Митровица, новембра 1915. године". *ВЕК сūūске Гоūоūе (1915–2015): [међународни тематски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 1–21.

Батаковић 2016: Душан Т. Батаковић. *Србија и Балкан: Албанија, Буīарска и Гūчка: 1914–1918*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.

Бишевац 2016: Славиша И. Бишевац. „Косовска Митровица у Великом рату". *ВЕК сūūске Гоūоūе (1915–2015): [међународни тематски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 77–97.

Бојковић–Пршић 2000: Слађана Бојковић – Милоје Пршић (прир.). *СТРАДАЊЕ сūūскоī народа у Србији: 1914–1918: докумената*. Београд: Историјски музеј Србије: Стручна књига.

Виријевић 2016: Владан Виријевић. „Призрен у данима одступања српске војске у јесен 1915. године". *ВЕК сūūске Гоūоūе (1915–2015): [међународни тематски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 129–146.

Влајковић 2000: Јелена Влајковић. *Избеīлиштво: ризик ūо менūално здравье*. Београд: Југословенски Црвени крст: Међународна фондација друштава Црвеног крста и Црвеног полумесеца.

Делетић 2012: Здравко М. Делетић. *Оīледи о наūави исūорије*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Радовић 2014: Слободан Радовић. „Дневничко-ūутописни записи Тадије П. Костића о доживьајима у Великом рату". *Исūоријска башūина*, 23, 143–152.

Радовић 1995: Слободан Радовић. *Од олūара до ūарнаса: живоū и дело Тадије П. Косūића*. Горњи Милановац: Дечје новине; Ужице: Издавачки центар Кадињача.

Радовић 2003: Слободан Радовић. „Тадија П. Костић". *Живот и дело Тадије П. Костића, научни скуп поводом 140. година од рођења, 10. април 2003*. Борисав Челиковић (ур.). Горњи Милановац: Библиотека „Браће Настасијевић", 31–40.

Радојевић–Димић 2014: Мира Радојевић – Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*. Београд: СКЗ : Београдски форум за свет равноправних.

Ракочевић 1969: Никола Ракочевић. *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*. Цетиње: Историјски институт у Титограду.

Скерлић 1955: Јован Скерлић. *Писци и књиге. 3*. Београд: Просвета.

Славковић 2016: Божица Ж. Славковић. „Призрен у јесен 1915. године – почетак албанске голготе". *ВЕК српске Голготе (1915–2015): [међународни тематски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 339–364.

Слијепчевић 2002: Ђоко Слијепчевић. *Историја српске православне цркве*. Књ. 2. Београд: ЈРЈ.

Станојевић 2016: Саша Д. Станојевић. „Косовска Митровица у данима повлачења, новембра 1915. године". *ВЕК српске Голготе (1915–2015): [међународни тематски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 383–404.

Хантер 2016: Вилијам Хантер. *Епидемија пегавог тифуса и повратне грознице у Србији 1915. године: порекло, ток и превентивне мере употребљене у обуздавању пегавог тифуса и повратне грознице*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.

Томић 2004: Бобан Томић. *О прози Тадије П. Костића*. Београд: Просвета.

Челиковић 2003: Борисав Челиковић. „Реч о скупу". *Живот и дело Тадије П. Костића: научни скуп поводом 140 година од рођења 10. април 2003*. Борисав Челиковић (ур.). Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић", 5–7.

Шаљић–Стијовић 2016: Јована Д. Шаљић – Милун С. Стијовић. „Регрутација Албанаца у српску војску 1915. године: узроци и последице". *ВЕК српске Голготе (1915–2015): [међународни тематски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 455–470.

Uroš D. MIKETIĆ

KOSOVO EXPERIENCE OF NIŠ'S PRIEST TADIJA KOSTIĆ IN 1915 – DIARY

Summary

The author of this diary, the priest of Niš, Tadija Kostić, has summed up in his numerous manuscripts the experience of his stay in Kosovo and Metohija at the end of 1915, besides other things. Together with other companions, the author confronted the unfamiliar experience. Their physical existence was endangered – on one hand, they were threatened by the powerful enemies from northern parts of Serbia, and on the other, they were devastated by Albanians who were the majority at Kosovo and Metohija. Author's most detailed writing was about his stay in Pristine and Prizren. The poor status of refugees – poverty, hunger, diseases, winter – was in the shadow of their main dilemma: where should they go next? Refugees looked for their rescue by escaping towards Montenegro. This manuscript ends with the short description of their trip through Podrimlje.

Key words: First World War, 1915, diary, priest Tadija Kostić, the withdrawal of the Serbian population in the First World War, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 1. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 271.222(497.11)-39:929 Штиљановић С.
271.222(497.11)-9
323.1:271.2(=163.41)
doi:10.5937/bastina1947415P

Оригинални научни рад

*Далибор Н. ПЕТРОВИЋ**
Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, Фоча

*Синиша Р. ДОСТИЋ***
Факултет за пословне студије и право, Београд

ПОКУШАЈ ОСПОРАВАЊА ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА ЦРКВЕ И ПОСТОЈАЊА СРПСКОГ НАРОДА НА ПРИМЕРУ СВЕТОГ СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА

Апстракт: Доказивање историчности Српског народа на свим територијама на којима је некада у прошлости обитавао данас никако не може да представља једнострани акт појединца или групе. Из сваког промашаја или неправилно извучених закључака одговорних елита као по правилу за посљедицу добијамо научно-правна рјешења која се веома тешко или чак никако не могу исправити. Због тога заштита и стално доказивање историјске постојаности јесу процеси којима се, између осталог, морају штитити материјални споменици и духовна организација Цркве, који сами по себи представљају духовно насљеђе на основу којег се потврђује и историјско постојање и трајање српског народа на његовом животном простору. С тим у вези, циљ рада је да, анализирајући историјске чињенице у вези са Светим Стефаном Штиљановићем, укаже на значај историјског насљеђа Цркве као једног од видова заштите историјског трајања српског народа на његовом етничком простору. Свети Стефан Штиљановић је у једном историјском периоду српског народа, у бившој Аустријској монархији, имао важну друштвено-политичку позицију. Негирање историчности његове личности као и аутентичног молитвеног поштовања директно је било уперено против српског црквеног и народног историјског континуитета постојања на појединим дијеловима српског етничког простора.

Кључне речи: историјско насљеђе, Црква, Свети Стефан Штиљановић, српски народ, историјско трајање.

УВОД

Развој комуникација и медија у свјетским оквирима је у највећој могућој мјери убрзао просљеђивање сваког вида информације до крајњих корисника. То приближавање информације у било ком облику у основи је добро.

* ванредни професор, aluka1972@gmail.com
** доцент, sinisa.dostic@fpsp.edu.rs

Оно што је проблематично јесте то што оваква доступност и бројност може да доведе и до презасићености конзумената али и до усвајања информација које не одговарају стварном стању ствари. Злоупотреба или негирање чињеничног стања на терену зависе од циљева које је себи пројектовала интересна група. Међутим, овакав приступ информацијама или чињеницама не представља продукт савременог доба. Имамо много примјера у прошлости када је дезинформација, као и присвајање права на јединственост тумачења историјских датости, пријетила да се у одређеним друштвено-историјским односима дође до сасвим контрадикторних рјешења и односа.

Због тога и одбрана историјског насљеђа Српске православне цркве, између осталог, изискује адекватно сагледавање историјских чињеница, како би се дошло до садржајнијег одговора управо у циљу заштите цјелокупног историјског насљеђа српског народа. У овом случају ми претендујемо на то да укажемо на историјат полемике и значај доказивања историчности једне личности из богате историје српског народа са циљем доказивања његовог историјског трајања које има огромну вриједност и тежину. Поред тога, желимо да истакнемо снажне и развијене међусобне везе, како појединаца тако и Цркве као институције српског народа на цијелом подручју његовог етничког простора. Оспоравање идентитетског и историјског континуитета српског народа примјетно је од најранијих примјера његовог историјског помињања. Та тенденција је некад била снажнија некад слабија, у зависности од положаја у геополитичким односима у којима се налазио српски народ. С тим у вези, ни Црква као институција, а ни појединци из те црквено-народне историје, као што је био Свети Стефан Штиљановић, нису остављани по страни тих покушаја и ширих институционалних подухвата.

ОСПОРАВАЊЕ ИСТОРИЈСКОГ НАСЉЕЂА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Уколико посматрамо историјски континуитет постојања Српске православне цркве од њеног оснивања од стране Светог Саве до данас, видјећемо да је и сам чин оснивања у датом моменту још за живота Светог Саве био предметом оспоравања. Углавном је то оспоравање долазило од стране оних који су у заштити српских националних и вјерских интереса видјели ускраћивање или онемогућавање остварења својих пројектованих циљева (Благојевић 1989: 71–73; Слијепчевић 2002: 82–83). Овом приликом не можемо а да не искажемо искрено дивљење према дипломатском умијећу Светог Саве у одабиру потеза и процјени узрочно-посљедичних радњи које је подузео са циљем добијања једне суштинске аутокефалије какву је имала Жичка односно Пећка архиепископија (Слијепчевић 2002: 71–83; Станојевић 2017: 114–115). Управо је овај његов чин и допринио суштинском полету у очувању, јачању

народног и државног идентитета средњовјековне српске државе. Нажалост, сам чин и опсег аутокефалије у црквено-правном смислу, коју је Свети Сава издејствовао за српску Цркву, за одређене црквене и политичке центре данас представља погодно тло за оспоравање историјског насљеђа српске Цркве и са њом у нераскидивој вези историјског насљеђа српског народа. Заокрет који је Савиним потезима остварен видљив је у коначном прихватању источно-православног облика исповиједања хришћанске вјере насупрот римокатоличком, а које је до тада имало реалних шанси да однесе одлучујућу превагу.

Проблеми који су временом послије тих догађаја постали актуелни, нису за циљ имали ништа друго него да оспоравањем у идентитетском смислу православног аспекта српске црквене самосталности било на личном или саборном плану доведу до негације самог права на организацију српског друштвено-социјалног и духовног амбијента постојања. Историјских података и примјера којима се потврђује постојање континуитета негирања, не само српског духовног него и српског национално-државног идентитета на просторима Балкана, има нажалост и превише. У сврху достизања ових циљева углавном су коришћени већ познати методи и радње које се опет с времена на вријеме у идентичном облику понављају. Фалсификовање историјских чињеница, скривање или просто уништавање писаног насљеђа и важних историјских докумената, отимања и присвајања архивске, културолошке и умјетничке грађе су одавно виђени методи који су били у служби разних претендената на српски етнички, културно-историјски и црквени простор. Један од свакако најфлагрантнијих примјера беспризорног покушаја негирања и присвајања историјског насљеђа српске Цркве, а самим тим и српског народа, јесте везан за покушај албанске заједнице на Косову да оспори историјске чињенице везане за манастир Дечани.

Примјера оспоравања или присвајања и преименовања титулара културно-историјског и духовног насљеђа имамо и у другим срединама на српском етничком простору изван граница Републике Србије. Постали смо свједоци да се континуитет напада на историјско насљеђе и негирање историјског трајања српског народа наставља и данас у, можда, најогољенијем приступу. Због тога смо подстакнути дешавањима из наше новије историје жељели да укратко представимо историјски континуитет таквих непримјерених инсинуација и оспоравања из наше бурне и често трагичне прошлости. Дакле, ми од великог броја примјера негативног односа према историјским чињеницама проистеклим у српској Цркви и у српском народу издвајамо, по нама, недовољно представљан примјер који се појавио у бившој Аустријској, односно у Аустроугарској монархији, а односи се на личност Светог Стефана Штиљановића. Прецизније, примјер Светог Стефана Штиљановића, онако како га ми видимо, јесте један од илустративних примјера историјског континуитета затирања, оспоравања и покушаја присвајања етичко-идентитетских одредница српског културно-историјског насљеђа и баштине.

ЖИТИЈЕ СВЕТОГ СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА

Свети Стефан Штиљановић је, по предању које већина наших црквених историчара цитира, рођен у предјелима Паштровића (Поповић 1977: 107; Милеуснић 1992: 3; Јововић 2015: 222–224). Свети Стефан је личност из наше историје која је у науци и у свакодневном животу, послије његовог представљења, потом појаве његових чудотворних и нетљених моштију, побудила али и наставља да буди одређено интересовање, како обичних људи, вјерника, тако и читаве плејаде научних радника из различитих области. Појачано интересовање јавности за неки појам, историјски догађај или личност не значи да ће то за резултат имати истовјетне и јасно изражене закључке. Изгледа да се ово запажање може повезати са нашим Светим Стефаном. Постојање чак три верзије описа живота, лика и дјела Светог Стефана би нас могло увјерити да се ту ради о неким мањим несугласицама међу истраживачима, уколико бисмо занемарили да једна од верзија животописа не би оспоравала историчност саме личности Светог Стефана (Половина 2013: 348). Према тој верзији, Стефан Штиљановић није постојао као историјска личност. Овакав став је имао Константин Јиричек, велики чешки историчар и научни радник на преласку из деветнаестог у двадесети вијек. Највјероватније је свједочанства о Светом Стефану Штиљановићу уважени професор и истраживач доживљавао као митолошку представку у српској народној поезији или духовности (Јиричек 1952: 415). Када је реч о формалним биографским подацима, у овом раду се нећемо бавити понављањем онога што се може прочитати у житију код оца Јустина Поповића или нпр. у познатом дјелу покојног Слободана Милеуснића *Свети Стефан Штиљановић ратник и светац*.

Ипак, морамо нагласити да у науци није утврђено вријеме када је рођен, претпоставља се да је то било у другој половини петнаестог вијека. Тако и вријеме његове смрти није прецизно утврђено, јер се вријеме смрти лоцира негдје око 1543. године. Поред претходно поменутих истакнутих црквених историчара, Светим Стефаном Штиљановићем се бавила, морамо нагласити, веома успјешно, др Наташа Половина. Рад др Половине истичемо зато што она у свом раду проналази и подвлачи паралелу између нашег Светог Стефана и старозавјетног Праведног Јосифа. И један и други су у туђини били ти који су обезбјеђивали голи опстанак свог рода (Половина 2013: 347–362). Ми у овом раду не желимо да се бавимо повлачењем паралела ове врсте, него желимо да више истакнемо оно што се односило на неке недоумице. Свакако једна од првих недоумица или негација јесте она која је претходно изречена, а тиче се пуког признавања историјске чињенице о стварном постојању светог кнеза. Истине ради, она се у хронолошком смислу није прво појавила, али је ми истичемо као својеврсни примјер неодговарајућег научног приступа историјском насљеђу и прихватању црквено-народног историјског сјећања као

једног од многих аргумената у процесу доказивања историјских чињеница. Недоумице око године рођења или смрти не би требало да утичу на убјеђење о томе да је неко уопште постојао. Поготово се ово односи на историјске личности које су забиљежене у колективном народном сјећању. Усмјерење да се српско народно предање углавном одбацује као начин преношења историјских чињеница и података представљало је једну епизоду критичке историографије. Не кажемо да народно предање у апсолутном смислу представља непогрешиву историјску датост у контексту истинитости пренесених података. Наравно, у тим предањима има много историјских нетачности, конструкције и неостварених жеља народног приповједача, и то није спорно. Међутим, и поред свих тих недостатака, народно предање у историјском смислу даје погодну историјску подлогу за критичко истраживање феномена и историјских појава из историје народа и његових институција. С тим у вези, неопходно је допунити или представити у широј јавности недовољно истакнут податак који се тиче мјеста рођења нашег светитеља.

Већ смо навели да је у црквеној литератури наведено да је Свети Стефан рођен у предјелу Паштровића у околини Бечића. Међутим, у *Мемоарима* Рада Турова Пламенца стоји један занимљиви податак који још више утврђује тезу о историчности саме личности нашег Светог Стефана (Пламенац 1997: 680–682). Наиме, он у једном одговору на писмо др Јована Ердељановића говори о поријеклу грба своје породице и њеном географском поријеклу. С тим у вези, он племићку породицу Штиљановић смјешта у предјеле Црмнице, тачније у данашње село Забесин код Вирпазара. Управо овдје је у свијести народа и данас усађен веома снажан осјећај историјског насљеђа Штиљановића, прво као племића везаних за Немањиће, а потом за Црнојевиће као посљедње средњовјековне владаре Зете. У том мјесту, Забесин, на узвишењу које доминира читавом долином према Вирпазару и Орахову, налази се црква Светог Николе. Испод те цркве, али и у центру села, локални становници сматрају да једна од двије куће које и данас постоје представљају здања која су била лична својина некадашњих штитоноша српских краљева из династије Немањић. Посебан куриозитет везан за ове куће јесте тај што оне и данас служе својој сврси, наравно, уз све прилагођавање савременим условима становања. Треба истаћи да је у литератури као кућа за коју се претпостављало да је лична баштина Штиљановића означена кућа испод данашње Цркве Светог Николе у Забесину (Бољевић Вулековић 1995: 360). Познат је и породични грб Штиљановића, са насликаном ждребицом на штиту, а који су једино могли добити на основу функције коју су имали у немањићкој држави (Бољевић Вулековић 1995: 359–360). Према тим наводима, они су имали звање краљевог или царевог штитоноше, а што је тада за собом повлачило одређено напредовање на друштвено-социјалној љествици. Поред тога, у овим мемоарима се изричито наводи да

Штиљановићи нису никада изворно живјели у предјелима Паштровића који се граниче са Црмницом. Позиција Штиљановића се очигледно у већој мјери није пропашћу деспотовине промјенила, јер се они у том кратком временском периоду постојања средњовјековне Зете појављују као одређени политичко-војни представници Црнојевића на приморју. Њајвјероватније је Свети Стефан управо због сродства са Црнојевићима постао њихов намјесник у Паштровићима. Морамо истаћи да то у сваком случају не значи да је он тиме остао без своје завичајне одреднице и изворних посједа. Оно што Раде Туров наводи као могући повод за забуну око географског поријекла самог Светог Стефана јесте могућност да се он у предјелима Аустрије представљао да је из предјела Паштрорвића, јер су они у то вријеме били познатији него Црмница. Дакле, питање његовог географског поријекла је овим наводом у потпуности исцрпљено. Оно што није довољно истакнуто јесте чињеница да наш Стефан Штиљановић, прешавши из једне средине у другу, није доживљаван као неко ко припада другом народу осим Српском. Дакле, нико од његових савременика њему није оспоравао, нити је он негирао, припадност српском националном корпусу. Ова чињеница само говори о томе да је српски национални идентитет био јако утемељен на ширем српском етничком простору.

Дакле, у контексту наше представљене теме, може се закључити да оспоравањем историчности личности Светог Стефана можемо доћи у позицију да оспоравамо организовано и историјски утемељено постојање српског народа као цјелине на ширем географском подручју његовог етичког простора. Управо се овај проблем данас пројављује у савременој историји нашег народа. Затирање историјских докумената и материјалних доказа о постојању појединаца српске националности на одређеним географским просторима на Балкану је нешто што се дешава и данас. Негирањем српске националне одреднице одређеним познатим историјским личностима покушава се негирати историјска утемељеност постојања српског народа на подручјима гдје српски народ данас реално има проблем у очувању минимума људских права уопште.

ПРОЈАВА МОШТИЈУ СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА

Оповргавање историчности светитељеве личности покушано је и преко оспоравања аутентичности његових моштију које су се од самог почетка развоја култа Светог Стефана налазиле у манастиру Шишатовац (Милеуснић 1992: 25–26). Међутим, прије него се осврнемо на покушај негирања светитељске прославе у српском народу кроз оспоравање аутентичности његових моштију, потребно је разјаснити питање саме појаве светитељевог култа у српској Цркви и српском народу. Сам развој култа Светог Стефана

у Срему, Барањи, Бачкој и осталим предјелима преко Саве и Дунава, а прије Прве сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем, понекад је повезиван са том средњевјековном праксом истицања светитељских моштију. Светитељске мошти су често служиле као средства којима се привлаче вјерници и на основу којих неки манастир или парохијска црква задобија посебно мјесто у односу на друге манастирске или парохијске заједнице. Прије свега се ова посебност у свакодневном животу огледала у препознавању неког манастира или цркве од стране вјерујућих као поклоничке дестинације. Наравно, сва оваква мјеста су на основу тога задобијала извјестан облик материјалне подршке, како локалне тако и шире популације вјерника који су из својих савремних побуда долазили на поклоњење. Због тога је и Западној Европи у ери крсташких ратова „цвјетала" својеврсна трговина моштима хришћанских светитеља које су опљачкане са Истока. Дакле, истицање од стране шишатовачких монаха светитељевих моштију и исцјелитељских моћи ових мошти код противника православне орјентације српског живља у тадашњој Угарској управо су могле да имају овакву конотацију.

Постојала је оправдана бојазан да, у окружењу које није благонаклоно гледало на пројаву практичног и реалног пројављивања исцјелитељских моћи моштију Светог Стефана, сами монаси од стране римокатоличког окружења буду оптужени да на овај начин варају наивни народ. Управо, ако ни због чега другог, онда због овога је у свечевом житију и наглашено на који је начин дошло до откривања светитељевих моштију на брду Ђунтир код Шиклоша.[1] По предању, на том мјесту је био и сахрањен Свети Стефан. Већ двије године послије његове смрти 1543, у панагерику манастира Шишатовац 1545. године први пут се помињу његове мошти. У самом панегерику се не помиње како је дошло до обретења моштију свеца и како су мошти доспјеле у манастир Шишатовац. О овоме имамо подробнији опис догађаја у Повесном и Похвалном слову о Светом Стефану Штиљановићу, а које је, свакако, по утврђеној манастирској традицији, тада записао или је наложио да се запише један од наших најважнијих пећких патријараха послије ере патријарха Соколовића, патријарх Пајсије Јањевац. Патријарх Пајсије Јањевац био је веома способан пећки патријарх од 1614–1617. године. Добрим старањем о патријаршијским приходима и расходима, у великој мјери је консолидовао финансије Патријаршије. Поред тога, интересовао се и за духовно-књижевну консолидацију Патријаршије, што га сврстава међу плејаду наших најодговорнијих националних радника у историји. У науци је остао познат као освједочени књигољубац и поштовалац књижног насљеђа Цркве (Еп. Шумадијски 1998: 388–390). За повјеровати је да се он као дјелатан човјек могао из прве

1 Шиклош је данас градић у Мађарској. Налази се у центру мађарског дијела покрајине Барања, на десет километара од граничне са Хрватском. Брдо Ђунтир са данас напуштеним насељем се налзи нека два километра сјеверозападно од Шиклоша.

руке упознати са локалним предањем о Светом Стефану. Одређених назнака и описа објављивања светитељевих моштију имамо и у Служби Светоме Стефану (Половина 2013: 349–351; Милеуснић 1992: 81–82).

Код аве Јустина у житију Светог Стефана Штиљановића се не наводи да је патријарх Пајсије писац Службе светом Стефану. Прихвата навод да је Пајсије писац кратког Житија, док је писац Службе Светом Стефану био монах Петроније, сабрат манастира Хопово 1675. године, по молби јеромонаха Јефрема Шишатовчанина (Поповић 1977: 110). Ипак, потребно је навести да се навод из *Повесноī* и *Похвалноī слова* донекле разликује од једног другог навода, који нам доноси Слободан Милеуснић цитирајући *Повесно слово*, а односи се на народно предање о томе како се звао онај турски заповједник који је из свог сједишта у Шиклошу или околине видио свјетлост на брду Ђунтир. По једном наводу он се звао Амир, највјероватније јаничар, а по другом наводу тај Турчин се звао Омер-паша, исто, прије јаничар него неки обични перобраћеник у ислам који се могао уздићи до тако важног војног и управног положаја (Поповић 1977: 109–110; Милеуснић 1992: 25–26 и 58–60). Занимљиво је да су и по једној и другој верзији ова двојица прво сматрала да ће на овом мјесту гдје им се указала свјетлост наћи некакво благо. Такође, обојица су по откривању нетљених моштију у њима препознала свог сродника, а што нам даје за право да можемо уствр дити да су и они били поријеклом из крајева из којих је водио поријекло Свети Стефан. У овом случају нама није битно да се бавимо историјским истраживањем којим бисмо утврдили како се стварно звао овај турски великодостојник преко кога је Бог, бар по предању, уредио да свијету буду објављене светитељеве мошти. Двојице турских великодостојника на основу чијих активности су мошти пронађене свакако није могло бити. Оно што је важно навести поводом овог навода јесте чињеница да нису били Срби нити прдставници Цркве ти који су мошти пронашли. На овај начин је избјегнута могућност оптужби о српској или црквеној обмани простог народа у смислу измишљања околности проналаска светитељевих моштију.

Интересантно је то што се убрзо, чак сутрадан, шишатовачки игуман Теофило, иначе један од оснивача манастира Шишатовац и бивши Жички монах, задесио на том мјесту и успио је, или су монаси који су вјероватно дошли са њим успјели, да уз давање одређених дарова или Амиру или Омер-паши добију право да однесу у манастир свечеве нетљене мошти (Половина 2013: 350). Послије овога помислили бисмо да су светитељеве мошти добиле прије ко очекивани мир на мјесту које су опет по предању одабрале. У овом случају наводи се анегдота око међусобне препирке осталих манастирских братстава у вези с питањем у ком манастиру ће мошти са кивотом бити чуване. Због тога се по предању наглашава да су мошти на чудесан начин одабрале за мјесто свог почивања манастир Шишатовац (Милеуснић 1992: 26).

ОСПОРАВЉЕ АУТЕНТИЧНОСТИ МОШТИЈУ

Светом Стефану није дато да у миру почива у братству које је одабрао и које је за свога земног живота помагао. Исто онако како је српски народ проживљавао своју турбулентну историју каснијих вијекова, тако су и мошти Светог Стефана биле помјеране онамо гдје су их свјетске стихије односиле заједно са шишатовачким монасима. Као по правилу, све до Другог свјетског рата, увијек се успијевало да се мошти врате у онај манастир који су по предању изабрале. Данас смо свједоци да се та традиција у неку руку прекинула, јер светитељеве мошти још увијек нису враћене из Саборне цркве у Београду.

Прије него што се дотакнемо и преноса моштију Светог Стефана, потребно је да се осврнемо и на питање оптужби римокатоличког свештенства о својеврсном фалсификовању историје. Наиме, у оповргавању српског предања да се у Шишатовцу налазе мошти српског светитеља предњачили су монаси из фрањевачког реда (Милеуснић 1992: 73–78). Они су тврдили да су шишатовачки монаси некако успјели да дођу до моштију једног римокатоличког свеца по имену Јован Капистран. Поменути фрањевац је био једна веома занимљива личност из ере када се хришћанска Европа борила против Турака на посљедњим остацима некадашње српске деспотовине. Он је уједно био и авантуриста и мисионар који је за собом повлачио извјесну групацију војника који су беспоговорно ступали у било коју битку, како са турцима тако и са осталим непријатељима римокатоличке цркве којој је изистински припадао Капистран. Послије битке за одбрану угарског Београда од Турака 1456. године, у којој је учествовао заједно са Јаношем Хуњадијем, умро је исто као и Хуњади, од куге у Илоку 23. октобра 1456. године. Римска курија га је канонизовала или 1690. или 1724. године, у вријеме кад је Аустрија поново била освојила Београд од Турака (Јован Капистран: Википедија). Сличности између Јована Капистрана и нашег Светог Стефана Штиљановића су значајне. И један и други су отишли из своје постојбине у предјеле који се не би могли назвати њиховом очевином, између осталог. Потребно је нагласити и да је Свети Стефан био са својим народом док је Јован Капистран предводио једну ширу војну кампању борбе против исламске инвазије. И један и други су водили тешке борбе, иако не у исто вријеме, али против истог противника. Поред тога, и један и други су своје земне остатке оставили на истој пограничној територији која у то вријеме није могла обезбиједити неке мирније животне услове. И на крају, спомен на њих се и у Православној и у Римокатоличкој цркви слави по грегоријанском календару са разликом од шест дана: Свети Стефан Штиљановић 17. октобра, а Јован Капистран 23. октобра, с тим што се посљедњи у Римокатоличкој цркви прославља као светац заштитник Београда. Дакле, чин оспоравања аутентичности светитељевих моштију, на микроплану, имао је вишеструких опасности по питању

доказивања утемељености права српског народа на национална и лична права у оквиру Аустријског царства. Постојање светитељских моштију које су се аутентично пројавиле у поднебљу које није било у саставу некадашњих српских средњовјековних држава свједочило је о распрострањености тог народа и изван некадашњих администтративних граница.

Поред тога интерсантан је и Стефанов војнички допринос и допринос народа који је предводио у подухвату одбране граница мађарске државе наспрам турских освајачких похода. Због тога и догађаји који су везани за Прву сеобу Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем, и догађаји око Сеобе, добијају и другу конотацију од оне коју су тим људима често спочитавали представници њемачких и мађарских сталежа у некадашњој Аустроугарској монархији. Свети Стефан Штиљановић је узео активног учешћа у одбрани мађарске државе и за тај ангажман је био потврђен као војни и свјетовни поглавар српског народа у његовој зони одговорности. Срби који су дошли са патријархом Арсенијем Чарнојевићем само су, да тако кажемо, наслиједили те обавезе од својих претходника и сународника, уз признање аустријског двора њихове националне и духовне посебности. Ипак, евидентно је и да је оспоравање српског права на националну и духовну самобитност и самосталност отпочело готово одмах са престанком непосредне ратне опасности. Дакле, оспоравање и у појединачном смислу аутентичности личности и материјалних остатака неког припадника српског народа, у овом случају Светог Стефана Штиљановића, давало је на крају, по логици ствари, могућност оспоравања историјског континуитета постојања Срба као самосвјесног националног корпуса на тлу некадашње жуте монархије.

Случајно или не, Српска православна црква је морала да изађе из ове дуге и тешке битке како би одбранила историјску аутентичност светитељевих моштију. Пред крај Првог свјетског рата коначно је, на основу налаза и извјештаја специјалне комисије Римокатоличке цркве, окончано својатање моштију Светог Стефана Штиљановића од стране римокатолика. Помислили бисмо да је послије свих недаћа, оптужби и оспоравања дошло вријеме да се свечеве мошти, као што смо претходно већ рекли, смире у свом изабраном манастиру. Међутим, Други свјетски рат је, усљед свих бестијалности поданика фашистичке и геноцидне творевине НДХ, наметнуо да се мошти спасавају тако што су их 1942. године пренијели из Шишатовца у Београд. О том подухвату постоји извјештај Светом синоду др Радослава Грујића од 17. априла 1942. године (Милеуснић 1992: 47; Стојановић 2012: 69–86). У овом извјештају се износе подробни детаљи о подухвату спасавања моштију Светог цара Уроша, кнеза Лазара и Стефана Штиљановића. Мошти су у Београд довезене 14. октобра у послијеподневним сатима. Од тада су похрањене у Саборној цркви у Београду.

На крају можемо да кажемо да је Свети Стефан, како у свом земном животу, тако и по представљењу, увијек био на првој линији одбране хришћанства

и свог народа коме је у одсудним тренуцима знао да изађе у сусрет и да му помогне. Стога и не би требало да нас чуди зашто су противници српског народа и његовог светосавског опредјељења тако истрајано покушавали да умање, омаловаже, па чак и да униште и посљедњи материјални, кад већ не могу тај духовни, доказ праведности и прославе Христове у личности Светог Стефана Штиљановића. У овом случају Срби су успјели да његове моштии сачувају неоштећене али и да одбране њихову аутентичност. Ипак, нама није до краја остало разјашњено на који начин је римокатоличка комисија која је пред крај Првог свјетског рата испитивала аутентичност моштију Светог Стефана дошла до закључка који је Србима био познат одавно. Углавном, послије налаза те комисије престали су захтјеви о преузимању моштију испод духовне надлежности СПЦ и њиховом преносу под покровитељство Римокатоличке цркве. У неку руку, одбрана и материјалног насљеђа, каква се догодила у случају одбране аутентичности моштију Светог Стефана, представља несвакидашњу побједу српског историјског сјећања и црквено-предањског свједочења истине.

ЗАКЉУЧАК

Примјер Светог Стефана Штиљановића указује на покушај отимања и оспоравања историјско-материјалних доказа у сврху негирања српског националног и духовног постојања на просторима бивше Аустоугарске. Исто, одбрана историјске утемељености постојања и националног поријекла Светог Стефана представља побједу и заштиту историјско-чињеничког идентитета српског народа на његовом најширем могућем етничком простору. Доказивањем његовог историјско постојања потврђује се његово национално поријекло. У том смислу, свакако да није неважно и то што је на крају прецизирано и мјесто његовог рођења којим се само додатно подржава чињеница о постојању јединственог културно-историјског и духовног националног простора код Срба, а у који је улазила и област на приморју и у залеђу Боке Которске. Дакле, у личности Светог Стефана је одбрањено постојање и тог идентитетског распознавања које су српски досељеници већ за вријеме Сеобе под патријархом Арсенијем Чарнојевићем препознали као своје национално и црквено насљеђе.

Успјех у доказивању аутентичности моштију Светог Стефана Штиљановића у ствари је доказао и континуитет постојања Срба у предјелима под непосредном влашћу мађарске круне прије поменуте сеобе под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. То је истовремено значило да Срби у Аустроугарској нису били само неко ко је по самилости царске власти добио дозволу о насељавању у предјеле Царевине, него се доказивало да су они тамо постојали и узимали активног учешћа у одбрани свих тих хришћанских вриједности које су супротстављали Отоманском царству као заштитнику ислама уопште.

На његовом примјеру се по ко зна који пут се неоспорно показује чињеница о доприносу српског народа одбрани основних вриједности хришћанске Европе. Једноставно оспоравање или отимање историјског, материјалног и црквеног насљеђа се у великој мјери пројектује и на оспоравање и отимање и пуког егзистенцијалног простора који представља и један од основних предуслова постојања и развоја неког народа. То што се полемика или борба за одбрану данас мора водити са истим жаром и истом снагом, без обзира на то да ли је реч о појединачним личностима или о ширем опсегу културно-историјског насљеђа, само још више треба да побуди и институције и појединце на активно ангажовање на послу одбране и заштите српског историјског насљеђа уопште.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 1989: Др Милош Благојевић. *Писмо охридског архиепископа Димитрија Хомећијана светом Сави (одломак). Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371.* Илустрована хроника. Београд: ТРЗ Вајат-ИРО Београд.

Бољевић Вулековић 1995: Војислав Бољевић Вулековић. *Црмничко племе Бољевић у прошлости Црне Горе.* Историјскоетнолошка студија. Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе.

Еп. Шумадијски 1996: Сава Еп. Шумадијски. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века.* Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић.

Јован Капистран: Википедија: Јован Капистран. <https://sr.wikipedia.org/wiki/Јован_Капистран>. [Преузето: 14. 10. 2018].

Јововић 2015: Васиљ Јововић. *Средњовјековне историјске теме у периодици Црне Горе од 1835. до 1941. године.* Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет.

Јиричек 1952: Константин Јиричек. *Историја Срба.* Превео Јован Радоњић. Прва књига до 1537. године. Друго исправљено и допуњено издање. Београд: Научна књига.

Милеуснић 1992: Слободан Милеуснић. *Свети Стефан Штиљановић. Ратник и светац.* Крагујевац: Каленић.

Пламенац 1997: Раде Туров Пламенац. *Мемоари.* Приредио проф. др Јован Р. Бојовић. Подгорица: ЦИД.

Половина 2013: Др Наташа Половина. „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Књ. 61, св. 2. 347–362.

Поповић 1977: Архимандрит Др Јустин Сп. Поповић. *Житија Светих за октобар*. Београд: Издање манастира Св. Ћелије код Ваљева.

Слијепчевић 2002: Ђоко Слијепчевић. *Историја Српске православне цркве. Од покрштавања Срба до краја XVIII века.* Прва књига. Београд: Унирекс.

Стојановић 2012: Александар Стојановић. „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију". *Токови историје*. Часопис Института за новију историју Србије 1/2012. Београд: ИНИС. 69–86.

Станојевић 2017: Станоје Станојевић. *Историја Српског народа.* Београд: Научна КМД.

Dalibor N. PETROVIĆ
Sinisa R. DOSTIĆ

THE ATTEMPTS OF THE HISTORIAL INHERITANCE IMPUGNMENT OF THE CHURCH AND THE EXISTENCE OF THE SERBIAN PEOPLE AT THE EXAMPLE OF ST. STEFAN ŠTILJANOVIĆ

Summary

The proving of the history of the Serbian people in all the territories it once inhabited in the past, in any way, cannot represent a unilateral act of an individual or group. Any failure or incorrectly drawn conclusions by the responsible elite, as a rule, result in scientifically-legal solutions that are very difficult or even impossible to be corrected. Therefore, the protection and constant proof of historical stability is a process that, among other things, must protect the material monuments and spiritual organization of the Church which, in themselves, represent the spiritual inheritance on the basis of which the historical existence and duration of the Serbian people in its living environment are confirmed. In this regard, the aim of the paper is to analyse the historical facts of St. Stefan Štiljanovic's attention to the importance of the historical heritage of the church as one of the protection forms of the historical life of the Serbian people in its ethnic territory. In the historic period of the Serbian people, in the Austrian monarchy, he had an important socio-political position. The negation of the history of his personality as well as the authentic prayerfulness was directly targeted against the Serbian religious and ethnic historical continuity of existence in certain parts of the Serbian ethnic territory.

Key words: Historical heritage, Church, St. Stefan Štiljanović, Serbian people, historical duration.

Рад је предат 26. фебруара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 904:726.54(497.11)"04/14"
904:271.222(497.11)-523.4"04/14"
doi:10.5937/bastina1947429R

Оригинални научни рад

*Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ**
Музеј у Трстенику

ПОКУШАЈ УБИКАЦИЈЕ ЦРКВЕ *МАТИ БОЖЈЕ БУЧЈАНСКЕ*

Апстракт: Рад се бави убикацијом цркве Мати Божје бучјанске и села која су највероватније припадала њеном властелинству. Поменути храм у Бучју се први пут помиње у даровној повељи из 1395. године, којом је кнегиња/монахиња Евгенија (Милица), са синовима Стефаном и Вуком, потврдила раније поседе и даривала нове манастиру Св. Пантелејмона на Атосу. Покушаћемо, на основу доступне историјске грађе, народног предања и теренских истраживања, да дамо одговор на питање о границама „бучјанског властелинства" и његов однос са другим властеоским и манастирским поседима у ближем окружењу, у периоду од краја 14. до средине 15. века.

Кључне речи: Мати Божја бучјанска, Бучје, Округлица, Јасиковица Михаилова, посед Св. Пантелејмона у Моравској Србији, манастир Велуће, црква Св. Ана у Бучју, Повеља из 1395. године

Црква у Бучју, тј. Мати Божја бучјанска из средњовековних повеља, до сада није била тема неког посебног научног рада и углавном је помињана у контексту разрешења дилеме о првобитној посвети и ктиторима манастира Велуће на реци Сребрници (Ристић 1987: 173–180; Петковић–Бошковић 1955: 45–76; Стричевић 1956: 115–128; Ђокић 2014: 369–395; Тодић 1990: 67–76)

Село Бучје се налази у општини Трстеник, јужно од Западне Мораве, у горњем току Бучке реке и на падинама брда̂ Печени гроб (623 m) и Караула (311 m). Бучка река извире испод врха Погледа у Бучкој планини, североисточном огранку Гоча. Дуж њеног тока, поред Бучја, смештена су села Левићи и Округлица, а на самом ушћу у Сребрницу и село Тоболац, око 15 km југоисточно од Трстеника.[1] Долина Бучке реке чини јасно омеђену природно-географску целину. Данас се на купастом узвишењу, близу центра Бучја, а уз сеоско гробље, које је засновано крајем 18. века, налази савремена црква Св. Ане, која доминира насељем.

* етнолог/антрополог, nbg2012@gmail.com

1 Топографска карта ЈНА 1:50 000, бр. листа 531/3, Издање Војногеографског института, 1970.

Историја села Бучје и његове ближе околине може се делимично реконструисати на основу археолошких налаза, народног предања и писаних извора. Најстарији археолошки трагови у околини Бучја, судећи на основу досадашњих истраживања, могу се везати за период антике.

Јужно од Бучја, на врху и падинама брда Печеног гроба (Рудина), на левој обали реке Сребрнице, уочени су трагови старих рударских активности, који би се могли приписати античком периоду, и велика количина халде, коју мештани објашњавају самим изгледом земљишта. Становници Рињевштице и Бучја, на прилазу Печеном гробу, указују на локалитет „Црквина", који је данас обележен дрвеним крстом. По народној легенди на том месту се налазио неки манастир или монашка испосница, који су Турци спалили заједно са монасима, па читав потес носи назив Печени гроб. Старија рударска активност, али у мањем обиму, запажа се и на вису Чукар (427 m), источно од села Рињевштица. Савремени испирачи злата су у кориту Сребрнице проналазили новац из III и IV века (Марић 2017: 292; Ристић 1987: 178).

Други антички локалитет евидентиран је на североисточним обронцима узвишења Градац (593 m), у атару села Рињевштица. На омањем врху, у близини места спајања три потока који образују Сребрницу, смештено је утврђење Јеринин град (Ристић 1987: 173). Тврђава је, на основу резултата сондажних археолошких истраживања спроведених 1987. године од стране Народног музеја у Крушевцу, под руководством Николе Берића и Владислава Ристића, саграђена у касноантичком периоду и има једну фазу обнове, која би се, на основу налаза керамике, могла везати за VI век и период византијског цара Јустинијана I (527–565) (Рашковић–Берић 2002: 148–150; Рашковић 2001: 19–20). Посредно нам о животу утврђења Јеринин град / Градац у Рињевштици током средњег века сведочи и случајни налаз млетачког златника, кованог у време дужда Бартоломеа Граденига (1339–1342) (Рашковић 2015: 19).

На суседном брегу и на благој падини окренутој североистоку, на локалитету Црквиште, западно од утврђења, налазили су се остаци мале једнобродне цркве без припрате[2], спољашњих димензија 9.40 x 6.10 m, на чијим је темељима од црвенкастих речних облутака везаних кречним малтером од 1974. до 1976. године саграђена данашња црква Св. Марине. Владислав Ристић је утврђење, цркву и некрополу[3] на 60 m северно од ње видео као јединствену историјску

2 Није у потпуности јасно да ли је старија црквена грађевина имала бочне конхе, јер су приче људи који су учествовали у градњи новог храма 70-их година 20. века доста противуречне (Ристић 1987: 176–178).

3 На некрополи до сада нису вршена археолошка истраживања. Локалитет су у јесен 1954. године рекогносцирали Никола Тасић и Драгослав Срејовић. У свом извештају су забележили да је приликом копања винограда Здравка Пантелића нађен већи број скелета, на дубини од око 0.80 m, и да су два била дечја. С обзиром на то да уз скелете нису нађени никакви археолошки артефакти, сама некропола није могла бити прецизније хронолошки датована (Ристић 1987: 173).

и археолошку целину и сматрао их је делом средњовековног властелинства у селу Рићевштици. На посредан начин, а на основу аналогије са другим сакралним споменицима сличне основе, везао их је хронолошки за шири временски период 13. и 14. века (Ристић 1987: 173–180; Ђокић 2014: 382–383).

Међутим, ова претпоставка се може одбацити, с обзиром на то да сондажна археолошка истраживања утврђења Градац, како смо горе и навели, нису доказала постојање културних слојева млађих од 6. века.

Помен црквишта у Рићевштици срећемо у радовима Феликса Каница и Милана Ђ. Милићевића, из друге половине 19. века. Милан Ђ. Милићевић, 1876. године, пише да „стара црквина" носи назив Рибница и да се налази на пола сата хода, узводно уз реку Сребрницу, од манастира Велуће. За црквину даље наводи да је веома посећена и да локално становништво долази у њу и на извор у близини тражећи лека својој болести. На извору су се умивали, а на самом црквишту, на једној већој плочи, лежали, а затим привезивали кончиће на оближње дрвеће (Милићевић 1876: 720). Феликс Каниц за цркву Рибница, која је у рушевинама и која се налази западно од манастира Велуће, пише да је посећују болесници у великом броју, у жељи за излечењем (Каниц 1989: 83–84)

Бучје и његова ближа околина, као саставни део жупе Расине, свакако су припадали удеоној кнежевини Стефана Немање (око 1166–1196) (Благојевић 1989: 35; Ферјанчић 1972: 7). Касније се ова жупа помиње и у оснивачкој повељи манастира Жича, исписаној са леве и десне стране пролаза испод куле. У њој се наводи да је Архиепископија једина имала право да убира приходе, тзв. „поповски бир", на територијама жупа: Крушилница, Морава, Борач, Лепеница, Белица, Левач, Лугомир, Расина и Јехошаница (Јелшаница) (Благојевић 1972: 27–28; Шкриванић 1953: 164–165).

Током 14. века имамо више писаних података о Бучју и његовој ближој околини. Тако је кнез Лазар Хребељановић (1373–1389) повељом манастиру Раваница из 1381. године дао и села у околини Бучја, Велухка Горња и Велухка Доња, и Трстеник (Благојевић 1972: 35–36; Ивановић 2013: 9).

Село Бучје и црква Богородице Бучјанске се први пут помињу у даровној повељи, издатој у Новом Брду, којом је монахиња Евгенија са синовима, кнезом Стефаном и Вуком, 1395. године[4] дала и потврдила поседе манастиру Св. Пантелејмона, које је раније приложио кнез Лазар (Петровић–Фостиков 2014: 131–132). Други помен цркве у Бучју срећемо у уговору о адрфатима из 1396. године, склопљеном између монахиње Евгеније (кнегиње Милице) и њених синова, кнеза Стефана и Вука, са Никодимом, игуманом светогорског манастира Св. Пантелејмона. Запис у уговору гласи: „А за приложена

4 Највероватније се ради о два акта, тј. о једном документу, сачуваном у два примерка. Један носи датум 8. јун 1395. године и има потпис кнеза Стефана, а од другог је сачуван само завршни део са убележеним 8. јуном 1400. године и потписима кнеза Стефана и госпође Евгеније монахиње (кнегиња Милица) (Стародубцев 2014: 113).

господином ни Светим Кнезом Лазаром и ктитором монастира дому Светаго Великомученика Христова Пантелеимона јаже сзида в Монастири и јаже приложи метохије Црков Бучјанску јеју же и више вспоменухом". У поменутој повељи храм у Бучју је уписан са још двема црквама, за које се поуздано зна да су поклоњене Св. Пантелејмону 1380/81. године (6889). Стога се може претпоставити да је и црква у Бучју приложена у исто време, те да је сграђена пре 1380/81. године (Стародубцев 2014: 113–114).

Прве поклоне манастиру Св. Пантелејмона кнез Лазар је дао 1380/81. године. Повељом је тада дарована Спасова црква у Хвосну са поседима који су јој од раније припадали. Истом повељом кнез је потврдио и поклоне челника Мусе и његових синова Стефана и Лазара истом манастиру, који су обухватали неколико села на Лабу и цркву Св. Николе. Св. Пантелејмону је кнез Лазар издао и другу повељу, која није сачувана, а о којој сазнајемо на основу уговора о двадесет адрфата из 1396. године и повеље сачуване у два преписа, из 1395. и 1400. године. У акту о адрфатима наводе се прилози кнеза Лазара који је сазидао нешто у манастиру Св. Пантелејмона на Атосу и „који приложи метохије, цркву Бучјанску, коју и горе споменусмо" (Стародубцев 2014: 114).

По Дејану Јечменици један од првих метоха који је светогорски манастир Св. Пантелејмона/Руси стекао у Моравској Србији, нешто пре 1380. године, налазио се у широј околини Крушевца. Повељом је манастиру дариван црква Мати Божје бучјанске и села Бучје, Округлица, Доња Округлица и Михаилова Јасиковица (Јечменица 2014: 187). Истицање имена Михаиловог уз назив села Јасиковица свакако није случајно. Највероватније је Михаило припадао одређеном властеоском слоју у доба када је кнез Лазар, пре 1380. године, издао повељу Св. Пантелејмону и био поседник Јасиковице (Јечменица 2014: 197). Међутим, како оригинална повеља кнеза Лазара манастиру Св. Пантелејмона на Атосу није сачувана, даривање Мати Божје бучјанске се могло догодити и у нешто каснијем периоду.

Највећи број поменутих места из повеље Св. Пантелејмону је сасвим поуздано убицирао Радослав М. Грујић. Међутим, десиле су се и неке омашке. Мати Божју бучјанску није идентификовао, а село Бучје из повеље је препознао у називу места Буци, у општини Крушевац. Међутим, он је на приложеној карти Бучје убележио у околину Трстеника, тако да ова његова омашка није посве јасна. Јасиковицу и Округлицу је правилно убицирао на територији општине Трстеник (Грујић 1955: 63, 75). Милош Благојевић је у свом раду исправио овај недостатак (Благојевић 1972: 40). Бучје, Јасиковица и Округлица су вероватно у 14. веку чинили заокружену целину и били омеђени посед цркве Мати Божје бучјанске (Ђокић 2014: 378–380).

Црква Мати Божје бучјанске се налазила, како ћемо касније показати, на купастом узвишењу, у центру данашњег села Бучје, и на њеним темељима је почетком 20. века сграђена данашња цркве Св. Ане (Слика 1).

Сл. 1. *Црква Св. Ане у Бучју – саграђена на месту средњовековне „Мати Божје бучјанске", поглед са југоисточне стране (Д. Радисављевић, април 2018. године)*

До сада се, у неколико наврата, у научним круговима водила полемика о томе да ли се Мати Божија бучјанска може идентификовати са црквом манастира Велуће. Други су пак аутори Велуће поистовећивали са црквом Св. Николе у Сребрници, поменутој у истој повељи из 1395. године. Тако је један од главних аргумената Бранислав Тодића да поистовети средњовековну цркву Мати Божје бучјанске са манастиром Велуће њена данашња посвета Ваведењу Богородичином (Тодић 1990: 68–72).

Такође, Б. Тодић је покушао да „цркву Бучјанску" идентификује са манастиром Велуће, истичући његову близину селу Бучје и наводећи турске дефтере из 1536.[5] и 1576.[6] године, који указују на постојање манастира Пречисте код села Круглице, односно Круга, тј. данашње Округлице. Трећи разлог за идентификацију манастира Велуће је место које заузима фреска Св. Пантелејмона. Овај светац је насликан на западној страни југоисточног пиластра, уз јужну певницу, и по Б. Тодићу заузима овако истакнуто место јер је и сама црква била посвећена манастиру Св. Пантелејмона на Атосу. Четврти разлог који наводи Б. Тодића на помисао да идентификује „цркву Бучјанску" са манастиром Велуће је непостојање средњовековног насеља са идентичним

5 Манастир је тада имао једног монаха и приход од 200 акчи.

6 У манастиру тада живе 2 монаха и приход му је 500 акчи. Два монаха су била у манастиру и крајем 16. века, али му је приход смањен на 300 акчи.

именом. Међутим, у исто време он у свом раду наводи да су поседу манастира Раваница, који је даривао кнез Лазар Хребељановић 1381. године, припадала и села Горња и Доња Велуђа, али прихватајући мишљење Г. Шкриванића (Шкриванић 1967: 240) који их је убицирао у предео око Малог Поповића, североисточно од Јагодине, одбацује лоцирање ових села на простору општине Трстеник, које је изнео Милош Благојевић (Тодић 1990: 67–76).

Међутим, убикација коју је изнео Г. Шкриванић, а преузео Б. Тодић, не може се прихватити јер се поред села Горње и Доња Велуђа наводи и Трстеник (Сотировић 1999: 26; Благојевић 1972: 35–36). Реч је свакако о Старом Трстенику (Благојевић 1972: 35–36), насељу које лежи на левој обали реке Сребрнице и које је постојало у 14. и 15. веку, о чему сведоче његови остаци на локалитету Трновача (Рашковић–Берић 2002: 141; Рашковић 2011: 163). На тај начин, посед који је кнез Лазар даривао манастиру Раваница чини јединствену целину и обухвата читаву долину и побрђа дуж средњег и доњег тока реке Сребрнице.

Посве је чудно тумачење Б. Тодића и М. Благојевића, изнето на терет Г. Шкриванића, да је Горње и Доње Велуђе убицирао око Малог Поповића. Наиме Г. Шкриванић јасно пише: „СЕЛА: Велухка Горња и Велухка Доња, данас постоје као једно село ВЕЛУЂЕ, југоисточно од Трстеника на реци Зап. Морави“ (Шкриванић 1967: 240).

Други разлог за одбацивање убикације оба Велуђа у околину Малог Поповића је и помен села Горњег Велуђа са четири дома, које је припадало нахији Козник и Крушевачком санџаку, у отоманском дефтеру из 1444/1445. године (Зиројевић–Ерен 1968: 384).

Требало би указати и на чињеницу да неки од аутора манастир Велуђе повезују са црквом Св. Николе у Сребрници, која је такође поменута у повељи из 1395. године, и коју су војвода Никола и његова жена Видосава, сродница Лазаревића, приложоли манастиру Св. Пантелејмона на Атосу (Петковић–Бошковић 1955: 74). Главни повод за идентификацију Св. Николе са Велуђем је име река Сребрница, која протиче покрај манастира.

Ђорђе Стричевић, руководећи се закључцима до којих је у својим истраживањима дошао Владимир Петковић, био је мишљења да је црква Св. Николе у Сребрници, коју је приложио војвода Никола са женом Видосавом Св. Пантелејмону на Атосу, у ствари црква манастира Велуђе. По његовом мишљењу, првобитна посвета манастира Велуђе је био Св. Никола (Стричевић 1956: 120–123).

Небојша Ђокић је у свом раду манастир Велуђе, на основу података из повеље из 1395. године, такође повезао са црквом Св. Николе у Сребрници (Ђокић–Стевић 2017: 46). Војводу Николу из повеље он идентификује са властелином Николом Зојићем. За поседе у Сребрници и на Бучкој реци тврди да су чинили повезану органску целину (Ђокић 2014: 374).

Прве научне потврде о постојању средњовековне цркве у селу Бучју налазимо у веома кратком извештају Ивана М. Здравковића о старинама у околини манастира Велуће, које је обишао током мултидисциплинарног рекогносцирања крајем 40-их година 20. века. Он наводи да су у насељу раније били видљиви остаци неке старе цркве. По тврдњи тадашњег свештеника, на њеним темељима је почетком 20. века сазидана нова црква, другачијег стила и начина градње. Поред цркве се могло видети старо гробље. Уз сам зид сакралне грађевине се налазила већа гомила камена и земље, што по мишљењу И. М. Здравковића може бити основа првобитне цркве. У време његове посете на хумци је била привремено подигнута дрвена звонара. На једном делу хумке је нађен фрагмент „венца од камена са орнаментима у виду палмете“ (Здравковић 1951: 254).

Скромна археолошка ископавања потврдила су да је садашња црква у селу Бучје саграђена на темељима старије грађевине, са елементима архитектуре који је сврставају у групу моравских споменика. В. Ристић је тврдио да нема материјалних остатака средњовековне цркве у Бучју и поред тога што је заједно са Е. Томић и Н. Ђокићем радио на сондажним археолошким истраживањима почетком деведесетих година 20. века на споменутом локалитету. Утврђено је тада да је садашња црква изграђена на старијим темељима, које не прати у потпуности. Сачувани фрагменти камене пластике непобитно доказују да је првобитна црква саграђена у периоду Моравске Србије (Ђокић 2014: 380; Цветковић–Гаврић 2015: 30–31).

Садашња црква Св. Ане у Бучју је подигнута на старијим темељима 1902. године. Земљотрес ју је 1927. тешко оштетио, па је морала бити обновљена 1938. године (Тодосијевић 2005: 679).

Небојша Ђокић је цркву у Бучју покушао да идентификује и са манастиром који се под различитим називима помиње у османским дефтерима током 16. века. У дефтеру из 1516. године је поред села Јасиковице уписан манастир Мојсилова (Moysilova mn.). У дефтеру из 1530. године, поред истог села је убележен манастир Милишлова (Milişlova mn.). Н. Ђокић у називима манастира Мојсилова и Милишлова препознаје име средњовековног властелина Михаила, поменутог у повељи из 1395. године, чија је посед Јасиковица највероватније била. За ралику од Б. Тодића који манастир Пречисте, поменут у отоманским дефтерима 1536. и 1575/1576. године, везује за Велуће, Н. Ђокић даје нову интерпретацију сачуваних података из пописа. У дефтеру из 1536. манастир Пречисте је убележен поред села Круглица,[7] и имао је једног монаха и годишњи приход од 200 акчи. У попису из 1575/76. године исти манастир се наводи поред села Круг. Тада је манастирска обитељ имала два монаха и приход од 500 акчи. Два монаха су убележена и у попису из 1584. године, а манастирски годишњи приход је био 300 акчи. Н. Ђокић сматра да је манастир Пречисте код Округлице црква Мати Божје бучјанске с краја 14. века (Ђокић 2014: 380–381).

7 Данашње село Округлица у општини Трстеник.

Бучје (Karye-i Buçya) се јавља и у османском дефтеру из 1530. године, где је уписано као село у нахији Козник, која је припадала Крушевачком санџаку (167 Numarli muhasebe-i vilayet-i rum-ili defteri (937/1530) II 2004: 81; Стојадиновић 2015: 36).

Међутим, не треба оставити по страни чињеницу да су се у Јасиковици налазили остаци једне црквене грађевине. Старо насеље, вероватно средњовековно, Јасиковица било је на потесима „Бачиште" и „Селиште", што потврђују приче мештана о ископаним остацима зидова од камена и огњишта. Поменути локалитети заузимају плато око новосаграђене цркве и широки простор северно и источно од ње. Садашња црква Св. Јована је подигнута на темељима старе цркве у народу познате као Ружица, која је била посвећена Св. Петки, у близини извора Пета (Тодосијевић 2005: 709–717).

Некропола средњовековне Михаилове Јасиковице, поменуте у повељи из 1395. године, налазила се западно од претпостављеног насеља, на једном узвишењу испод врха Ненадовице, на левој обали Јасиковачке реке. Њено трајање, на основу типологизације надгробника, може се пратити од 14. до краја 17. века, тј. до периода Велике сеобе 1690. године. Каснији су новопридошли насељеници са Косова, из Метохије и области Рашке, крајем 18. и почетком 19. века на делу средњовековне некрополе образовали своје гробље, које и данас припада засеоку Малој Јасиковици (Радисављевић 2019).

Постојање Јасиковице током 15. и 16. века можемо пратити и кроз податке из отоманских дефтера. Наредбом султана Мехмеда II Освајача (1444–1446, 1451–1481) спроведен је 1476. године катастарски попис Смедеревског санџака и тада се помиње Јасиковица (Сотировић 1999: 40). У трећем попису Смедеревског санџака по наредби султана Сулејмана I Законодавца (1520–1566), око 1523–25. године је, такође, убележена Јасиковица (Сотировић 1999: 41).

Јасиковица је припадала Смедеревском санџаку, нахији Маглич, кадилуку Брвеник и зеамету Лепеница. Зеамет Лепеница је обухватао 1476. године следећа насеља: Косорићи (Косјерић), Трстеник,[8] Броска, Војин Брод, Чучовица, Јасиковица,[9] Стопања,[10] Лазица,[11] Бохнија, Доња Дренова,[12] Кртица, Шајин и Тимуча, и три влашка села: Камењар, Лука и Сливица (Сотировић 1999: 42–43).

Јасиковица (Karye-i Yasikofça nam-ı diğer Yastovci) се јавља и у дефтеру из 1530. године као село у нахији Козник, која је припадала Крушевачком санџаку (167 Numarli muhasebe-i vilayet-i rum-ili defteri (937/1530) II 2004: 94;

8 Данашњи Стари Трстеник у општини Трстеник.
9 Данашња Јасиковица у општини Трстеник.
10 Данашња Стопања, близу ушћа Сребрнице у Западну Мораву, у општини Трстеник.
11 Највероватније на локалитету Буњиште у атару села Бела Вода, према скели на Западној Морави, у општини Крушевац.
12 Вероватно данашња Велика Дренова у општини Трстеник.

Стојадиновић 2015: 38). Јасиковица је као пусто село, чији део земље обрађују становници села Лопаш, наведена у детаљном попису Смедеревског санџака, спроведеном 1574. године по наредби султана Селима II (1566–1574) и тада је припадала нахији Пожега (Сотировић 1999: 61).

На основу изнетих чињеница, можда би се манастир Мојсилова, поменут у дефтеру из 1516, и Милишлова из 1530. године, пре могао поистоветити са остацима сакралне грађевине у самом селу Јасиковица, међу локалним становништвом познате као црква Ружица, него са црквом у Бучју. Уосталом, црква у Бучју се у средњовековним изворима нигде не спомиње као манастир, већ као баштинска, највероватније гробна, црква неког локалног властелина. Нажалост, како првобитна повеља кнеза Лазара манастиру Св. Пантелејмона из око 1380/81. године није сачувана, нисмо у прилици да сазнамо и име овог локалног великаша. Коначан одговор на велики број отворених питања могу дати само систематска археолошка истраживања данашње цркве Св. Ане у Бучју и њене некрополе, на коју нам је указао И. М. Здравковић у свом кратком извештају из 1951. године. Када говоримо о Јасиковици, морамо напоменути и то да је она запустела у периоду између отоманских дефтера из 1530. и 1574. године, па се може узети у обзир и претпоставка да је манастир Пречиста, који се јавља у пописима из 1536. и 1575/1576. године код села Круглица, тј. Круг, могуће поистоветити са манастиром Мојсилова или Милишлова, који се последњи пут појављује у изворима 1530. године.

На основу података добијених из повеља манастиру Св. Пантелејмона, али и рекогносцирањем терена и убикацијом средњовековних насеља, некропола и сакралних споменика, уз ишчитавање отоманских дефтера, може се на посредан начин доћи до информација о границама бучјанског поседа. Бучјанско властелинство са црквом Мати Божије је свакако чинило компактну целину, обухватајући читаву долину Бучке реке, као и побрђа северно и јужно од ње, али и плато између Бучја и Јасиковице и горњи ток Јасиковачке реке. Пратећи природне међнике, али и историјске изворе, долазимо до сазнања да су највероватније границе бучјанског властелинства, тј. метоха Св. Пантелејмона, на југу ишле врховима Печеног гроба (Рудина), који раздвајају токове Бучке реке и Сребрнице, а затим косом брда Штитар између данашњег Велућа и Округлице. На истоку се овај посед завршавао код ушћа Бучке реке у Сребрницу, на месту данашњег села Тоболац. Претпостављамо да је североисточна граница ишла преко Гагре, повише Округлице и Левића. Граница је нешто источније од данашњег Бучја, преко брда Караула скретала ка северу, обухватајући плато данашњег села Јасиковица и горњи ток Јасиковаче реке. Западну границу је свакако чинило развође Црнишавске и Јасиковачке реке и врхови Ненадовице и Бучких планина. Центар овог заокруженог властелинства представљала је црква Мати Божије бучјанске.

Црква у Бучју није била пописана ни у једаном отоманском дефтеру, с обзиром на то да није, попут манастира, била поседник земље. За сада не можемо дати одговор на питање ни када је црква страдала и порушена.

Источно од бучјанског властелинства налазили су се поседи манастира Раваница, што потврђују и подаци из оснивачке повеље кнеза Лазара из 1381. године овој његовој задужбини (Благојевић 1972: 35–36; Ивановић 2013: 8–9). Раваничко властелинство обухватало је највероватније читаву долину реке Сребрнице и побрђа у њеном залеђу. На поседу Раванице једна непозната властелинска породица саградила је своју задужбину и гробни цркву, манастир Велуће, највероватније крајем осамдесетих или почетком деведесетих година 14. века. Манастирска црква Велуће највероватније је живописана тек између 1405. и 1410. године (Цветковић–Гаврић 2015: 81).

Како нам недостају примарни историјски извори, а пре свега оснивачка повеља манастира, тј. цркве Велуће, питања тачног датума њене градње, живописања, али и имена ктитора остаће и даље отворена и предмет научних домишљања и полемика, као и њен однос са манастиром Раваница и метохом на којем је сграђена.

Јужно од метоха раваничког налазили су се поседи манастира Дренча, који је почетком девете деценије 14. века основао монах Доротеј са сином Данилом. На основу сачуваног Доротејевог свитка, издатог у Жичи 2. марта 1382. године, сазнајемо да је дреначко властелинство обухватало велики број села у близини самог манастира, али и поседе у долини Расине, крају око Јастрепца и у Загрлати, али и далеко на северу, у Браничеву (Гаврић–Ковачевић 2015: 20–23; Ивановић 2013: 9–12; Благојевић 1972: 37–40; Ђокић–Стевић 2017: 37–50; Ђокић–Јањић 2016: 9–32).

Властелин Вукашин, највероватније ризничар деспота Стефана Лазаревића (1402–1427), са женом Вукосавом (Влкосава) је саградио и дао да се живопише црква манастира Руденица почетком 15. века (Стародубцев 2006: 101–111). Претпостављамо да је њен посед обухватао простор између властелинстава манастира Дренча и Велуће, на тромеђи данашњих општина Александровац, Трстеник и Крушевац.

О властелинствима северно и западно од Бучја сазнајемо из повеља којима је деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456) потврдио поседе великом челнику Радичу Поступовићу. У повељи из 1428/1429. године се наводе и баштенски поседи великог челника западно од Крушевца, и то села: Бело Поље, Бухмен(ти) и Дренова.[13] Бело Поље је Радич 1432. године даровао манастиру Ватопед на Светој Гори. У повељи се наводи да се то село налазило на Морави. У области Горње Мораве Радич је држао села Обрва,

13 Можемо са сигурношћу претпоставити да је то данашње село Велика Дренова у општини Трстеник.

Лесковља, Платов, Јабучје и запустела насеља Ковачи,[14] друга Лесковица[15] и Бражице[16] (Ивановић 2013: 13; Шкриванић 197 : 129, 134).

У области око река Расине и Пепељуше, источно и јужно од Бучја, велики челник Радич Поступовић је поклонио својој задужбини, цркви Богородичиног Благовештења, велико имање и потврдио га хрисовуљом из 1429/1430. године. Метоху цркве у данашњој Великој Грабовници[17] припадала су села: Будиловина и Милентија у области Расине,[18] у „крушевачкој власти" Врбницу[19] и Себечевац и насеље Кожетино Доње[20] за које се не наводи припадајућа област (Ивановић 2013: 14–15; Благојевић 1972: 46–47).

Највероватније су наследници локалног властелина Михаила у Јасиковици основали свој манастир почетком или средином 15. века, који под именом Мојсилова или Милишлова срећемо у отоманским дефтерима 16. и 17. века.

Крајем 14. и током 15. века делови територија данашњих општина Трстеник, Александровац и Крушевац, као што смо и показали, биле су јасно издељени међама на властелинства и манастирске метохе. Можемо претпоставити да су долина Бучке реке и горњи ток Јасиковачке реке почетком осме деценије 14. века припадале поседу неког локалног властелина непознатог имена, који је саградио своју задужбину и највероватније гробну цркву Мати Божију бучјанску, коју је кнез Лазар завештао и даривао око 1380/1381. године манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори. На простору бучког властелинства, вероватно средином 15. века, наследници Михаилови у Јасиковици оснивају свој манастир, који је познат и из отоманских дефтера.

Јужно и источно од поседа Мати Божје бучјанске је 1381. године постојао метох манастира Раванице, на којем је непозната властеоска породица крајем 14. века саградила своју задужбину, манастир Велуће. Даље ка југоистоку простирало се властелинство ризничара Вукашина и његове супруге Вукосаве са центром у њиховој ктиторији, манастиру Руденица, сазиданој првих деценија 15. века. Даље ка истоку и југу од Руденице налазио се након 1382. године посед манастира Дренча, задужбине монаха Доротеја, бившег великог деспота, и његовог сина Данила.

Северно од Бучког властелинства, на левој обали Западне Мораве, био је двадесетих и тридесетих година 15. века посед који је припадао великом

14 Село Ковачи југозападно од Краљева.

15 Највероватније је реч о данашњем селу Лесковица у општини Трстеник, југозападно од Бучја.

16 Бражица, која се помиње одмах након Лесковице, можда би могла била неко од два данашња села: Брезовица у општини Трстеник или Бзенице у општини Александровац.

17 Село у општини Брус.

18 Милентија и Будиловина и данас постоје и налазе се на горњем делу тока реке Расине.

19 Мала или Велика Врбница на средњем току реке Пепељуше, а Себечевац и данас постоји и налази се на развођу Пепељуше и Расине.

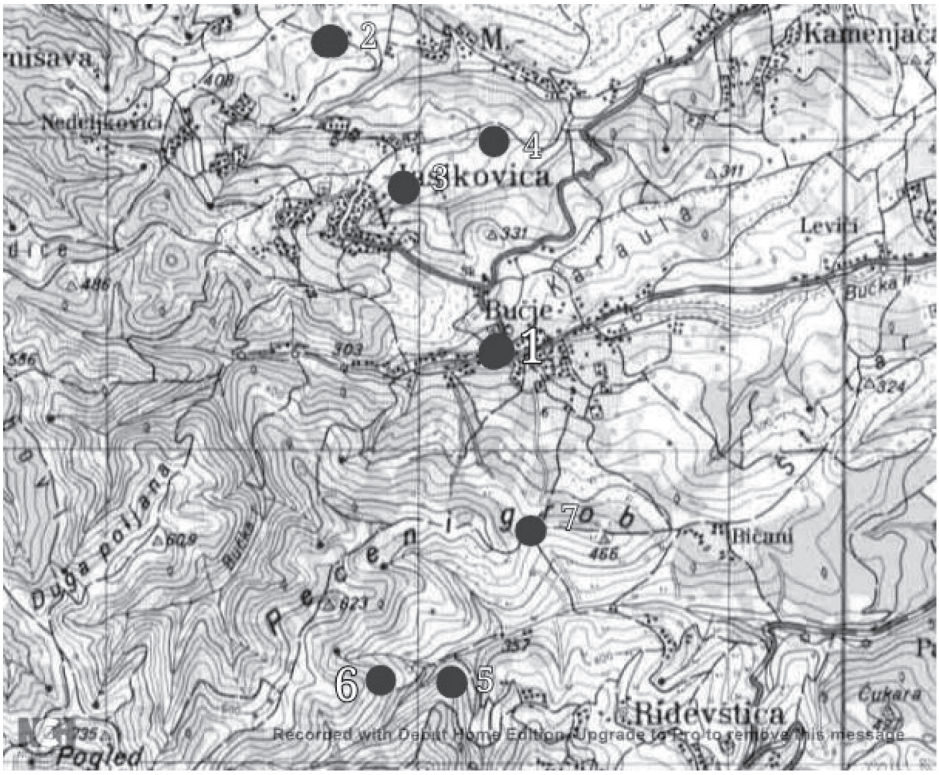
20 Кожетино Доње се вероватно односи на простор источно од цркве у данашњем Кожетину, делу варошице Александровац.

челнику Радичу Поступовићу. Део његовог властелинства заоузимао је и територију непосредно на југозападу од Бучја и обухватао је село Лесковицу и, вероватно, Брезовицу, тј. долину Брезовичке/Попинске реке.

Просторни распоред убицираних властелинстава и манастирских поседа јасно указује да је Бучје са ближом околином било јединствена и кохерентна целина, са центром у цркви Мати Божије (Карта 1).

Након отоманског освајања српске деспотовине, већи део ове области ушао је у састав крушевачког санџака и нахије Козник, а део северно од Бучја према Западној Морави припадао је нахији Левач.

Недвосмислени помен Мати Божје бучјанске и села̂ у њеном окружењу која су дарована метоху Св. Пантелејмона на Атосу повељом из 1395. године не оставља могућности за другачија тумачења и убикацију цркве ван тог јасно омеђеног простора, чије смо границе одредили у овој расправи.

Карта 1

1. Црква Св. Ане у Бучју (саграђена на месту средњовековне Мати Божје бучјанске); 2. Средњовековна некропола у Малој Јасиковици (село Јасиковица); 3. црква Ружица (данас Св. Јована) у Јасиковици; 4. средњовековно локалитети Бачиште и Селиште у Јасиковици; 5. Градац (Јеринин град) – касноантичко и рановизантијско утврђење у Ријевштици; 6. Црква Св. Марине (Рибница, Црквиште) у Ријевштици; 7. Локалитет на ком се по легенди налазила спаљена црква на Печеном гробу.

Сумирајући до сада познате податке добијене проучавањем средњовековних извора, народних предања, али и оне сакупљене рекогносцирањима терена и скромним археолошким истраживањима током 20. века, можемо доћи до закључка да би Мати Божију бучјанску из друге половине 14. века требало убицирати на месту данашње цркве Св. Ане у селу Бучју, у општини Трстеник.

Потврду ове претпоставке свакако могу донети само нека будућа систематска археолошка истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

167 Numarli muhasebe-i vilayet-i rum-ili defteri (937/1530) II 2004: TC Başbakanlik devlet arşivleri genel müdürlüğü, Osmanlı arşivi daire başkanlığı, Yayın Nu 69, Defter-i Hakani Dizisi IX, Ankara.

Благојевић 1989: Милош Благојевић. *„Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства: 1168–1371". Хронике српске*. Књига 1. Београд.

Гаврић–Ковачевић 2015: Гордана Гаврић – Мирко Ковачевић. *Манастир Дренча, од рушевине до храма*. Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево.

Грујић 1955: Радослав М. Грујић. *„Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку". Историски часопис*, Орган Историског института САН. Књига V. Београд (1954–1955), 53–77.

Ђокић 2014: Небојша Ђокић. *„Нека запажања о ликовима на живопису Велуће". Власт и моћ, властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*. Ур. проф. др Синиша Мишић. Крушевац, 369–395.

Ђокић–Јањић 2016: Небојша Ђокић – Драгана Јањић. *„Повеља манастира Дренче". Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава*. Књига I – Историја. Ур. Срђан Словић и др. Лепосавић, 9–32.

Ђокић–Стевић 2017: Небојша Д. Ђокић – Миломир Стевић. *„Поседи манастира Дренче у околини Крушевца". Заоставштина у историји српског народа*. Ур. Иван Бецић – Љубиша Васиљевић. Велики Шиљеговац, 37–50.

Здравковић 1951: Иван М. Здравковић. *„Старине из околине манастира Велуће". Старинар*, Орган Археолошког института. Нова серија, Књига II. Београд, 254.

Зиројевић–Ерен 1968: Олга Зиројевић – Исмаил Ерен. *„Попис области Крушевца, Тополице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)". Врањски гласник* IV. Врање, 377–416.

Ивановић 2013: Милош Ивановић. *„Средњовековни властеоски поседи у Крушевачком крају". Жупски зборник* 8. Александровац, 7–22.

Јечменица 2014: Дејан Јечменица. *„Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији". Власт и моћ, властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*. Ур. проф. др Синиша Мишић. Крушевац, 183–207.

Каниц 1989: Феликс Каниц. *Србија, земља и становништво од римског доба до краја 19. века*. Књига 1, четврто издање. Београд: Српска књижевна задруга.

Марић 2017: Марија Д. Марић. *„Касноантичка купатила у рударским доменима: нова истраживања на Гочу". Зборник народног музеја* XXIII-1. Београд, 283–312.

Милићевић 1876: Милан Ђ. Милићевић. *Кнежевина Србија*. Београд.

Петковић–Бошковић 1955: Владимир Р. Петковић – Ђурђе Бошковић. *„Манастир Велуће". Старинар*, Орган Археолошког института. Нова серија, Књига III–IV, (1952–1953). Београд, 45–76.

Петровић–Фостиков 2014: Владета Петровић – Александар Фостиков. *„Цркве и манастири у повељама кнегиње Милице". Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*. Ур. Синиша Мишић. Трстеник, 127–138.

Радисављевић 2019: Дејан Радисављевић. *Средњовековне некрополе на територији општине Трстеник*. Рад у припреми за штампање.

Рашковић 2001: Душан Рашковић. *„Трстенички крај у антици". Крушевачки зборник* 7–8. Крушевац, 7–29.

Рашковић 2011: Душан Рашковић. *„Прилози познавању средњовековне топографије крушевачког краја". Крушевачки зборник* 15. Крушевац, 153–181.

Рашковић 2015: Душан Рашковић. *„Крушевачки крај у светлу нумизматичких налаза од антике до средњег века". Црква Лазарица и Моравска Србија.* Зборник радова са научног скупа одржаног 20. јуна 2015. године. Ур. Синиша Мишић и Марија Копривица. Крушевац, 1–29.

Рашковић–Берић 2002: Душан Рашковић – Никола Берић. *„Резултати рекогносцирања античких и средњовековних локалитета трстеничке општине и суседних области". Гласник српског археолошког друштва* 18. Београд, 137–156.

Ристић 1987: Владислав Ристић. *„Средњовековно властелинство у Рињевштици". Саопштења*, 19. Београд, 173–180.

Сотировић 1999: Милан Д. Сотировић. *Трстеник од најстаријих времена до 1900. године*. Земун: Виком график; Трстеник: Народна библиотека „Јефимија".

Стародубцев 2006: Татјана Стародубцев. *„О ктитору Руденице". Саопштења*, 35–36 (2003–2004). Београд, 101–111.

Стародубцев 2014: Татјана Стародубцев. *„Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића, II Повеље". Саопштења*. Књига 46. Београд, 107–123.

Стојадиновић 2015: Милош Стојадиновић. *„Насеља у крушевачком и левачком крају 1530. године". Расински анали* 13. Крушевац, 31–45.

Стричевић 1956: Ђорђе Стричевић. *„Хронологија раних споменика Моравске школе". Старинар*, Орган Археолошког института. Нова серија, Књига V–VI, (1954–1955). Београд, 115–128.

Тодић 1990: Бранислав Тодић. *„Прилог, бољем познавању најстарије историје Велуће". Саопштења*. Књига 20–21. Београд, (1988–1989). 67–76.

Тодосијевић 2005: Момчило Р. Тодосијевић. *Поджупска села трстеничког краја*. Библиотека „Хронике села". Књига 300. Београд.

Ферјанчић 1972 Божидар Ферјанчић. *„Крушевац и околина до 1371. године". Крушевац кроз векове*. Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. године у Крушевцу. Ур. Адам Стошић. Крушевац, 3–8.

Цветковић–Гаврић 2015: Бранислав Цветковић – Гордана Гаврић. *Манастир Велуће*. Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево.

Шкриванић 1953: Гавро А. Шкриванић. *„Жичко епархиско властелинство". Историски часопис*, Орган Историског института. Књига IV (1952–1953). Београд, 147–172.

Шкриванић 1967: Гавро Шкриванић. *„Раваничко властелинство". Историјски часопис*. Орган Историјског института. Књига XVI–XVII (1966–1967). Београд 235–254.

Шкриванић 1973: Гавро Шкриванић. *„Властелинство великог челника Радича Поступовића". Историјски часопис*. Књига XX. Београд, 125–137.

Dejan S. RADISAVLJEVIĆ

ONE ATTEMPT OF LOCATING OF THE CHURCH "MATI BOŽJA BUČJANSKA"

Summary

The church of "Mati Božja Bučjanska" is mentioned in the charter of the St. Panteleimon of Athos monastery from 1395 and in the contract of adelphates, between Lazarević family members and the same monastery, from the next year. The church in the village of Bučje, in Trstenik municipality, central Serbia, was built by unknown noble family before the year 1380/1381. The archaeological excavations, during the last decade of the 20th century, revealed the existence of medieval church on the hilltop, near the centre of the village, next to the 19th century cemetery. The architectural elements of the original medieval sacral monument have all features of "the Morava style" church built during the second half of the 14th century. We have determined the bounder of the church property on the basis of the data presented in the charter of 1395 and the Ottoman Turkish defters from the beginning of 16th century.

Key words: Mati Božja Bučjanska, the charter of St. Panteleimon monastery from 1395, Jasikovica Mihailova, church of St. Anne church in Bučje, seigniory of the Mati Božja Bučjanska church.

Рад је предат 5. фебруара 2019 године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 371.3::784.9-028.31(497.11)"20"
78.071.1:929 Васиљевић М.
doi:10.5937/bastina1947445I

Прегледни рад

*Петар М. ИЛИЋ**
Факултет уметности у Приштини – Звечан

*Бошко Љ. МИЛОВАНОВИЋ***
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ФУНКЦИОНАЛНА МЕТОДА МИОДРАГА А. ВАСИЉЕВИЋА У РЕАЛИЗАЦИЈИ ПОЧЕТНЕ НАСТАВЕ СОЛФЕЂА***

Апстракт: У овом раду изложен је теоријски приказ *Функционалне методе* Миодрага А. Васиљевића и њен утицај у реализацију почетне наставе солфеђа. Овом методом постављене су основе за стварање аутентичне српске школе музичког описмењавања. На њеним полазиштима утемељила се савремена почетна настава солфеђа, а богатства националног музичког наслеђа су се издигла на ниво научне, педагошке, националне и историјске вредности. *Функционална метода* се базира на провереним, доказаним дидактичко-методичким решењима која су, са аспекта педагошке праксе, имала видљиве резултате. Циљ овог рада је указивање на чињеницу да се српски музички фолклор, избором мелодија, песама и игара компонованих у народном духу, уз помоћ *Функционалне методе* природно и лако имплементира у савремену почетну наставу солфеђа, као њена логична надоградња.

Кључне речи: музичко описмењавање, традиционално српско музичко наслеђе.

УВОД

Музичко описмењавање одувек је представљало велики изазов за све оне који се баве музичком педагогијом. Стога може се рећи да је *Фунцкионална метода* Миодрага А. Васиљевића темељ аутентичне српске школе музичког описмењавања. *Фунцкионална метода* Миодрага А. Васиљевића је методички правац у почетној настави солфеђа, који се сматра прекретницом

* виши стручни сарадник, petarister@gmail.com

** ванредни професор, bosko.milovanovic@pr.ac.rs

*** Рад је резултат истраживања у оквиру два научна пројекта: 1) *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*, евиденциони број 178028 који од 2010. године финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и 2) *Иновације у васпитању и образовању,* евиденциони број ИМК 001 који у периоду 2017–2019. године финансијски подржава и реализује Учитељски факултет у Призрену Универзитета у Приштини.

у музичкој педагогији, у првој половини XX века (Дробни 2008: 24). Метода је базирана на проучавању српске народне музичке грађе и утврђивању могућности њене надоградње у оквиру поставке основних тонова и њихових функција. „Са аспекта музичке педагогије, примена и улога традиционалне/народне песме је фундаментална јер она представља стожер у раду на почетном описмењавању али представља и значајно средство за рад у даљем систему музичког школовања" (Кодела 2018: 429). Метода је имала за циљ да помогне ученицима који су на почетку свог музичког описмењавања. Помоћ се огледала у ефикаснијем разумевању и прихватању читања нота, ритмичких фигура, технике певања, вештине фразирања као и основа теорије музике.

Током свог педагошког рада и уграђивања традиционалне српске народне музике у оквире наставе музичког описмењавања, Васиљевић је успео да *Функционалну методу* уздигне на виши, научни ниво. То је подразумевало спровођење процеса у коме се „преко систематских вежбања испољавају интуитивне музикалне снаге ученика и доводе у равноснажје са слухом" (Васиљевић 1939: 12). Резултате истраживања тоналних основа и сакупљања нотног материјала утемељеног на традиционалном српском музичком наслеђу и стилу народног певања Васиљевић је прикупљао, обрађивао и касније примењивао у својим уџбеницима. *Функционалну методу* је усавршавао током читавог свог педагошког и научног рада, као специфичну иновацију, којом је образовао активне слушаоце, будуће музичке професионалце, али и љубитеље музике.

О ПЕДАГОШКОЈ ДЕЛАТНОСТИ МИОДРАГА А. ВАСИЉЕВИЋА

Миодраг Васиљевић био је значајан српски музички теоретичар, педагог и етномузиколог. Спознајом српског музичког наслеђа са територије Косова и Метохије, јужне Србије, Рашке регије, Македоније и Црне Горе, истраживањем њене грађе и музичке семантике, поставио је реалне основе за стварање српске школе музичког описмењавања (Јовић Милетић 2011: 17). У тражењу универзалних музичких вредности унутар српских народних песама и игара, истраживао је најефикасније поступке музичког описмењавања на народним основама. Током свог живота интензивно се бавио практичним и теоријским анализама народног музичког израза, мелографијом, оставивши иза себе дела од историјског значаја по којима се сврстава међу најзначајније српске методичаре, мелографе и музичке теоретичаре (Ризница српска 2016). „Међутим, неопходно је истаћи да је традиционално певање, односно прикупљање (у форми тонских записа), селекција музичког садржаја (напева), њихова анализа данас у пракси и више него скромна. Она готово и да не постоји" (Кодела 2018: 429). Овакво запажање додатно истиче Васиљевићеву делатност и у којој мери је допринео да српска музичка традиција постане једно од значајнијих карактеристика националног и културног идентитета.

„Миодраг Васиљевић рођен је у околини Крагујевца, у селу Закута деветог септембра 1903. године. Гимназију је завршио у Крушевцу, у којем започиње и своје музичко деловање у Музичком друштву. После започетих музичких студија у Прагу, школовање наставља и завршава у Београду. Запошљава се најпре као наставник музике у Скопљу, а затим у Београду, где предаје теоријске предмете у Средњој музичкој школи при Музичкој академији. На позив Косте Манојловића, изабран је на место доцента, а затим и ванредног и редовног професора на Музичкој академији. Умро је у Опатији, деветог августа 1963. године" (Ризница српска 2016).

Свој радни век је провео проналазећи педагошке поступке на темељима националних, етичких и етничких вредности. Као методичар, Васиљевић се нарочито бавио каузалним односима у настави солфеђа. После истраживачког педагошког рада у Скопљу, на основу којег је настала *Функционална метода*, Васиљевић долази у Београд 1937. године и почиње да ради у Средњој музичкој школи при Музичкој академији, а затим и на Музичкој академији. Објављује уџбенике *Интонација у вези са музичким диктатом и музичком ритмиком,* за средње музичке школе 1939. године, *Нотно певање у теорији и пракси, 1. и 2. део*, за средње музичке и учитељске школе 1940. године, а после Другог светског рата *Функционалну методу* уводи и у стручну музичку наставу преко уџбеника за основне музичке школе *Једногласни солфеђо заснован на народном певању* 1950. године (Јовић Милетић 2011: 18). Својим уџбеницима и методским приручницима, Васиљевић уводи у срж своје методе, „свесно функционално тонско изграђивање – чиме оно доживљава своју пуну афирмацију" (Дробни 2008: 27). Миодраг Васиљевић је у Србији поставио наставу овог предмета на научну основу, дајући оригинална решења методских поступака која су нашла широку примену у пракси наше музичке наставе. Уз помоћ утврђених поступака, васпитавао је музички укус својих ученика. *Функционална метода*, коју је осмислио након десетогодишњег експерименталног рада, ослоњена на матерње певање, асимилацију звучних наслага и синхронизацију са нотном сликом, представља најприроднији пут ка савладавању класичног, западноевропског тоналног система (Ризница српска 2016), тзв. *дур-мол* система. Примењујући стечена педагошка искуства у раду са полазницима учитељских течаја, у предговору свог уџбеника *Теорија нотног певања* из 1940. године Васиљевић им срдачно захваљује, сматрајући да је до *Функционалне методе*, разумљиве музичарима и аматерима, деци и одраслима, дошао управо уз њихову помоћ.

Музичко образовање у Србији, које се заснива на лествичним и хармонским обрасцима уметничке музике Западне Европе, терминолошки је одређено синтагмом „класично музичко образовање" (Јовић Милетић 2011: 9). Васиљевићеве музиколошке студије се нису ослањале превише на поменути западноевропски стандард. Оно у чему је класично образовање у Васиљевићевом раду оставило трага јесте коришћење *Тоника До* методе, спајање тонских функција и тонских имена са елементима народног певања (Vasiljević 1978: 19).

> „Пошто све дурске лествице имају истоветан распоред степена и полустепена, сваки ћемо тонични тон дурске лествице интонирати солмизационим слогом *до*, доминанту са *сол*, медианту са *ми* итд. Код такве солмизације наш слух неће имати никаквих потешкоћа приликом интонације, јер је припремљен и оспособљен за такав тонски распоред" (Васиљевић 1940: 112).

Ослањајући се у почетку на *Тоника До* методу, Васиљевић је на ту базу надограђивао природне процесе изазване системом асоцијативних веза музичке меморије комбиноване са аутохтоним основама српског музичког фолклора. Тако осмишљени методички приступи Васиљевићу су послужили као јасне смернице при уградњи његових нових идеја у музички наставно-образовни систем.

Било је јасно да се, након смрти Миодрага Васиљевића, показало контрапродуктивним одбацивање његове *Функционалне методе* као неподобне и враћање германским основама где је полазиште учење теорија, интервалска и интервалско-лествична интонација са абецедним именовањем тонова (Тракиловић 1999: 44; Јовић Милетић 2011: 19). Стручне полемике, након Другог светског рата, као и неслагање појединих педагога неупућених у суштину Васиљевићеве методе, осујетиле су даље штампање његових уџбеника (Дробни 2008: 27). А када се декретом Министарства просвете дошло до увођења тзв. „француског солфеђа", то је довело до низа неприпремљених промена у музичкој педагогији (Тракиловић 1999: 44; Јовић Милетић 2011: 19). Новонастале измене временски су одложиле утемељивање званичне најефикасније методе музичког описмењавања.

Васиљевић је поставио однос музикалности као универзалног феномена и наше националне, као карактеристичне музикалности нашег детета. Познавао је народ, његове психофизичке особености, менталитет, музику, игру. Чињенично је поткрепљивао свој став да су Срби музикалан народ и да имају музичку традицију невероватне лепоте. Бавећи се суштинским карактеристикама народног музичког израза, тражио је и проналазио спону „модерне школе" и фолклора (Јовић Милетић 2011: 18). Кад је у себи средио стихију тог силног материјала, необичне мелодике и бујне метрике, Васиљевић је постао теоретичар материјала, народног живота и обичаја (Ризница српска 2016).

> „Почетна музичка настава може и мора се заснивати на народном певању, као што се општа настава заснива на народном језику. Све друго што би музичка настава користила и што је до сада користила у својим почецима, не би у тој мери било разумљиво и блиско народним слојевима из тог разлога што је народна музика музичком осећању наших народа тако омиљена и својствена" (Васиљевић, 1952: 5).

Циљ је био да се српски музички фолклор, као и мелодије, песме и игре компоноване у народном духу спонтано уведу у методику наставе солфеђа и опште музичке педагогије, као њена природна и логична надоградња.

Сазнања и иновације у свом наставном приступу, Васиљевић није сматрао коначним методичко-дидактичким решењима. Следећи педагошку дужност, од својих ђака је очекивао да његов правац примењују интензивније у својој наставној пракси. Будући музички педагози, по Васиљевићевом мишљењу, требало би да се труде и да утврђују нова и ефикаснија методичка решења у односу на она која је он, на почетку једног новог стремљења, знао, умео и стигао да им пружи (Васиљевић 1952: 5). Својим педагошким приступом, популацији својих ученика Васиљевић је омогућио да у читав наставни процес угради и део своје личности.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ *ФУНКЦИОНАЛНЕ МЕТОДЕ*

О тековинама *Функционалне методе*, наставног поступка за постављање тонских висина основне лествице, вођене су бројне дискусије (Vasiljević 1978, 2006; Јовић Милетић 1996, 2011; Стојановић 2001; Дробни 2005, 2008; Кодела 2018. итд.). Сагледавајући тезе о *Функционалној методи*, добија се систематичан преглед педагошке мисли која је оживотворила српску музичку педагогију и делатности Миодрага Васиљевића (Јовић Милетић 2011: 18). Теоријским приказом методе, сагледава се концепт дидактичке дисциплине према којој се базира данашњи образовни процес почетне наставе солфеђа. Према Јовић Милетић *Функционална метода* садржала је наставу ритма, диктата, мелодике, опажања и интонирања, а заснована на психолошким, методолошким, педагошким, научним и национално-историјским чињеницама. Назив *функционална* потиче од ослањања на функције тонова, њихово звучно значење, улогу у тоналитету преко којих се ступа у односе са осталим тоновима који такође имају своју функцију. При свему томе, полазна тачка у почетној фази музичког описмењавања јесте народна песма, а инструктивни материјал базиран је понекад транспарентно, а понекад наслојено, на националном музичком обрасцу, да би се затим прешло на основе западноевропског *дур-мол* система (Јовић Милетић, 2011: 19). Другим речима, по *дур-мол* систему објашњавање лествице би подразумевало упознавање ученика са распоредом степена и полустепена, применом певања лествице и лествичних интервала, трозвука и четворозвука што је, по мишљењу Васиљевића, примереније за обраду у каснијој фази учења.

Први корак ка достизању представе о дијатонској дурској скали, по *Функционалној методи*, подразумева одабир адекватних мелодијских модела. О постављању и фиксирању основних тонова, из којих ће се извести и основна лествица, детаљно пише Зорислава Васиљевић (1978). Аутор наглашава да је циљ био поставка висинских односа између појединих тонова постављањем самих тонских висина (Vasiljević 1978: 91) и формирање слушних представа о њима (Јеремић 2015: 33). Миодраг Васиљевић креће

од самих тонских висина везујући их за почетне слогове песама са текстом. Сваки модел почиње солмизационим слогом одговарајуће тонске висине (Vasiljević 1978: 36), чиме се ствара узрочно-последична веза између познавања одабраних песама и интонирања представљених седам тонова.

Табела 1: Песме модели које је употребио Васиљевић (табела према Rojko 2012: 31)

Функција	Песма
До	Домаћине, роде мој; Долетео сив соколе; Дошла ми бака; Добар дан добра дјевојко
Ре	Редом иде здравица; Ресаво водо хладна
Ми	Ми идемо преко поља
Фа	Фалила ми се прошена мома; Фала ти Боже
Сол	Солченце захаја; Сол ми дај
Ла	Лазара мајка карала; Лази, Лази, Лазаре; Ладо, тиган ми тупа по село
Си	Синоћ мајка оженила Марка; Сини сунце да огрејем руке

Након упознавања ученика са вођичним тоном (*Си*) и добијања октавног распона, заокружује се целина од осам лествичних тонова. Певањем модела и њиховим учењем напамет, постављају се тонске висине без помоћи инструмената и без претходно савладаног лествичног кретања (Vasiljević 1978: 36), што је био главни циљ овог наставног поступка.

Формирањем модела на народним, тонским основама, зависно у ком делу Србије је вођена настава, ученици су успевали да се упознају и са карактеристичним модалним, другачијим мелодијским обрасцима. Било је значајно користити изворне мелодије из краја у којем се настава реализовала „са циљем решавања конкретних захтева наставе солфеђа“ (Кодела 2018: 430). Наведени обрасци су били различити у односу на западноевропске моделе и нису припадали утемељеном *дур-мол* систему.[1]

Такође, поред изабраних народних мелодија, Васиљевић је уврстио и моделе мелодија различитих ритмичких структура, како би од самог почетка музичке наставе ученици тактирањем развијали моћ опажања различитих метричких структура (Vasiljević 1978: 92). „У томе погледу, нарочито је занимљиво учење народних ритмова без којих се правилно музичко образовање нових кадрова не може ни замислити“ (Васиљевић 1952: 5). Са аспекта ритмичког плана, *Функционалну методу* карактерише специфичност различитих метричко-ритмичких конструкција које упориште налазе у народном вокалног стваралаштву.

1 Пример који потврђује ову тврдњу је модел хармонизације песме *Ресаво водо хладна*. Иако је мелодија састављена од основног трихорда *де мол* (*d moll*) скале, тонова *ре, ми, фа*, хармонизацијом се не обухватају дурски и молски акорди у оквиру *де мол* тоналитета. У басу се интонира тон *Г'е* (*G*), који са тоновима мелодијске линије, трихордом *ре, ми, фа* формира сазвучја чисте квинте и велике сексте и мале септиме.

Према Ивани Дробни (1999), у *Функционалној мет̄оди* идентификује се тзв. *срп̄ски т̄радиционални музички сист̄ем*. Дробни сматра да помоћу седам народних песама које је Васиљевић користио (песме познате деци и компоноване у народном духу, које су служиле у сигурнијој поставци тонова и тонских функција), учи се седам тонских висина за исто толико слогова. Те тонске висине и слогови увек и лако могу да буду репродуковани као почетни тонови, то јест, (солмизациони) слогови одређене песме – модела. Он се дакле, као *иницијалис* (*inicialis*), према искуству Васиљевића, најлакше и непогрешиво памти и репродукује. До оваквог сазнања, тврди Дробни, Васиљевић није дошао ни брзо ни лако, већ десетогодишњим практичним проучавањем и експерименталним радом. Одбацивши интервалски начин као сувише компликован и неефикасан за описмењавање, учење и памћење тонова и савладавање „тонске интонације", Васиљевић је покушао да помоћу такве методе на тонским функцијама искористи Милојевићеву песму *Мајски п̄оздрав*, компоновану са истим циљем. Међутим, Дробни тврди да резулати нису били задовољавајући, те да су ученици „тешко памтили тонове из средине мелодије". Идентична ситуација се поновила када је, по угледу на неке европске педагоге, Васиљевић покушао да примени лествични начин певања где ученици, замишљајући или певајући у себи лествицу до одређеног тона, треба тај тон да запамте и фиксирају у односу на тонику. И ово се показало као спор и некористан поступак који је приморавао на стално враћање тоници и прерачунавање ради даље оријентације у тоналитету. Приметивши пресудну улогу *иницијалиса* за тачно репродуковање одређених песама и мелодија, идеја о песмама, асоцијативним моделима за учење, по мишљењу Дробни, и утврђивање основних тонова и тонских функција се наметнула природно, сама од себе. „Почело се певати са вољом и лакоћом, ђаци су разумели суштину нотног певања, а наставник је најкраћим путем дошао до најбољих резултата у учионици,", тврди Васиљевић у предговору свог уџбеника *Нот̄но п̄евање* (Васиљевић 1940: 3). Значајно је истаћи да су ученици, поред певања уз клавир, стварали и звучне представе у слуху, без обавезног посредства инструмента.

Васиљевић је као основу за своју методу применио поређење певања и говора. Дробни истиче ставове да „записивање и елементарно читање може да научи сваки човек, па чак и они који немају ни једну звучну претставу о говорном тону већ само претставу покрета (глувонеми...)" (Васиљевић, *Ђачко п̄евање*, 6). Са друге стране, „записивање и читање певања не само да нису могли да науче они који врло лепо певају, него ни они који по својој струци нису певачи! [...] Шта нам толико смета да научимо и савладамо читање нота и нотних знакова, кад певање, као и говор има исте особине и кад је оно по броју функција [...] лакше?", писао је Васиљевић поредећи азбуку и солмизационе слогове (Васиљевић, *Ђачко п̄евање*, 3). „Код говора се записују и читају функције (значења) говорних гласова, а код певања се у нашој настави није обраћала никаква

пажња на функције тонова мелодије, иако су функције елеменат на основу кога учимо и памтимо сваку мелодију, већ на интервале који са тонским функцијама немају ничег заједничког и који руше у нама оно што нам је природа дала" (Васиљевић 1940: 3). У предговору *Нотног певања* образлаже се још детаљније:

> „Увидео сам [...] да није свеједно учити тонске основе помоћу интервала и учити интервале помоћу тонских функција, јер је у дијатонској лествици само седам функција (на сваком ступњу по једна), а око стотину интервала (на сваком ступњу по четрнаест). Из тога произилази да је лакше помоћу функција научити интервале са око сто међуступањских односа, него са сто ствари изграђивати седам тоналних појмова. То је камен спотицања код наставе нотног певања по интервалској методи и разлог неуспеха нотног певања у колективној настави" (Васиљевић 1940: 3).

Васиљевић је својим запажањем указао да систематска и организована примена модела традиционалних мелодијских примера у великој мери олакшава тумачење лествично-интервалске интонације. Сједињавање музичких „звучних наслага" са западноевропским класичним музичким постулатима реализује се помоћу примене познатог звука који води ка непознатом нотном тексту.

Дефинишући тоналне функције као „видно поље наше музичке свести", Јовић Милетић (1996) сматра да уколико су изграђене, „омогућују аналитику појмова помоћу конкретних звучних слика" (Јовић Милетић 1996: 124). Узевши за темељ традиционалну музику, матерње певање и музички архетип, најдубље усађен у музичко памћење сваког ученика, Дробни тврди да је Васиљевић преко песама-модела постављао прво народну лествицу – трихорд – поступно проширивао у песмама, али и у редоследу поставке основних тонова, солмизационих слогова којима су оне почињале (Дробни 2008: 26). Занимљиво је истаћи да се по Васиљевићевој методи, ученик прво упознавао са трихордом *ре-ми-фа* и певањем народних српских песама које у себи садрже искључиво та три тона: *Ресаво водо хладни, Ми идемо преко поља, Фала ти Боже, Под оном потом зеленом, Ој облаче мој* итд. (видети Васиљевић 1940: 27–38). Користећи само једну, прву линију линијског система, у оквиру које записује наведени трихорд, Васиљевић је представио ритам и мелодију изабраних мелодијских примера и ученика упознао са нотним садржајем. Тек након тога, Васиљевић је додавао тон *до*, образујући основни дурски тетрахорд и са утврђеном медијантом *ми*, субмедијантом *ре*, субдоминантом *фа*, опет уз примену народних мелодија у распону кварте. Након упознавања ученика са првим, уследило је представљање и другог тетрахорда *сол-ла-си-до* и обликовање читаве лествице. „Учењем, на крају песме за вођични тон", наставља Дробни, „добијена је – додавањем октавне тонике – класична дурска лествица. Али, став Васиљевића је био да није довољно познавати дурску лествицу од тонике до тонике, већ од сваког њеног ступња понаособ, те је кључни моменат у поставци лествичних функција сваког појединачног тона представљало учење о озвучавању старoцрквених

лествица" (Дробни 2008: 26). Поступни пут ка *дур-мол* систему био је нужан ради трајног усвајања солмизационих слогова и неосетног прихватања западноевропских лествичних идиома чији се унутарњи односи и функционалност знатно разликују од лествица на којима се базира српска музичка традиција. Дробни даље наводи да је уместо (до тада примењиваног) усвајања тонских имена која би требало да буду изведена преко познавања лествице, напамет или преко линијског система, пружен другачији модел учења: преко песама, осамостаљивања тонских имена – асоцијацијама на примљене целине. Тек по осамостаљивању тонских имена (*иницијалиса*) и повезивањем њиховог положаја у линијском систему, приступа се објашњењу тонских односа и теоријског осветљавања лествичних основа. На овај начин музичко описмењавање заснива се на памћењу тонова, где се они постављају, фиксирају и остају у свести по својој функционалности у односу на тонални центар, али и по фреквенцијама – по свом апсолутном звучању. Будући да је поникао из народа са богатом музичком традицијом и ослањајући се на постулат – *од познатог ка непознатом* – Васиљевић је, користећи народне мелодије или мелодије које је компоновао у народном духу за песме-моделе, на исти начин обрађивао и тумачио већину елементарних музичких појмова, закључује Дробни (Дробни 1999). Према Марини Бан и Весни Свалини, предности *Функционалне методе* огледају се у запажањима да је „солфеђо постао врло приступачан великом броју ученика, па и онима са осредњим способностима; опажање и интонирање тонова у оквиру дијатонике изводи се са великом сигурношћу; дијатонски и писмени диктати (углавном једногласни) савладавају се без потешкоћа; лако и брзо певање *a vista* дијатонике, модулације у паралелу и алтерација" (Ban–Svalina 2013: 182). Будући да *Функционална метода* доприноси ефикасном „повезивању звучне слике и нотног записа", њеном применом се „позитивно утиче на развој свести о практичној применљивости наставе солфеђа" (Кодела–Николић 2016: 71), посебно у каснијем периоду музичког образовања.

О свом педагошком раду у којем је настала *Функционална метода*, Васиљевић каже:

> „Ја и нисам могао другачије поступити јер нисам одрастао поред музике Моцарта и Шопена, него на селу. Тамо сам по ваздан певао са сељачићима [...]. Да сам тим народним мелодијама накалемио неке њему стране, не бих био природан [...]. Узвратио сам народу оним што је његово, али сам му то пружио у једном вишем облику и са вишим циљем" (Васиљевић 1940: 6).

Народне песме представљају незаобилазан наставни материјал у реализацији елементарног музичког описмењавања. Такав приступ почетној настави солфеђа чини да метода Миодрага Васиљевића буде разумљива и приступачна апсолутно свим полазницима музичких школа. Уједно, то је и најзначајнији циљ савремене музичке педагогије.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду је изложен теоријски приказ *Функционалне методе* Миодрага А. Васиљевића и њен утицај на реализацију почетне наставе солфеђа. Утврђивањем основних карактеристика овог методичког поступка, стиче се утисак да је активна примена српских народних мотива, мелодија, ритмова и хармоније кроз савремену методику наставе солфеђа, врло брзо и лако нашла своју адекватну улогу. Васиљевић је био свестан у којој мери је његова метода са својим идејама и методологијом била свеобухватна. Таква сазнања су долазила након обимних истраживачких поступака. Тек након спроведених истраживања, добијени резултати су могли да се научно представе стручној музичкој јавности.

Разматрањем дидактичко-методичких полазишта *Функционалне методе*, са сигурношћу може да се тврди како примена традиционалног музичког система и богатог фолклорног наслеђа налази своје утемељење у реализацији музичког описмењавања ученика. Ради ефикаснијег вођења наставе, пожељно је комбиновати музички идиом традиционалног наслеђа са примерима у којима се примењује *дур-мол* систем. На тај начин се успоставља једна природна корелација српске традиционалне музике и класичног музичког описмењавања. Циљ је да се искористи капацитет звучних наслага, информација, богатих, разноврсних народних мелодија нагомиланих у музичкој свести ученика. Богатство звучне меморије се ствара од момента дечијег свесног прихватања и разумевања музичког окружења у којем се одраста. Формирањем и применом инструктивних модела, народних мелодија у свом изворном звучању и осмишљавањем варијација на познате теме, ученику се у оквиру класичног *дур-мол* система олакшава поставка тонских функција. Такође, са успехом се реализује техника певања и читања с листа, препознавање звучних висина, двозвука, трозвука, четворозвука, различитих ритмичких фигура и хармонских склопова. Доприноси се спознавању и теорије музике у целини. Неопходно је да синтезу два методичка правца, представника класичне школе нотног описмењавања и *Функционалну методу* Миодрага Васиљевића, ученици прихвате као целовити начин музичког размишљања. Симбиозом два различита, неретко и супростављена типа музичке грађе, ученици имају прилику да свој стечени музички фонд који носе са собом као део личног и колективно несвесног, сопственог породичног васпитања у духу традиције и народне баштине, препознају као спону са тенденцијама савременог музичког образовања. Осим тога, Васиљевићева *Функционална метода* као дидактичко-методички правац у почетној настави солфеђа који већ дуже време са својим оригиналним решењима даје резултате вредне пажње, била је инспирација за примену народне музичке грађе и у оквиру инструменталне наставе. На тај начин, *Функционална метода* Миодрага

А. Васиљевића постаје пут и путоказ у тражењу универзалних вредности у целокупном музичком образовању и васпитању, а на темељима наслеђа српског народа са неоспорним интелектуалним и културним потенцијалом.

ЛИТЕРАТУРА

Ban–Svalina 2013: Marina Ban – Vesna Svalina. „Različiti pristupi savladavanju intonacije u nastavi solfeggia". *Život i škola*. br. 30. (2/2013),172–192.

Васиљевић *Ђачко пјевање*: Миодраг А. Васиљевић. *Ђачко пјевање,* Архив града Београда. Архива Миодрага А. Васиљевића, свежањ бр. 54/7. стр. 6.

Васиљевић 1939: Миодраг А. Васиљевић. *Интонација у вези са музичким диктатом и музичком ритмиком.* Београд*:* Фрајтова музичка библиотека.

Васиљевић 1940: Миодраг А. Васиљевић. *Нотно пјевање у теорији и пракси.* Београд: Фрајтова музичка библиотека.

Васиљевић 1952: Миодраг А. Васиљевић. *Једногласни солфеђо заснован на народном пјевању*. Београд: Просвета.

Vasiljević 1978: Zorislava Vasiljević. *Metodika nastave solfeđa*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.

Дробни 1999: Ивана Дробни. „Улога песме у музичком описмењавању". *Педагошки форум (2).* Зборник радова. Вера Миланковић (ур.). Београд: Факултет музичке уметности.

Дробни 2008: Ивана Дробни. *Методичке основе вокално-инструменталне наставе.* Београд: Завод за уџбенике.

Јеремић 2015: Биљана Јеремић. „Од певања до музичке културе. Методика наставе музичке културе – Извођење музике певањем песама по слуху". *Практикум за васпитаче и учитеље*. Сомбор: Педагошки факултет.

Јовић Милетић 1996: Александра Јовић Милетић. *Функционална метода Миодрага А. Васиљевића и њена применљивост данас.* Магистарска теза. Београд: Факултет музичких уметности.

Јовић Милетић 2011: Александра Јовић Милетић. *Почетно музичко описмењавање на српском музичком језику*. Београд: Самостално издање аутора.

Кодела–Николић 2016: Слободан Кодела – Игор Николић. „Могућности примене уметничког стваралаштва Исидора Бајића у педагогији солфеђа". *Годишњице српских великана уметности.* Данијела Здравић Михаиловић (ур.). Ниш: Факултет уметности, 57–72.

Кодела 2018: Слободан Кодела. „Традиционална песма у уџбеничкој литератури наставе солфеђа у средњим музичким школама". *Традиционално и савремено у уметности и образовању*. Зборник радова. Драгана Цицовић Сарајлић (ур.). Косовска Митровица: Факултет уметности, 428–440.

Ризница културе 2016: <http://www.riznicasrpska.net/muzika/index.php?topic=327.0>. [приступљено 3. 11. 2016].

Rojko 2012: Pavel Rojko. *Psihološke osnove intonacije i ritma*. Zagreb: Muzička akademija Sveučilišta u Zagrebu.

Тракиловић 1999: Десанка Тракиловић. *Педагошко-дидактички принципи наставе музичке писмености у Републици Српској*. Докторски рад. Бијељина: Педагошки факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Petar M. ILIĆ
Boško Lj. MILOVANOVIĆ

MIODRAG VASILJEVIĆ'S FUNCTIONAL METHOD FOR BASIC SOLFEGGIO EDUCATION

Summary

This paper emphasizes theoretical view of the Miodrag Vasiljević's functional method and its impact on the implementation of elementary solfeggio teaching. This method established a basis for a creation of an authentic Serbian music school system. It was on its principles that the modern elementary solfeggio education was created, and richness of a national music heritage was taken at scientific, pedagogical, national and historic levels. Functional method is based on trusted and proven didactics including methodological solutions so that it achieves a tangible pedagogical results. Nevertheless, it has been faced a significant number of opponents among pedagogy experts, who did not have insight into a functional method. Once Vasiljević passed away, the Functional Method was removed from contemporary education programs, and the printing of his books was halted. The aim of this paper is to point out to the fact that the Serbian musical folklore can smoothly and easily be implemented into a modern elementary solfeggio education, simply by a selection of melodies, songs, and dances and with the help of Functional Method, as it is a logical upgrade of a present system.

Key words: Miodrag Vasiljević, Functional Method, Music Education, Traditional Serbian Music Heritage.

Рад је предат 12. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.036-057.874
371.3::73/76
doi:10.5937/bastina1947457J

Оригинални научни рад

*Горан М. ЈАНИЋИЈЕВИЋ**
Православни центар за младе Св. Петар Сарајевски – Источно Ново Сарајево

АНАЛОГНОСТ УМЕТНИЧКИХ ПОСТУПАКА И ТЕОРИЈСКИХ МЕТОДА КАО ПРЕТПОСТАВКА (Л)ИКОВНЕ КУЛТУРЕ

Апстракт: У историографско-дискурзивном разматрању из области методике наставе ликовне културе истражују се и презентују рани псеудомодели образовања на овом пољу. Методологија се заснива на препознавању и тумачењу писаних извора, а циљ истраживања је омогућавање платформе за комплексније и функционалније образовање кроз културолошко памћење, као и научно обашњење.

Кључне речи: образовање, (Л)иковна култура, антика, средњовековље, ренесанса, извори, креативно памћење.

Превазилажење антиномија теоријско-научних и креативно-уметничких приступа стварности и њеног унутрашњег смисла представља исход процеса, који је, као историјски реалитет, могуће и формално сагледавати. Од раздобља просветитељства образовање је природна тачка сусретања уметности и науке те се, из ове перспективе, најјасније може сагледавати дихотомија овог односа. А она је управо превазилажена у едукативном контексту:

> „Зидови који су некада дијелили знанствене дисциплине и гране били су порушени. Специјалисти су стекли слободу проматрања подручја својих колега који су вршили истраживања у другим дисциплинама, а из тога је произишло посве ново поимање сустава знаности и умјетности“ (Bialostocki 1986: 12).

Чак и протоисторија коначне синтезе открива такве културолошке пориве од најранијих периода и заједница где је сматрано да уметност и наука значајно утичу на просперитет друштва у целини. У већој или мањој мери, култура је у појединачним раздобљима „показивала спремност“ померања унутрашњих граница између ове две области у оквирима псеудосистема тј. области која се препознаје као човеков духовни живот. Елементи повезивања одређених знања са ефектима креативних достигнућа емпиријског су карактера:

* dgjanicijevic@gmail.com

> „Не само да историјска традиција и примарни животни поредак чине јединство света у коме живимо као људи; начин на који упознајемо једни друге, начин на који упознајемо историјска предања, начин на који упознајемо природне датости наше егзистенције и нашег света – све то чини један заиста херменеутички универзум, у који нисмо затворени као у непрелазне границе, већ коме смо отворени“ (Gadamer 2011: 26).

Херменеутика евоцира универзалност емпиријског приступа од најранијих времена где је сваком *методу* претпостављен *предмет* (сазнања), а на основу тога дефинисани *циљеви*. Чак и уколико постоји сагласност да овај метод „пева лабудову песму“ у филозофији (Кремер 2010: 67–71), такав дискурс, кроз гносеолошку неизвесност у *уметничкој интерпретацији*, остаје отворен према искуству као позитивистички схваћеном исходу креативних основа сазнатљивости (Gadamer 2011: 25). У чињеници да се уметничким делом сазнаје истина која ни на какав други начин није достижна састоји се и филозофски значај уметности, који опстаје упркос свим размишљањима. Дакле, заједно с искуством филозофије, искуство уметности јесте најуверљивије упозорење научној свести да призна своје границе. „Спорење око права на *истину*“ временом је превазилажено кроз синтетичност саме културе, а емпиријско-предањска целовитост претпоставка је образовања на свим нивоима. Из перспективе стицања уметничких искустава и знања, која су утемељена на тим основама, у оквирима едукативних процеса, не само да је упутно испитати карактер и темељ *уметничко-теоријске синтезе*, већ и хоризонте онога што се као супстрат појављује у наставним програмима. То подразумева и одређено појмовно „преиспитивање“, почевши од назива предмета *Ликовна култура* у саставу наставног *курикулума* у основним и средњим школама.

КАРАКТЕР И ДЕФИНИЦИЈА ПОЈМА *ЛИКОВНА КУЛТУРА*

Опредељеност да се један *предмет* као саставни део образовног система постави у *културолошки контекст*, упркос сложености која се рефлектује на нивоу наставних процеса, јасно указује на циљеве, то јест коначан исход у дефиницији профила личности кроз њен развој. Основна претпоставка јесте да се кроз предмет *Ликовна култура* у систему школства стиче одређена ликовна култура, постајући својство претпостављеног субјекта. Није дакле више (само) у питању то да се стечена знања и практична искуства могу примењивати (корисно употребити) на овај или онај начин, већ је реч о партикуларности стеченог у коначном одређивању личности и то не само у односу на *културолошки ниво*, већ и способност визуелне комуникације, те одређеног система духовности о чему је неопходно

посебно разматрање. Конструкција „ликовна култура као својство личности“ рефлектује једну класичну поставку образовања, засновану на древним хеленским узорима, чија се суштина огледа али и учитава и кроз – сада већ архаични појам – „васпитање“.

> „И у времену после класичног грчког света срећемо се са појмом хетерономије уметности, са подвргавањем уметности различитим спољашњим циљевима – васпитним, моралним, религијским, политичким. Све до нашег столећа траје историја хетерономије уметности, све до буђења самосвести поезије, сликарства, музике у позном грађанском идеалу апсолутне уметности“ (Damjanović 1976: 20–21).

Едукативна примена уметничких вредности, на пример, заснивала се на ставу да оплемењују личност, што је установљено како на естетичарско-етичкој (и обрнуто) сукцесији тако и рефлексијама платонског идеализма. Та древна премиса племенитости рефлектована је и у Диотиминој дефиницији љубави схваћеној као „рађање у лепоти и телом и душом“ (Platon 2003: 72).

Чињеница, да појам *култура* проистиче из још старијег – *култ*, евоцира извесне религијске импликације али и оквире животне стварности чак и етоса, где су однеговани и развијани одређени цивилизацијски модели. „Но умјетност у осталоме тежи истом чему и религија (бескрајним трансцендирањем) и знаност (бескрајном прогресијом): тежи надилажењу несреће живота; у зорном оприсутњењу иманентних тоталитета, у умјетничком ужитку успјева постићи моментално избављење“ (Hadler 2011: 21). Способност култне репрезентације кроз визуелно обликовање митова, али и презентност самих њихових идеја тесно је повезала креативну и религијску сферу све док уметност није постала „култ по себи“. Но, упркос томе што је уметност од XX века доживела извесно „самоосвешћење“ и „стекла аутономију“ у односу на значења из домена културе и реалитета опаженог окружења (Imdahl 2005: 7–67), култно-културолошки карактер представља спону са њеном прошлошћу те се може сматрати макар и неопходним минимумом у конституисању самосвесне личности у односу на њено порекло и припадност одређеној друштвеној заједници са континуитетом. На тај начин и у том контексту, искуство уметности постаје трајно својство одређене личности. Делимично магловито изражено схватање о „духовном својству или својини“ има традицију управо у домену образовања. Тако се у једном извештају школског надзорника из Зајечара од 15. 6. 1932. може прочитати:

> „На извршеном прегледу установио сам: да је рад наставника методолошки правилан, да је наставно градиво обрађено по програму за овај разред и утврђено је тако да је исто постало дечија *душевна својина*. На васпитну страну ученика и ученица обраћено је довољно пажње. На основу члана 104. Закона о народним школама рад г. Јанићијевић Димитрија учитеља у овој школској години оцењујем оценом – одличан“ (Милошевић 1982: 47).

Зарад прецизније дефиниције појмова и покренутог питања неопходно је нагласити да је уже схваћен предмет дефинисан као *ликовна уметност*, што опет рефлектује један историјски преокрет. Такође је реч о томе да придев указује на поетску структуру предмета и то не само у изворном значењу речи *εἰκών* (слика, прилика, лик, кип), већ и ширем, које се дефинише око појма *сликовности.* Тиме је само донекле начињена разлика између визуелних и „текстуалних" уметности, док коначна и потпуна диферентност у основи – није ни могућа. На то указује теза, проистекла из исказа књижевника Ернста Роберта Куртијуса да „ако би Платонова дела нестала не бисмо их могли реконструисати на темељу грчке уметности", односно – контратеза Бијалостоцког да се ни хеленска уметност не би могла реконструисати на основу пометнутих списа. „Тешко је занијекати да се Logos исказује само у ријечи, али је подједнако таутолошка тврдња да се Eikon изражава само у слици" (Bialostocki 1986: 30). Као што се ликовна уметност не може до краја разграничити са мисаоном културом, тако је и литература незамислива без одређеног степена сликовности. Одредница „ликовно", стога, представља тек путоказ ка дефиницији уметничког облика. Сама реч „уметност" (*ars*) веома дуго је стајала као синоним за ликовне и визуелне традиције те није обухватала музику, књижевност, игру итд. Из појма *εἰκών* изведена је и одредница „сликарство" под којом се такође подразумевала и скулптура. То је уочљиво у делу „Лаокон или о границама сликарства и поезије" Гетолда Ефреима Лесинга (Lesing 1964: 46). Аутор под поезијом подразумева укупну књижевност. Разлике, уочаване од стране филозофа и критичара отвориле су и питање блискости: „У одсуству дубљег промишљања, све њих „слично дејство" сликарства и поезије наводи на „природни" закључак да су, у крајњој инстанци, разлике између те две уметности мање значајне од њиховог заједничког телоса" (Šnajder 1999: 273–289). Појам „лепа уметност" такође се односи на ликовно стваралаштво.

„Субјекти уметности" дефинисани су у односу на принцип активности у процесу њеног настајања где се препознају: онај, који је непосредно створио једно дело и актери рецепције тј. публика. На нивоу основног и средњошколског образовања још увек није извесно ко ће заузети коју коначну позицију. Чак и у оквирима високог струковног или академског школства подразумева се образовање „за" и „кроз" уметност (Damnjanović 1976: 24). У таквом контексту отвара се питање *естетског васпитања* чији би циљ требао бити дефинисан у могућности препознавања и творења *лепог*, које потенцијално постаје уметност или нова стварност. Овај појам, међутим, не обухвата само форму већ и оно што се „открива" у њој, то јест, у најдубљим слојевима приказа као и „...најповољније властито дејство које би у том односу уметност и лепота IDEALITER могле имати у једном остваренom људском опстанку, у своме доступном естетском и уметничком развоју личности" (Damnjanović 1976: 16).

Тако се и изразу „ликовна култура“ учитава појам *умеīносīи* као примарни садржај. У овој појмовној релацији (ликовна) *умеīносī* у основи представља предмет, а *кулīура* дефинише приступ-метод тј. одређује, односно проширује хоризонте померајући их према појму „мишљење“ (Arnhajm 2003: 148–167). Одређена дискурзивност као претпоставка културолошког приступа предмету доводи до питања односа науке и уметности, који лавира на линији широког дијапазона од схватања „да уметнику никаква теорија није потребна, да му она, према поузданој психологији, чак може сметати, умртвљујући његово живо језгро, стваралачки порив“ (Damjanović 1976: 10–11), све до схватања да није основано раздвајати, чак ни разликовати ове две области. (Фајерабанд 1994: 113). Такође је значајна традиција убрајања уметности у тзв. „духовне науке“: „Духовне науке се тако очигледно разумевају из аналогије са природним наукама да нестаје идеалистички призвук садржан у појмовима духа и науке о духу“ (Gadamer 2011: 31).

Можда је најпоучније управо из перспективе појмовних дефиниција размотрити како је уметност посматрана и тумачена у културолошком контексту и то кроз развој наука које су се њоме бавиле и још увек се баве. Преломну тачку представља тврдња да је уметност привлачна и на основу (унутрашњег) садржаја, а не само спољашњости форме и њене лепоте, која по себи производи „магнетизам“ као основ рецепције. Ту се очигледно кренуло од поучног примера хеленске скулптуре чија лепота није била упитна али чије је значење требало доказивати. У „симптоме уметности“ Јохан Јоаким Винкелман убројао је „начин мишљења“ и „високо место које је уметност заузимала у свести древних Хелена“ (Винкелман 1996: 81). Наука о уметности из те перспективе кренула је путем историографског приступа, тражећи узроке у прошлости. У контексту разматрања о *ликовној кулīури* основано је питање: може ли се уметнички проблем разматрати и педагошки афирмисати без обзира на прошлост. Филозофија је истовремено кроз естетику актуализовала проблем питања уметности и то на феноменолошки, сложен начин, тако да је од овог раздобља тешко повући јасну границу између историографских и дискурзивних приступа у једном теоријско-уметничком спису или шире.

Културолошки метод Јакоба Буркхарта и Ипполита Тена проширио је предмет управо на домен културе у ширем смислу, посматрајући њене рефлексије у уметности, стиловима и раздобљима и ређе – у уметничким делима. Из перспективе ликовне педагогије поучно у овом приступу јесте *йрейознавање меса и смисла умеīносīи* у оквирима реалитета свакодневице. Транслација значења из ове у уметничку сферу представљала је сложено, али животно питање уметности на нивоу симболизма, што ипак укључује одређено знање да се у „учинку духа“ препозна управо тај „дух“, да буде схваћен као део сопства и основ повезаности са другим субјектима,

природом и наслеђем. На основу теорије о симболима Ернста Касирера (Kasirer 1985: 12), где се уочава извесна аналогност Јунговом психолошком симболизму (Jung 1987: 33), Аби Мориц Варбург засновао је метод иконолошких „ишчитавања" уметничких дела. Уз Фрица Саксла, његов најзначајнији следбеник био је Ервин Панофски, утемељивач традиције, где су у контексту слика актуализована многа међусобно повезана знања и „захтев" за вишим нивоом образовања:

> „Један је елемент притом надмашио пуко заснивање знанственог смјера на свеучилиштима Новога свијета, а најбоље се може објаснити на примјеру зачетника метода: Панофски, 'последњи хуманист', с парнасовских је висина своје бескрајне образованости истодобно водио имагинарни дијалог с умјетницима и знанственицима златног доба ренесансе" (Eberlein 2007: 167).

Пресудно запажање јесте и то да је готово култно поштовање одређених парадигми из магијске сфере преношено на поље науке и технологије (Beg 2016).

Проширено значење али и „мултифункционалност" слике од XX столећа, у основи, не само што даје широко поље могућности ликовне културе кроз образовање, већ сада и подразумевајући комуниколошки ниво. Деконструкција слике, са друге стране, према критеријуму аутономности довела је до раскидања везе са миметичким и литерарним сферама: „Ако се сликовна разлика, у аналогији са Дериданим појмом différance схвати као разлика и као разлучивање од логичке структуралности метафизике језика, тада преостаје тек оно „мистично" које слику и у доба њезине дигиталне урођености у виртуелни простор–вријеме неотклоњиво повезује с вишком имагинарнога" (Pajić 2014: 2019). Такво проширивање хоризоната предмета утицало је на незамисливост појма *ликовна* без другог – *визуелна култ̄ура*. Међутим за разлику од првог као премисаоно уметничког појма други не садржи нужно такве претпоставке. Због тога се верује да визуелна култура доводи уметност у епилошку ситуацију. Слика је добила популистички карактер и без спољашњег апела на њену садржину и додатних упутстава све је теже у њој препознавати учинак уметничког приступа. „Савремена култура је углавном постала визуелна. Млади тренутно стичу више информација од слике него од текста..." (Maravić 2014: 8). У том светлу неопходно је размотрити процесе стапања наведених појмова. Још у првим деценијама XX столећа знаменити представник бечке школе историје уметности Алојз Ригл уочио је да се истоветно уметничко хтење (*kunstwollen*) може препознавати у делима високе уметности и код обликовања употребних предмета (Riegl 1927: 125). Све је више релативизована граница између стварности и уметности као нове стварности. Током XX столећа „пробијене су баријере" на овом плану што је довело до теорија о „крају уметности" (Belting 2010: 197–200), бар у оном виду како је препознавана у контексту европске културе до XX столећа.

> „Налазимо се на крају дуготрајног изазова који је кроз кубистичко разарање форме, експресионистичко преобликовање, надреалистичко загонетање, све веће пражњење слика до у беспредметност најзад довело до резолутне сумње у слику и уметност уопште“ (Гадамер 1999: 50).

Ово питање, међутим, поставља се и на нивоу образовања, што је и права тема разматрања. Имају ли право генерације садашњице на извесну рекапитулацију процеса развоја европске културе као основ разумевања сопствених премиса или то више није битно. У односу на курикулум поставља се и друго – питање дихотомије практичне и теоријске наставе. Копирање ремек-дела европске и светске уметности чини се бесциљним, а само теоријско фокусирање у изванкреативном контексту не оставља простора да се о традицији мисли као о очигледној врсности. Да ликовна и визуелна култура данас стоје у међусобно прожимајућем односу, више није упитно, али право питање јесте како на основу другог појма доспевати до разумевања уметничких традиција и континуитета и у којој мери. „Док се данас у свету више не може повући јасна линија раздвајања између „високе“ и „ниске“ културе, јер се оне међусобно прожимају и остварују интертекстуалне односе, релације термина ликовно и визуелно базирају се још увек на модернистичкој диференцији тих појмова“ (Maravić 2014: 8). Из тог разлога може се закључити да ликовна култура данас подразумева *конūексūи* како уметничких дела, њиховог настајања, тако и естетског поимања уметности и стварности.

> „Разумјевање ликовних дјела појава и праваца, стилских мијена и суврeменог окружја у учењу и поучавању предмета ликовна култура и ликовна умјетност темељи се на познавању друштвенога и повјесноga контекста у којему се јављају“ (*Nacionalni kurikulum nastavnoga predmeta Likovna kultura i Likovna umjetnost (prijedlog),* 2016: 6).

Са једне стране, на основу доступности информација предмет је приближен „корисницима“, док са друге, постаје све мање јасан и разумљив. Захтев за извесношћу циљева и јасности предмета нарочито је оправдан из перспективе педагошко-дидактичких домета и праксе. Стога се у односу на *циљ* одређују хоризонти *йредмеūа*. Но, нимало лако није определити карактер и количину садржаја у односу на претпостављени идеал. Због тога је разумљива виоленција теоријских истраживања у области педагогије, дидактике и домена методике ликовне културе. Питање метода, чини се, једнако је значајно као и сам предмет у свом обиму, садржају и смислу.

Културолошки карактер предмета, у том смислу, још једном упућује на иконолошки метод и начин на који су повезивани садржаји „високе“ и „ниске“ уметности кроз сопствену контекстуализацију. Бављење *значењем* сликовних приказа на поштанским маркама, новинским фотографијама и са реклама Абија Морица Варбурга, у односу на постулате стилско-иконографске синтезе, „развијао“ је још у претходном столећу Ервин Панофски. У његовом чланку

„Идеолошке претходнице Ролс Ројсовог хладњака“ разматра се учинак једне особене културе на производ који дефинише и извесни уметнички учинак. Упоређивање са делима архитектуре и фокус на сребрној женској фигурини, обликованој на основу скулптуре Чарлса Сикеса у духу *Арт Нуво*-а, водили су путем друштвене контекстуализације једне псеудоуметничке форме.

> „У позадини, иза тог прочеља од металних шипки, које се наводно још ручно прави, наслућујемо савршен механизам. Налази се тамо чувени мотор аутомобила који се до данас сматра симболом технолошког достигнућа и пословичне поузданости. Интерпретација Панофског односи се на три елемента, схваћена као симптоми трајних склоности типичних за Енглезе и за енглеску цивилизацију и присутних од средњега вијека“ (Bialostocki 1986: 132).

Правац таквих истраживања у едукативном смислу упућује на могућност естетског посматрања стварности и уметности са претпоставком развоја „уметничког чула“ за препознавање креативног учинка у сопственом окружењу. У томе се огледа и потенцијал усклађивања субјекта и средине и, ако је могуће начинити пресудни корак у том правцу, *релативизација вредности*, упадљиво и агресивно присутна у друштву које „заборавља на сопствену културу“, што је тако очигледно у сфери јавних споменика и урбане декоративности, то онда делом „размагљује“ предмет и метод *Ликовне културе*.

> „Овако формирана личност најпогоднија је да процењује квалитете у својој средини, укључујући и естетске квалитете. Таква личност је истовремено и сигурна предодбрана против свега што је нехумано, ружно, деструктивно и негативно, то је личност која представља сигурну заштиту од кича и шунда. Иманентна је функција визуелног и ликовног васпитања не само у обезбеђивању интегритета личности, већ и у увођењу ове личности у естетске феномене света, друштва и уметности, јер је ликовна култура по својој природи елементарна и непосредна“ (Karlavaris 1978: 25).

Тако постаје и извеснија релација културе у ширем смислу и образовања као њене потенцијалне премисе. Уосталом ова релација део је традиције у којој се огледа европско али и домаће наслеђе:

> „За уобичајени садржај речи ’образовање’ прва важна ствар јесте да је старији појам ’природног образовања’ који подразумева спољашњу појаву (образовање удова, лепо образован стас) и уопште облике које производи природа (нпр. ’образовање планина’), да је тај појам тада малтене потпуно био замењен новим појмом. Образовање је данас најтешње повезано с појмом културе и означава, пре свега, човеку својствен начин да развија природне склоности и способности“ (Gadamer 2011: 39).

Како култура у првој половини XXI столећа поприма „изразито телесни“ карактер (у чему не треба препознавати „одсуство духа“), што је „већ виђено“ у ренесанси, неокласицизму и романтизму, на том пољу је могуће

успоставити мостове културолошког повезивања уметности и стварности. Познавање савремене културе али и традиције, стога представља претпоставку образовања у овом домену.

Повратак на саме почетке разматрања чини се неминовним на основу закључка да предмет *Ликовна култура* стоји у тесној вези са феноменом *ликовна култура* у ширем смислу, као узрочним и исходишним садржајем из чега се „конструише" едукативни супстрат.

ПРОТОИСТОРИЈА ЛИКОВНЕ КУЛТУРЕ КРОЗ РАНЕ ДИДАКТИЧКЕ МОДЕЛЕ И ЊИХОВЕ РЕФЛЕКСИЈЕ НА САВРЕМЕНУ МЕТОДИКУ

У бројним разматрањима о методици наставе *Ликовне културе* или естетском образовању у ширем смислу, обично се најпре констатује да „систематске наставе" у овој области није било пре XIX столећа (Спасојевић 2011), а друштвено-економски односи јесу један од узрока. Уметност је често, у ранијим раздобљима, схватана као привилегија виших слојева друштва и собом је пројављивала одређени елитизам. Из те перспективе може се поставити истоветно питање и у односу на неолиберални систем савремене Европе. Историјска стварност, са друге стране, јесте и то да је уметност не само имала континуитет већ и значајну партикуларност у развоју европске цивилизације, што је рефлектовано и кроз перманентност ликовне културе, премда до краја нису разјашњени сви начини на које је то било омогућено. Из тог разлога неопходно је још једном истражити принципе и моделе који су имали дејства у свом и постулирали културу потоњих раздобља.

> „Утемељивачке цивилизације створиле су дела којима се људи и дан-данас диве, узорне установе и вредности, које ће потом столећима служити као подлога непрекидном, у историјском погледу преиначујућем стварању; то стварање ослањаће се на један мит, коме ће свака нова генерација додавати нешто своје" (Pasron 1980: 92).

Фокусирање на традиције утемељивачких култура стога представља методолошко упориште и логично полазиште кроз разматрања о деловању наслеђа на тренутни статус и карактер предмета који се истражује.

> „У циљу темељнијег проучавања целог комплекса ликовне културе, диференцирала су се четири велика, основна подручја, наиме, подручја праксе и научно-теоријска дисциплина: уметничка пракса, теорија уметности (наука о уметности), историја уметности и ликовна култура" (Karlavaris, 1978:18).

У таквим врстама огледа обично се препознаје култура древних Хелена као темељ европске, а и у језику овог етноса дефинисани су и базични

појмови образовања: *педагогија*, *дидактика* и *методика*. (*παιδαγωγέω* – децу одгајати, водити, поучавати; *διδάσκω* – поучавати, образовати; *μέθοδος* – пут истраживања, начин истраживања).

> „У највећој је мери значајна чињеница да се управо у античкој Грчкој, у класичној Хелади први пут у историји уметности сусрећемо са самосвесном личношћу уметника, са личним делом. Хелени су, по Роклеру, поставили и темељ и темеље уметничког васпитања. У културном и друштвеном животу људи практично је остваривan принцип васпитања занатлија-уметника у радионицама, затим, и нарочито; принцип мајстора, снажне личности уметника и то, на првом месту, кроз техничко-технолошка знања и искуства" (Damnjanović 1976: 30).

Свакако да се у описаном моделу најпре уочава фокус на образовању самих уметника, и то на првом месту кроз технике и технолошко исксутво и знања. Тако се на овом нивоу још увек не препознају темељи ликовне културе у ширем смислу и место које је заузимала почев од раздобља просветитељства, изван култова и религијске применљивости. Стога је неопходан „повратак" на Винкелманову тезу о високом месту коју је уметност заузимала у античком друштву: „У погледу устава и владавине у Грчкој, слобода је први узрок првенства уметности" (Винкелман 1996: 82). Осећај слободе као и сопствене посебности, спајање елемената младости и мудрости (*sofrosine*), такмичарски дух (*ἀγών* – сабориште, рвалиште, игра, надигравање, такмичење) и урођена склоност ка лепом и украсу били су подстицајни елементи развоја античке уметности. Хелени су необично много ценили *младост*, тежећи да јој што раније могуће прикључе *мудрост*. У томе се огледала улога педагога. Уз слободу и осећање припадности (полису, заједници, друштву...) доприносило је развоју свести о просперитету тог друштва, а духовни аспект схватан је као не мање значајан од материјалног.

> „И на уметност је применљиван општи грчки појам великог значаја васпитања (*παιδδευσις*), без обзира на то да ли је ово сасвим оправдано. Вечно ће се постављати питање како је настао тај чисти процват људског образовања? Како се потврђивала та слобода у законитоме и та законитост у слободноме?" (Burkhart 1992: 14).

Објашњење се пре свега налази у „еластичности" култа, који није био повезан са одређеним местом; осим у храмовима, скулптуре су се постављале и по шумама, планинским врховима, поред путева, а слике – испод отворених тремова. Људи су просто били окружени уметничким делима што је морало имати изражено дејство на њихову свест од самог детињства. Тако је слобода култа преношена у сферу културе, а естетско начело прожимало је „дух народа". Уметност је већ у овом раздобљу делимично схватана као вредност по себи.

> „Та уметности, која је, поседујући запањујућу виталност, претрајала толико тога другога и најдивније плодове давала све до започелог доба римских царева већ у најранијим нађеним предметима показала се у таквом обиљу врсти и облика које је указивало на неизмерно богату будућност“ (Burkhart 1992: 7).

Писани извори упућују на чињеницу да је негде отприлике од Александровог раздобља стандардним наставним предметима прикључено и *цр-тање*. Свест о значају образовања код Хелена изражена је и обичајем да је део казне за веће преступнике постојала забрана да њихова деца могу имати часове и наставнике (Burkhart 1992: 328).

Да су вредности и значај образовања стављени у фокус римске културе посредством хеленства тешко је прецизно утврдити и доказати. Ова еклектичка култура ипак је успела да спољашње утицаје обоји сопственом естетиком, а прикупљање и излагање уметничких дела у вртовима вила и домуса омогућила је уживање у *лепом* бар вишим слојевима друштва. Временом је то преношено у јавни простор те се ово друштво постепено, али у великој мери, окружило сликама и статуама. Фукнционална контекстуализација утицала је на то да је у креативном раду још увек преовладавао техничко-технолошки принцип. Овај захтев још увек је стајао на Платоновом становишту, а уметност је схватана као *μιμηττικὴ τέχνη*, што упућује и на други – о подражавању природе. „Онда је свака уметност која подражава далеко од истине и то је, како се чини, све што она може да изрази јер од сваке ствари обухвата само један мали део и то само њен изглед (слику)“ (Platon 2005: 243). Премда је у Витрувијевом десетотомном спису о архитектури доминирала техничка перспектива, у уводном делу може се прочитати мишљење о значају компликснијег типа образовања. Тиме је аутор указао на едукативна стремљења у свом раздобљу, поменувши и неке технициˇ хетерогене, чак веома удаљене научне области попут медицине и права:

> „Према томе, архитекта мора бити и талентован и пријемчив за науку. Јер, ни таленат без науке, ни наука без талента не могу да створе савременог уметника. Зато архитекта мора да буде писмен, вешт у цртању и добар познавалац геометрије, да добро познаје историју, да је марљиво слушао филозофију и упознао музику, да није незналица и у медицини, да се разуме у правна питања и да има знања из астрологије и о небеским законима“ (Vitruvije 2006: 12).

Под естетским образовањем Витрувије свакако подразумева развијање талента кроз саму праксу где је уочљива тежња да се превазиђе занатски приступ. Император и филозоф (стоик) Марко Аурелије у својим списима мемоарског карактера више пута наглашава значај образовања. То чини рекло би се у „гадамеровском духу“, кроз тезу да образовање утиче на (лепо) обликовање личности (душе). Када се осврне на овај пример може се закључити да су схватања о естетском дејству на развој личности у крајње позитивној

конотацији имала дугу традицију која сеже до нашег раздобља. У спису је предочена широка лепеза образовних елемената који партиципирају у формирању самосвесне личности. Већ на почетку прве књиге Марко Аурелије каже да је од свог прадеде прихватио обичај да „држи у кући добре учитеље" (Aurelije 2004: 39). За њега је образовање представљало „мост" ка другим људима свих друштвених слојева и категорија, са којима се управо на овом нивоу осећао блиским и повезаним. Такође га је схватао као личну утеху у песимистичким визијама о ништавности и пролазности овоземаљског живота:

> „И сваки онај који своју душу одваја од душе осталих бића са којима је она у суштини истоветна, отпадник је од људског друштва. Један филозофира иако нема кошуље, други, иако је без књига. Трећи је полунаг. „Немам хлеба", каже он, „али се држим разума". А ја кажем: „Науке ми не дају ништа за јело, али им ипак остајем веран". Воли оно мало стручног образовања које си стекао и њему тражи утеху" (Aurelije 2004: 81).

Симптоматично је да су Римљани у астрологији уочавали ефекат повезивања науке и религије (култа) те су ова знања била веома цењена. И пре њих Хелени су значајно обраћали пажњу на звезде и уређеност света-космоса, а сама реч *κόσμος* (ред, накит) имала је више значења где доминирају „ред и уређеност" (државе, војске) као и „украс" што се односило не само на женски накит, већ и на декорацију војничких оклопа. Тако се може констатовати извесна естетска основа повезивања хетерогених значења. Римљани су „радо" прихватали таква схватања на основу аналогности са властитим осећањем за ред. Уметност је такође схватана у том смислу: у архитектури доминирало је хармонијско начело, а на ликовним приказима склад форме као рефлекс „унутрашње" племенитости душе. Такође *λεῖο* је указивало на смирење образованих личности као индикатор њихове спознаје смисла живота и постојања. Такве претпоставке уочљиве су и у поменутом спису Марка Аурелија:

> „Могу ли сирове и неодгојене душе узнемирити човека који има уметничку душу и који је разуман? А која је душа уметничка и разумна? Да ли она која зна за прапочетак и крајњу сврху ствари, за општи разум који прожима читав свет и који вечито и у одређеним размацима управља васионом?" (Aurelije 2004: 102).

Некакво „измирење" са светом око себе, што је пролегомена уметнички обликоване личности, према визији Марка Аурелија, има своју аналогију у схватању да ликовна култура потенцијално обликује субјекта, који тако постаје свестан и активан члан друштва, разумевајући његов карактер и смисао управо из перспективе визуелне културе (Maravić 2014: 8).

Растућа популарност уметничких приказа у оквирима римске културе те њихово „измештање" из култног контекста и простора, утицало је на промену статуса и карактера уметничког дела које „је било лишено својих корена,

улазило је у нову сферу, у сферу укуса и естетског вредновања" (Keler 1970: 12). „Хеленски темељ" естетског васпитања, етаблиран у оквирима римске културе, утирао је пут даљем развоју.

Рани хришћани као римски грађани наследили су такве ставове. Премда је клир, укључујући и ране теологе-апологете, био против уметничких традиција на основу њихове тесне повезаности са паганским култом, обиље уметничког материјала у археолошким налазима указује на богатсво продукције и склоност ка уметности, нарочито изражене у сепулкралном контексту. У спису „Благодарна реч Оригену" Григорије Чудотворац афирмише синтезу античких наука укључујући филозофију, геометрију и астрономију са хришћанским учењем (Свети Григорије Чудотворац 2009: 28–29). Велики теолози попут Атанасија Александријског најпре су завршили су Платонову академију.

Средњовековно естетско образовање у оквирима хришћанске културе развијало се такође под утицајем неоплатонизма. „Идеја слике" налазила се најпре у души субјекта који је створио, односно, била је садржана у прототипу. Архетипски постулати слике (чак и данас помало нејасна категорија на основу чега се мисли да се продукција одвијала кроз копирање) утицали су на хијератичност форме, а промене су зависиле од иконографског фокуса.

> „За мишљење средњег века, дакле, била је утврђена чињеница да уметник уобличава ако не из једне идеје у правом метафоричком смислу, а оно ипак из унутрашње *īредсīаве форме* која претходи делу или „quasi – идеје"; али – отуда није случајно што схоластика, када узима уметност за поређење, најраће узима архитекту – питање, како би се ова унутрашња представа форме могла да односу према опажању онога што је природно дато, у средњовековном мишљењу уопште није могло да се развије" (Panofsky 1987: 60).

Настајући на основу „унутрашњих слика", средњовековна уметност кренула је једним херметичним правцем. Колективитет, са друге стране, као одлика креативног модела и предањског карактера продукције, утицао је на успостављање одређеног миљеа у ком се појављује и развија визуелна култура. Педагошки поступци актуализовали су античке узоре радионица са „мајсторима и шегртима" (Damnjanović 1976: 35). Положај уметника постепено се мењао самим развојем уметности и кретао према оним блиставим дометима, упамћеним у историји (уметности). Премда се ова традиција и данас посматра као изразито црквена, неопходно је указати на чињеницу да су изузетно широки кругови, дакле – укупно становништво, били укључени у њену рецепцију, што је морало да се рефлектује на извесност ликовне културе.

> „И античка филозофија и хришћанска патристика дају слици знатно шири значај. Ако стари Харнак у својој историји догме уопштава да је за поштовање иконе 'Све слика и слика све (Alles ist ein Bild und das Bild ist alles)' – он не претерује.

> За Јована Дамаскина и његове присталице постоје два света: један пролазни свет сенки у коме се крећу и постоје само 'отисци' и духовна стварност непроменљивих прототипова која стоји иза слика" (Радојчић 1982: 89).

У теоријском смислу, *средњовековље* представља раздобље усмене традиције. Тек од XVI столећа настају бројни сликарски приручници-практикуми, где су обједињавана знања и искуства из области иконографије (у односу на изворе) и технологије. Неки од њих бацају светло на уметност зрелог средњовековља. Тако *Ерминија* Дионисија из Фурне тумачи сликарство палеолошког сликара Мануила Панселина из XIV столећа. Слични типици састављани су ради преношења знања и искустава на млађе следбенике уметничког заната. Такав предањски карактер ликовне културе опстао је на Балкану и неким православним крајевима до самих почетака XX столећа (Радојчић 1982: 81–83). Егзистирао је напоредо са развојем уметности од закаснелог барока, неокласицизма и романтизма, те академизма у ширем смислу.

> „О подизању младих сликара у нашој средини нарочито смо добро упознали из података дубровачког архива. Време учења је трајало седам година; мајстор се обавезивао да ће ученик 'bene et solicite docere artem suam pictorum', а дечак се обавезивао да ће служити, учити и слушати (servio, famulari et oboedire...); прву годину учења плаћали су ученици мајсторима, од друге године ученик се храни бесплатно, последње две године мајстор даје ученику: храну, стан и одело; на завршетку ученик је добијао 'permanenta arti': 'designa, petram ad molendum colores et penellum' (цртеже – узоре по којима ће као млад сликар радити, камен за млевење боје и четкицу) – касније су неки добијали капу и одело" (Радојчић 1982: 92).

Чини се да је преувеличавана разлика између средњовековних и ренесансних педагошких модела (Damnjanović 1976: 35) будући да се увек ослањало на очиту диференцију између сликарских поетика ова два раздобља. Приступ учењу се није значајно променио.

> „Зато се ви који сте с племенитости свога духа љубитељи ове врсте умјетности и који први пут у њу крочите претходно оборужајте љубављу, скромношћу, понизношћу и упорношћу. Исто тако, што раније можеш стави се под вођство мајстора како би стекао знање, а од њега се растави што је могуће касније" (Cennini 2007: 32).

Сама личност мајстора у ренесанси добијала је неку значајнију „ауру", на основу личне харизматичности и бољег положаја у друштву. Ликовни поступци темељили су се на оптичкој перцептивности, а иконографија је укључивала обновљене античке митове и хришћанске мотиве. „Идеја лепоте која превазилази природу" (Panofsky 1987: 73) као поетска окосница ренесансе указивала је на високе домете којима је уметност стремила и коначно досегла, али и значајно место у културној сфери, које је, потом и заузела. У ренесанси су кроз „повратак природи" и „култ личности" евоцирани античко искуство

и традиција. Радикални раскид са средњовековљем омогућио је полет који се може пратити кроз маниризам и барок, а геометријске конструкције оличене у централној перспективи заоштравале су углове све до серпентиналности форме. Могућности путовања, сјајни проналасци и општи полет у науци и уметности стварали су повољну климу за шири развој ликовне културе и образовања. Стога би се 1557. као година оснивања прве – Accademia di San Luca у Риму (Damnjanović 1976: 39) могла узети као тачка раздвајања раздобља које је претходно названо „протоисторијом" и почетка историјског периода образовања за и кроз уметност.

ЗАКЉУЧАК

Будући да представља један од чинилаца културе човека и друштва, на образовање се „природно" могу примењивати појмови *īрадиција* и *наслеђе*, а као и сваки други феномен може се посматрати и тумачити кроз сопствену историју ма колико се она простирала у прошлост. Ликовна уметност као један од сегмената савременог школства такође дели одређени временски след и проток са образовним процесима у другим областима науке и културе. Тежило се, стога, у претходном делу разматрању детекцији трагова овог појма у што је могуће ранијим раздобљима друштва и културе са извесношћу сазнања о немогућности организованијих облика и процеса. Ипак, специфичности спорадичних појмова и тежње ка неговању ликовне културе из даље прошлости, постају поучни по себи. Препознавање симптома ликовне културе и образовања у овој области омогућава комплетнију и комплекснију слику, вредну памћења. Писани извори, притом, нису схватани као потврда онога што се може „ишчитавати" из ликовних традиција, већ извесна допуна у правцу стварања образовног супстрата ради подстицања активног, креативног памћења код долазећих генерација и осећања припадности одређеном континуитету.

ЛИТЕРАТУРА

Arnhajm 2003: Rudilf Arnhajm. *Novi eseji o psihologiji umetnosti*. Beograd.
Aurelije 2004: Marko Aurelije. *Samom sebi*. Beograd.
Bialostocki 1986: Jan Bialostocki. *Povjest umjetnosti i humanističke znanosti*. Zagreb.
Beg 2016: Nataša Beg. „Osvrt na ikonološko ikonografski pristup u povjesti umjetnosti kroz tekst Abya Warburga 'Ritual zmije'". *Cultural Studies*. Rijeka.
Belting 2010: Hans Belting. *Kraj povjesti umjetnosti?*. Zagreb.
Burkhart 1992: Jakob Burkhart. *Povest grčke kulture III*. Sremski Karlovci – Novi Sad
Cennini 2007: Cennino Cennini. *Knjiga o umjetnosti/Il libro dell' arte*. Zagreb.
Damjanović 1976: Milan Damjanović. *Mesto teorijskog rada u okviru Univerziteta umetnosti*. Beograd.

Eberlein 2007: Johhan Konrad Eberlein „Sadržaj i smisao: J. K. Eberlein, ikonografsko-ikonološka metoda“. *Uvod u povjest umjetnosti*. Zagreb.
Фајерабанд 1994: Паул Фајерабанд. *Наука као уметност*. Сремски Карловци – Нови Сад.
Гадамер 1999: Ханс Георг Гадамер. *Европско наслеђе*. Београд.
Gadamer 2011: Hans Georg Gadamer. *Istina i meto: osnovi filozofske hermeneutike*. Beograd.
Halder 2011: AloisHalder. *Umjetnost i kult*. Zagreb.
Imhdal 2005: Max Imdahl. *Ikoničke studije moderne umetnosti*. Cetinje.
Jung 1987: Karl Gustav Jung. *Čovek i njegovi simboli*. Zagreb.
Kasirer 1985: Ernest Kasirer. *Filozofija simboličkih oblika II*. Novi Sad.
Karlavaris 1978: Bogomil Karlavaris. *Metodika likovnog vaspitanja*. III deo. Beograd.
Keler 1970: Hajnc Keler. *Rimsko carstvo*. Novi Sad.
Кремер 2010: Ханс Кремер. *Критика херменеутике: филозофија интерпретације и реализам*. Нови Сад – Београд.
Lesing 1964: Getold Efrein Lesing. *Laokon ili o granicama slikarstva i poezije*. Beograd.
Maravić 2014: Manojlo Maravić. „Od likovne ka vizuelnoj kulturi“. *Likovno vaspitanje,* br. 8/2014. Novi Sad: Društvo likovnih pedagoga Vojvodine.
Милошевић 1982: Жарко Милошевић. *Основна школа у Грљану 1842–1982*. Грљан.
Pajić 2014: Žarko Pajić. „Dekonstrukcija slike; od mimesisa, reprezentacije do komunikacije“. *IMAGES journal for visual studies*. <www.vizualstudij.com>. [26.02.2019].
Panofsky 1987: Ervin Panofsky. *IDEA: prilog istoriji pojma starije teorije umetnosti*. Bogovađa.
Pasron 1980: Rene Pasron. *Pojetika*. Beograd.
Platon 2003: Platon. *Gozba ili O ljubavi*. Beograd.
Platon 2005: Platon. *Država*. Beograd.
Радојчић 1982: Светозар Радојчић. *Одабрани чланци и студије 1933–1978*. Београд – Нови Сад.
Riegl 1927: Alois Riegl. *Spätromische kunstindustrie*. Wien.
Schneider 1999: Metju Schneider, “Problematic Differences: Conflictive Mimesis in Lessing’s ’Laokoon’”. Duke University Press.
Свети Григорије Чудотворац 2009: Свети Григорије Чудотворац „Благодарна реч о Оригену“. *Оци и учитељи цркве III века – Григорије Чудотворац, Иполит Римски и Кипријан Картагински*. Фоча – Ваљево – Београд.
Спасојевић 2011: Предраг Спасојевић. *Ликовна уметност и ликовни језик*. <https://pspasojevic.blogspot.com/2011/02/blog-post_26.html>. [26. 11. 2011].
Винкелман 1996: Јохан Јоахим Винкелман. *Историја древне уметности*. Сремски Карловци – Нови Сад.
Vitruvije 2006: Vitruvije. *Deset knjiga od arhitekturi*. Beograd.

Goran M. JANIĆIJEVIĆ

THE ANALOGY OF ARTISTIC PRACTICES AND THEORETICAL METHODS AS A PRESUPPOSITION OF FINE ARTS

Summary

Since it is one of the factors and culture of human society to be education "natural" be applied concepts tradition and the legacy as well as any other phenomenon can be interpreted and through its own history, no matter how much it is stretched in the past. Visual art as one of the segments of the modern school system also share a certain temporal sequence of flow and to the educational processes in other fields of science and culture. The intention was, therefore, in the previous section considering the detection of traces of the term in which it is possible to earlier periods of society and culture with the certainty of knowledge about the impossibility of more organized forms and processes. However, specific terms and sporadic tendency toward fostering the fine arts from the more distant past, become instructive in itself. Rekognizing the symtoms of visual culture and education in this are enables more complete and complex picture, worth remembering. Written sources, at the same time, was not taken as a confirmation of what can be "read" the art of tradition, but – certain amendments in the direction of creating educational substrates to encourage the active, creative memory in the coming generations and the feeling of belonging to a certain continuity.

Key words: education, visual art, tradition, fine arts.

Рад је предат 29. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 377.4(497.115)"1920/1941"
doi:10.5937/bastina1947477V

Оригинални научни рад

*Слађана Т. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

*Јелена Р. КРУЉ***
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ВАСПИТНООБРАЗОВНА ДЕЛАТНОСТ ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У ПЕЋИ (1920–1941)

Апстракт: Женска занатска школа у Пећи основана је 1920. године. Значајну улогу за формирање и рад Женске занатске школе имао је Потподбор Кола српских сестара у Пећи, који је основан 1919. године. За рад школе, поред Потподбора, дали су свој допринос, Општина Пећ, Трговачки инспекторат из Скопља и Министарство трговине и индустрије. Женске занатске школе представљале су важан фактор за опште просвећивање женске омладине, како на економском тако и на хуманитарном плану. Поред стручног рада у Женској занатској школи, били су заступљени и општеобразовни предмети. Ученице које су завршиле ове школе, с обзиром на стечено стручно и општеобразовно знање, имале су могућност да са успехом обављају занатске послове.

Кључне речи: Женска занатска школа, Потподбор кола српских сестара, просвећивање, закони, наставни план и програм.

ПОЧЕЦИ ШКОЛОВАЊА ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У ПЕЋИ ЗА ВРЕМЕ ОСМАНСКЕ ВЛАДАВИНЕ

У Отоманском периоду положај хришћанске жене на просторима Косова и Метохије био је веома тежак. Оне су обављале углавном послове везане за породицу и вођење домаћинства. Запостављање жена је последица патријархалних односа и конзервативног гледања на њену улогу и место у друштву тадашње Османске империје. Са друге стране, било је тешко променити схватање родитеља да и женску децу треба школовати. И поред наведених потешкоћа, Прва женска школа на Косову и Метохији, основана је у Призрену 1836. године, а њена прва учитељица била је Димитријевић, Анастасија Наста (Костић 1933: 16).

Као у Призрену, тако се и у Пећи водило доста рачуна о образовању женске деце, нарочито код богатијих грађана. Још далеке 1854. године

* ванредни професор, vidosladja@hotmail.com
** доцент, jkruljdraskovic@yahoo.com

Катарина Симић је отворила школу за женску децу. Школа је почела са радом у кући њеног сестрића, калајџије Ристе Аврамовића у Пећи. Рад школе у почетку су финансирали родитељи ученица, да би нешто касније био основан Школски фонд за рад свих школа у Пећи. За формирање Школског фонда, из кога су исплаћивани учитељи, нарочито су се залагали: Спасоје Глишић, Коста Поповић и Илија Јокић, који су утицали на занатлије и трговце да за потребе школа дају прилоге. Сталну помоћ школи пружали су свештеници Пећке Патријашије. Архимандрит манастира Дечана, Хаџи Кирил, купио је кућу у којој је смештена школа. Школски фонд се увећавао и завештањем угледних и богатих грађана Пећи и учитеља, тако да су школе могле радити без прекида (Чановић 1976: 146).

Програм рада школе за женску децу засновао се на сличним садржајима као и за друге школе на Косову. Поред општеобразовних предмета, један део програма односио се и на теолошке садржаје. Велику улогу за развој школства у Пећи имала је Црквено-школска општина, нарочито у набавци уџбеника који су се користили у школама тадашње Краљевине Србије. Године 1866. на тражење учитељице Катарине из Пећи, митрополит Михајло је од Министарства просвете издејствовао „да се пећкој учитељици Екатарини поклоне књиге за њену школу". Било је и других примера где су се црквене власти залагале за набавку књига и уџбеника (Чановић 1976: 146). Женска школа у Пећи, за разлику од мушких, велику пажњу посвећивала је припремању ученица за рад у домаћинству, нарочито у женском ручном раду.

Прва учитељица женске деце у Пећи, Катарина Симић, се веома посветила школовању женске деце. Своје образовање је стекла у Пећи уз помоћ неких занатлија, који су учили код попова и калуђера. Веома рано после удаје остала је удовица са својом ћеркицом, која је убрзо умрла, тако да је Катарина остала сасвим сама. Вероватно су и ови породични губитци утицали да се сасвим посвети образовању женске деце. Упоредо, радећи у школи радила је и на оснивању женског удружења, које је у Пећи радило под називом „Женско друштво Кенавија". Велику помоћ у свом раду имала је од своје две сестричине, Петре и Јефимије Аврамовић, и братанице Јованке Јовановић. Од 1860. године Катарина је Јефимији Аврамовић и Јованки Јовановић препустила све послове око школовање женске деце, а она се замонашила. Као монахиња, радила је на сакупљању помоћи за потребе школе за женску децу у Пећи, па је зато одлазила у Србију, Војводину и Славонију, а са Катом Илић путовала у Цариград и Јерусалим, где су заједно прикупљале значајна средства, која су уложиле у Фонд за школовање женске деце, депонујући их у Хипотекарној банци у Београду (Чановић 1976: 147–149). Образовање женске деце у Пећи сводило се само на основно у трајању од четири школске године. Тек после ослобођења 1918. године стварају се услови за стручно образовање женске деце у многим градовима на Косову и Метохији, па и у Пећи.

Стварањем државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, стручна настава на самом почетку, била је оптерећена разликама у трајању школовања, рангу школа, наставним плановима, програмима рада у односу општег и стручног образовања које је школа давала и другим. Стање се још и додатно искомпликовало чињеницом да је стручно школство било у оквиру више министарстава (Министарства просвете, Министарства трговине и индустрије, Одељења за унутрашњу трговину и трговинску политику, Одељења за индустрију и занатство), услед чега је изостала тешња координација на унапређивању рада. Покушаји изједначавања целокупне стручне наставе датирају од 1921. године, када је одржана Конференција о стручној настави и на основу које је следеће године донет Закон за занатске, женске занатске и средње техничке школе (30. 03. 1922. године). Ипак, стање је превазиђено тек 1926. године, после чега се приступило развоју стручних школа (Димић 1997: 169–170).

ОТВАРАЊЕ И РАД ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У ПЕЋИ

После Првог светског рата по свим већим варошицама и на просторима Косова и Метохије ничу женске занатске школе. Велики допринос оснивању ових школа дала је једна од женских корпорација „Коло српских сестара" (Штук 1936: 5–7). Министарство трговине и индустрије, схватајући значај женских стручних школа, отпочело је са обнављањем уништених школа уз помоћ женских удружења и с тим циљем је и донет Закон о женским занатским школама које су се, из године у годину, усавршавале да би коначно добиле одређен правац рада.

За отварање Женске занатске школе у Пећи, од великог значаја имало је оснивање пододбора Кола Српских Сестара у Пећи 1919. године. Одмах после оснивања Коло је себи поставило задатак да изврши све припреме за оснивање женске занатске школе. Прва председница пододбора Кола Зорка Здравковић правовремено се 30. 12. 1919. године обратила, најпре дописом Министарству трговине и индустрије у Београду, а затим и Трговинском инспекторату у Скопљу. Затражила је дозволу и помоћ за отварање Женске занатске школе у Пећи. Министарство је позитивно одговорило на захтев Кола и одобрило ванредну помоћ од 1000 динара.[1]

За упис у први разред Женске занатске школе у Пећи владало је велико интересовање, тако да је уписано 58 ученица.[2] Женска занатска школа почела је са радом 27. 03. 1920. године, и тада је за прву стручну учитељицу

1 АЈ, 65–1685/2745 – Допис Кола Српских Сестара из Пећи упућен Министарству трговине и индустрије и одговор Министарства од 03. 03. 1920. Пећ–Београд 1920.

2 АЈ, 65–1685/2745. Извештај Кола СС из Пећи упућен Министарству трговине и индустрије од 29.03.1920. Пећ 1920.

од стране Трговинског инспектората у Скопљу постављена Јелица Булатовић, са платом од 1400 динара.[3]

Стручна учитељица Јелица Булатовић, завршила је Домаћичку раденичку школу у Скопљу 1911/12. године, а практични кројачки курс у Мађарској. После тога, радила је као учитељица, три године у основној школи у Косовској Митровици.[4]

Поред стручне учитељице која је изводила часове практичног ручног рада, заступљени су били следећи општеобразовни предмети које су изводили: српски језик – Марко Цветковић (учитељ), математику и геометрију – Радоје Николић (геометар), историју и географију – Милосав Кастратовић (учитељ), веронауку – Прота К. Вешовић, хигијену и домаће газдинство – Милица Бојовић, певање и цртање – стручна учитељица Јелица Булатовић.[5]

У наредној школској 1920/21. години, поред првог отворен је и други разред Женске занатске школе, када се јавила потреба и за шиваћим машинама: „Јер ученице Другог разреда од почетка школске године шију бели вез искључиво рукама, што успорава и отежава рад, па је на штету школе и Кола СС".[6] Како средства за куповину машина нису била довољна, председница Кола, Султана Герић, обратила се Министарству трговине и индустрије у Београду за набавку две шиваће машине, које ће олакшати рад ученицама, на шта је Министарство позитивно одговорило.[7]

Управник Женске занатске школе у Пећи, није изабран за време постојања првог разреда, а када је почео са радом и други разред, јавила се потреба за управником. Најпре је Министарство индустрије и трговине упутило захтев Министарству просвете да разреши стручну учитељицу Симку Доронтић, као успешног организатора, која је са успехом основала женске занатске школе у Тетову и Призрену, да би је Министарство поставило за управника Женске занатске школе у Пећи.

Други захтев Министарству просвете упутио је Главни одбор Кола српских сестара, образлажући зашто је Симка Доронтић најбољи предлог за Управника Женске занатске школе. Она је одмах по доласку у Пећ, најпре откупила и прикупила везиљске радове и приредила Изложбу, чиме је покренула очување и оживљавање народне везиљске уметности пећког краја. Ова изложба је по мишљењу Г. Тројановића и Уметничког одељења „нешто најлепше и најдрагоценије".[8]

---

3 АЈ, 65–1685/2745. Извештај Кола СС из Пећи упућен Министарству трговине и индустрије од 29. 03. 1920. Пећ 1920.

4 Исто.

5 Исто.

6 Исто.

7 АЈ, 65–1685/2745 – Допис Кола Српских Сестара из Пећи упућен Министарству трговине и индустрије од 05. 12. 1920. Пећ 1920.

8 АЈ, 65–1685/2745– Допис Главног одбора Кола Српских Сестара упућен Министарству просвете од 24. 12. 1920. Београд 1920.

И поред ових захтева, Министарство просвете није дозволило да стручна учитељица Симка Доронтић напусти основну школу у Пећи, и прихвати позив за Управника Женске занатске школе у Пећи. Разлог Министарства просвете је био изговор – због недостатка кадра.[9]

Школске 1921/22. године, поред првоги другог уписан је и трећи разред, самим тим јавила се потреба за две стручне наставнице, због повећања практичне наставе. Министарство индустрије и трговине, изашло је у сусрет Женској занатској школи у Пећи, тако да су примљене нове стручне наставнице: Љубица Стефановић и Радмила Димитријевић. Обе наставнице су дошле без чланова својих породица, због непоседовања станова у Пећи.[10]

Управа Женске занатске школе у Пећи, на захтев Министарства трговине и индустрије, послала је следеће податке за школску 1921/22. годину:

1. Женска занатска школа у Пећи је под управом Кола Српских сестара из Пећи.

2. Школа је школске 1921/22. почела са радом од 01. 12. 1921. године.

3. У школи се учи на основу Плана и Програма који је прописан од стране Инспектората Министарства трговине и индустрије у Скопљу, од 23. 01. 1921. године.

4. Школа има у сва три разреда укупно 84 ученица (редовних и ванредних). У првом разреду било је 16 редовних и 26 ванредних ученица. У другом разреду било је 11 редовних и 9 ванредних ученица. У трећем разреду било је 17 редовних и 5 ванредних ученица.

5. Ванредне ученице су биле оне које нису у потпуности завршиле основну школу, само неки разред, или нису завршиле ниједан разред, али умеју писати и рачунати.

6. Школарину не плаћају редовне и ванредне ученице.[11]

Када се ради о финансирању рада Женске занатске школе у Пећи, највећи је проблем представљало плаћање хонорарних наставника. Коло СС у Пећи, организовало је разне активности – попут забава, лутрије, предавања, а редовно су прикупљане чланарине и средства од чланица добротвора и утемељивача – само да би се дошло до потребних средстава. Поред плаћања хонорарних наставника, Коло је из својих средстава плаћало стан за две стручне наставнице, које заједно станују у једној соби. Општина је уредно плаћала кирију за зграду, огрев, служавку и одржавање чистоће. Са набавком пет шиваћих машина, Коло СС очекивало је већу зараду ученица, која је још увек била мала.[12]

---

9 АЈ, 65–1685/2745– Одговор Министарства просвете упућен Министарству индустрије и трговине од 24. 12. 1920. Београд 1920.

10 **АЈ, 65–1685/2745. Извештај Управе Женске занатске школе у Пећи упућен Министарству трговине и индустрије** од 12.03.1922. Пећ 1922.

11 Исто.

12 Исто.

Доношењем Закона о Женским занатским школама[13], 1922. године, учињен је велики корак са највишег места у друштву за стручно образовање женске деце. Према овом Закону, Женске занатске школе могу бити: државне (које ће се оснивати у већим градовима), полудржавне (које ће се оснивати као установе Министарства трговине и индустрије, с једне и женских корпорација-удружења, са друге стране) и приватне (које ће се отварати где се зато укаже потреба). Према врсти, школе су се делиле на: ниже, продужне и више. Већ тада отворено је и питање у ком односу у васпитању ученица, треба да стоје практична обука и теоријска знања (Димић 1997: 170).

Задатак нижих занатских школа био је да спремају добре, самосталне и образоване раднице у свим врстама женског рада. Продужне женске занатске школе имале су задатак да спреме ученице за добре самосталне и спретне мајсторе и трајале су две године. Више женске занатске школе отваране су у престоници и већим градовима, а њихов задатак био је да ученицама дају више стручно и опште образовање и спрему стручне учитељице. Трајале су две године, а учитељски течај је трајао још годину више. Таквих школа је било у Београду и Загребу.

Са доношењем новог Закона о Женским занатским школама, донет је нови Наставни план и програм рада, који је одобрен Женској занатској школи у Пећи, који се односи на ниже и продужне занатске школе.[14] Наставним планом предвиђени су предмети који ће се изучавати од првог до трећег разреда, циљеви за сваки појединачни предмет и начин обраде градива, док је наставним програмом утврђена садржајност и распоред градива.

Наставни план је садржао[15]:

НАСТАВНИ ПЛАН I. НИЖЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ:				
Р. бр.	ПРЕДМЕТИ:	I разред	II разред	III разред
1.	Српски језик и краснопис	3	3	2
2.	Веронаука	2	1	1
3.	Рачун	2	2	2
4.	Историја са географијом	3	2	2
5.	Стручно цртање	3	4	4
6.	Теорија и практични рад	20	22	28
7.	Певање	1	1	1
8.	Гимнастика	3	3	3
	Свега:	37	38	43

13 *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.* „Закон о женским занатским школама“, бр. 105 од 15. 05. 1922.

14 ИАН, АЖII, *Програм и наставни план за ниже и продужне женске занатске школе,* к. 1. бр.133, 3. новембар 1922.

15 Исто, стр. 9.

НАСТАВНИ ПЛАН II. ПРОДУЖНЕ ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ:			
Тек. број	ПРЕДМЕТИ:	I разред	II разред
1.	Књиговодство	1	1
2.	Домаће газдинство	1	1
3.	Познавање материјала	1	1
4.	Хигијена	1	1
5.	Практичан рад	33	35
6.	Стручно цртање	2	2
7.	Певање	1	1
8.	Гимнастика	3	3
	Свега:	43	45

Женска занатска школа у Пећи је, према новом Закону, школске 1923/24. године постала полудржавна као установа Министарства трговине и индустрије са једне и Пододбор кола српских сестара са друге стране. Те исте године имала је пет разреда са 85 ученица, и то у првом 22, другом 17, трећем 25, четвртом 9 и петом разреду 12 ученица.[16]

Број ученица је у следећој школској 1924/25. години порастао на 90, и то у првој години 39, другој 9, трећој 14, четвртој 19 и петој 9 ученица. Са повећањем броја ученица јавила се потреба за повећањем стручних наставника, али у Женској занатској школи радила је само Радмила Димитријевић као стручна наставница.[17] Треба истаћи да и у овој школској години нису били заступљени сви општеобразовни предмети. Предметни наставници у овој школској години били су: професор Велимир Јојић за српски језик, учитељ Вукајло Девић, за математику и професор Радомир Ивановић за историју и географију.[18] Постављањем за Управника Женске занатске школе Вукајла Девића од 27. 10. 1924. године, велика пажња поклоњена је побољшању услова рада школе. У току школске 1925/26. радиле су нове стручне наставнице: Зорка Зечевић и Радмила Ђорђевић, које су савесно и предано обављале своју дужност. Завршни годишњи испит и у теоријским и практичним радовима на крају наставне године био је одличан. Владање, понашање, ред и хигијена били су на високом нивоу. О раду Управника Вукајла, окружни школски надзорник је известио Министарство трговине и индустрије: „Управник Девић своју дужност је најсавесније

16 АЈ, 65–1685/2745. *Извештај Управе Женске занатске школе Пећи, упућен Министарству трговине и индустрије од 07. 02. 1924*, Пећ 1924.

17 АЈ, 65–1685/2745. *Извештај Управе Женске занатске школе Пећи, упућен Министарству трговине и индустрије од 20. 12. 1924*, Пећ 1924.

18 Исто.

и најмарљивије обављао, борећи се са многим недаћама на које је школа па и он наилазио. Што се школа уздигла на један завидан положај је пре свега његова заслуга".[19]

И поред позитивних примера, највећи проблем је представљала школска зграда коју су користиле ученице Женске занатске школе у Пећи, смештена у једној неусловној приватној кући, са уским и недовољним одељењима и без дворишта. Тако да су ученице проводиле све време од јутра до мрака у мрачним одељењима, чак и кад су користе одмор између часова. Због лоших услова у школској згради, Пододбор Кола СС у Пећи је купио зграду у којој су смештени дом и школа. Зграда је коштала 106 000 динара, али пошто је било потребно извршити преправке и поправке, коначни трошкови износили су 122 000 динара.[20]

Школске 1926/27. године, Женска занатска школа у Пећи преселила се у другу зграду коју је купио Пододбор Кола СС у Пећи уз помоћ Главног одбора и многих Пододбора Кола СС широм Краљевине СХС.[21] На почетку школске 1926/27. године у свих пет разреда било је уписано 76 ученица, а на завршним испитима јуна 1927. године пријавило се 69 ученица, које су са одличним успехом положиле завршни испит.[22]

Одбор Кола СС за Пећ, поред добијене помоћи, веома се много задужио за куповину и реновирање Дома, где је смештена њена Управа и Женска занатска школа. Тако да је са својим чланицама и ученицама Женске занатске школе организовао много забава, лутрија, изложби радова ученица, прикупљао добровољне прилоге, чланарину и др. Чланице Одбора Кола СС и ученице Женске занатске школе у Пећи су учествовале у многим активностима: помагале су сиротињи, нарочито о Божићу и Ускрсу, учествовале у продаји календара *Вардар*, у извођењу Дана Црвеног Крста,

19 АЈ, 65–1685/2745. *Извештај Окружног школског надзорника, упућен Министарству трговине и индустрије од 28. 07. 1926*, Пећ 1926.

20 Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1929–1930, *Вардар, календар КСС за просту 1931.* Београд 1931, стр. 71–72.

21 Одбор Кола СС у Пећи примио је помоћ за куповину Дома од: Главног одбора у Београду 10000 динара, Шабачког пододбора 1 000, Штипског 300, Јагодинског 500, Сремско-карловачког 200, Босанског Брода 200, Дарданског 200, Охридског 100. Позајмице је примио од следећих одбора Кола СС: из Београда 5 000, Крагујевца 5 000, Сарајева 5000, Бјелог Поља 3 000, Панчева 2 000, Бања Луке 2 000, Сремске Митровице 2 000, Ваљева 2 000, Смедерева 2 000, Тузле 2 000, Параћина 1 000, Куманова 1 000, Крушевца 1000, Коњица 1 000, Зајечара 1 000, Смедеревске Паланке 1000, Ђаковице 1000, Скопља 1 000, Јагодине 1000, Котара 500, Ђевђелије 500, Бечеја 500, Призрена 500, Невесиња 500, Дервенте 500, Старе Пазове 500, Модриче 500, Старчева 300, Алибунара 200, Криве Паланке 200. Укупно 56.200 динара. Извештај Одбора Кола Српских Сестара за 1926, *Вардар 1928*, стр.14; Извештај Одбора Кола Српских Сестара за 1929/30, *Вардар 1931*, стр. 71–72.

22 АЈ, 65–1685/2745. *Извештај Окружног школског надзорника, упућен Министарству трговине и индустрије од 22. 06. 1927*, Пећ 1927.

одазивале су се на све позиве осталих друштава и одговарале својим дужностима према Главном Одбору Кола СС и Женском Савезу.[23] Године 1930. Пећки одбор је на слави Кола, о Малој Госпојини 21. септембра, прикупио добровољни прилог у износу од 1н000 динара, и предао Одбору за изградњу Гимназије у Пећи. Тада је Одбор Кола СС у Пећи у својим редовима имао 150 чланица.[24]

Одбор Кола је враћао позајмице које је добијао од одбора кола из многих градова и кредите од банака. Тако да је у 1932. години од дуга Метохијској банци у Пећи од 9 000, Одбор исплатио 7 000 динара.[25] Године 1933. дуг из 1926 који је износио 44.000 динара на име позајмице од многих Кола српских сестара, Одбор Кола у Пећи успео је да сведе на 3.500 динара.[26]

Године 1932. донет је нов проширени Закон о Женским занатским школа по коме ове школе одговарају рангу непотпуне средње школе са нижим течајним испитом и имају пет разреда: два приправна, два стручна и радионицу – атеље. Настава у женској занатској школи траје три године и то: две године у два стручна разреда и једну годину у школској радионици-атељеу. За ученице од 12 до 14 година старости могу се отворити два приправна одељења. У *први приправни разред* женске занатске школе примају се ученице које су завршиле најмање четири разреда основне школе и у тој календарској години навршавају 12 година. У *други приправни разред* примају се ученице које су завршиле први приправни разред и ученице које су завршиле било који разред средње школе, имају од 13 до 15 година живота и које су положиле допунски испит из стручних предмета. У *први стручни разред* женске занатске школе примају се ученице: које су завршиле други приправни разред и ученице које су завршиле најмање два разреда средње школе (гимназије, реалке, грађанске школе) или шест разреда основне школе и навршавају у тој календарској години најмање 14, а највише 16 година живота. Ради извођења практичне наставе свака женска занатска школа треба да има своју школску радионицу-атеље, у којој може примати и поруџбине за израду одевних предмета.[27] Избором Стане Јојић за управитељицу Женске занатске школе у Пећи, остварена је давнашња идеја и уведено је Ћилимарство.[28] У ту сврху добијено је 3000 динара државне помоћи,

23 Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1932, *Вардар, календар КСС за просту 1933.* Београд 1932, стр. 94.

24 Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1930–1931, *Вардар, календар КСС за просту 1932.* стр. 73.

25 Исто.

26 Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1933, *Вардар, календар КСС за просту 1934*, Београд 1933, стр. 85.

27 *Службене новине Краљевине Југославије бр. 82 (1932)*, Закон о Женским занатским и женским стручним учитељским школама, Београд 1932.

28 Исто.

а Зетска бановина је помогла са 2000 динара. Помоћ је пружила и Општина Пећ у износу од 2 000 динара. Председница Главног Одбора Кола СС, Мирка Грујић је донела помоћ од 500 динара.[29]

И поред помоћи, и велике воље да се отвори при Женској занатској школи и Ћилимарска женска школа, она није остварена. Било је неколико разлога, а најважнија су два, недовољна средства и пропадање зграде школе, где је било потребно издвојити средства за поправку. Тек је 1940. године Министарство трговине и индустрије за отварање Ћилимарске школе у Пећи обезбедило средства у висини од 38839. динара,[30] али се то није могло остварити јер је већ почетком 1941. окупирана Југославија.

ЗАКЉУЧАК

Организовати рад школа које ће васпитавати и образовати женску децу у тешким условима у Османском царству, крајем XIX и почетком XX века, и касније, након ослобођења ових крајева Србије – Старе Србије, представљала је несумњиво изузетну мисију којом је започета еманципација жена, као и њихово укључивање у друштвени живот. Гледајући у будућност, мудри Доситеј Обрадовић, потребу за образовањем није сводио само на мушке чланове друштва, већ је и истицао да је „национално опасно оставити жену у тами, у простоти и варварству“ (Скерлић 1964: 281). Започети рад на просвећивању женске омладине омогућио је, поред усвојених знања, и буђење националне свести, неговању традиције, очување православља и српског идентитета, пркосећи тако разним историјским, социјалним, културолошким и породичним околностима.

Женске занатске школе представљале су важан фактор за опште просвећивање женске омладине, како на економском тако и на културно-просветном плану. Прве занатске школе су, поред стручних знања неопходних за оспособљавање за рад у изабраном занату, едуковале ученице и из области: српскохрватског језика, рачуна, земљописа, веронауке, хигијене, певања... Оне представљају и претечу нашег савременог стручног образовања. Поред васпитне и образовне улоге, стицање дипломе занатске школе у патријархалном српском друштву финансијски је оснаживало жене, које су кроз бављење занатом имале могућност да самостално зарађују и не буду у економски подређеном положају (Стакић–Видосављевић 2017: 582).

29 Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1935, *Вардар, календар КСС за просвету 1936.* Београд 1935, стр. 57.

30 Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1940, *Вардар, календар КСС за просвету 1941.* Београд 1933, стр. 63.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), фонд 65. Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, фасцикла 1685/2745-6. Пећ – Женска занатска школа Кола српских сестара 1920–1927; 1931;

Историјски архив Ниша (ИАН), Фонд: Алексинашка женска подружина; Програм и наставни план за ниже и продужне женске занатске школе, Ниш 1922. кутија 1. бр. 133, 3. новембар 1922.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1929–1930, *Вардар*, календар КСС за просту 1931. Београд 1931 стр. 71–72.

Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1930–1931, *Вардар*, 1932. стр. 73.

Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1932, *Вардар*, календар КСС за просту 1933. Београд 1932. стр. 94.

Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1933, *Вардар*, календар КСС за просту 1934. Београд 1933. стр. 85.

Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1935, *Вардар*, календар КСС за просту 1936. Београд 1935. стр. 57.

Извештај Одбора Кола Српских Сестара у Пећи за 1940, *Вардар*, календар КСС за просту 1941. Београд 1933. стр. 63.

ШТАМПА

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 105 (1922). „Закон о женским занатским школама". Београд 1922.

Службене новине Краљевине Југославије бр. 82 (1932). „Закон о Женским занатским и женским стручним учитељским школама". Београд 1932.

ЛИТЕРАТУРА

Димић 1997: Љубодраг Димић. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*. Књига II. Београд: Стубови Културе.

Костић 1933: Петар Костић. *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века.* Скопље.

Скерлић 1964: Јован Скерлић, *За женско образовање,* Сабрана дела, књ. VII, Београд.

Стакић–Видосављевић 2017: Мирјана Стакић – Слађана Видосављевић. „Хуманитарна и васпитнообразовна улога женске подружине и њене занатске школе у Нишу од оснивања до почетка Другог светског рата". *Часопис за друштвене науке Теме*, XLI, No. 3, 573–585.

Чановић 1976: Светозар Чановић. *Српске школе на Косову и Метохији у деветнаестом веку*. Приштина: Јединство.

Штук 1936: Ш. Штук. „Значај женских занатских школа". *Гласник стручне наставе Орјана МТИ у Краљевини Југославији,* бр. 20, април–јуни, 5–7.

Slađana T. VIDOSAVLJEVIĆ
Jelena R. KRULJ

THE EDUCATIONAL ACTIVITY OF THE WOMEN'S CRAFT SCHOOL IN PEĆ (1920–1941)

Summary

The women's craft school in Peć was founded in 1920. An important role for the formation and operation of the Women's Craft School had the Sub-Committee of the Serbian Sisters in Peć, founded in 1919. For the work of the school, besides Sub-Committee, contributed the Municipality of Peć, the Commercial Inspectorate from Skopje and the Ministry of Trade and Industry. Women's craft schools represented an important factor for the general enlightenment of women's youth, both economically and on a humanitarian level. In addition to the professional work at the Women's Craft School, general education subjects were also presented. The pupils who graduated from these schools, given the acquired professional and general knowledge, had the opportunity to perform craft jobs with success.

Key words: Women's craft school, Sub-committee of Serbian Sisters, enlightenment, laws, curriculum.

Рад је предат 29. јануара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.728(=163.41)(497.115)"2011/2015"
338(497.115)"2000/2015"
doi:10.5937/bastina1947491P

Прегледни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПРИЛОЗИ О ЕКОНОМСКИМ АСПЕКТИМА СВАКОДНЕВИЦЕ СРБА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ**

Апстракт: У раду представљам резултате истраживања свакодневице Срба у Косовској Митровици у условима измењеног друштвено-политичког контекста после рата на Косову и Метохији 1999. године и етничке поделе овог града на два дела – српски и албански. Главну пажњу посвећујем оним аспектима свакодневице који спадају у ред фундаменталних, незаобилазних области свакидашње реалности, а то је рад, односно економија. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у више наврата од 2011. до 2015. године, у укупном трајању од преко осам месеци.

Кључне речи: свакодневица, економија, Срби, Косовска Митровица, Косово и Метохија.

У раду представљам резултате истраживања свакодневнице Срба у северној Косовској Митровици, као дела друштвене стварности становника овог града који је у периоду „крупних" политичких процеса, проузрокованих последицама рата на Косову и Метохији 1999. године, односно поделом Косовске Митровице на два дела – српски и албански, у јавном и научном дискурсу остао углавном непримећен и недовољно расветљен. Посебну пажњу посвећујем оном домену свакодневног живота који према Анри Лефевру, једном од најзначајнијих теоретичара свакодневнице, спада у ред фундаменталних, незаобилазних области свакидашње друштвене реалности, а то је рад, односно економија (Lefebvre 1987: 10). Полазећи од становишта по којем се свакодневица може посматрати као простор неприметних, али због тога ништа мање дубоких трансформација (Moran 2011: 308–309), тј. као стварност која крупне промене рефлектује и која попут својеврсне врсте

* научни сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

текста „очитава" нека од кључних правила која леже у основи људских активности (Rogers 1984: 169), у раду настојим да прикажем поједине аспекте економске праксе Срба у Косовској Митровици у условима етничке поделе овог града и измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији после рата 1999. године.

Поделом Косовске Митровице дошло је до груписања Срба и Албанаца у деловима града северно, односно јужно од реке Ибар, али тако да је један број Албанаца остао настањен у северном, српском делу града. Процењује се да у северној Косовској Митровици до данас живи око 22.500 Срба, укључујући између пет и седам хиљада оних који су се после рата ту доселили са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра, као и око 4.900 Албанаца настањених у самом граду и у оближњим селима Суви До, Гушевац, Винарце ("Municipal Profile Mitrovicë/Mitrovica North" 2018). Односи између Срба и Албанаца у готово целом периоду након поделе града обележени су тензијама. Албанци, којих на градском подручју јужно од Ибра има око 90.000 (Janjić 2007: 137), северну Косовску Митровицу желе да заузму и да тиме заокруже своју доминацију над целим Косовом и Метохијом, док за Србе овај део града представља последњу брану очувању присуства Републике Србије на овом подручју.

Подела града условила је да се свакодневица у северној Косовској Митровици одвија у практично два паралелна света, где Срби и Албанци живе углавном одвојено, по принципу енклава које су уграђене једна у другу као руске бабушке. То значи да у делу Косовске Митровице северно од Ибра, који заузима прилично малу површину, састављену од свега три-четири веће улице и неколико стамбених блокова, Срби и Албанци живе тако да им се животни простори најчешће не преклапају, већ наслањају један на други (Derens 2009: 170–171). У раду ћу настојати да сагледам како се описана ситуација одражава на економске активности Срба у северној Косовској Митровици, односно колико етницитет представља оквир економске зависности, сарадње и утицаја међу српским становништвом у овом делу града. Концепт етницитета, у том смислу, посматрам као израз практичних потреба људи, а не само као симболички и идентитетски оквир, тј. поље унутар кога влада исти културни образац. На њега се позивам као на феномен чија практична димензија до изражаја долази нарочито у сфери економских односа, где он „представља, мање или више, употребљив привредни ресурс: припадност једној етничкој групи омогућава контакте, доноси субвенције, даје привилегије, али намеће и одређене економске обавезе" (Nedeljković 2011: 907).[1]

1 Овако схваћен, етницитет се може третирати као чинилац у функцији дистрибуције капитала и рада. Он се јавља као основа „етничког предузетништва", под којим се подразумева мрежа економских односа која се успоставља унутар етничке групе насељене у одређеном простору, односно својеврсно предузеће засновано на културној блискости,

Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици од 2011. до 2015. године. Истраживање је у наведеном периоду спроведено у више наврата, у укупном трајању од преко осам месеци, и то методом квалитативног типа, што значи да је етнографска грађа прикупљена непосредним посматрањем проучаваних појава, као и вођењем разговора са њиховим учесницима, односно становницима северне Косовске Митровице. Због ограниченог броја обухваћених тема, те због ограниченог трајања истраживања, резултати презентовани у раду могу се сматрати само делимичним, тј. непотпуним, због чега их видим тек као скромни допринос сагледавању једне сложене проблематике као што су економски аспекти свакодневице Срба у етнички подељеној Косовској Митровици. С обзиром на динамику друштвено-политичких, а тиме и економских процеса на Косову и Метохији, који се услед имплементације Бриселског споразума из 2013. године одвијају практично до дана данашњег, резултатима представљеним у раду биће приказана превасходно ситуација забележена до 2015. године, дакле у једној дијахронијској перспективи, без узимања у обзир догађаја и појава у каснијем периоду.

ЕКОНОМИЈА НА СЕВЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У СЕНЦИ НЕКАДАШЊЕГ ГИГАНТА ТРЕПЧЕ

Промена друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији после рата 1999. године обухватила је низ крупних поремећаја, међу којима су најзначајнији били повлачење српских власти са овог подручја и увођење међународног протектората. Једна од највећих последица ових поремећаја односила се на успостављање тзв. косовских институција под покровитељством међународне цивилне управе УНМИК, чиме је на целом подручју Косова и Метохије требало да буду замењене установе Републике Србије. Овај процес је спроведен делимично, и то тако што су нове институције профункционисале само на подручју Косова и Метохије јужно од Ибра, насељеном већином Албанцима, док на подручју северно од Ибра већински Срби ове установе нису прихватили. Многе институције Републике Србије на северу Косова и Метохије наставиле су несметано да раде, с тим да су у очима међународне управе и Албанаца оне биле означене као „паралелне", односно незаконите. У наведеним околностима, на подручју Косова и Метохије северно од Ибра дошло је до настајања свеједрсног институционалног вакуума, што је уз нефункционисање установа извршне власти проузроковало

тј. етничкој солидарности, у оквиру којег се припадници етничке групе пре опредељују за привредну сарадњу са својим сународницима, него са припадницима других етничких група (Boal 2005: 68).

једно опште стање правне и законске несигурности. Промена оваквог стања најављена је потписивањем Бриселског споразума, којим се предвиђало да тзв. косовске институције заживе и на Косову и Метохији северно од Ибра, тј. да установе Републике Србије на овом подручју буду интегрисане у институционални систем самопроглашеног независног Косова.

Недефинисана институционално-правна ситуација, уз сталну политичку неизвесност проузроковану нерешеним статусом Косова и Метохије, велики је утицај имала управо на привреду северног дела овог подручја. Економски амбијент након увођења међународног протектората, притом, био је обележен настојањем УНМИК-а да цео простор северно од Ибра, заједно са читавим Косовом и Метохијом, заокружи у привредносистемски амбијент независан од Републике Србије (Васић 2006: 147).[2] Последица наведене ситуације било је одсуство већих инвестиција у производњу на подручју северно од Ибра, чему је умногоме допринело и одбијање Срба да сарађују са међународном управом, уз образложење да би то била издаја, односно признавање легитимитета страних власти, а чиме су затварана врата иностраним фондовима спремним да помогну покретање привреде и развој различитих пословних активности. Економија на северу Косова и Метохије веће користи није имала ни од помоћи Републике Србије, која је од 2000. до 2012. године Србима на целом подручју јужне српске покрајине била намењена у укупном износу од 2,8 милијарде евра. Иако су била предвиђена за реализацију бројних пројеката, ова средства у великој мери нису употребљена у складу са прописаном наменом, већ су потрошена ненаменски. Злоупотребе су биле бројне, углавном услед непостојања законске контроле којом би ненаменско трошење било онемогућено и санкционисано (Комазец 2013: 3).

Економска стагнација на северу Косова и Метохије, проузрокована одсуством капиталних улагања, довела је до тога да отварања нових радних места, нарочито у производњи, годинама скоро да није било уопште, што се одразило и на стопу незапослености становништва.[3] Неповољну околност

2 Привреда на Косову и Метохији десетак година након увођења међународног протектората налазила се у стању замрлости, са великом стопом незапослености и незнатним приливом страних инвестиција. Мало тога се производило, док је удео индустрије у бруто друштвеном производу са 47% у 1989. години опао на 17% у 2006. години (Hofbauer 2009: 200). Огромна средства која је међународна заједница уложила у развој привреде нису имала довољно учинка, пошто су већином отишла у потрошњу, а тек мањим делом у финансирање производње. Према незваничним подацима, од 1999. до 2004. године ова средства износила су око седам милијарди евра, док званична статистика показује да су стране инвестиције у економску реконструкцију у прве три године УНМИК-ове управе биле око две милијарде евра (Васић 2006: 149–150). Од 2003. године међународна помоћ почиње да опада, па је до 2006. године спала на 465, а 2007. године на 352 милиона евра (Ljepojević 2008: 75).

3 Средином друге половине 2012. године број незапослених лица у северној Косовској Митровици био је 1.670 (*Незапослена лица, општина Косовска Митровица* 2012).

за привреду на овом подручју представљала је и чињеница да је већина предузећа из друштвеног сектора, њих око педесет, после рата 1999. године увелико замрла, уз свега неколико изузетака у којима је пословање, мада у мањем обиму него раније, колико-толико настављено.[4] Пословање ових предузећа било је усмерено превасходно ка тржишту централне Србије, уз суочавање са низом тешкоћа, као што су слаба инфраструктура, лоша путна мрежа, обавеза плаћања намета на административним прелазима, проблеми са струјом, стална несигурност због које банке нису улазиле у ризик давања кредита итд. Проблема је било и на плану привредног законодавства, будући да су закони Републике Србије из појединих области економије суспендовани након увођења међународне управе, док у исто време српска предузећа нису прихватала законе УНМИК-а и самопроглашеног независног Косова. У пракси, то је могло да значи појаву сметњи у обављању одређених привредних делатности, услед тога што се опрема, материјал или сировине потребне за производњу, а које прописује закон Републике Србије, због неусклађености са УНМИК-овим, односно тзв. косовским законима, на север Косова и Метохије нису могли пренети из централне Србије, и слично.[5]

Извесне назнаке да се незавидно стање у економији може променити почеле су да стижу након потписивања Бриселског споразума и најављеног формирања Заједнице српских општина (ЗСО). У наговештај бољих дана са оптимизмом су гледали пре свега они Срби који су се надали „гарантованој аутономији" ЗСО, договореној између Београда и Приштине, а од чега се очекивала стабилизација политичких и економских прилика на целом Косову и Метохији. Са друге стране, најављено формирање ЗСО,

---

Ови подаци односили су се само на лица која су се служби за запошљавање званично пријавила, што значи да је број незапослених, укључујући и оне који у званичној евиденцији нису били регистровани, вероватно био већи. У осталим општинама на северу Косова и Метохије незапослених је по званичној статистици из истог периода било: у Звечану 728 (*Незапослена лица, општина Звечан* 2012), Зубином Потоку 967 (*Незапослена лица, општина Зубин Поток* 2012), Лепосавићу 2.164 (*Незапослена лица, општина Лепосавић* 2012). У четири српске општине северно од Ибра, дакле, у августу 2012. године било је званично евидентирано укупно 5.529 незапослених лица. Следеће, 2013. године, на истом подручју регистрован је још већи број незапослених, укупно 7.528 (Радомировић 2013: 12).

4 Са радом су наставила предузећа: Фабрика откивака *Лола* у Лешку, погони *Симпа* из Врања за израду ламелираног намештаја, Фабрика вијака *Градац* из Ваљева и Фабрика конфекције *Јавор* из Ивањице у Зубином Потоку, Земљорадничка задруга *Петолетка* у Лепосавићу, Трговинско предузеће *Механизација* из Косовске Митровице итд. У периоду после 1999. године око 500 радника ових предузећа остало је без посла, а 2014. године исто толико их се још увек налазило у радном односу (Нићифоровић 2014: 6).

5 Овде се као пример може узети случај рудника Трепче у којем су забележени проблеми у раду због тога што централа рудника у Звечану није признавала тзв. косовске законе по којима је за ископавање руде прописивана врста динамита другачија од врсте предвиђене прописима Републике Србије.

које би значило потпуну интеграцију српских општина северно од Ибра у институционално-правни систем самопроглашеног независног Косова, Срби су дочекали и са стрепњом, и то из разлога што би тиме била спроведена приватизација предузећа из некадашњег друштвеног сектора. Страховања су била поткрепљена уверењем да тзв. *Косовска агенција за приватизацију* (КАП)[6] настоји да постојећа предузећа распрода у бесцење и да тако Србима укине радна места, што је, како се сматрало, био део плана Приштине да српско становништво са севера Косова и Метохије примора на исељавање. Промена власничке структуре интеграцијом овог подручја у тзв. косовски систем, притом, била је предвиђена и за имовину великих, јавних предузећа Републике Србије, која би по таквом сценарију требало да постану „власништво Косова". То се односило на предузећа као што су *Србијашуме*, *Железнице Србије*, *Електрокосмет*, *Телеком*, *Пошта Србије*, итд, где су услед најављених промена запослени Срби такође страховали од могућности губитка радних места.

Вероватно најважније предузеће обухваћено плановима за власничку трансформацију, које од рата 1999. године и за Београд и за Приштину представља једну од кључних тачака међусобног спора, био је рударски комбинат *Трепча*. О каквом индустријском гиганту се ради говори податак да је реч о систему који је до деведесетих година 20. века обухватао 32 фабрике и 11 рудника, са више од 15.000 запослених радника. Производиле су се руде од олова и цинка до злата и сребра, али и готова роба као што су акумулатори, муниција и слично. Осим у рудницима на подручју северно од Ибра, производња се одвијала и у рудницима јужно од ове реке, међу којима је најпознатији Стари трг. И јужно и северно радила је металуршка индустрија, где се руда прерађивала, док је у Звечану била смештена топионица. У златно доба Трепче годишње се производило око 120.000 тона олова, 60.000 тона цинка, 100 тона сребра (Ljepojević 2008: 98), а средином осамдесетих година 20. века производња угља износила је целих 17 милијарди тона (Janjić 2007: 145). Према незваничним подацима, од 1938. до 1998. године произведено је 11.885 килограма злата, са највећом годишњом производњом од 449 килограма, забележеном 1963. године (Ljepojević 2008: 98).

Производња у рудницима Трепче од времена највећег успона средином осамдесетих година 20. века, када је извоз свих производа достизао 200 милиона долара годишње, током последње декаде овог столећа опала је читавих двадесет пута, па цео систем до 1999. године није правио ништа

6 Ова агенција је основана 2002. године под именом *Косовска повериlачка агенција* (КПА), односно *Kosovo Trust Agency* (КТА). Задатак агенције био је да од УНМИК-а преузме одговорност за привредне субјекте на подручју Косова и Метохије и да спроведе њихову широку и брзу приватизацију (Derens 2009: 197). Године 2008. агенција је променила име у *Косовска агенција за приватизацију*.

друго осим губитке (Ljepojević 2006: 79). Након рата на Косову и Метохији и увођења међународне управе постројења Трепче јужно од Ибра заузели су Албанци, док су погони северно од ове реке остали у рукама Срба. Ипак, по захтеву Европске банке за реконструкцију и развој, која је тражила да се питање власништва над индустријом на Косову и Метохији реши, јер у супротном неће бити страних инвестиција, УНМИК је у августу 2000. године преузео постројења фабрике на северу, заузевши их насилно са 900 наоружаних војника КФОР-а (Janjić 2007: 145). Овај чин Србија је оштро осудила, оптужујући међународну управу да јој је тенденциозно, са циљем да јој се на Косову и Метохији што више ослаби позиција, отела предузеће које, како је тврдила, вреди десет милијарди долара. Да ствар буде компликованија, Трепча се од 1996. године не налази само у државном власништву, већ представља акционарско друштво у којем својина припада већем броју поверилаца, због чега Београд инсистира и на томе да су њеним заузимањем од стране УНМИК-а прекршена власничка права не само државе Србије него и акционара.[7]

Као економски субјект од огромног значаја за политичку контролу Косова и Метохије, Трепча се још увек није нашла у процесу промене власничке структуре коју спроводи КАП. Иницијативе из Приштине да она буде проглашена за јавно предузеће којим би у целости управљала тзв. косовска влада није мањкало, али услед осетљивости положаја овог комбината у спору између српске и албанске стране, ситуација на терену остала је непромењена.[8] Стање *status quo* делимично је на снази због тога што

7 Власничке трансформације спроведене на Косову и Метохији деведесетих година 20. века, у време режима Слободана Милошевића, УНМИК није признао, сматрајући их нелегалним и упереним против албанског становништва. Отуда је и повериоцима који су у том периоду купили акције државних и друштвених предузећа међународна управа оспорила право на власништво, као и на надокнаду на име обештећења. Оно што је УНМИК признао, чиме је потврдио удео Србије и српских предузећа у власништву над Трепчом, јесте некадашња структура према којој је 25% овог комбината у друштвеном власништву, 66% у власништву Фонда за развој Србије, 2,7% у власништву *Јубанке*, 2,5% у власништву *Прогреса* и *Беобанке* и 2% у власништву *Електропривреде Србије* (Ljepojević 2008: 99).

8 Вероватно најозбиљнији покушај Приштине да промени власништво над Трепчом датира с почетка 2015. године, када је у тзв. косовској скупштини требало да буде разматран закон чијим би усвајањем Трепча била проглашена јавним предузећем у стопроцентном власништву тзв. независног Косова. Овај потез Влада у Београду назвала је „исхитреним и неприхватљивим", уз оцену да би усвајање планираног закона било дестабилизујуће по север Косова и Метохије, као и да би то довело у питање Бриселски споразум. На наговештај да Београд може прекинути дијалог са Приштином у случају да тзв. косовска влада присвоји Трепчу реаговали су Брисел и Вашингтон, не желећи да дође до било каквих компликација између две преговарачке стране. Притиснута са Запада, Приштина је повукла предлог спорног закона и уместо тога најавила усвајање мораторијума на својинску трансформацију Трепче до усвајања посебног закона и плана за Трепчу (Marković 2015: 10–11).

ни сâма међународна заједница нема довољно поверења у Албанце да би им препустила управљање рудницима и постројењима, будући да они, како је прецизирано, „немају модерно знање и квалификације". Као привремено решење, а са циљем одржавања какве-такве производње, формиран је међународни конзорцијум, предвођен компанијама из САД, Француске и Шведске, којем је формално дато да управља целокупном имовином Трепче (Ljepojević 2008: 99, 100).

Од доласка под контролу међународне управе у погонима Трепче северно од Ибра дуго се није радило скоро ништа, да би од 2006. године производња у извесној мери била обновљена. Због огромних дуговања у фабрици је проглашен стечај, док је технологија у рудницима и индустријским халама прилично застарела. Инвестиција у производњу нема практично већ неколико деценија, због чега се процењује да би само за пуштање комбината у рад било потребно између 150 и 200 милиона евра (Hofbauer 2009: 225). Од некада укупно више од 15.000 запослених годинама уназад тек мањи део радника, службеника и инжењера долази на посао. Крајем 2013. године број радника на подручју северно од Ибра, углавном Срба, износио је 3.135, од којих је око 1.100 примало зараде, а око 1.700 тзв. „стипендије" у износу од 30 евра месечно које је увео УНМИК када је над овим предузећем преузео управљање. Сви радници, укључујући и 1.800 радника који су протерани са својих радних места у рудницима и постројењима јужно од Ибра, примају и накнаде за незапослене које исплаћује Република Србија. Да би услед ниског интензитета производње била сачувана социјална равнотежа међу запосленима, одлуком синдиката месечно се врши смена радне снаге, или тзв. „ротација", чиме сви радници, нарочито у непроизводним секторима, равноправно остварују право на рад и зараду („Trepča: Izgradila BG, gde je danas?" 2015).

Иако тавори, Трепча је остала извор прихода за око 20.000 људи на северу Косова и Метохије, рачунајући и чланове породица радника („Odluka o 'Trepči'" 2015). Међу Албанцима јужно од Ибра овај број је још већи, пошто се процењује да је у тамошњим погонима фабрике остало између пет и шест хиљада радника. Опоравак овог некадашњег гиганта, који и за једне и за друге има не само економску, већ и политичку вредност, подједнако прижељкују и Срби и Албанци, надајући се да ће тиме бити означен крај дугогодишње привредне стагнације, односно почетак поновног напретка. У сенци старе Трепчине славе економску структуру на северу Косова и Метохије сачињава свега неколико предузећа из бившег друштвеног сектора, као и више стотина субјеката из категорије мањег и средњег приватног предузетништва. Мала предузећа углавном су у породичном власништву, при чему приходи које остварују већином не прелазе 10.000 евра годишње. Према једној статистици из 2015. године, предузећа из приватног сектора највише

се баве трговином, док остало отпада на производњу, услуге, хотелијерство, угоститељство, пољопривреду. Скоро сва ова предузећа раде претежно на подручју српских општина северно од Ибра, где остварују 90% зараде, а тек у мањој мери послују и са централном Србијом, као и са областима јужно од Ибра („Ekonomski razvoj severa Kosova" 2015).

МОЗАИК ПОТРОШЊЕ

Године 2013. евидентирано је да је око 2.600 лица на северу Косова и Метохије било запослено у педесетак предузећа из некадашњег друштвеног сектора, која су, иако формално нису престала са радом, већином таворила и чекала нека боља времена. Привредни субјект са највише запослених био је Трепча, где је од око 3.200 лица радно било ангажовано само нешто више од трећине. У области приватног предузетништва, у којој су доминирале непроизводне делатности, а која је бројала око 450 малих предузећа, радило је нешто мање од 1.300 лица (Радомировић 2013: 12). Све заједно, у привреди на северу Косова и Метохије 2013. године било је запослено између 7.000 и 7.500 људи. Наведени број, међутим, односио се на лица која су се налазила у радном односу, што значи да број радно ангажованих људи није морао бити једнак броју људи који су запослени, односно који су у радном односу. Разлика између броја запослених и броја радно ангажованих лица могла је бити најмање две хиљаде, таман онолико колика је та разлика била у Трепчи, односно бар још хиљаду-две, колико је износила разлика између 2.600 запослених у педесетак „друштвених" предузећа и око 500 радника који су у неколико тих предузећа заиста радили. У оваквим условима, са свега 3.000–3.500 стварно ангажованих лица и уз минимум производње, север Косова и Метохије представљао је друштво које није имало тржишни пласман и које није стварало вишак вредности. То је било друштво које је углавном само трошило. Новца је било захваљујући пре свега давањима која су на име социјалне помоћи, плата, пензија и дечије заштите стизала из буџета Републике Србије. Према подацима из 2013. године, социјалну помоћ, односно накнаду услед незапослености у износу од 11.089 динара, примало је око 14.000 корисника, рачунајући и раднике Трепче, као и раднике појединих „друштвених" предузећа, док је плате добијало око 4.500 запослених у локалној самоуправи, здравству, просвети и судству (Радомировић 2013: 12).

Друштво на северу Косова и Метохије деценију и по након рата 1999. године налазило се практично на сталној инфузији и у директној зависности од убризгавања средстава из буџета Републике Србије. То је био главни предуслов економије, с обзиром на то да је функционисање бројних привредних субјеката, превасходно из области трговине, пружања услуга, угоститељства, итд, било условљено управо приливом новца из Београда.

Северна Косовска Митровица, као најмногољудније и најгушће насељено место на Косову и Метохији северно од Ибра, представљала је главни центар потрошње на овом подручју. Главнину економије у посматраном периоду у овом граду чинила је меркантилна привреда, што се лако могло уочити већ на основу преовлађујуће заступљености трговинских радњи у односу на објекте са другим видовима пословних делатности. Продавница је било готово на сваком кораку, а продавало се дословно све – од хране, пића, цигарета, преко гардеробе, до кућних апарата и намештаја. Најбројније су биле пиљарнице и дућани у којима су се продавали прехрамбени производи, бакалук, прибор за хигијену и свакодневне потрепштине. На овоме се, по тврдњама самих предузетника, најсигурније и најбрже зарађивало. Сва је роба стизала махом из централне Србије, при чему у систему продаје, у условима непостојања строгих законских оквира, није било фискалних каса, нити је у цену производа урачунаван порез на додату вредност (ПДВ), што је предузетницима отварало простор за већу зараду.[9]

Објекте за обављање пословне делатности предузетници су узимали у закуп, док су многи подизали и своје локале, и то практично где год да су нашли слободно место. Да се изгради објекат довољан за покретање трговине, угоститељске или какве услужне делатности било је потребно тек мало средстава и грађевинског материјала, док добијање грађевинске дозволе није тражио нико. Бесправно подигнути објекти до 2009–2010. године толико су преплавили северну Косовску Митровицу да се тротоарима главних градских улица од импровизованих тезги, пиљарница, киоска, једва могло проћи.[10] До наведеног периода централна градска улица – Улица краља Петра Првог – личила је више на пијацу него на саобраћајницу, где су се продавале цигарете, конзерве, слаткиши, сокови, прашак за рубље, сапуни,

9 Роба из централне Србије намењена за продају на Косову и Метохији посебном уредбом српске владе из 2005. године била је ослобођена плаћања ПДВ-а. Иако донета са намером да се обезбеђивањем јефтинијих производа помогне косовскометохијским Србима, ова уредба је, међутим, довела до процвата шверца, будући да роба до становништва није увек стизала директно, већ често преко посредника који су робу увежену на Косово и Метохију без урачунатог ПДВ-а продавали по увећаној цени, неретко по оној у коју је обрачунаван и цео ПДВ. Злоупотребе су биле толике да је роба уместо Србима, којима је примарно била намењена, често извожена Албанцима на подручју јужно од Ибра, при чему је делом чак враћана назад у централну Србију и тамо препродавана. Шверцом је била обухваћена углавном роба широке потрошње, као што су гориво, цигарете, прехрамбени производи и сл. Према закључку Анкетног одбора за Косово и Метохију Скупштине Републике Србије, формираног у циљу истраге ових злоупотреба, уредба из 2005. године донета је супротно закону и Уставу, што значи да је њено спровођење од самог почетка било нелегално. Процењује се да је применом ове уредбе, тј. ненаплаћивањем ПДВ-а за робу пласирану на Косово и Метохију, од 2005. до 2013. године буџет државе Србије оштећен најмање за 300 милиона евра („Bez kazni za zloupotrebe na Kosovu“ 2014).

10 Број ових објеката 2010. године кретао се око 300 (Радомировић 2010: 5).

доњи веш, мајице, џинс итд. Ко није имао могућности да подигне било какво „продајно место", робу је излагао на поклопцима мотора паркираних аутомобила, картонским кутијама, или, пак, на самом тротоару.

До 2012/2013. године подизање нелегалних економских објеката значајно се смањило, мада у условима непостојања извршних власти које би бесправну градњу спречиле, оно није престало. После великих напора, и упркос отпору продаваца, комунална општинска служба успела је да из главне градске улице уклони већи број тезги и импровизованих продајних места, пре свега оних подигнутих од лакшег материјала. Међутим, продаја и препродаја свега и свачега и даље је остала извор прихода за велики број Митровчана. Да би зарадили неки динар, поједини становници града, без обзира на временске прилике, наставили су са свакодневном продајом разноразне робе по тротоарима, и то углавном у јутарњим и преподневним сатима, најкасније до средине дана. Продаја се обављала углавном у Улици краља Петра Првог, на потезу од централног градског трга – Трга Шумадија – ка главном мосту преко Ибра, а међу продавцима су се могли наћи и становници околних села, који су на тржницу износили поврће, воће, сир, кајмак, чак и козје млеко наточено у боце од пластике. У време празничних дана, као што су Бадњи дан и Божић, овде се продавала и риба, свеже и печено месо итд.

Прилика да наведене производе, као и многе друге, купе по нешто нижим ценама Митровчанима се указивала суботом, када је у граду организован пијачни дан.[11] У зимском периоду на пијаци су се могли наћи туршија, свињска џигерица, очишћени ораси, мед, ракија, као и вунена галантерија, док су се независно од сезоне овде могли купити фабрички и конзервирани прехрамбени производи, предмети за домаћинство, кућна хемија, алати, играчке, бижутерија и много других артикала. Осим Митровчана и становника околних села, међу продавцима на пијаци појављивали су се и Срби из неколико села са подручја јужно од Ибра, пре свега из вучитрнске општине (Гојбуља, Прилужје, и др), којима је, живећи у већинском албанском окружењу, долазак у северну Косовску Митровицу била практично једина прилика да, продајући вишак својих производа, зараде нешто пара. Да је продаја за многе била једини начин да дођу до преко потребног новца, посебно се уочавало у чињеници да је на простору поред пијаце, на неуређеној површини, организована и бувља пијаца на којој је део становника северне Косовске Митровице продавао старе, половне ствари, делове свог покућства итд.

11 Пијаца је у северном делу Косовске Митровице подигнута 2006. године, и то на обали Ибра, у непосредној близини главног градског моста, са једне стране, и етнички мешовитог насеља *Три солитера*, са друге стране. На наведеној локацији пијаца је подигнута уз финансијску помоћ УНМИК-а, са идејом да на једном месту своје производе продају и Срби и Албанци, што је, према замисли, требало да доведе до њиховог зближавања. Оваква идеја УНМИК-а није уродила плодом јер за продају и куповину на пијаци албанско становништво није показало интересовање („Multietnička pijaca" 2006).

Процес трговине у северној Косовској Митровици углавном је пратио линију етничких односа, па су тако Срби куповали превасходно код Срба. Исто је важило и за Албанце, који у српске делове града готово да нису залазили, што значи да су куповину обављали или у квартовима насељеним албанским становништвом или у јужном делу града. Од поменутог правила, међутим, код Срба је ипак било извесних одступања, будући да су ради куповине у одређеном броју одлазили у *Бошњачку махалу*, етнички мешовиту стамбену и трговачку четврт. У главној улици ове четврти, испуњеној продавницама и трговинским радњама већином у власништву Албанаца, цене многих производа биле су ниже у односу на цене у радњама у српским деловима северне Косовске Митровице. Јефтинија роба представљала је главни разлог због којег су Срби долазили у овај део града, где су у албанским продавницама куповали различите артикле, од којих највише ствари за домаћинство, одећу и обућу. Одећа је била најинтересантнија младима, нарочито од 2013. године када је овде отворена робна кућа једне од веома популарних страних марки (*Zara*), подједнако омиљене како код девојака тако и код младића. У Бошњачку махалу, пре свега због нижих цена појединих производа из свакодневне потрошачке корпе, долазили су и српски трговци који су купљену робу препродавали у својим продавницама у деловима града са већинским Србима. Од Албанаца су откупљивали флаширану воду, сокове, газирана пића, цигарете, воће, поврће и још много тога.[12] У време рамазанског поста биле су актуелне и тзв. *рамазанке*, врста хлеба, боље речено погаче, које су српски трговци наручивали из неколико албанских пекара да би их продавали својим сугрђанима Бошњацима, али и самим Србима, међу којима је било много оних који су овај специјалитет такође ценили. Средство плаћања у Бошњачкој махали био је углавном евро, али у настојању да привуку што више српских купаца, Албанци су своју робу радо продавали и за динаре.

Роба је у Бошњачку махалу стизала претежно из јужног, албанског дела Косовске Митровице. Овде су, непосредно уз Ибар, у годинама после поделе града подигнута два нова тржна центра (*ETC* и *Emona City*) у којима су бројни производи такође продавани по ценама нижим у односу на цене у српским трговинама у северном делу града. У овим објектима, подигнутим по узору на савремене тржне центре који се могу срести у многим градовима

12 Флаширана вода, сокови, газирана пића и цигарете великим делом су долазили из централне Србије. Газирана пића као што су *Coca-Cola* и *Fanta*, или флаширана вода *Rosa*, стизала су из фабрике *Coca-Cola HBC Srbija* у Земуну. Наведени напици пласирани су и на тзв. косовско тржиште, што је било уочљиво по етикетама исписаним на албанском језику. У Бошњачкој махали могла се купити и роба намењена српском тржишту, коју су, да би је лакше продали својим сународницима, трговци Срби углавном и куповали. Од овога је било изузетака, па није било неуобичајено да се у неким продавницама у делу северне Косовске Митровице са српском већином нађу и производи са називом и декларацијом на албанском језику (нпр. *Rosa voda*, односно *Ujë Rosa*).

централне Србије (*Tempo*, *Metro Cash & Carry* и сл), у понуди је био огроман избор артикала, почевши од прехране па све до гардеробе, покућства и технике. Већина прехрамбеног асортимана, укључујући сокове и пића, долазио је са тржишта земаља бивше СФРЈ, па су се, тако, и у једном и у другом центру нудили производи компанија са познатом југословенском традицијом, као што су *Fructal* и *Radenska* из Словеније, *Podravka*, *Josip Kraš*, *Gavrilović* из Хрватске, *Soko Štark*, *Bambi*, *Carnex*, *Takovo* из Србије итд. У понуди се могла наћи и тзв. косовска роба, међу којом више врста флаширaних вода, вина, кафа, меда, чајева, слаткиша, као и један од вероватно најпознатијих производа са овог подручја – *Pećko pivo*, или *Birra Peja*, како се овај артикал после 1999. године и доласка пећке пиваре у албанске руке званично зове.

Због разноврсне робне понуде и повољних цена, тржни центри у јужном делу Косовске Митровице били су привлачни и становницима северног дела града, који су их у једном броју посећивали с времена на време, обично ради већих, породичних куповина. С обзиром на то да тако „атрактивних" објеката на подручју северно од Ибра није било, неки становници овог дела града у тржне центре су одлазили и због „разоноде", ради „провођења слободног времена", куповине „понеке ситнице" и слично. Већина Срба, међутим, ове објекте није посећивала, делом због страха од албанског окружења, али највише због противљења томе да свој новац трошењем у овим објектима оставља Албанцима. Код многих Срба постојало је уверење да Албанци тржне центре нису случајно подигли у непосредној близини Ибра, одмах поред једног од мостова који повезује два дела града, већ са намером да од Срба узму што више пара, и да тако, јачањем своје економске позиције, постепено изврше „продор на север".

Пословање поменутих тржних центара имало је утицаја на промет у српским трговинама у северној Косовској Митровици, смањујући га за оно-лико колико су становници овог дела града у наведеним објектима трошили свој новац. Рад ових објеката, у исто време, сведочио је о предузетништву Албанаца, које је на градском подручју јужно од Ибра, нарочито после једностраног проглашења независности тзв. Косова 2008. године, добијало на све већем замаху. Ово је било видљиво готово свуда у јужној Косовској Митровици, где су се у многим улицама, нарочито у градском језгру, продавнице са различитом врстом робе, као и разне фирме, угоститељске и услужне радње, дословно низале једна за другом. Обрт новца био је уочљив посебно у грађевинарству, чија се производња огледала у великом броју новоподигнутих зграда, у којима се хиљаде квадратних метара стамбеног и пословног простора свакодневно нудило на продају. Грађевинска оперативa била је запослена и на уређењу саобраћајница и градске инфраструктуре, захваљујући чему је јужни део Косовске Митровице личио на право градилиште на којем ничу вишеспратнице, булевари, тргови, паркови итд.

У односу на јужну Косовску Митровицу грађевинарство је у северном делу града доста дуго тапкало у месту, тако да ту годинама није подигнут готово ниједан већи објекат намењен тржишној продаји. Потреба за стамбеним простором често је надомешћивана индивидуалном бесправном градњом, па су, у крајње неконтролисаним условима, на бројним зградама дограђивани станови у тој мери да су на вишеспратницама дуж многих, па и централних улица, без икаквих дозвола ницали читави спратови. До 2010. године, према незваничним проценама, на овакав начин је на подручју северне Косовске Митровице подигнуто око хиљаду станова, али и кућа (Радомировић 2010: 5). Са друге стране, уз помоћ инвестиција Републике Србије, после 2006. године изграђено је више стамбених зграда, углавном у Бошњачкој махали, у којима су на употребу додељивани станови лицима расељеним са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра. Грађевински сектор живнуће тек након тога, када је неколико инвеститора почело да зида вишеспратнице са становима који ће се наћи на тржишту. До краја 2014. године подигнут је цео један стамбени блок са више зграда, међутим, продаја некретнина није ишла онако како су се инвеститори надали. Многи станови остали су неусељени, иако су се у понуди могли наћи по приступачним ценама. Разлог слабе потражње био је свакако у недостатку новца међу потенцијалним купцима, али и у томе што у условима политичке и институционално-правне несигурности многи нису желели да улагањем у некретнине ризикују губитак веће количине новца.

Област у којој у северној Косовској Митровици није недостајало потражње било је угоститељство. У оквиру ове делатности пословало је на десетине објеката, почевши од бурегџиница, ћевабџиница, преко кафана, кафића, све до ресторана, пар ноћних клубова и једне дискотеке отворене 2014. године. Бројчано су доминирали кафићи, којих је било највише у две-три централне градске улице. Бројем гостију власници кафића били су углавном задовољни, посебно у току пролећних и летњих месеци када је свакодневна посећеност ових објеката, нарочито оних са отвореном баштом, од раних поподневних па све до касних вечерњих часова, била прилично велика.

Места где се трошио и обртао новац биле су и кладионице, којих је у северној Косовској Митровици било несразмерно много у односу на величину овог града и број његових становника. Кладионице су се, ради брзе зараде, неретко отварале без минималног законског улога који би гарантовао исплату добитака свим клијентима, због чега није било неуобичајено да се, услед немогућности измирења дуговања према добитницима, оне након неког времена затворе. У овим објектима радили су претежно млади, који су најчешће били ангажовани без било каквог уговора, дакле „на црно“. Слично је било и у већини других привредних делатности – трговини, угоститељству, услугама, што значи да послодавци радницима у приватном сектору

углавном нису исплаћивали доприносе, здравствено и пензионо осигурање, док су им плату по правилу исплаћивали „на руке". Примања су се за пуно радно време кретала око 25.000 динара, али су, и поред овако ниског износа, на поменуте услове многи били принуђени да пристану, имајући у виду да другог избора нису имали. Међу лицима запосленим у приватним фирмама могли су се наћи и радници предузећâ из бившег друштвеног сектора, који су после поделе града 1999. године и заузимања ових предузећа од стране Албанаца у јужном делу Косовске Митровице остали без посла. Њима је Република Србија и даље обрачунавала радни стаж, уплаћивала здравствено и пензионо осигурање, такође и социјалну помоћ, односно накнаду услед незапослености, захваљујући чему су се ова лица, у односу на она која раније нису била запослена у друштвеном сектору, на послу код приватника налазила у бољем положају.

Да би зарадили, Срби су се у северној Косовској Митровици бавили превозом људи и транспортом робе. Локалним саобраћајем биле су обухваћене релације на ширем подручју Косова и Метохије северно од Ибра, као и релације у самој северној Косовској Митровици и њеној непосредној околини. Превоз путника, са једне стране, обављан је аутобусима предузећа *Космет-превоз* и *Колашин-превоз*, који су саобраћали по установљеном, званичном реду вожње, али и, са друге стране, бројним комбијима и минибусевима, који су саобраћали произвољно, по слободном или мање-више утврђеном распореду. Аутобуси наведених предузећа возили су до свих важнијих места на локалу, као што су Звечан, Зубин Поток, Лепосавић, Лешак, као и до језера Газиводе, што је исто важило и за комбије и минибусеве, чији се принцип рада заснивао на томе да приватно лице својим возилом у одређено време из северне Косовске Митровице крене ка једном од набројаних одредишта, да би након тога на успутним станицама примао путнике. Док се превоз аутобусима два поменута предузећа могао сматрати регуларним, с обзиром на то да су и једно и друго предузеће за делатност коју су обављала била званично регистрована, превоз путника приватним комбијима и мини-бусевима био је све само не регуларан. Он се одвијао без било какве законске контроле, а само на иницијативу и одговорност самих превозника, за које је било довољно да имају одговарајуће, релативно исправно возило, погодно за пријем више путника и њихов транспорт до изабране локације.

Аутопревоз се у условима високе незапослености јављао као вид предузетништва којем су у северној Косовској Митровици многи прибегавали из једноставног разлога што започињање једног таквог посла није захтевало висока материјална средства, нити је у околностима институционално-правног вакуума подразумевало обавезу придржавања било каквих законских прописа. Ово се односило посебно на онај вид саобраћајне делатности који

је у овом граду био најраспрострањенији, а то је аутомобилски такси превоз. Да се започне са пружањем такси услуга, било је потребно од свега неколико стотина, па до 800, највише 1.000–1.200 евра, колико је изискивала куповина „доброг аутомобила", погодног за обављање ове врсте посла. По наведеној цени куповала су се превасходно возила позната као *странци*, увезена из иностранства и старости углавном од 15 до 20 година, која се због застарелости мотора по законима Републике Србије често нису могла регистровати. Да започне са таксирањем, заправо, могао је свако ко је поседовао аутомобил, без обзира на то да ли га је купио са том наменом или га је од раније користио као приватно возило. Од других улагања није било потребно ништа више изузев новца за гориво и једне ситнице, а то је табла са ознаком *такси* која се стављала на кров аутомобила. Све остало, почевши од такси дозволе, преко техничког прегледа и регистрације возила, па до таксиметра није представљао услов за покретање посла. Најзад, да би се неко бавио таксирањем није била потребна чак ни возачка дозвола.

Није познато колико је тачно људи таксирало у северној Косовској Митровици. С обзиром на то да је била у питању делатност која се одвијала „на црно", дакле мимо службене евиденције, што значи мимо радног законодавства и плаћања пореза, није постојао никакав званичан регистар лица која су се овим послом бавила. Само се на основу појединих процена, и то самих таксиста, претпостављало колико је људи градским улицама својим аутомобилима свакодневно превозило путнике. Те процене су се кретале од најмање стотину-две до више стотина такси возача. Број таксиста се, осим тога што о њему није било тачних података, није могао узети ни као сталан. Он је варирао, што је зависило од низа околности. Са таксирањем, наиме, почињали би многи, међутим, нису обавезно сви настављали да се тиме у континуитету баве. Било је људи који су после неког времена одустајали, схвативши да им се превоз путника не исплати, да би првом приликом овај посао поново почели да раде, надајући се већем успеху и бољој заради. Такси су возили превасходно мушкарци, готово без разлике у односу на старосну доб, тако да су се за воланом могли наћи једва пунолетни младићи, али и особе са статусом пензионера.

Колико се људи бавило таксирањем зависило је и од годишњег доба, тачније од школске сезоне, па је на градским улицама од октобра, када на факултетима почиње настава, па до маја и јуна било више такси возила него у летњим месецима током којих траје распуст.[13] Академска популација од више хиљада студената таксистима је представљала важну клијентелу,

13 После рата 1999. године у северну Косовску Митровицу измештен је Универзитет у Приштини, чији је оснивач Република Србија, тако да овај град постаје универзитетски центар са више факултета на којима наставу похађа велики број студената, и то не само са Косова и Метохије већ и са подручја централне Србије.

нарочито на релацији према Звечану, где се налазио Факултет уметности, али и у којем је један део академаца који су студирали на факултетима у северној Косовској Митровици живео у изнајмљеним становима. Осим за превоз по граду, грађани су такси услуге користили и за превоз до оближњих места, пре свега до Звечана и до околних села као што су Грабовац, Србовац, Житковац, Жеровница, етнички мешовито село Суви До итд. По договору, вожње су се вршиле и на ширем подручју севера Косова и Метохије (до Лепосавића, Зубиног Потока), па све до појединих градова у централној Србији, попут Рашке и других. Превоз се, дакле, обављао претежно на подручју српских општина на северу покрајине, мада је било превозника који су ову услугу вршили и на територији јужно од Ибра, и то углавном до средина насељеним већином Србима. Када би се превоз обављао до места на централном Косову и Метохији, путовало се једино аутомобилима са тзв. косовским таблицама, и без *такси* ознака које су, као нелегалне, могле да проузрокују заустављање од стране полиције и изрицање новчане казне.

Таксирање је многима био једини извор зараде, док није био мали број ни оних којима је овај посао доносио додатни приход. У ову другу групу су се, на пример, убрајали корисници социјалне помоћи, односно накнаде за незапослене, пензионери, запослени у комбинату Трепча који су због система „ротације" чекали на ред да буду радно ангажовани итд. Иако су међу таксистима већином били становници града, или житељи оближњег Звечана и неколико околних села, овим послом се бавио и један, мада мањи, број лица из централне Србије, који су услед незапослености или губитка радних места у Београду, Новом Саду или неком другом граду, у ситуацији где је за остваривање зараде било довољно само поседовати аутомобил, долазили да раде управо у северну Косовску Митровицу.

Цене такси услуга су варирале, а с обзиром на то да у возилима није било таксиметра, оне су одређиване у складу са дужином релације. У периоду од 2011. до 2015. године свака вожња по граду коштала је углавном 80 динара, као и вожња у једном правцу на релацији између северне Косовске Митровице и Звечана. За превоз до неког мало удаљенијег места, на пример до Лепосавића или Зубиног Потока, цена се могла одредити договором, али кретала се обично од 1.000 до 1.200 динара. Сличну суму требало је издвојити и за одлазак до манастира Соколица, надомак Звечана, и повратак назад. Цена ове вожње била је сразмерно виша у односу на цену превоза до удаљенијег Лепосавића или Зубиног Потока, што су таксисти правдали чињеницом да је пут „опасан" јер води кроз албанско село Бољетин, у чијем се непосредном окружењу поменути манастир налази.

Приход од таксирања најчешће је био довољан само за покривање основних егзистенцијалних трошкова. Некада ни за толико. На превозу путника

зарађивало се онолико колико се времена проводило за воланом, мада ни то није морао да буде услов ако се узме у обзир да је количина посла, самим тим и зарада, зависила првенствено од потрошње становништва, односно његових платежних могућности. Искуства таксиста била су таква да је дневни приход, када би се одбио трошак за гориво, могао да буде једва 500 динара, али је могао да буде и виши – 1.500–2.000 динара, понекад и преко тога. Није била реткост да таксисти имају сталне муштерије којима се одобравало плаћање на почек, па се из тог разлога могло десити да се некада оствари већа добит, а некада мања. Од висине зараде могла је да зависи и дужина трајања радног времена, па није било неуобичајено да појединi таксисти раде свега неколико сати дневно уколико су били задовољни износом који су за то време успели да зараде. Колико ће се радити, са друге стране, могло је да зависи и од тога да ли је таксирање представљало једини посао или је то био додатни ангажман. Лица која су се бавила само овом делатношћу и којима је она била главни извор прихода, муштеријама су била на услузи обично у дужини трајања пуног радног времена, што значи осам-девет сати дневно, а понекад и више од тога.

Таксисти у северној Косовској Митровици, генерално гледано, нису били задовољни послом који су обављали. Таксирање су већином посматрали као принудно решење, с обзиром на то да другог посла нису имали и да им је то био једини начин да дођу до средстава за живот. Притом, ризици са којима су се свакодневно сусретали били су бројни, почевши од тога да су се превозом путника бавили без било каквог осигурања, што је представљало отежавајућу околност у случају каквог удеса, повреда, квара на возилу и слично, где није било начина да се настала штета надокнади. Овиме су, истовремено, били угрожени и путници, будући да се њихова безбедност у саобраћају стално налазила под знаком питања. Све трошкове које су имали, без обзира на то чијом кривицом су проузроковани, таксисти су покривали искључиво из властитог џепа и на уштрб остварене, често недовољне зараде, док су терет одговорности за обављање свог посла преузимали само на себе.

Преживљавање је била вероватно најчешћа реч којом су таксисти у северној Косовској Митровици описивали свој посао и учинак свог рада. „Оно што зарадим“, објашњавао је таксиста из села Свињаре (м. рођ. 1954), одакле је услед Мартовског погрома 2004. године[14] расељен у Мали Звечан, насеље између северне Косовске Митровице и Звечана, „чисто је да могу

14 Мартовским погромом означава се талас насиља који се догодио 17. и 18. марта 2004. године, када је више десетина хиљада Албанаца, предвођених екстремистима, насрнуло на српско и друго неалбанско становништво широм Косова и Метохије јужно од Ибра. Том приликом су опустошена многа насеља, спаљено је и опљачкано 30 православних цркава, протерано је око 5.000 Срба, Рома и Ашкалија (Hofbauer 2009: 182, 184). Погинуло је укупно 19 особа, од којих једанаест Албанаца и осам Срба, а рањено је 954 лица (Јевтић 2005: 169).

да за породицу купим хлеба, млеко, и ако ми се поквари ауто да могу да га одржим, иначе да неки капитал од овога створим не могу". Слично је коментарисао и таксиста (м. рођ. 1966) запослен у Трепчи, који је због тога што прима социјалну помоћ био принуђен да пронађе додатни извор прихода: „У Трепчу одлазим да радим кад ме позову, кад буде ротација на три месеца. Посла има повремено, а од минималца не може да се живи. Кад нисам тамо, возим такси, јер другачије не могу да издржавам породицу".

Чињеница да су једино превозом путника били у могућности да обезбеде средства за егзистенцију својих породица, таксисте је погађала посебно у ситуацији када су у кући имали одраслу децу, која су завршила школе и факултете, а која су и поред тога била незапослена. То је био разлог због којег су таксирањем понекад морала да се баве чак и лица која су у пензији. Да ће се једног дана бавити овим послом, уместо што ће уживати у заслуженој мировини, многи раније нису могли ни да претпоставе, све док их на то није натерала беспарица. Таксирање је, најзад, неретко представљало једну од опција које су преостајале младима који су завршили факултете, а који су у недостатку посла у струци и сами били принуђени да се окушају у овој делатности зарад обезбеђивања егзистенције.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Резултати презентовани у раду донели су приказ неколико економских аспеката свакодневног живота Срба у северној Косовској Митровици, чиме је пружен допринос конципирању етнографске грађе за сагледавање свакодневице српског становништва у овом граду у условима који се могу назвати кризним, мултиетничким и условно речено пограничним. Резултати истраживања показали су компатибилност са теоријама свакодневице, и то посебно у оном делу који говори о томе да се привидни континуум свакодневног живота јавља као простор наизглед неприметних, али због тога ништа мање дубоких трансформација проузрокованих крупним друштвеним процесима, чије се деловање може сагледавати кроз најобичније, свакодневне појаве. Истраживање је, наиме, показало да су друштвено-политичке промене на Косову и Метохији, проузроковане последицама рата 1999. године, оставиле огроман траг управо на ону свакидашњу реалност Срба у Косовској Митровици која се оку посматрача може учинити подразумеваном, тривијалном, а која се односи на економске праксе и појаве на нивоу задовољења основних егзистенцијалних потреба.

Недефинисана институционално-правна ситуација, у спрези са политичком неизвесношћу у погледу решавања статуса Косова и Метохије, условила је да се свакодневица Срба у северној Косовској Митровици нађе

заробљена у једном лиминалном стању, на маргинама оног друштвеног стања које би се у савременом смислу речи могло назвати уређеним. Гледано са аспекта економије, овакво стање проузроковало је замирање раније ионако већ посустале привреде, чији се пад огледао превасходно у гашењу производње рударског комбината Трепча. У сенци овог некадашњег гиганта, привреда у северној Косовској Митровици у периоду после рата 1999. године практично тавори, а у недостатку инвестиција опстаје захваљујући приливу средстава која се на име пензија, плата и социјалних давања исплаћују из буџета Републике Србије. Главнина економских делатности у наведеној ситуацији меркантилног је карактера, што значи да се већина активности из предузетничког сектора заснива на трговини и пружању услуга, односно потрошњи.

За свакодневне економске праксе Срба у северној Косовској Митровици може се рећи да их деценију и по после поделе града карактерише један либерални режим, оличен у предузетништву које се одвија практично слободно и без строгих законских регулатива. У сектору приватног пословања ово је омогућило стварање својеврсног пореског раја, где држава не располаже механизмима наплате својих потраживања, захваљујући чему су се развили услови за стицање вишка профита и бржу реализацију зараде у односу на нормалне, уобичајене пословне околности. Да би у ситуацији када немају одговарајући извор прихода обезбедили егзистенцију, многи су били принуђени да се сналазе, тј. да прибегну различитим врстама предузетништва, што им, и поред наведених „погодности", није обавезно значило просперитет. Незадовољни својим положајем били су најчешће радници који су „на црно" и за ниске плате радили код приватника, односно они предузетници чије су делатности обезбеђивале тек пуко преживљавање.

Економске активности Срба у северној Косовској Митровици, најзад, у посматраном периоду су обележене друштвеним односима проистеклим из етничке поделе овог града, који обухватају перцепцију Албанаца као супротстављених *других*. Резултати истраживања су показали да се етницитет може посматрати као оквир економске зависности и сарадње међу српским становништвом у Косовској Митровици, односно да, другим речима, економски аспекти свакодневице Срба у овом граду прате линију фаворизовања припадника властите етничке групе. То се видело у практично свим економским праксама обухваћених истраживањем, где су, почевши од трговине, па до аутопревоза, Срби углавном били упућени једни на друге. Границе етничког фаворизовања, међутим, показале су се пропусним, пре свега у области трговине. Ту су у процес размене новца и добара Срби из прагматичних разлога у извесној мери укључивали и Албанце, захваљујући чему је овај вид активности у етнички подељеној Косовској Митровици добијао додатну димензију, и то као чинилац српско-албанског повезивања.

ИЗВОРИ

Незапослена лица у месецу августу 2012. године, општина Звечан. Национална служба за запошљавање, Република Србија, Округ Косовско-митровачки.

Незапослена лица у месецу августу 2012. године, општина Зубин Поток. Национална служба за запошљавање, Република Србија, Округ Косовско-митровачки.

Незапослена лица у месецу августу 2012. године, општина Лепосавић. Национална служба за запошљавање, Република Србија, Округ Косовско-митровачки.

Незапослена лица у месецу августу 2012. године, општина Косовска Митровица. Национална служба за запошљавање, Република Србија, Округ Косовско-митровачки.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

„Bez kazni za zloupotrebe na Kosovu“, 29. 09. 2014. <http://www.b92.net/insajder/aktuelno-vesti.php?yyyy=2014&mm=09&dd=29&nav_id=905573>. [10. 12. 2018].

„Ekonomski razvoj severa Kosova“ 22. 04. 2015: <http://www.medijacentar.info/mc-debate/izvetaji/482-ekonomski-razvoj-severa-kosova--22042015>. [14. 03. 2018].

„Multietnička pijaca – u severnoj Mitrovici“ 09. 06. 2006: <http://mondo.rs/a25619/Info/Drustvo/Multietnicka-pijaca-u-severnoj-Mitrovici.html>. [11. 02. 2019].

“Municipal Profile Mitrovicë/Mitrovica North” 2018: <https://www.osce.org/mission-in-kosovo/122119?download=true>. [09. 02. 2019].

„Odluka o ’Trepči’ otvara pitanje imovine na Kosovu i Metohiji“ 19. 01. 2015: <http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/odluka-o-trepci-otvara-pitanje-imovine-na-kosovu-i-metohiji_559051.html>. [06. 12. 2018].

„Trepča: Izgradila BG, gde je danas?“ 16. 01. 2015: <https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2015&mm=01&dd=16&nav_id=947428>. [26. 11. 2018].

ШТАМПА

Комазец 2013: Рада Комазец. „Међународна заједница не жели поделу Косова“. *Јединство*, 25. новембар, 3.

Marković 2015: Radmilo Marković. „Kombinat Trepča: Inostrane packe i status quo“. *Vreme*, 22. januar, 10– 12.

Нићифоровић 2014: Мирољуб Нићифоровић. „Браните фирме по сваку цену! Срби на северу Косова одлучни да Приштини не дозволе отимачину и распродају своје имовине“. *Вечерње новости*, 24. јул, 6.

Радомировић 2010: Биљана Радомировић. „Град зебње и предизборних обећања“. *Политика*, 21. мај, 5.

Радомировић 2013: Биљана Радомировић. „У Трепчи је запослено 1.300 радника“. *Политика*, 17. март, 12.

ЛИТЕРАТУРА

Boal 2005: Frederick W. Boal. “Urban Ethnic Segregation and the Scenarios Spectrum”. *Desegregating the City: Ghettos, Enclaves and Inequality*. Ed. David P. Varady. Albany: State University of New York, pp. 62–78.

Васић 2006: Милена Васић. „Економска (не)одрживост Косова и Метохије“. *Косово и Метохија – аргументи за останак у Србији*. Ур. Слободан Ерић. Београд: Геополитика, 145–165.

Derens 2009: Žan-Arno Derens. *Kosovska zamka*. Beograd: HESPERIAedu.

Janjić 2007: Dušan Janjić. *Ogledi o Kosovu*. Beograd: Draslar partner.

Јевтић 2005: Ђорђе Јевтић. *Етничким насиљем до статуса*. Приштина: Народна и Универзитетска библиотека „Иво Андрић“.

Lefebvre 1987: Henry Lefebvre. “The Everyday and Everydayness”. *Yale French Studies*, No. 73, Everyday Life, pp. 7–11.

Ljepojević 2006: Siniša Ljepojević. *Kosovo i Metohija: Realnost, ekonomija i zablude*. Beograd: Tanjug: Politika.

Ljepojević 2008: Siniša Ljepojević. *Skrivena realnost Kosova: Ruševine svetske politike*. Beograd: Topola film: Dosije studio.

Moran 2011: Džo Moran. *Čitanje svakodnevice*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Nedeljković 2011: Saša Nedeljković. „Ekonomska isplativost etniciteta: ekonomsko ponašanje kao izraz etničkog identiteta među srpskim iseljenicima u SAD“. *Етноантрополошки проблеми*, н. с, год. 6, св. 4, 905–930.

Rogers 1984: Mary F. Rogers. “Everyday Life as Text”. *Sociological Theory*, Vol. 2, pp. 165–186.

Hofbauer 2009: Hannes Hofbauer. *Eksperiment Kosovo: Povratak kolonijalizma*. Beograd: Albatros Plus.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE ECONOMIC ASPECT OF EVERYDAY LIFE OF THE SERBS IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

In this paper the author shows the results of the research of everyday life of the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica in the conditions of the altered socio-political context after the war in 1999 and ethnical division of this town on two parts: northern (Serbian) and southern (Albanian).

The main attention was paid to those aspects of everyday life which were ranked as fundamental, unavoidable fields of everyday reality, and this was work and economy. The results presented in this paper were obtained based on field research conducted several times from 2011 to 2015 in the total duration of over eight months.

The research results showed that socio-political alterations in Kosovo and Metohija caused by the consequences of war in 1999, had enormous impact on everyday life of the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica. Non-defined institutional-legal situation in the connection with permanent political independence, led to the situation that everyday reality of Serbian population was found captured in one laminal condition, on the margins of that social condition which could be called in modern sense of the word as regulated one. Such condition caused merely complete delay of economy, which in the shadow of former giant Trepča, and in the lack of investments, in the period after war, survives thanks to the influx of resources on behalf of pension benefits, salaries and social welfare being paid from the budget of the Republic of Serbia. The majority of economic activity in the situation alike is of mercantile character which means that a large part of these activities from entrepreneurial sector is based on commerce and service provision, thus consumption.

Everyday economy practices of the Serbs in Northern Kosovska Mitrovica one decade and a half after the separation of the city was characterized by a liberal regime is personalized in entrepreneurial activity which is run almost freely and without strict legal rules. In order to ensure the existence in the time where there are no regular incomes, as lot of citizens were forced to get by, thus to resort to different entrepreneurial activities such as: commerce, provision of different services, transport etc. These activities, besides suitability arisen from the fact that due to the non-functioning of the institutions taxes were not paid to the state, could not provide nothing more than a mere survival.

The research showed that ethnicity played an important role in economic co-operation among Serbian population in Kosovska Mitrovica, that is, in other terms, economic aspects of everyday life of the Serbs in this city was followed by the favourizing line of the members of the own ethnical group. That was seen practically in all economic practices encompassed with this research, where Serbs were directed to each other. Limits of ethnical favourizing have proven to be permeable, first of all, in the field of commerce. Serbs tried to include in the exchange process of goods and money from pragmatic reasons the Albanians so that this kind of activity in ethnically divided Kosovska Mitrovica was getting additional dimension, as the factor of Serbo-Albanian interconnection.

Key words: Everyday life, economy, Serbs, Kosovska Mitrovica, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 6. марта 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 821.161.1.09-94 Пишчевич А. С.(049.32)

АУТОБИОГРАФИЈА *МОЈ ЖИВОТ (1764–1805)* АЛЕКСАНДРА ПИШЧЕВИЋА*

(Александар Пишчевић, *Мој живот (1764–1806)*. Нови Сад: Матица српска)

Александар Пишчевић, син Симеона Пишчевића, рођен је у Русији, Поречју, Смоленској губернији. Симеон Пишчевић, руски генерал српског порекла, дошао је у Русију приликом сеобе Срба, на подручје Славјаносербије, 1753. године, као аустријски граничарски капетан. На самом почетку аутобиографије Александар у грубим цртама описује порекло породице Пишчевић и износи податке о друштвеним околностима које су утицале на њихову судбину, на основу породичних докумената који су му остали после очеве смрти. На основу ових података можемо да видимо како се припадници друге генерације рођених у Русији декларишу и какав је њихов доживљај Срба. Пишчевић се јасно и поносно изјашњава као Рус, иако зна да су му сви преци Срби: „дакле, ја сам први из породице Пишчевић који се већ може назвати Русом“ (стр. 26). Самим тим што је дело написано на руском језику, можемо да видимо да се заиста утапа у руски народ. Ако језик узмемо као једну од најбитнијих компоненти која чини национални идентитет, онда заиста можемо да га сматрамо Русом, јер не само да је живео на подручју Русије, него је говорио само руски језик, а српски није знао.

Најпре се намећу питања његовог доживљавања Срба и начина на који долази до прихватања другог народа као свог. Пише негативно о Србима, дистанцира се од њих, али неретко генералише и истиче њихове мане које су, по њему, својствене читавом народу: „ако бих се у овој прилици, говорећи о пореклу рода Пишчевића повео за уображеношћу својственом свим Србима, поступио бих као веома надмен човек, који придаје пуну важност

* Истраживање на коме је заснован овај рад спроведено је у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (Број 178001), који се под руководством проф. др Светлане Томин спроводи на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, уз финансијску помоћ Министарства просвете и науке Републике Србије.

безвредној врлини потврђеној пергаментом“ (стр. 25). Осим уображености и надмености, он Србима замера што, како је он приметио, потврђују своју вредност кроз „празне титуле“. Можемо да приметимо да Пишчевић доноси закључке о карактеру Срба на основу особина свог оца, због кога је дубоко патио. Формира, дакле, негативне ставове о Србима уопште због одбачености и повређености од стране оца. Овде можемо да видимо које су најгоре особине које истиче код Срба:

> „заједничка мана својствена свим Србима јесте завидљивост. Мој отац је добио четири стотине душа више него остали, и то је било довољно да злоба и завист изазову незадовољство. Изливи милости двора према моме оцу били су више него довољан разлог српској завидљивости да постане зликовачка према човеку који их је удостојен“ (стр. 38).

Поред тога што су завидљиви, они су незахвални и зликовачки настројени, што ће рећи, спремни су да учине многа насиља и зла, па чак и доброчинитељу.

Јаз између две генерације, придошлих и рођених у Русији, додатно се увећава неразумевањем и одбацивањем културе коју су Срби наследили од својих предака. Пишчевић често има прилику да се сусреће са Србима прве генерације који живе на просторима Русије, који негују српску традицију и обичаје. Пише о њиховом пијанству, песмама које певају и реакцијама које изазивају код људи. На неки начин, доживљава их као примитиван народ, који извор задовољства проналази само у опијању и беспосличењу. Осим тога, говори о нехуманости, уображености и хвалисавости коју је увиђао код својих рођака Срба, који се сви међу собом називају браћом, а не чине оно што братска љубав подразумева. Оно што га највише изненађује јесте чињеница да Срби више помажу другим народима него свом и да ће пре учинити неко добро дело за странца него за земљака. Неретко користе имена значајних личности да би показали сопствену вредност и моћ. Тако о једном рођаку каже „овај мамлаз, уображен преко сваке мере, одбио је да нам помогне, али није пропустио да истакне колику милост кнеза Потемкина ужива, а у складу са толиком уображеношћу прецењивао је и моћ која му је дата на граници“ (стр. 176). Ни на једном месту не проналазимо речи хвале за Србе, иако знамо да су били добри и способни ратници. То је дакле слика Срба која је представљена из перспективе Александра Пишчевића, али и судбина досељених Срба који се брзо претапају у Русе.

Са друге стране, можемо да уочимо какав однос Пишчевић има према Русима, које сматра својим народом. Његово дивљење и поштовање расте из похода у поход. Он је очаран његовом снагом, издржљивошћу, жртвом и стоичком трпљењу услед тешких изазова, што и овде можемо да видимо:

„на овом походу још више сам заволео руског војника, јер сам имао много прилика да се дивим његовој чврстини: ако пођемо од његове одеће, не можемо рећи да је била превише топла, јадни огртач штитио га је од јаких мећава и оштрог мраза, али и поред свих ових неугодности бордост га није напуштала... Они су радије пристали да буду без хлеба задовољавајући се припремањем такозване саламанте, него да неколико дана изгубе због печења хлеба, када ће и хладноћа постати јача. Снег је служио уместо покривача војнику грађеном чвршће од било ког камена“ (стр. 61).

Хвалоспеви о Русима су расути целом књигом, колико и критике и мане Срба. Руси имају надљудске особине, суочавају се са разним тегобама, невољама и подвизима, због чега су они величина у његовим очима. Можемо да приметимо да је то субјективан доживљај употпуњен идеализацијом, где и кроз доживљај њихових непријатеља покушава да представи Русе: „Турци су постали веома слаби, плашљиви и застрашени руским именом у толикој мери да бацају своје оружје чим их виде“ (стр. 184). Јасно је да нас ово умногоме подсећа на опис епских јунака и њихово јунаштво, те не можемо да проценимо колико је објективно све о чему говори. Оно што је чињенично потврђено јесу војни походи које описује – поход на Кримско полуострво и његово припајање руској држави 1783, затим поход на Кабарду 1785. и поход са ескадроному Јекатеринграду 1786. и 1787. Значајне личности које помиње А. Пишчевић су Потемкин, Турчањинов, Текелија, Орлов, Суворов. Кроз описе његових личних искустава са овим историјским личностима, можемо да створимо комплетнију слику људи који су били значајни и упамћени до сад.

Круцијалан значај који утиче на формирање његове личности јесте дисхармоничан однос са оцем Симеоном Пишчевићем. Сваки поступак и одлука оца која је донета за добробит синовљеву, сматрана је погрешком. Прекратница у Александровом животу био је одлазак на Кавкаску линију у двадесетој години живота, по вољи оца Симеона. Александар на ироничан начин објашњава одлуку оца: „за младог војника је најбоље тамо где су напори, искушења и опасност највећ“ (стр. 8). Велико незадовољство се осећало због ове очеве одлуке. Време му је текло споро, стално му је било досадно јер је био амбициозни официр који је жудео за успехом, подвизима и усавршавањем. Слажемо се са Миленком Фурундуљом, који каже да су главни разлози за замршене односе који владају између оца и сина „различит однос према новцу и опречно поимање стицања војничке каријере“ (стр. 9). Александар стално наглашава да је главна карактерна особина његовог оца шкртост. Често пише и о неприликама које су га погађале због недостатка новца. Тешко је успевао да добије више новца него што је отац сматрао као довољно. Оправдање за такав очев поступак је свакако брига и одржавање остатка породице, као и скромност, како се не би расипање обило о главу

младом Пишчевићу. Читајући мемоаре, на доста места можемо да видимо какав карактер је имао Александар, што доприноси разумевању очеве шкртости. У једном делу нам описује до појединости костим који је купио, не би ли засенио све присутне на балу. Такође, говори нам и о трошковима и дуговањима које је зарад њега задобио, што опет говори о томе колико је отац познавао сина. Једини тренуци кад син уочава очеву бригу јесу када отац и син одлазе на пут у Петербург. Тада га отац саветује да се проводи док не дође наука, када је дужан да мисли само на учење. Ово идеја је вероватно била веома прихватљива, те због тога тада ипак осећа сву очеву бригу и љубав. Он чак и наглашава: „истина је да је у целом мом животу само тада, и други пут пред своју смрт, мој отац испољавао велику љубав, а иначе се обично држао веома суво“ (стр. 31).

Симеон се веома ауторитативно поставио према сину, што је оставило утисак извесне дистанце, строгости и хладноће, тако да је то један од два тренутка када се дистанца укида и преовлађују искрена и дубока осећања. Симеон је схватао важност науке и за то није жалио новац, те је Александар послат у најбоље училиште у престоници. Отац је од њега захтевао да буде савршен у свим наукама, али је он ипак био само просечан. Александар образлаже грешке оца у погледу схватања школовања и даје савете очевима да не треба преоптерећивати дете јер то проузрокује негативне ефекте. Овакав став је оправдан, јер на неколико места видимо оца који одлучује уместо сина, не желећи да чује синовљеве афинитете и жеље. Једна од тих склоности потиче још од раног детињства када је желео да свира гитару, док му је отац свесно наметао виолину, што је водило непознавању и једног и другог инструмента. Такође, највише је волео руски језик, али отац је инсистирао на познавању немачког језика, који је он веома ценио.

Посматрано са психолошког аспекта, нарочито на основу Фројдове концепције да се личност формира до пете године и да отац има значајну улогу, можемо да уочимо погрешке у васпитању. У фројдовском смислу, отац је веома битан у Едиповском троуглу и од његовог става зависи формирање односа сина према мајци, па и према осталим женама у животу. И овде видимо пропусте Симеона као оца. Веома мало времена је проводио са сином, а мајка је постављена као пандан оцу: „мајка ме је исувише волела да би била у стању да види моје слабости, са оцем сам се виђао ретко, док сам још био мали“ (стр. 35). Ту се можда налази и кључ за разумевање његове потребе за женама, која је још једна од релевантних чињеница за тумачење дела. По Фројдовој теорији, уколико отац не успостави забрану према мајци и не одагна синовљеву урођену љубомору, син може да буде веома привржен мајци и да увек тражи мајку у другим женама. Овај однос је одговоран за проблем вечитог младожење, како у књижевности, тако и у животу.

Да је мало времена проводио са оцем, сведоче ове речи: „за све ово време били су ми ускраћени и најобичнији разговори са оцем“ (стр. 44). Можемо да наслутимо да је он био жељан очеве љубави и пажње и да му је то управо недостајало, због чега се и развила љубомора према брату Ивану коме је Симеон посвећивао више времена. То је младог Пишчевића вређало и како каже „овим речима он је кињио моју душу и у моје срце уливао онај опасни отров зависти према брату“ (стр. 54).

Симеон Пишчевић је сматрао да човек, да би постао добар, мора да искуси разне тескобе због чега је и Александра Пишчевића наводио на њих. Међутим, оштра критика и омаловажавање се јављају често: „видим да од тебе неће испасти ништа добро и зато се не уздај у моје имање, јер сам га стекао ја“ (стр. 46). Многа обећања су однесена ветром, што је додатно утицало на неповерење које се јавило код Александра. И када је мислио да ће доћи и ишчекивао га нестрпљиво, осећао се потпуно напуштеним. На основу искрених исповести и осећања која је описао поводом недостатка очинске љубави, можемо да видимо да у њему тиња дечија душа која вапи за загрљајем и лепом речју. Да је то тако, доказује и део када признаје да му је очева љубазност дирнула душу и да се „насладио правим задовољством које нежна срца осећају у односима са особама своје крви“ (стр. 287). У том тренутку схватио је колико личи на свог оца и колико су сличности биле препрека у њиховом односу. У прилог томе памти очеве речи да је у свему пошао његовим путем и да свим својим поступцима личи на њега. Оно што на основу целокупне слике можемо да закључимо јесте да се сукоб јавља због различитих интересовња и погледа на свет. Док је Симеон фокусиран само на подвиге и освајање територија, Александар је, поред тога, усмерен и на освајање женских срца. Симеон је строга и одмерена личност, која озбиљно схвата свет око себе, док Александар лута у потрази за забавом. Генерацијски јаз је понајвише одговоран за неразумевање између оца и сина, због чега се јавља дисхармоничан однос.

Као што смо већ напоменули, поред освајања територија, млади Пишчевић је освајао и женска срца, те је његово дело компилација љубавних освајања и жена. Код њега налазимо тренутке из интимне сфере, које занесени Пишчевић описује подробно и детаљно. Што се стила писања тиче, Пишчевић пише једноставно, јасно, без много увијања. Можемо да приметимо да нам се отварају врата интимне сфере, шири се простор личног и имамо увид у размишљања и психолошке промене јунака, што је увек било и занимљивије од пуких историјских података и ратовања. Ратови представљају оквир за исказивање психолошких превирања, животних успона и падова, љубавних пустоловина. Пишчевић је пун утисака и доживљаја. Док читамо имамо утисак да страсти и осећаји излазе из његове душе и попуњавају странице мемоара. Отворено и у заносу пише о везама

са многим женама. Не уздржава се ни једног тренутка. Без имало стида пише о својим љубавним авантурама, па чак и кад су жене са којима је био биле удате, открива њихове идентитете. Он је имао срца за све жене. Волео је да воли. Пуштао је срце да одлучује, не слушајући разум. Толико је волео жене да је дозвољавао и да пропада због њих. Освајање жена му је била животна страст. Разна звања су пролазила мимо њега јер је био заслепљен женском лепотом.

Не може да нам промакне чињеница да овај јунак веома подсећа на Казанову, који је према својим обимним мемоарима спавао је са хиљадама жена, а од мноштва имена 116 је идентификовано. Смисао живота овог италијанског пустолова био је трагање за чулним ужицима. Уживао је у завођењу жена и кћерки пријатеља. Често су то биле и мајке и кћерке. Говорио је да воли да се храни женама. Иако Пишчевић није имао толико љубавница, оно што им је заједничко јесте то што је, папут Казанове, волео своју жудњу. И код Пишчевића управо можемо да видимо како воли целом душом, потпуно се предаје страстима, ужицима и љубави. Они не траже у женама оно задовољство кад виде да су жене покорене и заслепљене њиховом љубављу. Они пуштају да их осећања воде и управљају даљим током дешавања. Њима је својствено то што су имали срца за све жене и пазили да их не повреде колико је то било могуће. Поред тога, обојица су волели интелигентне жене и Казанова је сматрао да „без разговора, задовољство љубави се смањује за најмање две трећине“[1]. Пишчевић нам имплицитно износи исто мишљење након афере са ћерком доктора Шмита: „бестидност одбија паметне мушкарце и од најлепших жена“ (стр. 156).

Пишчевић нам и описује љубавну авантуру која се десила на балу код г. Зорића са Пољакињом Хојерновом. Након неколико размењених погледа ова госпођица се предала великом заводнику, што нам сведоче речи: „моја мила Хорејновна испунила је своје обећање и ја сам са њом те ноћи поделио не само њену собу“ (стр. 54). На основу лаког препуштања страстима можемо да закључимо да девојке полако губе чедност и невиност, која је толико цењена и истицана у средњем веку. Ни велика слобода којом се мушкарци опходе према њима није им сметала, већ је напротив наводила и подстицала да лакше поклекну. И млада госпођица Буличова, кћерка мајора, веома је брзо попустила. Након што је успео да обузда њеног коња у трку, препустила се свом спасиоцу па Пишчевић на целу ситуацију каже: „врлина нас је брзо оставила и ми смо заборавивши и на саме себе, урадили оно што се морало десити двема младим особама супротног пола“ (стр. 116). Како је то образложио Пишчевић, таква се ситуација није могла избећи јер је девојка била фино васпитана и из захвалности је морала да

1 <http://www.medias.rs/voleo-sam-zene-do-ludila-djakomo-kazanova>. [11. 01. 2019].

узврати истом мером. Већ поменута ћерка доктора Шмита тек није показивала никакво опирање и чување достојанства. По њеним поступцима и честом мењању мушкараца увиђамо да је била веома промискуитетна, без икаквих граница и моралног кодекса.

По свему судећи, девојке лаког морала су му биле мали залогај. Желео је више, привлачило га је туђе и хтео је да поседује неосвојиво. Удате жене су биле посебна драж за њега. На различите начине можемо да тумачимо његову жељу за удатим женама. Површно гледано, неки од фактора су немогућност присиљавања на нежељени брак, неодгајање деце, поседовање вечите слободе за испуњавање хирова, незадржавање на једном месту. Морамо напоменути да су људи у XVIII веку били велики путници, а нарочито официри који су се константно премештали са својим ескадроном. У сваком од њих је проналазио како смештај, тако и стан за своје срце. Али покушајмо дубље да проникнемо у психу овог авантуристе. Нађимо кључ због чега баш удате жене. Оне су неиспитан терен, неприступачне и туђе. Знатижеља је та која га наводи да пробије границе, освоја туђе и разбије зидине око њих, услед страха да не буде ухваћен. Адреналин и узбуђење га покреће, а он се осећа као освајач и моћник што жене обара са ногу. Једна од таквих ситуација била је са госпођом Колокољцовом. Дуго се поигравала са његовим осећањима, давала му је знаке, па се повлачила. Била је веома тактична и мудра, али на крају није одолела: „у једном за мене срећном грму, ова мила жена омогућила ми је да у њеном загрљају проведем најпријатније тренутке“ (стр. 67). Успео је након доста труда да дотакне њено срце, тако да су се након те страсне ноћи, опет нашли и након шест година. Највећа страст, али и страх су га обузели са госпођом Пеутлинг са којом је општио у гардероби која је била одвојена једним зидом од канцеларије где је био њен муж. Пишчевић пише: „постао сам предузимљив, госпођа Пеутлинг се слабо опирала и нисмо пропустили да поделимо сву лепоту овако срећних тренутака“ (стр. 104). Та ситуација је помало одраз лицемерства. Још доста жена је прошло кроз Пишчевићев кревет: Грузијанка Нина, супруга капетана Деконског, жена потпуковника Буткевича, гђа Хан, жена Темашевског-Буличева, Линицка, кнегиња Голицина. Дакле, као што можемо да видимо, списак је веома дуг, те нећемо понаособ износити љубавне интриге са овим женама. Можемо само да закључимо да је ипак Пишчевић пронашао жену по својим мерилима, тј. на основу особина које су красиле његову мајку, што нам потврђује да је имао Едипов комплекс и да је то умногоме одредило његов живот.

На основу свега реченог, видимо да је дело занимљиво, пре свега зато што се може сагледати са различитих аспеката. Са једне стране, официр нам представља шаролику панораму царске Русије у периоду с краја XVIII и почетка XIX века, каталог значајних личности и историју њиховог војевања.

Можемо да видимо на који начин он доживљава Србе и Русе, што утиче на формирање слике људи рођених ван матичне земље и елемената који утичу на одређење националног идентитета. Са друге стране, описује војне походе проткане љубавним догодовштинама и потрагу за идеалном женом. Имамо потпун увид у размишљања и емоције које проживљава, што нам даје комплетну слику која доприноси лакоћи при формирању судова о његовој личности, на коју је највише утицао отац. У делу налазимо и многе филозофске ставове и савете за васпитање деце.

*Софија П. САВИЋ**

* мастер професор српског језика и књижевности, savicsofijaaa94@gmail.com.

Рецензенти овог броја:

Проф. др Сунчица Денић Михајловић, редовни професор, Учитељски факултет у Врању;

Проф. др Ненад М. Аврамовић, редовни професор, Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија Нови Сад;

Проф. др Владан Виријевић, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Александар Чукарић, редовни професор, Факултет техничких наука у Косовској Митровици;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Учитељски факултет у Лепосавићу;

Проф. др Жарко Милкић, ванредни професор, Факултет техничких наука у Косовској Митровици;

Проф. др Божидар Зарковић, ванредни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Слободан Кодела, ванредни професор, Факултет уметности у Нишу;

Проф. др Драган Танчић, ванредни професор, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Проф. др Миодраг Гордић, ванредни професор, Факултет за пословне студије и право у Београду;

Др Александра Милетић, ванредни професор, Учитељски факултет у Београду;

Др Милина Ивановић Баришић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Драгана Јањић, виши научни сарадник Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Јелена Михајловић, доцент, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Катедра за српски језик и књижевност;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Катедра за српски језик и књижевност;

Др Мирослав Б. Бањак, доцент, Министарство одбране БиХ – Оружане снаге БиХ;

Др Милена Стојановић, доцент, Педагошки факултет у Врању;

Др Бојан Ницић, научни сарадник, Институт за новију историју Србије;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Мирјана М. Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Марија С. Јефимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Ивана Женарју Рајовић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Гордан Бојковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Иван Бецић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Александар Павловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина у Лепосавићу;

Др Ненад Антонијевић, музејски саветник, Музеј жртава геноцида у Београду;

Мр Јелена Младеновић, асистент, Филозофски факултет у Нишу.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300